TÜRK TARİHİNİN ANA HATLARI

Türk Ocağı "Türk Tarihi Heyeti„ azalarından Afet Hf. ile Mehmet Tevfik, Samih Rifat, Akçura Yusuf, Dr. Reşit Galip, Hasan Cemil, Sadri Maksudi, Şemsettin, Vasıf ve Yusuf Ziya Beyler tarafından iktitaf, tercüme ve telif yollarile yapılmış bir teşebbüstür.

"Türk Tarihi Heyetinin„ başka azalarının ve mevzu ile alâkalı zatlerin mütalea ve tenkit nazarlarına arzolunmak üzere yalnız yüz nüsha basılmıştır.

1930
İSTANBUL
DEVLET MATBAASI

TÜRK TARİHİNİN ANA HATLARI

BU KİTAP NİÇİN YAZILDI?

Bu kitap, muayyen bir maksat gözetilerek yazılmıştır.

Şimdiye kadar memleketimizde neşrolunan tarih kitaplarının çoğunda ve onlara mehaz olan fransızca tarih kitaplarında Türklerin dünya tarihindeki rolleri şuurlu veya şuursuz olarak küçültülmüştür. Türklerin, ecdat hakkında böyle yanlış malûmat alması, Türklüğün kendini tanımasında, benliğini inkişaf ettirmesinde zararlı olmuştur. Bu kitapla istihdaf olunan asıl gaye, bugün bütün dünyada tabiî mevkiini istirdat eden ve bu şuurla yaşayan milliyetimiz için zararlı olan bu hataların tashihine çalışmaktır, aynı zamanda bu, son büyük hadiselerle ruhunda benlik ve birlik duygusu uyanan Türk milleti için millî bir tarih yazmak ihtiyacı önünde atılmış ilk adımdır. Bununla, milletimizin yaratıcı kabiliyetinin derinliklerine giden yolu açmak, Türk deha ve seciyesinin esrarını meydana çıkarmak, Türkün hususiyet ve kuvvetini kendine göstermek, ve millî inkişafımızın derin ırkî köklere bağlı olduğunu anlatmak istiyoruz: Bu tecrübe ile muhtaç olduğumuz o büyük millî tarihi yazdığımızı

iddia etmiyoruz, yalnız bu hususta çalışacaklara umumî bir istikamet ve hedef gösteriyoruz.

İkinci bir maksadımız da kâinatın teşekkülüne, beşerin zuhuruna ve beşer hayatının tarihî devirlerden evvelki mazisine dair, yakın zamanlara kadar itibarda bulunan yanlış telâkkilerin önüne geçmektir. Yahudilerin mukaddes saydıkları efsanelerden çıkan bu telâkkiler membaların tenkidi ile, ve son zamanların ilmî keşiflerile artık tamamen kıymetini kaybetmiştir. Tenkidi tarihe ve tabiî ilimlere dayanılarak kurulan faraziyeler elbette Sifrittekvin'*in haberlerinden daha ilmîdir. İşte bunun içindir ki, kitabımızda beşerin tarihine girmeden önce kâinat, dünya ve insan hakkında zamanımızın ilme müstenit nazariyelerini nakil ve izah ettik; ve bunu yaparken, batıl fikirlerden sıyrılarak, tarihî şeniyeti kavramaya çalıştık.*

Bu kitap, halkımız ve bilhassa gençliğimiz için yazıldı; ve buna binaen Türklerin dünya tarihindeki rolleri ve hilkat nazariyatile iktifa olunmadı; okuyanlara umumî bir levha halinde beşer tarihinin ırkımızla yakından alâkalı bazı kısımları da muhtasar olarak gösterildi; fakat, Türk âleminden uzak kalan kavmlerin tarihlerinden bahsa lüzum görülmedi.

Gaye ve plân böyle olunca, asıl maksadımızı teşkil eden Türklerin beşer tarihindeki, hususile bu tarihin en eski ve eski devirlerindeki rollerin-

den gayri mevzularda ayrıca tetkiklere girişilmedi. Yalnız levhayı itmama yarayan bu kısımların vuzuh ile ihtisar edilebilmiş kitaplardan iktibas olunmasında bir beis görülmedi. Keza hilkat ve insan bahisleri de yeni nazariyeleri en kolay anlaşılabilir bir tarzda hulâsa eden zamanımız müelliflerinden alındı.

Türklerin cihan tarihinde rolleri mevzuuna gelince, cihan tarihine dair en son zamanlarda garpta yazılıp neşrolunmuş sentetik (terkibî) kitapların verdikleri mu'talarla bazı lisanî tetkikler karşılaştırılıp muhakeme olunarak vâsıl olunan neticeler tesbit olundu. Mehaz olarak bilhassa fransızca kitaplar alınmıştır. Zira memleketimizde münteşir tarihî nazariyelerin hemen cümlesi fransızca mehazlerden muktebes olduğu cihetle bu yanlış telâkkilerin yine Fransız âlimlerinin bize verdikleri ilmî mu'talar ve delillerle tashihi tercih olundu.

Bu kitapla, doğru görmeye, eyi düşünmeye alıştırmak istediğimiz insanlar Türklerdir. Türklerin yanlış görüşlerden, hatalı düşünüşlerden bir an evvel kurtulması başlıca emelimizdir. Bunun içindir ki, esas fikirlerimizi bir an evvel yaymak istedik. Muhtelif lisanlarda yazılmış mütenevvi vesikaların ve başka türlü membaların araştırılmasını âtideki mesaiye bıraktık.

METHAL

I. BEŞER TARİHİNE METHAL

Uzak mazinin, bugünkü hayatlarımızda, müesseselerimizde hâlâ yaşamakta olduğu görülüyor. Bunun sebebi ve insanların birleşip müşterek bir cemiyet halinde yaşayışlarının ilk safhaları, az çok, anlaşılmadıkça, bugünün geniş siyasî, içtimaî, iktısadî meselelerini anlamak güçtür. Bu müşkülü yenmek için, insanın, nereden ve nasıl geldiği hakkında ilmî idrak sahibi olmak lâzımdır.

Filhakika, düşünülünce, insan, bugünü anlamak için dünü bilmeğe; dünkü işleri kavramak için, daha evvel geçmiş günlerin, nihayet uzak zamanların, vakalarını hatırlamağa mecbur oluyor. Bu suretle, insan, içinde bulunduğu vaziyetin, işlerin, hakikî başlangıcını anlamak istedikçe geriye doğru çekildiğini duyar. Mısıra, Mesopotamyaya, Akdeniz havzasına, Asyanın merkez yaylâlarına ve oralarda eski zamanlarda yaşamış insanlara kadar gider. Fakat bu da kâfi gelmez; daha geriye, ilk insanlara ve nihayet ilk hayata ve bunun ilk belirdiği yere kadar iner.

Geriye doğru olan bu fikrî seyahat, muhtelif şubeden birçok âlimlerin, mütehassısların son 100 sene zarfında keşfedebildikleri şeniyet sahasında vuku bulur. Bu keşifler, mazi hakkındaki bilgilerimizin hududunu teşkil eder.

Bundan 100 sene sonra, 2030 da yapılacak seyahattan, ihtimalki, bugüne nisbeten, akla hayret

verici görüşler ve bilgilerle dönülecektir. Bu suretle hergünkü keşiflerile bilgilerimizin hududu gittikçe genişliyecektir.

A.

KÂİNAT İptidaî insanlar, arzı düz bir yer, semayı da onun kubbesi gibi gördüler. Güneş ile ayı, bu kubbe üzerinde veya arzın altından dolaşmak suretile mütemadiyen gelip geçer sandılar.

Arzın yuvarlak olduğu fikrini ilk evvel kavrayanlar, eski Yunanlılar oldu. Fakat, kâinatın vüs'atini onlar da, lâyıkile anlayamadılar; Kürei arzı, kâinatın merkezinde sandılar. Güneşin, ayın bütün seyyar ve sabit yıldızların, arzın etrafında döndüklerini farzettiler. İnsanların dünya hakkında fikri 400 sene evvelisine kadar bu merkezde idi.

Ondan sonradır ki, *Kopernik* tarafından merkezde, arzın değil, güneşin bulunması lâzım geldiği tahmini, ortaya atıldı. Fakat, bu hakikat, ancak 300 sene evvel XVII inci asırda, teleskopun *Galila* tarafından ilerletilmesi sayesinde kabul olundu.

Teleskopun terakkisi, insanların düşüncelerinde yeni bir safha açtı; hayata yeni bir görüş bahşetti, insanların fikir ve hayalini, her türlü kayıtlardan kurtardı.

Teleskopla mukayese edilebilecek bir âlet te *İspektroskop* tur. Bu âlet her hangi bir ziya membaının, bizden milyonlarca kilometre uzaklardaki yıldızların terkiplerinin ve sıcaklıklarının derecesini gösterir.

KÂİNAT

Anlaşılıyor ki kâinatın zaman içindeki nihayetsiz imtidadını idrakimiz, yakın zamanlarda mümkün olabilmiştir. Ondan evvel insanların zamanın uzunluğu hakkındaki fikirlerine göre bu uzunluk, şaşılacak derecede kısadır.

200 sene evvelki telâkkiye göre dünya 5-6 bin sene evvel yaratılmıştır ve hilkatin şaheseri olan insan Basradan tamam iki günlük yolda ve Fırat nehri üzerinde bulunan cennette zuhur etmiştir.

Bu kanaatlar, hep dinî kitaplarda hikâye olunan vakaların harfi harfine tefsirinden doğuyordu. Artık bugün, az çok tenevvür etmiş bir insanın bu gibi masalları hakikî kanaat şeklinde telâkki ve kabul etmesi mümkün değildir.

Önümüzdeki bu kısa zaman duvarını yıkan, *jeoloji* ve bilhassa *paleontoloji* ilimleri oldu. Bu ilimler sayesinde, insanların ömrünün 6000 senelik değil, ondan pek çok fazla, milyonlarca senelik olduğu anlaşıldı.

Gerçi, çok evvel, iki mühim hâdise, insanların nazarı dikkatlerini celbediyordu; bunlardan biri arzda birçok yerlerde, kalın rüsubî kaya tabakaları görülüyordu; bu tabakalar, ancak pek uzun zamanlar zarfında yığılmış, toplanmış olabilirdi. Bu kayalar birçok noktalarda, eğilmiş, bükülmüş, öyle şekillere girmiş ki, bu şekiller ancak uzun devirlerde tesirini icra eden birtakım azîm kuvvetlerle vücut bulmuş olabilirdi. Diğeri, bugün, arz üzerinde yaşıyan mahlûkların kemik, kafatası ve saire gibi sert kısımlarını andıran fakat onlara tamamen benzemiyen birtakım bakiyelerin bu kayaların muhtelif tabakalarında bulunması idi. Bunlar, insanlarda bir düşünce, bir merak uyandırı-

yordu. Fakat, ancak, 100 senedenberidir ki, bu kaya tabakaları ve aralarındaki *fosiller* usul dairesinde tetkik edilmeğe başladı ve hakikî kıymet ve mikyasları bulundu Kayalar, beşeriyetin hakikî ve tabiî sicilli oldu. Bu siciller sayesinde insanların gözleri açıldı. Artık bugün milyonlarca seneler uzak, nihayetsiz bir maziye kemali cesaretle bakabiliyoruz.

.·.

Feza, nihayetsiz bir boşluktur. Bu boşluk içinde eterin mevcudiyeti tasavvur olunur.

Yıldızlar feza içinde biribirlerinden, pek çok geniş aralıklarla ayrılmış, hararet ve ziya saçan birtakım merkezlerdir. Fezada birtakım, karanlık cisimler de vardır.

Güneş, arza en yakın olan bir yıldızdır [1].

Arz, güneşin etrafında ve aynı zamanda, kendi mihveri üzerinde döner.

Güneşin etrafında dönen yalnız, arz değildir; güneşe uzaklıkları muhtelif, arza benzer, başka âlemler de vardır: Seyyareler.

Arzdan güneşe daha yakın, Utarit, Zühre vardır: arz onlardan sonra gelir.

Arzdan sonra, uzaklıkları nisbetinde, sıra ile Merih, Müşteri, Zuhal, Uranüs ve Neptün gelir. Bunların arasında dolaşan, isimsiz, daha başka parçalar da vardır.

Güneş ve onun etrafında dönen ve onun ziyasile gündüzlenen bu seyyarelerin hepsi birden,

[1] Bu yakınlık 149 milyon kilometredir. Güneş ateş halinde birtakım madenlerden mürekkeptir; kendi etrafında döner, arzdan bir buçuk milyon kadar (1 1/4 milyon) büyüktür. Arzın kutru (13) bin kilometredir.

güneş âlemini vücude getirir. Kuyruklu yıldızlar, arasıra fezanın payansız derinliklerinden, birdenbire çıkar gelir ve bu âlemin içine girer ve sonra çıkar gider.

görebildiğimiz yıldızılar, güneş âleminden, yüzlerce milyon kilometre daha ötelerde kalır. Arada ve yıldızlrın arasında hayatsız, soğuk, karanlık, boş bir saha..

Nihayetsiz boşluk, bunun içinde deveran eden yıldızlar, güneş âlemi, bütün bunların hepsi düşünüldüğü zaman, zihnimizde hâsıl olan mefhum *kâinat* kelimesile ifade olunur.

Kâinatın varlığı, bu payansız büyüklük, bir hayal veya bir düşünüş değildir; hakikî, şe'nî varlıkların birliğidir. Bu varlıkları, biribirine ve herbirini ayrı ayrı hepsinin birden yaptığı birliğe bağlıyan, aralarındaki ahengi uyduran zarurî daimî, umumî kanunlar vardır.

Kâinatın varlığından anlaşılan kuvvet, kudret, hareket; kâinatın kanunlarına tâbidir.

İşte, *tabiat*, hem kâinatın varlıklarının birliğidir ve hem aynı zamanda, kâinatın kanunlarına tâbi, hareket ve kudrettir. O halde, tabiat, hem kanunların sahibi, vazıı, hâkimidir; hem de aynı kanunların tâbiidir. Nasıl ki millet devlettir; bu itibarla kanunların sahibidir; onları infaz eden kuvvettir; fakat, aynı zamanda bu kanunlara tâbidir.

Bütün varlıklar, tabiatta dahil ve onun kanunlarına tâbi olunca, zihayat mahlûklar, insanlar dahi şüphesiz bundan hariç ve müstesna olamazlar.

Filhakika, insan, tabiatın mahlûkudur. Hayatın büyük kaidesi de tabiata tâbi olmaktır.

Tabiatta, hiçbir şey eksilmez ve hiçbir şey

artmaz. Yalnız tabiatı vücude getiren varlıklar, tabiatın kanunları icabı olarak şekillerini değiştirir. Arzı ve hayatı mütalea ve tetkik ederken, bu hakikati müşahede edeceğiz. Fakat ondan evvel şunu söyliyelim ki, insanların bütün bilgileri ve inanışları, insanın zekâsı eseridir. Zekâ tabiî olan *dımağdan* çıkar. Bundan, tabiatı anlamakta zekânın, en büyük cevher ve müessir olduğu anlaşıldığı gibi, tabiatın fevkinde ve haricindeki bütün mefhumların, insan dımağı için saniadan başka bir şey olmıyacağı meydana çıkar.

∴

DÜNYA Dünya denildiği zaman, artık bizim dünyamız; yani toprak, su, hava ve hayat anlaşılmalıdır.

Hâlâ hararet ve ziya saçan güneşin etrafında, pek uzak bir mazide, henüz o zaman tekâsüf etmemiş maddelerden mürekkep bir kütle, güneşle beraber dönerdi. Bu kütleden kopup ayrılan parçalar bildiğimiz güneş âlemini meydana getirdi.

Bunlardan, dünyamıza vücut veren ateş parçası mütemadiyen, kendi etrafında dönerek ikiye ayrıldı. Büyük parça dünyayı, küçük parça ayı teşkil etti. Dünyanın, fezanın soğuğu içinde, bilinemez ne kadar uzun zamanlar zarfında, yavaş yavaş, soğuğa temas eden dış yüzü söndü, katılaştı, kabuk bağladı. O zamandan bugüne kadar geçen zamanların uzunluğu hakkında bir fikir edinmiş olmak için, bu müddetin, *2 milyar seneye* yakın olduğu söylenebilir. Dünyanın esası olan, ateş parçası, kabuk bağladıktan ve daha birtakım tekallüpler geçirdikten sonra aldığı şekil ve mahiyet şöyle oldu: Yüzü buruşuk; bu buru-

şukluğun çıkıntılı yerleri dağlar; çukurlarda zar gibi ince denizler; etrafında ince bir hava tabakası. *Hayat*, dünyanın karalarında, denizlerinde ve havasındadır. Kâinatın bizim dünyamız haricindeki yerlerinde, şimdiki halde, hayatın mevcudiyetini kat'î olarak bilmiyoruz.

Dünyanın, tabiatın içinde bir varlıktan, güneşten geldiğini, zamanla şeklini, manzarasını değiştirdiğini ve bu suretle en nihayet, bugünkü hali aldığını hatırlattıktan sonra, şimdi, dünyada hayatın tetkikine geçilebilir.

.·.

Hayata ait, bugüne kadar, edinebildiğimiz bütün bilgilerin kitabı "*Kayalar sicilli*„ dir.

Bu sicille nazaran, tesbit edilmiş en eski kayalar, hiçbir hayat eseri göstermiyor. Dünya üzerinde, kara ile deniz, ilk ayırt edilebildiğindenberi, geçmiş olan uzun devrenin yarısı dahi, hiçbir hayat eseri bırakmamıştır. Bundan sonradır ki, kayalarda, geçmiş hayatın izleri görülmeğe ve çoğalmağa başlıyor. İlk hayat emareleri, pek basit şeylere aittir: küçük hayvan kabukları, deniz otlarının sapları ve çiçeğe benzer başları, deniz kurtlarının izleri ve bakiyeleridir.

Daha sonra *1-2 milyon sene* zarfında daha kuvvetli birtakım deniz akrepleri hâsıl oluyor. Fakat denizde balık ve karada nebatî ve hayvanî hiçbir hayat henüz yoktur. Deniz akrepleri, uzun asırlar, hayatın, yegâne sahibi kaldılar. Sonra göz, diş ve çok kuvvetli yüzme kabiliyetine malik, yeni çeşit bir mahlûk meydana geldi: ilk balıklar.

Bu devirde, karada ise henüz toprak dahi yoktu. Bundan sonradır ki, karada, birden, pek

mütenevvi, kalın bataklık nebatları görülür. Bu nebatların çoğu, büyük ağaçlar halinde yosunlar, ağaç kadar otlar gibi şeylerdir.

Bununla beraber asırdan asıra birçok şekilde hayvanlar, denizden karaya çıkmağa başladı. 100 ve 1,000 ayaklı hayvanlar vardı. Belkemikli hayvanlar, büyük böcekler, büyük sinekler, hava teneffüsüne kabiliyetli hayvanlar vardı. Bu devirdeki hayvanların yumurtaları, yalnız su altında inkişaf edebilirdi. Bu sebeple, bataklık içinde veya yakininde yaşamak mecburiyetinde idiler. Bunlar hem kara, hem deniz hayvanları idi.

Bundan sonra dünyanın iklimi değişti. Bir kuraklık ve soğuk devresi başladı. Bu devirde büyük bataklık ormanları kurudu, bugükü başlıca kömür yataklarını vücuda getirdi.

Bunu müteakıp, dünya iklimi tekrar değişti; hararet ve rutubet devresi avdet etti. Yeni bir hayvan silsilesi başladı. Bunlar, bataklıkta değil, kayalar arasında yumurtlarlardı, yerde sürünürlerdi. Bu devirde tohumlu ağaçlar da başladı. Böceklerin nevileri de artıyordu. Sert kanatlı böcekler meydana gelmişti. Şimdi dünya yüzünde görülmiyen çok garip mahlûklar da vardı. Bu büyük hayvanlar, sık ormanların daimî yeşil ağaçları arasında koşuşurlar ve atlarlarken ön ayaklarını kanat gibi kaldırırlar ve zıpladıktan sonra ayaklarını açarak yavaş yavaş inerler ve bazan da ormanların ağaçları arasında uçarlardı.

Bu *(kanat ayaklı)* hayvanlar, ilk uçan belkemikli hayvanlardı. Fakat tüyleri yoktu. Bunlar ne kuş idiler ve ne de kuşların ecdadı oldular.

Kuşlar, başka asıldan geldiler. İlk kuşlar, sıçrarlar ve tırmanırlardı. Bilâhara uçtular. Vücutları

evvelâ pullu idi. Pullar uzadı, diken haline geldi; bu dikenler, yayvanlaşarak ve çatlayarak tüy haline geldi. Kuşların tüylü ön ayakları, evvelâ koşarken çırpınarak sürat temin ediyordu; nihayet doğrudan doğruya uçmak için kullanıldı.

İlk memeli hayvanlar, ayni devirde geldi. Fakat, bunlar, küçük mahlûklardı.

Bundan sonra, yine dünyanın iklimi değışiyor. Hayat duruyor. Birkaç milyon seneler hayatsız, boş geçiyor.

Bundan sonra bir yaz ve büyük bir yeni hayat devresi başlıyor. Bu devrenin başlangıcında, vâsi volkan faaliyeti oldu. O zaman dünyanın haritası, bugünkü dünya haritasına, müphem bir tarzda benzemeye başladı.

Bu yeni devrin, başlangıcından, bugüne kadar geçen zaman, *40 veya 80 milyon* sene tahmin edilmektedir. Bu yeni devrin başlamasile, ilk defa dünyada, mer'a vücut buldu. Mer'alarda, ot yiyen hayvanlar meydana geldi.

Bu hayvanlar, meyanında birtakım hayvanlar vardır ki, bunlar sürülerle bir arada bulunuyorlar, biribirlerine bakıyorlar, biribirlerini taklik ediyorlar, biribirlerinin hareketlerinden ve seslerinden anlıyorlardı.

İçtimaî bir hayatın başlangıcını gösteren bu hayvanlar, dünya yüzünde ilk defa gürülüyordu.

Bu devir inkişaf ettikçe nebatların ve hayvanların bugün dünyada görülenlere benzeyişleri de arttı. Yavaş yavaş, çirkin ve kaba nesiller, bugünün mütekâmil memeli hayvanlarına inkılâp ettiler.

Bu hayvan zümrelerinin başında: sıra ile, maymunlar, kuyruksuz maymunlar ve nihayet *insanlar* bulunmaktadır.

Bu bahiste tesbit ettiğimiz bilgilerin, gözümüz önünde canlandırdığı hayat zincirlerinin iki ucu, başlangıcı ve nihayeti henüz aydınlatılmak ihtiyacındadır.

Hayatın, dünya üzerinde nasıl başladığını henüz bilmiyoruz; hayatın ince, sulu, çamur şeklinde ve yarı hayat halinde, tabiî şerait altında başlamış ve sonra, hissolunmaz surette, yavaş yavaş tamamen hayata mahsus evsafı almış olması muhtemeldir. Halihazırda, dünyanın hiçbir tarafında, dünyada hayatın teşekkül ettiği milyonlarca sene evvel mevcut olmuş bulunan kimyevî ve tabiî şeraite tesadüf edilemez. Bu sebeple şüphesiz yeniden başlıyan bir hayat yoktur. Fakat gayri uzvî maddelerden uzviyeti andıran, bazı zarlar, lifler yapmak ilim adamlarınca mümkün olmuştur.

Her halde, hayatın, her hangi bir tabiat haricî âmilin müdahelesi olmaksızın, dünya üzerinde tabiî ve zarurî, bir kimya ve fizik seyri neticesi olduğunu kabul etmek lâzımdır. Aksi takdirde, meselâ bir mantarı, bir sineği ve bunların mevcudiyetlerindeki seyri, bir billûr parçasında, pek zarif bir şekilde sıra sıra dizilmiş olan unsurlardan, veya ruzgârla dalgalanan bir kum deryasından daha esrarengiz bir mahiyette sanmak ve bu iki nevi varlık arasındaki gayri tabiî farkın sebeplerini araştırmak gibi gülünç bir mevkie düşülür.

Yaptığımız hayat zincirinin ilk halkasını denizde bulduk. Fakat hayatın, ilmen ifade olunan menşei şudur: Hayat, sıcak, güneşli, sığ bataklık suda, çamur veya kum üzerinde başladı. Oradan, sahillere ve açık sulara, denizlere yayıldı. Bu menşe, ilk teşekkül eden denizlerin sahilleri boyunca uzanan göller ve bataklıklar olabilir.

Şimdi, hayat zincirinin ilk mühim halkalarından başlayarak son halkasına gelelim. Gördük ki, gözü, dişi, kemikleri olan ilk hayvan balıktır. Ondan sonra mühim kemikli hayvan, karada *yerde sürünenler* dir. Bunların inkişaf ve tekemmülleri ilk memeli hayvanlara ve onlar da daha mütekâmil memeli hayvanlara müntehi oluyordu ki, bunların hayatı, içtimaî hayatın başlangıcını andırıyordu. Ondan sonra maymun, kuyruksuz maymun ve insan devrine girildi.

Bu silsileyi, berakis yaparsak, insanın sair memeli hayvanlar gibi, daha basit bir sınıfa ait cetlerden geldiği kanaatine varılır.

Filhakika, umumiyetle iddia olunuyor ki insanın ve büyük maymunların müşterek bir cetleri vardır. Bu cet dahi, daha basit şekilleri haiz bir nesilden, ilk memeli hayvan cinslerinin birinden ayrılıyor. Bu memeli hayvan da bir nevi yerde sürünen hayvanların birinden ve en nihayet bu da balıklardan geliyor. İnsanın bu şeceresi, insanın teşrihile sair kemikli hayvanların teşrihi arasındaki mukayeselere müstenittir.

Doğmazdan evvel insan vücudünün geçirdiği pek garip safhalar vardır ki, onlar bilinecek olursa, bu iddianın sıhhatini kabul etmemek mümkün olmaz. Filhakika, insan evvelâ bir balık olacakmış gibi başlar; yerde sürünen hayvanları hatırlatan birtakım şekillerden geçer; basit memeli hayvanların bünyelerini tekrarlar, hatta bir müddet için kuyruğu da vardır.

İnsan doğduktan sonra dahi, şahsî inkişafında, insan olarak başlamaz. İnsanlığa doğru atılmak için, adeta ilk hayvanların yaptıkları gibi şiddetle çırpınır durur.

Hulâsa, insanlar, sularda kaynaşıp çırpınan bir mevcuttan, bugünkü şekline geldi.

İnsanın bugünkü yüksek zekâ, idrak ve kudreti, milyonlarca ve milyarlarca nesilden geçerek hazırlandı. Artık o, bugün, tabiatın, nihayetsiz büyüklüğüne ve tabiat içinde, kendi nev'inin mukadderatına, gittikçe büyüyen bir irade ve şuur ile bakıyor.

.·.

İNSAN İnsanların bugünkü nesillerinin ilk cetlerinden itibaren ne gibi şekillerden geçtiğini takip etmek imkânından bahsolunmaktadır.

Fakat ilk insanların fosil halinde kalan bakiyeleri pek azdır. Bu sebeple insanın bulunabilen ilk ceddi ile bugünkü insan nesilleri arasında düşünülen irtibat ve münasebet zincirinin birçok boşluklarını doldurmak lâzımdır. Dünyada henüz el sürülmemiş ve herbiri insana ve insanın cetlerine dair, birçok vesikalar ve izler ihtiva eden topraklar altında daha kim bilir ne kadar hazineler vardır. Bahusus Asyada bütün bu muammaların anahtarları saklı kalmış olabilir. Halbuki yakın zamana kadar tetkik edilen yegâne saha hemen hemen Garbî Avrupadan ibarettir. Daha birçok sene evvel bulunan bir *kafatası* bugüne kadar mevcut malûmat yekûnu üzerinde mühim tesir yapmıştır. Her halde insanlar hakkında bugün mevcut olan malûmat yakında bileceklerimize nazaran hiç gibidir. İnsanların ceddi olarak tavsif olunan mahlûk, kayalar arasında saklanan koşucu bir mahlûk idi. Bu mahlûk kolayca ağaçlara da tırmanabiliyordu. Ayaklarının baş parmaklariyle

ikinci parmakları adasında bir maddeyi tutabiliyordu.

Bu insan ceddinin dünya yüzünde yaşadığı devir pek eskidir. Memeli hayvan devri olan bu devir, bizden 40 veya 4 milyon sene uzaktır. Fakat bu da, tabiî bir cedden iniyordu. Bu ikinci cet bizden 140 veya 14 milyon sene uzak bir zamanda yerde sürünen hayvanlar devrinde yaşamıştır. Bu hayvan, ağaçlar arasında yaşardı. İnsanların cetleri olan, bu mahlûklara ait olmak üzere ilk izler arasında en mühimleri bazı taşlar ve çakmak taşlarıdır. Bunlar pek kaba tarzda elde tutulmak için yontulmuşlardır. Balta gibi kullanılmış olmalı idi. Bu ilk aletler arasında en eskileri milattan *yarım milyon seneden fazla* evvelki zamanlara aittir. Fakat, bu ilk aletleri yapan mahlûklara ait ne kemik ne buna benzer sair izlere bugüne kadar tesadüf edilmemiştir. Binaenaleyh bu mahlûklara, yalnız eser olarak bıraktıkları bu ilk aletlerin mevcudiyetile intikal ediyoruz. İlk aletlerin delâlet ettiği zamandan başlamak üzre bugünden 50,000 sene evveline kadar geçen yarım milyon seneden fazla uzun devre içinde yaşamış olan insan cetlelerine aidiyeti kat'î bir fosil bulunmamıştır. Ancak birçok asırlar zarfında, gittikçe daha ziyade tekemmül eden çakmak taşından yapılmış birtakım aletler bulunmuştur. Bu aletleri yontmuş, meydana getirmiş olan mahlûkların kemiklerinden veya sairesinden bir nişane kalmamış, çürümüş mahvolmuş, lâkin zamanımızdan 50,000 sene evveline yakın olan devre ait olmak üzere kıymetli eserler bulunmuştur. Taştan yapılmış kazmalar, burgular, bıçaklar, kargılar ve nihayet insana ait olduğuna şüphe

olmıyan kafatasları ve sair kemikler bulundu. İlk insanlar, daha evvel değilse bile herhalde 50,000 sene kadar evvel zuhûr etmiş idiler. Şüphesiz 50,000 sene evvel yaşamış olan bu insanlar bugünkü nesillerine nazaran pek kaba yapılı idiler. Fakat 100,000 sene evvelki ecdadından daha az kaba idiler. 500,000 sene evelisindenberi dünya yüzünde yaşadıklarını, ne kadar basit olursa olsun, mevcut bir takım taş aletlerden bildiğimiz eski cetlerinden ise çok ince ve mükemmel olduklarına şüphe yoktur.

50,000 sene evvel yaşamış olan bu insanlar devirlerinde soğuklar pek ziyade şiddet peyda edince mağaralarda yaşamağa başladılar. Ateşi çoktan öğrenmiş görünüyorlardı. Bundan sonradır ki, arkalarında çok izler bıraktılar. Bu insanlar, o zamana kadar açık havalarda, su membalarının yakınlarında, yaktıkları ateş etrafında toplu bulunurlardı. Fakat, bu insanlar, yeni ve şiddetli soğuğun şeraitine kendilerini uydurabilecek kadar zeki idiler. Halbuki, insana yakın ve ona benziyen mahlûklar, soğukların şiddetine mukavemet göstermediler, tamamile mahvoldular. Hakikaten *eski taş devri* aletlerinin en kaba tipleri, bir müddet sonra ortadan kalkmış bulunuyordu.

Bu insanların, büyük hayvanlara karşı kullandıkları silâhlar, mızraklı kargılar, tahta topuzlar, büyük çakmak taşları gibi aletlerdir.

Hayvan eti ve hayvan kemiklerindeki iliklerle beslenirlerdi. Kemikelri mağaralarda saklarlar ve canları istediği zaman kırıp iliklerini içerlerdi. Bu adamlar derilere bürünüyorlardı. Bu derileri kadınlar hazırlıyorlardı. Bu ilk insanlar bizim gibi, hep sağ ellerini kullanıyorlardı. Vücudun sağ

tarafını idare eden, beynin sol cihetidir. Onun için bunlarda da beynin sol ciheti sağ cihetinden daha ziyade büyümüştü. Basıra ve lâmise hislerini ve bütün vücudun kuvvetini idare eden arka kısımlar iyi neşvünema bulmuştu. Fakat fikir ve lisan ile münasebettar olan ön tarafları nisbeten küçük kalmıştı. Bunların beyinleri, bizim beynimiz kadar büyüktü. Fakat biçimi başka idi.

Herhalde, bunların düşünüş tarzları bizimkinden çok farklı idi; çok kaba, bize nazaran fikirleri pek az açılmış idi. Hisleri, melekeleri, bizimkilere benzemiyordu. İhtimal hiç konuşmıyorlar veya pek nadiren, bir iki kelime kullanıyorlardı. Herhalde lisan denecek bir şeyleri yoktu.

.˙.

Anladık ki, dünya yüzünde yaşamakta olan insan cemiyetlerinin, bugünkü hallerini iyice anlayabilmek için geçmiş bütün insanların ve cemiyetlerin hallerini, birbirlerine nispetlerini bilmek lâzımdır. Bunun için, dünyanın, hayatın ve insanların menşe ve mebdelerine kadar geriye gitmeğe mecbur olduk. Tabiatin, kâinat ve kuvvet olduğunu anladık.

Dünyanın menşeini ve hayatın tabiî ve ayni zamanda, kâinatın kanunlarına tâbi şartlar içinde, sayılmayacak kadar çok, milyonlarca sene evvel dünyada belirdiğini gördük.

Balık ve yerde sürünen dört ayaklı memeli hayvanlarla beraber birçok cinsten hayvanların, milyonlarca seneler zarfında zuhûrlarını ve geçirdikleri tebeddülleri, gözden geçirdik. Nihayet insanların, tabiî mahlûk olarak dünyada, zuhûr

ettiklerini anladık. Fakat ondan sonra ilk insan ceddini, tesbit etmekte müşkülâta uğradık.

Çünkü, onun, sahih olduğunda şüphe edilmiyecek iskeletini bulmak çok güç ve geç oldu. Bundan evvel, onun vücuduna, hayatına, ancak bıraktıkları kabasaba, bir takım taş aletlerle, intikal edebildik. Vakıâ bundan sonra o kaba iptidaî taş aletlerin inceldiği, tenevvü ettiği görülecektir. Dada sonra, yeni yeni insan bakiyeleri, taş aletler meyanında onlardan sonra icat edilmiş birbirinden mükemmel tunçtan, demirden aletlere tesadüf edeceğiz. Fakat bütün bu eserler bugünkü beşeriyeti tatmin edemez. Zira bütün bunlar takribî, tahminî hesaplarla nihayet insan cemiyetlerinin dünya üzerindeki mevcudiyetlerinin, yaşayışlarının ancak muğlak, müphem bir tablosunu yapabilir.

Halbuki, biz insan cemiyetlerinin, nerede, ne halde, ne vakit, yaşadıklarını bilmek isteriz. Onların bugünkü, hayatımız, fikirlerimiz, terakkilerimiz, hulâsa harslarımız üzerinde, hâlâ müspet veya menfi olarak müessir görünen harsları derecelerini sahih olarak bilmek isteriz.

Hars dediğimiz zaman, bir insan cemiyetinin, devlet hayatında, fikir hayatında (yani: ilim ve san'atta) iktısat hayatında yapabildikleri şeylerin muhassalasını kastediyoruz ki *medeniyet* te bundan başka birşey değildir.

Bu malûmat, ancak elde vazıh vesikalar olduğu zaman hâsıl olabilir. Vazıh vesika ise okuyabileceğimiz yazılı vesikalardır. Üzerinde *yazı* olan kâğıt, deri, taş, tuğla, ağaç, maden ve saire gibi muhtelif şekilde, kitap ve kitabelerdir ki insan cemiyetlerinin hakikî, medenî varlıklarının kudretli şahidi, canlı eserleridir.

B.

TARİH Bu izahattan sonra tarihi tarif edelim: *Tarih, insan cemiyetlerinin, zaman ve mekân kaydile, sahih olarak, hayatını, harsını tetkik ve nakleden bir ilimdir.*

Tarihin, insanlar için ne kadar mühim bir vazifeyi üzerine aldığı meydandadır.

Tarih, bu mühim vazifeyi ifa ederken, yalnız, bugünün insanlarını, tenvir ve irşat etmekle kalmıyor, bundan sonra gelecek insanlara da faideli bir mürebbi oluyor.

Filhakika, yarının kurucusu olan bizler, bizden evvelki kavmlerin, milletlerin, devlet işlerinde fikrî ve iktısadî sahalarda, yaptıklarını ve bunların mükemmel ve noksan cihetlerini, iyi ve fena taraflarını ve bunların sebeplerini, amil ve müessirlerini, tabiî veya arızî manileri anladıkça, fikrimizde, filimizde, küşayiş olur. Gelecek nesillerin nefretle yadedeceği bir insan, bir millet olarak tarihe geçmekten hazer edeceğiz. Fertçe ve milletçe, medeniyete en yüksek işler görmüş, insanlığın yükselmesine çok çalışmış, gelecek nesillerin istifade edebileceği, kıymetli, ölmez, ilmî ve san'atkârane eserler bırakmış bir varlık olarak, tarihte en muhterem, en şerefli bir yer sahibi olmağa çalışacağız. Çocuklarımıza da ayni fikir ve terbiyeyi vereceğiz.

Tarih, vazifesinin ifasında muhtaç olduğu malûmatı temin için hemen her ilim ve fenden istifade etmek mecburiyetindedir. Bilhassa, jeoloji, antropoloji, paleontoloji, arkeoloji, filoloji, etnoloji, içtimaiyat, tabiiyat ilimlerine muhtaç olduğu gibi, coğrafya ile daima yanyana yürümeğe mecburdur.

BEŞER TARİHİNE METHAL

Tarihinden bahsettiğimiz insan cemiyetinin dünya yüzünde, hangi mevkii işgal ettiği, bu mevkiin vaziyeti, avarızı, iklimi, denize yakın veya uzak olması, toprağı, nehirleri; nebat ve hayvan yetiştirme kabiliyeti ile o cemiyetin tarihi arasında sıkı bir münasebet vardır. Kezalik, bir milletin, hangi milletlerle iktısadî, içtimaî, siyasî münasebetlerde bulunduğunu bilmek lâzımdır. Bütün bunları, coğrafî vaziyetten anlıyabiliriz.

Tarih, vak'alarını, zaman sırasile, tertip etmek için bir mebde kabul etmek ve vekayii, o mebdee göre sıralamak lâzımdır. Bu mebde bütün milletlerde bir değildir.

Araplar, *Muhammed* in, Mekkeden Medineye hicretini tarihlerine mebde olarak kabul etmişlerdir. Hicret mebde olmak üzere senelerin sayılmasına *seneihicriye*, vekayi senei kameriye ile hesaplanırsa senei hicriyei kameriye, senei şemsiye ile hesaplanırsa senei hicriyei şemsiye ismini alır. Bütün dünya milletleri, *İsa* nın doğduğu günü mebde kabul etmişlerdir, bu senelere *senei milâdiye* denir. Ve yalnız şemsî sene ile hesaplanır.

Türkler, bütün medenî milletlerle beraber, Türk cümhuriyetinin teessüsündenberi mebde olarak milâdı ve ölçü olarak şemsî seneyi kabul etmişlerdir.

.˙.

İNSANLARIN GEÇİRDİĞİ DEVİRLER

Tarih, *yazı* ile başlar. İlk insanların, dünya yüzünde, yaşamağa başladıklarından itibaren, tarihin iptidasına kadar geçen çok uzun bir mazi biliyoruz. Bu mazi, tarihten evvele ait kalıyor. Demek ki insan cemiyetlerinin hayatları, bir mebdee nisbetle iki zamana ayrılır:

İNSANLARIN GEÇİRDİĞİ DEVİRLER

1) Tarihten evvel zamanlar;
2) Tarih zamanları.

Tarihten evvelki zamanlarda yaşamış olan insanların hayatları hakkında, bize bir fikir veren, onların bıraktıkları eserler olduğunu biliyoruz. Bu zamanlar dört devreye ayrılır:

1) Yontma taş devri:
2) Cilâlı taş devri;
3) Tunç devri;
4) Demir devri.

Bu devirlerin atları insanların hayatlarını müdafaa ve ihtiyaçlarını temin için kullandıkları maddeye ve maddeyi işleyişlerine göre verilmiştir.

Bu devirler, insanların, medenî hayat ve san'ata doğru terakki merhalelerini gösterir. Filhakika, devirden devire daimî terakki vuku bulmuştur. Fakat zannolunmasın ki, dünyanın her mıntakasında, ayni zamanda yaşamış olan bütün insan kütleleri, bu terakki merhalelerini, ayni zamanda kat'etmişler ve ayni zamanda müştereken, tarihî devirleri yaşamağa başlamışlardır.

Böyle olmamıştır. Bazı insan cemiyetleri, ya daha müstait olduklarından ve yahut muhit ve ahvalin, kendilerine muvafık şerait bahşetmesinden dolayı, diğer insan cemiyetlerinden, daha çabuk terakki etmişlerdir.

Medenileşmiş kavmlerin, tarihten evvelki zamanlarının, ne kadar devam ettiğini kat'î olarak bilmek mümkün değildir. Her halde, hepsinin, vahşilik halinden çıkmak için geçirdikleri zamanlar, pek uzundur.

Bütün insanlar için, yontma taş devri, kaba taş devrini geçirerek en uzun sürmüş bir devirdir.

Diğer devirler, daha fazla süratle birbirini takip etmiştir.

Yontma taş devrini, Şarklılar milâttan 12,000 sene evvel atlıyabildikleri halde, avrupalılar bu tarihten 5,000 sene sonraya kadar bu devri yaşamağa devam etmişlerdir; yani Avrupada milâttan ancak 7,000 sene evvel bu devirden çıkılabilmiştir. Tunç devri en eski medenî ülkelerde, Summerde milâttan 6 : 7,000 sene evvel, Mısırda ise bundan sonra başlamıştır. Bu kıt'alarda demir devri iptidalarında yazı icat edilmiş ve tarih devri açılmıştır. Avrupada yazı bilinmeksizin, dört muayyen devir geçirilmiştir.

.·.

Yontma taş devrinde insanlar, taşları taşla yontarak muhtaç oldukları her nevi aletleri yaparlardı. Bu devirde insanlar, iptidaî ve sefilâne bir hayat geçiriyorlardı.

Evvelâ, açık havada yaşadılar, sonra, nehirler yakınlarında ağaç kovuklarına, kaya oyuklarına, mağaralara iltica ettiler. Bunun için bu devre *mağara devri* de denir. Fakat, daha çok balığı olan su, daha çok avı olan orman aramak üzere sık sık yerlerini değiştiriyorlardı. Çünkü ziraat bilmiyorlardı. Avladıkları balıkları, hayvanları ve tedarik ettikleri nebat köklerini ve yabani yemişleri yiyorlardı. Bu insanlar elbise yapmasını bilmiyorlardı. Hayvan derilerine sarınıyorlardı.

Bugünkü mevcut hayvanlar, daha o devirde yaşamağa başlamışlardı. Büyük geyikler, öküzler, atlar, boz ayılar, aslanlar, sırtlanlar, gergedanlar, filler, şimdi ancak kutuplarda bulunan Ren geyikleri gibi hayvan cinsleri vardı. Bu devirde Ren

geyikleri okadar çoğalmıştı ki, bu devre Avrupada Ren devri namı verilmiştir.

Fakat o zamanın insanları bunların hiçbirini ehlileştirmemişlerdir. At, onlar için bir avdı. Bundan başka bugün nesilleri kaybolmuş, mamut gibi büyük hayvanlar da vardı.

İnsarlar, o devirde ya öldürüp yemek için veya kendilerini muhafaza için hayvanlarla mücadele ederlerdi. İnsanlar birbirlerile de kavga ediyorlardı. Av hayvanı, balık, bir mağarada bir yer, kavgaya sebep oluyordu.

Birbirlerini öldürüp etini yiyenler olduğu gibi keyif için diğerlerini öldürenler de vardı. Bu insanlar birbirlerinden, hayvanlardan, herşeyden, şimşekten, gökgürültüsünden, fırtınadan, gecenin karanlığından korkuyorlardı. *Korku* insanların ilk ve en kuvvetli hisleri oldu.

Bununla beraber bu insanlar, çok korkacak bir şey olmadığı ve çok aç olmadıkları zamanlarda hayvan dişlerinden gerdanlık yapıyorlardı. İçlerinden bazıları bayağı artist olmuşlardı. Bu devrin metrukâtı meyanında, üzerlerine, asıllarına pek benzeyen hayvan resimleri yapılmış taşlar ve kemikler bulundu.

Bazı mağaralarda boyalı hayvan resimleri de bulundu. Bu insanlar hayvan resimlerini oldukça mahirane yaptıkları halde insan resimlerini pek kaba bir surette yapmışlardı. Anlaşılıyor ki uzak ecdadımız tabiati müşahede ve tasvir etmesini biliyorlardı.

Yontma taş devri insanları, *ateş* yakmağı öğrendiler. Ateşte ısınıyorlar ve gıdalarını pişiriyorlardı.

Ateşin kuvvetli parlaklığı geceleri vahşi hay-

vanları korkutarak uzaklaştırıyordu. Ateş ayni zamanda insanları, karanlığın verdiği korkulardan da kurtardı.

∴

Cilâlı taş devrinde insanlar, taşları cilâlıyarak her neviden ve daha çok güzel aletler yaptılar. Bu devirde Avrupada yeni insanlar görülmeğe başladı. *Menşeleri Asya olan bu insanlar* Avrupanın vahşi vaziyetini değiştirdiler. Bu insanların mensup oldukları kavmler Asyada ve Akdeniz havzasında, vâsi mıntakalarda yaşayan *Türk kavmleri idi.* Türkler ziraati ve hayvanları ehlileştirmeği çoktan biliyorlardı. Hububat ve bilhassa buğday ziraatini öğrenmişlerdi.

Keten ziraati yapıyorlar ve onun liflerini dokuyarak kumaş ve ondan elbise yapmasını öğrenmişlerdi. Atı ve köpeği ehlileştiren bunlardır. Artık bu devirde koyun, öküz sürüleri yetiştiriliyordu.

Bu devrin adamları çiftçi ve çoban idiler. Bununla beraber cilâlanmış taşlardan ve kemiklerden muhtelif aletler ve zinet eşyası ve silâhlar yaptılar. Bunları yapmak için adeta imalâthaneler vardı. Başka san'atlar da inkişaf etmişti. Meselâ kile şekil vermeği biliyorlar ve onu pişirerek muhtelif şekillerde ve muhtelif süslerle çömlekler, kaplar yapıyorlardı. Bu muhtelif san'atlar gittikçe daha faal bir hale gelen bir ticaret doğurdu. Ziraat ve her türlü yeni san'atlardaki terakkiler ile *cilâlı taş devrini, ilk idrak eden Türklerdir.*

Bu devrin insanları abideler diktiler. Bu abideler yere dikilmiş 4-5 metre irtifaında kaba taşlardan, *manhirlerden* ibaret idi. Bunlar ya bir hat

üzerinde veya bir daire üzerinde yan yana dikilirdi. Manhirlerin neye delâlet ettiklerini bilmiyoruz. Bundan başka *dolmen* denilen binalar yaptılar. Dolmenler yere dikilmiş taşların üstünü ufkî taşlar koyarak kapatmakla yapılan bir nevi odalardı. Bu tarzda yapılmış kapalı yollar da vardı. Dolmen odalarında insan kemikleri bulunmuştur. Bunlar şüphesiz mezardı. Bir üçüncü nevi binalar da vardı. Bunlar Avrupalıların *tümülüs* dedikleri tumbalardır. Tumbalar (Kurganlar) dolmen gibi taşlardan yapılmış, fakat üstü toprak yığınile örtülmüştür Bunlar da tepeciklere benzer mezarlardı. Bu dolmen ve tumbalarda, tunç ve demir şeyler de bulunmuştur. Fakat, en eskilerinde yalnız taştan baltalar, kaba kaplar ve kemikten, fil dişinden, hayvan kabuklarından resimsiz olarak yapılmış zinet eşyaları bulunmuştur. Bu tezyinat bilâhara göl evlerinde bulunmuş olanlara benzerdi.

Cilâlı taş devrinde insanlar kısmen göçebe hayatı terkederler, şurada burada yerleşirler. Bu mühim bir hâdisedir. İnsanlar yalnız münferit aileler halinde değil, biribirine yakın ailelerden mürekkep gruplar, yani *kabileler* halinde sakin oldular. Sabit hayat, küçük küçük milletler demek olan bu gruplar da tesanüdü takviye etti.

Beraber yaşamak için müşterek kaideler bulmak icap etti. Biz onlara bugün *kanunlar* diyoruz. O eski insanların buldukları kanunların neler olduğunu bilmiyoruz. Yalnız muhakkaktır ki insanların grup halinde birleşmeleri bir terakki oldu; ve insanlar arasında şiddet ve huşuneti azalttı.

Bu insan gruplarından bazıları göller üzerinde inşa ettikleri *beldelerde* ikamet etmeğe başladılar.

Göl beldeleri şöyle inşa olunurdu: bir gölün içinde, fakat kıyıya yakın olmak üzere kazıklar çakılır; kazıkların üzerine ağaç kütüklerinden bir döşeme yapılırdı. Döşemenin üstünde kulübeler inşa olunurdu. Kulübelerden müteharrik ahşap köprülerle sahile çıkılır ve gelinirdi. Bu köprüler akşamları kaldırılır, sabahları tekrar konulurdu.

40,000 kazık üzerine kurulmuş beldeler bulundu. Kazıkları, ağaç kütüklerini kaba taş baltalarla kesmek ve düzeltmek için ne kadar uzun ve sabırlı çalışmak lâzım geldiği düşünülsün. Bu beldelerde insanlar kendilerini emniyet içinde hissediyorlardı. Emniyetli hayat, müşterek sarfolunan gayretin mükâfatı oldu. Beşeriyetin büyük kısmı cilâlı taş devrine, milâdı *İsa*dan on iki bin sene evvel varmıştır.

∴

Hakikî *maden devri* tunç istimalinden sonra başlar. Fakat tunç yapmak için lâzım olan kalay tabiatte nâdir bulunduğundan, tunçtan silâh ve aletler imalâtı mahdut idi. Bu sebeple daha uzun zamanlar yontma ve cilâlı taştan yapılmış şeylerin istimaline devam edildi. Bulunmuş olan tunç kaplar üzerinde bir takım sahneler arzeden, karışık resimlerin mahkûk olduğu görülür.

Madenleri keşfeden insanlarca, *demir madeni* de malûm oldu. Demir istimali tunç istimalinden daha çok taammüm etti. Demirden yapılan şeyler tunçtan ve taştan yapılmış şeylerin tamamen yerine kaim oldu. Gerçi demiri eritmek ve onun üzerinde işlemek daha güçtür. Fakat zamanla bu müşkül yenildi. Demir, keskin kılıç, balta ve sair

silâhlar yapmak için daha müsaittir. Maamafi demir devrinde ve bugün dahi bazı eşya için tunç, bakır ve kalay kullanılmaktadır.

Maden devri üç müteakip safhaya ayrılıyor: Bakır devri, Tunç devri, Demir devri. Demir devrinin medeniyeti, her devirden yüksekti.

Demir san'ati *Türkler tarafından* Orta Asyada keşfedildi. Oradan Tuna yalılarına ve oradan Tuna boyunca Avrupaya yayıldı.

Avrupadaki insanlar henüz göl kasabaları ve dolmenler inşa ededurdukları zamanlarda, Şarkta Türkler en mühim san'atları doğuran bir keşifte bulunmuşlardı. Orta Asya yaylâlarında, dağlarında, ormanlarında yaşayan Türkler tabiatta saf olarak altın ve bakır madenlerine tesadüf ettiler. Bu madenleri ateşte eriterek onlara istenilen şekli verebilmek mümkün olduğunu anladılar. Bu keşif milâttan en az 7,000 sene kadar evvel vuku buldu. Bundan sonra madenleri beraber bulundukları taşlardan ayırıp çıkarmak san'atını öğrendiler. Altın, süs eşyası imalinde kullanıldı.

Bakırdan da silâhlar yaptılar. Lâkin bakır o kadar mukavemetli olmadığından, taş silâhların kullanılmasına da devam olundu. Nihayet terakki yolunda bir adım daha atıldı. Keşfolundu ki bakır ile kalay bir arada eritilince daha kuvvetli bir maden, yani *tunç* oluyor.

.·.

İnsanların, muhtelif keşif ve icatları bir memleket ahalisinin diğer taraflara *muhacereti* suretile veya ticaret vasıtasile dünya yüzünde yayılmıştır. Tarihten evvelki en eski zamanlardanberi, dünyanın muhtelif kıt'alarında birçok insan muhaceret-

leri vuku bulmuştur. Bunun başlıca sebeplerini şu suretle izah edebiliriz.

Yontma taş devri insanları, yalnız balıkçı ve avcı idiler. Bunlar daha iyi avlanacak ve balık tutacak yer bulabilmek için oturdukları yerleri değiştiriyorlardı.

Daha sonraları cilâlı taş devri insanları, çiftçi ve çoban olduklarından oturdukları yerlerden daha mümbit topraklar ve daha güzel mer'alar aramağa koyuldular. *Fakat büyük muhaceretlerin asıl sebebi Orta Asyada vuku bulan mühim coğrafî ve iklimî büyük tahavvüllerdir.* Bu mıntakanın birçok büyük parçalarında bu tahavvüller yüzünden cemiyetle yaşamak imkânının kaybolması birçok insanların kütle halinde birbiri ardınca göçmelerini mucip olmuştur. Muhaceret sebebile, insanlar yekdiğerinin yerlerini almak istediğinden aralarında şiddetli kavgalar oldu. Tamamile imha edilen, veya esaret altına alınan kavmler oldu. Birçok yerlerde de galiplerle mağlûplar karışarak bir tek kavm teşkil ettiler. Ve ayni lisanda konuşmağa başladılar. Bundan anlaşılıyor ki tarih, muhtelif kavmlerin karışmasını mucip olan vak'aların mabadidir. Kavmlerin tarihten evvel başlayan bu muhaceretleri, tarihî zamanlarda dahi devam etti. Akınlar, muharebeler, istilâlar neticesinde birbirlerine karışan insan kütlelerinden mütemadiyen yeni kavmler zuhûr etti. Hücum eden, istilâ eden kavmler, mevcut bazı devletleri tahrip ettiler. Bazan geri püskürtüldüler. Bazan aralarına girdikleri yerli ahaliyi temsil edip kendileri gibi yapıyorlar, bazan da kendileri onlar tarafından temsil olunuyorlardı. Bu suretle yeni yeni bir takım devletler teşekkül

ediyordu. Bu insan halitalarının terkiplerini lâyıkile tanımak güçtür; maamafi mütalealan kolay olmak için umumiyetle bu insan cemiyetlerini, bünyevî benzeyişleri noktai nazarından *ırklara* ayırırlar.

C.

IRK İnsanlar, dünya yüzünde iklimleri birbirinden az veya çok farklı muhtelif kıt'alara yayılmışlardır. Hayat ve tagaddi tarzları da başka başka olmuştur. Bu muhtelif mıntakalara yayılmış olan insan kütleleri, büyük denizler, aşılması müşkül dağlar, zamanımızda dolmuş oldukları görülen göller ve denizler gibi tabiî manialardan dolayı asırlarca müddet birbirlerile temasta ve tesalüpte bulunmaksızın münferit bir halde yaşamışlardır. Bir mıntakanın maddî ve içtimaî ayni şartları, o mıntakalarda yaşamış olan insanlarda bir takım müşterek ve müşabih vasıflar, benzeyişler vücude getirir. Bu suretle birbirinden ayrı teşekkül etmiş olan insan cemiyetleri veya grupları arasında bir takım farklar hâsıl olur. İşte insan cemiyetleri arasında mevcut olduğu görülen bu farklar, insan kütlelerini, bu noktai nazardan, bir takım *zümrelere ayırmak* temayülünü uyandırmıştır.

Muhaceret meselesinde gördüğümüz gibi, iptidaî ırklar zamanla birbirlerile çok karışmış, yeni yeni bir takım mürekkep ırklar vücude gelmiştir. Bununla beraber, bütün uzviyet âleminde olduğu gibi insan zümreleri arasındaki ihtilât ve tesalüpler ne kadar kuvvetli olursa olsun, ayni iklimin daima ayni evsafı meydana çıkarmaktaki

tesiri, bellibaşlı bazı ırkî grupların ve gruplar arasında mutavassıt bazı küçük zümrelerin seçilmesini icap ettirmiştir.

a) Baykal gölü havalisinden başlıyarak Altaylar ve Orta Asyadan itibaren Hazar denizi ve Karadeniz havzalarile Adalar denizi ve Tuna boylarına kadar olan geniş sahalar, binlerce ve binlerce senelerdenberi alelûmum beyaz renkli olan *Türklerle* meskûndu.

Şimalî Asya ve Avrupa kıt'alarında da beyaz insanlar sakindir. Fakat bu beyazlık derecesinin kutpa yaklaştıkça ve Asyanın şarkına ve cenubuna indikçe beyaz ve esmere doğru değiştiği yerler vardır; binaenaleyh beyaz ırk ikinci derecede iki veya üç ırka daha inkısam edebilir. Sarı saçlı, mavi gözlü, uzun boylu insanlar, ekseriyetle bu ırkta görülür.

b) Şarkî Asyada başka bir grup hâkim görülmektedir. Bu grupu teşkil eden insanların ekseriya derisi sarı, saçları siyah ve sert, boyları kısadır; bu grupa Avrupalılar *Mongol* ve *Mongoloit* ırkı diyorlar. Bugünkü Mogolistan, Çin, Hindi Çinî ve onun cenubundaki Adalar, Japonya sekenesi bu ırktan addolunuyor. Mongoloit ırktan insanlar Amerikaya da geçmişlerdir.

c) Afrikada *siyah* ırk hâkimdir. Hindin otokton ahalisi de siyah renkli idi.

d) Amerikada *kırmızı* renkli insanlar vardır.

Beşeriyeti bu veçhile, mahza renk esası üzerine ırklara ayırmak doğru değildir. Çünkü insanlarda renk ancak hali hayatta bulunmuş olmasile müşahede olunur; halbuki insan ırklarının mazisini ve ırkların tahavvülât ve tekemmülâtını meydana çıkarabilmek için yaşayanlardan ziyade,

arzın tabakaları altında bulduğumuz insan fosilleri üzerinde tetkikat yapmak lâzımdır. İnsanın tabiî tarihinin tetkikine mevzu olan bu bakiyeler ise, bittabi renkten mahrumdur.

Irkların dünya yüzünde her mıntakada, karmakarışık bir halde yerleşmiş oldukları görülmektedir. Binaenaleyh ırkî hakikatler beşer grupları arasındaki *iskeletlerden* çıkarılan fizikî farklarla meydana çıkar. Bu farklar şunlarda aranır:

1 — Kafatasının ve çehrenin şekli;

2 — Boy.

Mühim olan ırkî farika, kafatasının şekli, hassaten uzunluğu ile genişliği arasındaki nispettir. Ayni asıldan gelmiş olmaktan doğan bu irsî farika her türlü tesire en çok mukavemet eder ve yalnız ırkların ihtilâtı neticesinde, gine irsî olarak, tadile uğrar. Bu farikadır ki dünya üzerinde birbirini takiben gelmiş ve tarihi yapmış olan insanlar arasında esaslı bir fark tesis etmiştir.

Burada bir nokta hatıra gelir: Aralarında bugün esaslı farklar bulunan muhtelif ırklardan herbiri ayrı ayrı menşelerden mi gelmiştir, yoksa hepsinin menşei ayni bir ırk mıdır? Bu farklar sonra mı hâsıl oldu?

Gerçi bu mesele henüz hallolunmamıştır. Ancak, şunu beyan etmeliyiz ki, ırklar arasında bugün görülen farkların, tarih noktai nazarından ehemmiyeti pek azdır. Filhakika, kafatasının şekli ırkların tasnifi için, tamamen esasî bir farika olduğu halde içtimaî hiçbir manası yoktur. Bunun sebebi şudur: kafatası değişmiyor, yahut güç ve geç değişebiliyor. Fakat, onun içindeki en asıl uzuv, *dimağ* değişiyor. Kafatasları başlıca iki esaslı şekil arzeder: *brakisefal ve dolikosefal.*

Türk ırkının kafatasları şekli ekseriyetle brakisefal'dir.

Kafatasının, yanında, yüz, burun, ve çehrenin şekilleri de nazarı dikkate alınır.

Bazı insanların, yüzleri uzun, bazıları kısa olur. Bu iki tip yüz hem brakisefal ve hem de dolikosefalde bulunabilir.

İnsan yüzleri: kısa-geniş ve dar-uzun olabilir. Uzun bir yüz geniş bir kafatasile birleşmiş olursa, veyahut kısa bir yüz uzun bir kafatasile birleşirse biçimsiz olur; ahenksizlik göze çarpar.

Çehrenin, daha iki hususiyeti dikkati caliptir: burnun ve çenenin şekilleri.

Burnun sivri, uzun, yassı, büyük, küçük, doğru, kıvrık bir takım şekilleri vardır.

Çenenin şekli de dişlerle beraber çehrenin cephesine nazaran düz veya ileri doğru çıkık olabilir: düzgün çene ve çıkık çene.

İnsanlar, boylarının uzunluklarına, kısalıklarına göre de ırklarına, nispetlerini ifade ederler: yüksek boylu, orta boylu ve kısa boylu ırklar vardır.

İnsanlarda ve iskeletlerinde, görülebilen ve ölçülebilen daha birçok şeyler vardır ki, bunların kâffesi insanın tabiî tarihini tetkik eden âlimler tarafından nazarı dikkate alınır. Meselâ, gözlerin şekli, yüzdeki vaziyeti, muhtelif ırklar arasında mühim farika teşkil eder.

Bu son esaslara göre ırkın tarifi şöyle olabilir: Irk ayni kandan gelen ve cismen birbirine benzeyen insanların gösterdiği birliktir.

.·.

LİSAN İnsanların ilk kullandıkları lisanların çok basit olduklarına şüphe yoktur. Bilhassa fikirlerini evza ile anlatmış olma-

ları ve kullandıkları kelimelerin bir takım telâş, hırs, ıstırap gibi heyecan ve infialleri ifade eden gayri iradî nidalardan, yahut tabiattaki sesleri yarı şuurlu surette taklit eden kelimelerden ibaret olması ve bir takım eşyaya tekabül etmesi muhtemeldir. İnsanın aklı, uzun zamanlarda yavaş yavaş hareketleri ve hareketlerin eşya ile arasındaki münasebetleri ifadeye muktedir olabilmiştir. İptidaî lisanlar her halde, çok az kelime ihtiva ediyordı. Bugün lisanlar çok zenginleşmiş bulunuyorlar.

Bazı geniş mıntakalar üzerinde dağılmış bir halde bulunan insan kütlelerinin kullandıkları lisanlarda müşabih cezirlere ve ayni fikri ifade için müşabih tarzlara malik lisan gurupları vardır; fakat buna mukabil diğer mıntakalarda bu lisan guruplarından esaslı bir surette farklı başka lisan gurupları da vardır.

Dünya yüzünde yaşayan kavmlerin kullanmakta oldukları lisanlar hakkında bir fikir hâsıl etmek için bazı büyük lisan guruplarını sayalım:

a) *Türkçe.* Bu dil esasî (orijinal), başlıbaşına müstakil bir dildir. Türk dili bu gün Tuna havzasından Şarkta Lena nehri ve Kingan dağlarına kadar ve Şimal Buzdenizinden Umman denizine kadar uzanan geniş sahadaki insanlar tarafından konuşulan, bunlar arasında anlaşma vasıtası olarak kullanılan umumî bir dildir. Türk dilinin esaslı farikaları, doğrudan doğruya Türk adını taşıyan kavmler tarafından kullanılan lehçe de mütebariz ve mütekâmildir. Macar ve Finlerin kullandıklar lisanlar Türk dilinin esasî unsurlarını ihtiva etmekle beraber başka tarzda istihale ve inkişaf etmişlerdir.

Avrupalılar Türk lisanını *Ural - Altay* namı altında Mongolca ile bir sayarlar, bu telâkki tamamen yanlıştır. Hakikat şudur: Mogolca, Türkçeden, Çinceden, Tibetçeden alınmış bir takım kelimelerin Mogollara has bir tarzda birleştirilmesinden teşekkül etmiştir. Bugün *yanlış olarak tatar denilen* meselâ Kırım, Kazan, Azerbaycan Türklerile, Kırgız - Kazaklar ve Başkurtlar gibi Türk kabilelerinin kullandıkları lisan da, az veya çok bir takım lehçe farklarile Türkçedir.

b) Hemen bütün Avrupa milletlerinin ve Asyada Rusların ve bir kısım İran ve Hint halkının konuştukları lisanlar bugün *Hint - Avrupa* lisanlar grupu olarak tanıttırılmaktadır. Bu grupta Lâtin, Cermen, Islav lisanları büyük lisan ailelerini teşkil eder.

c) Asyanın cenubu garbisinde, Arabistanda Arapların, Yahudilerin ve Afrikada Mısırlılarla Habeşlerin ve sair bazı kavmlerin konuşmuş oldukları lisanları *Hamî* ve *Samî* diye müstakil bir lisan grupu olarak gösterirler.

Mısırın Kıpti lisanile Berberi lisanları ve sureti umumiyede Şarkî Afrika lisanlarına şamil olan Hamî lisanları ayrı bir zümre halinde gösterenler de vardır. Samî lisanlar zümresi, iptida, Hamî grup şeklinde zuhûr etmiş olabilir.

d) Asyanın şark ve şarkı cenubisinde Mongol ve Monglqit kavmlerin lisanları da bir lisan grupu telâkki olunabilir.

Bu saydığımız bellibaşlı lisan gruplarından başka her kıt'ada bazı mahallî münferit lisanlar da vardır.

Beşer ırklarını tasnifte renk esasına saplananlar olduğu gibi, elyevm insanların kullandıkları lisanlara göre de ırk tasnifi yapanlar görülmektedir.

.·.

TÜRK IRKI Dünyada insan cemiyetlerinin tahavvüllerini, terakkilerini, milletlerin sureti teşekküllerini tetkik ederken coğrafî muhitin ehemmiyetinin yanında ırk meselesi de bazı noktalardan oldukça ehemmiyetli bir surette dikkati celbeder.

Irk mefhum ve tarifi bugüne kadar birçok münakaşalara ve birbirine zıt mütalealara mevzu olmuştur.

Bazı müellifler ırkları lisanlara veyahut renklere göre tasnif etmişlerdir. Halbuki muhtelif ırkların tesalübünden hâsıl olan bazı kavmlerin müşterek lisanları olduğu gibi ayni ırka mensup olan bazı kavmler de başka başka lisanlarla konuşmaktadırlar.

Renk taksimine gelince bunun zamanla ve muhit değiştikçe nasıl ehemmiyetini kaybettiğini ırklar bahsinde izah etmiştik. Avrupa âlimlerinin beşeriyet ve beşer ırkları hakkında verdikleri malûmat hep kendi noktai nazarlarındandır. Bunlar çok defa ırkları takibettikleri gayelere nazaran taşnif ediyorlar. Filhakika bugünkü Avrupanın büyük millet kütleleri doğrudan doğruya bir ırka mensup olmadıkları gibi, bu cemiyetlerin ekserisinde bariz vasıflarını muhafaza etmiş hâkim bir ırk ta mevcut değildir. Bu milletler birbirlerile ayni kemiyet ve keyfiyet te tesalüp etmemiş muhtelif ırkların husule getirdiği yepyeni birer heyettirler.

Umumî olarak denilebilir ki inkişaf ve itilâ ile beşeriyetin mukadderatına hâkim olan *dimağ*dır. Dimağdan murat onun uzvî mahiyeti değil, her nevi tecellileridir. Dimağ üzerinde coğrafî muhitin, bu coğrafî muhitteki içtimaî şartların ve

irsî vasıfların hiç şüphesiz büyük ve ehemmiyetli tesirleri vardır.

Bu noktai nazardan ayni asıldan gelen ve bünyevî vasıflarile birbirine benzeyen insanlar kütlesidir diye tarif edilen ırkların ehemmiyeti bir derece tebarüz eder.

Tarihin en büyük cereyanlarını yaratmış olan *Türk ırkı* en çok benliğini muhafaza etmiş bir ırktır. Tarihten evvel ve tarihî devirlerde bu ırk ta, işgal ettiği vâsi mıntakalardaki ve yurtlarının hudutlarındaki komşu ırklarla tesalüp etmiştir. Bu tesalüplerin ekserisinde Türk ırkının bariz ve uzvî dimağ eseri olan harsî vasıfları hâkim kaldığından bu karışmalar Türk ırkına kendi hususiyetini kaybettirmemiştir. Ancak uzun devirlerde ve büyük ekseriyetler içinde ihtilâtlara maruz kalanları temessül edip isimlerini ve dillerini muhafaza edememişlerdir.

Dimağın en kıymetli mahsulü olan lisan bilhassa Türk ırkının büyük ekseriyetinde tarihî devirlerin husule getirdiği tekâmül silsilesi dahilinde daima ana hatlarını muhafaza etmiştir. Tarihten evvelki zamanlarda ve tarihî devirlerde ayrı ayrı cemiyetler, medeniyetler, devletler vücude getirmiş olan bu büyük ırk mensupları, kuvvetli dimağlarının muhtelif muhitlerde yarattıkları müşterek lisan ve harslarla ve irsî vasıfları ile uzun veya kısa müddetler zarfında yekdiğerinden daima müteeesir olmuşlardır.

Görüyoruz ki tarihte daima göze çarpar bir birlik arzeden *Türk ırkı* daima hâkim kalan bariz uzvî vasıflarile dimağın en kuvvetli mahsulü olan müşterek lisanlarile ve bu lisanla nakledilmiş olan harsları ile, tarihî müşterek hatıratı ile ayni za-

manda *bugünkü millet tarifine de uyan* büyük bir cemiyettir.

Bütün tarihte böyle büyük bir ırkı, bir millet halinde görmek bilhassa zamanımızdaki insan heyetlerinin pek çoğuna nasip olmıyan büyük bir kuvvet ve büyük bir şereftir.

D.

FİKİR İnsan cemiyetlerinin tarih devirlerine girmeden evel, insanların, 500,000 sene süren neşvünema devirlerinde dimağları içinde neler cereyan etmiş olabileceğinden bir nebze bahsetmek faydalı olur.

Bu uzak zamanlarda, insan kendisi ve muhiti hakkında ne düşünüyordu?

İnsan, evvelâ ancak havassına doğrudan doğruya temas eden şeyler ile alâkadar oluyordu.

Lisan bir derece tekâmüle vâsıl oluncaya kadar insanın fikri bu daire haricine çıkamadı.

Fikri tesbit eden ve gittikçe daha mürekkep fikirlere doğru yükselmeği kolaylaştıran lisandır. İptidaî insan, nereden geldiğini, niçin yaşadığını, hiç düşünmek ihtiyacını hissetmiyordu.

İptidaî insanlar, hemen adeta her şeyden *korkuyordu*; şüphesiz bu korktuğu şeyleri ruyasında da görüyordu. Bunlarda bir takım kudretler tahayyül ediyor ve bu kudretleri tatmine gayret ediyordu. Canlı ve cansız şeyler arasında sarih bir tefrik yapamıyordu. Meselâ, cansız bile olsa her hangi bir şey kendisini cerihadar etse ona ayağiyle vuruyordu. Bir nehir fazlalaşır veya taşarsa kendisine hasım olduğuna zahip oluyordu. Bir fikirden, diğer bir fikre intikali anlaşılmaz ve

mantıksız bir halde idi. Eski taş devri nihayetindeki insanların bıraktığı resimler, bu insanların güneşe, aya, yıldızlara veyahut ağaçlara dikkat atfeylediklerini gösteriyor. Bu insanlarda henüz dinî fikir ve kanaattan eser yoktu. Onlar kendi ruyalariyle teheyyüce geliyorlardı. Hakikatın kendilerinde uyandırdığı suretlerle bu ruyalar karışarak garip bir vüzohsuzluk husule getiriyordu. Faraza, ölülerini gömmelerinden ve yanlarına erzak ve silâh bırakmalarından bu insanların müstakbel bir hayata inandıkları neticesi çıkarılacağı gibi, ölenlerin hakikatte ölmediklerini zannettiklerine de hükmetmek mümkündür. Ölüleri ruyada görmeleri bu son fikri takviye ediyordu. Bu fikir, ölüleri bir nevi cadı haline sokuyor ve onlarla uzlaşmak, gazaplarını tahrik etmemek çarelerine tevessülü mucip oluyordu.

İptidaî insanların, babalardan, büyük babalardan, korktukları anlaşılıyor. Çocuklar bu, *cet* korkusu içinde büyürlerdi. Cdde ait eşyaya, meselâ onun mızrağına dokunmak, oturduğu yere oturmak memnu idi. Cet, bütün aile efradının efendisi, hâkimi idi. Aile gençlerinin bu cet korkusunu, cedde hürmet ve itibar göstermek lüzumunu analar mütemadiyen telkin ederlerdi.

Binaenaleyh denilebilir ki, kendisine el veya nazar uzatılmıyan mukaddes bir mevcudiyet mefhumu pek eski zamanlarda insanların dimağına hâk olunmuştur. Aile veya kabile efradının ceddin gazabından masun bulundurulması, bilhassa o öldükten sonra bile onu hoşnut etmeğe çalışılması fikri bu suretle hâsıl olmuştur. Zaten ceddin, yani reisin öldüğünden kat'î bir surette emin olunamıyordu. Cet öldükten sonra dahi kadınlar çocuk-

larına cetlerinin ne kadar müthiş ve harikulâde bir mahlûk olduğunu mütemadiyen tekrar ederlerdi. İnsanlar, düşmanlarını korkutmak için de kendileri için korkunç bir hüviyet teşkil eden cetten istifade etmeyi ümit ederlerdi. Kendi aralarında iken huşunetli olmakla beraber onları muhafaza eden ceddin toprak altında iken de onları muhafaza ve müdafaaya devam etmekte olduğunu zannederlerdi. Cet korkusu, idrak edilmiyecek derecede bati bir seyrile "Kabile Allahı korkusuna„ intikal etti. Dimağları, bu düşünceyi geçmiyen insanlar, kâinatı da aile çerçevesi içinde gördü. İnsanlarda cet korkusu tehlikeli hayvanlara karşı olan korku ile karıştı. Bu suretle Allah mefhumunun başlangıç hali olan, ulvileştirilmiş cedde hayvanî bir şekil verilmesi, bir merhale teşkil etti.

.·.

Bazı sari hastalıklar, o insanlarda esrarengiz bir fikir uyandırdı; bazı mahallerden ve bazı eşhastan uzaklaşmak.. o mahallere ve eşyaya ve eşhasa korkunç bir mahiyet atfolundn. İnsanlarda lisan tekâmül etmeye başlar başlamaz fikir bu iptidaî düşünceler üzerine teksif edildi. Onlara daimî bir kıymet izafe edilmeğe çalışıldı. İnsanlar, yekdiğerleril konuşaraktan, yekdiğerlerinin korkularını teyit ve tekit eylediler. Müşterek mukaddesat an'anaları icat eylediler. Bu mukaddesat içinde, *memnu* (haram) ve *gayrı tâhir* (mekruh) mefhumlarına ait fikirler mühim yer tuttu. Gayrisaf olmak korkusu tasfiye olunmak endişesini doğurdu. Bu tasfiye ameliyesi nispeten akıllı ve dirayetli insanların himaye ve muavenetile yapılıyordu. İlk

dinlerin ve *sihirbazlığın* tohumlarını, hep burada aramak lâzımdır.

Fikri beşerde iki zıt meyil vardır. Birincisi, ki daha eskisidir, her şeyi gizli tutmak, meylidir. Daha yeni olan ikincisi de sözlerimizle hemcinslerimizi mütehayyir etmek ve onlar üzerinde tesir ika etmek arzusudur. Bundan başka ve fazla olarak insanlarda esasen diğerlerini talim ve terbiye etmek hissi mevcuttur. Ekseri insanlar, hemcinslerine yapmamaları icap eden şeyleri bildirmekten zevkalırlar. İşte bu suretle tarihin mebdeinde sırf indî ve keyfî olmak üzere tatbik olunan bir sürü memnuat meydana çıkmıştır.

Bir de insanlara hasım olan kuvvetlerin mevcudiyeti fikri o kuvvetlerin insan lehine imale olunabilmeleri ihtimalini doğurdu. İnsanları tehdit eden kudretlere hususî merasim ve teşri.atla kurbanlar kesmek ve bazı takdimeler vermek âdetine geçildi. Âyin heybetli bir iş olduğu için yapılırdı.

.·.

İnsanların hayatına hâkim olan ilk telâkkiler, izah ettiğimiz gibi bir yığın düşüncelerden neş'et etmiştir. Lisan tekemmül ettikçe kudsiyet an'anası, memnuiyet ve merasim eşkâli arttı ve genişledi. İlk çobanların zuhuriyle başka birçok şeyler insanlar için derin bir mana ihtiva eder göründü. İnsanlar, sürüsünü otlatmağa götürdüğü sahaların ötelerinde neler olduğunu bilmeğe mecbur oldu. Gece ve gündüz hayvanlarına nezaret ederken ve muhtelif yer değiştirmeler esnasında gündüzleri *güneşin*, geceleri *ayın* ve *yıldızların* rehberliğinden istifadeye başladılar. Birçok uzun

asırlardan sonra yıldızların aydan ve güneşten daha emin bir rehber olduğunu anlamağa muvaffak oldular. Bundan sonra, yıldızların tetkikine ehemiyet verdiler. Her şeye ferdiyet ve şahsiyet izafe itiyadında olan insanlar, yıldızları, gökyüzünden kendilerini tetkik ve himaye eden şayanı itimat bir takım necabetli mahlûklar addetmeye başladılar.

İlk ziraat teşebbüsleri de mevsimler hakkındaki fikri tespit etti. Nihayet, kamerin, güneşin, yıldızların, muhtelif zamanlarda muhtelif fasılalarla görünüşünden, sayıya, adede, ölçüye intikal ettiler. Hulâsa, tabiatin, müşahede ve tetkiki insanlarda yeni yeni düşünceler ve meraklar uyandırdı.

∴

Lisanın lûgatçası çoğaldıkça, insanın *hikâye* ve nakil kabiliyeti de tezayüt etti. Kendilerine, kabilelerine, mukaddesata, dünyaya ve her şeyin sebeplerine ait bir takım hikâyeler nakletmeye başladılar. Bu suretle bir kabile zihniyeti ve bir an'ana inkişaf etti. Bu hal, insanları istediği gibi serbest bir fikir ve düşünceye malik olabilmek imkânından mahrum ve bazı fikirleri, bazı telkinleri olduğu gibi kabul etmeye mecbur ediyordu. Görülüyor ki, insanlar bu bahsettiğimiz tarihlerden itibaren şahsiyetlerinden bir kısmını feda etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Beşeriyet, bugün dahi hâlâ, ayni yolu takip etmektedir.

∴

Ziraat ile beraber insanların fikrine yeni bir takım muhakeme silsileleri hâkim oldu. Hasat mevsimlerinde bir sınıf efradın *kurban* olarak

feda edilmesi lüzumu, umumî telâkki mahiyetini aldı. Bu kurbanları zephedecek diğer pak tanınmış bir sınıf meydana çıktı: *İlk rahipler sınıfı.* Bir de kurban edilen efradın etinden birer parça yemek merasimi teessüs etti. Gûya bu suretle fedakârlığın nimetlerinden hepsi hissement oluyorlardı. Elyevm, bazı dinlerde mevcut olan kurban kesmek âdetlerinin menşei budur.

Ecdada hürmet ve ondan korku hisleri, erkek ile kadın arasındaki rabıta, sari hastalıklardan halâs arzusu, sihir vasıtasile kudret ve muvaffakiyet temini, hasat zamanlarında kurban kesilmesi gibi amiller birçok itikatlar ve tevehhümlele karışarak girift bir kül teşkil ediyordu. Bu hâdise, insanların hayatında bir mevkii mahsus tuttu ve aralarında zihnî ve hissî bir takım rabıtalar doğurdu ve insanlarda, müşterek düşünce ve müşterek harekete saik oldu. İşte bu hâdiseye, biz bugün *Din* namını veriyoruz. İnsanlar, bu hâdise karşısında basit ve mantıkî bir telâkki ile temasa gelmiş bulunmiyorlardı; bilâkis, bir takım ruhlara, ilhamlara, emirlere, ve nehiylere taallûk eden karmakarışık düşüncelerle hali temasa geliyorlardı.

İnsanların hayatına taallûk eden her şeyde olduğu gibi dinî meselelerde de bir *tekâmül* hâdisesi görülür. İptidaî insanda Allah, ve din hakkında hiçbir fikir, kanaat yoktur. Bu kadar umumî ve şümullü telâkkilere, insanın dimağı ancak yavaş yavaş alıştırıldı. Din fikri, insanlar cemiyet hayatına sarahaten atıldıkça genişlenmeye başlar, *Vahdet* mefhumuna yaklaşır ve nihayet, tabiatın kudret ve azemetile daha ziyade kabili tefehhüm, hakikî bir mahiyet alır. Görülüyor ki insanlar cemaat

halinde yaşamağa başladıktan sonra, diğer içtimaî müesseseler gibi din müessesesini de vücuda getirmiştir.

Ülûhiyet mefhumunu bulan ve o mefhumun sırlarını keşfeden ve bugün dahi keşfetmeye devam eden insan zekâsıdır.

İnsanların faaliyetleri ve inkişafları üzerinde birçok amiller ve unsurlar tesir ve yardım etmiştir. Din de bu müessirlerin başlıcalarındandır. Bu sebeple, beşerin tarihinden bahsederken, din fikirlerinin menşeinden ve insan cemiyetlerinin faaliyetleri üzerindeki tesirinden bahsetmemek bir noksan teşkil edebilir. Din fikri, insanları kendilerini gayrisaf unsurlardan ve her türlü fenalık ve zarardan kurtaracak, sevk ve himaye eyliyecek bir kuvvete itaat etmeğe müheyya bir hale getirir.

İnsanların bu derunî ve müphem temayülleri mağrur, zeki, mahir yahut hilekâr bir takım insanların, *sihirbaz, rahip, hükümdar* vaziyetlerini almalarına meydan açtı.

İnsanların, bugünkü medeniyet tarihine kadar hayatlarının geçtiği yol işte böyle bir yoldur. İnsanların korku ve zaaf hisleri, dimağın son ve çok yeni ilmî keşiflerlerle nurlanması sayesinde zail oldu ve insanlar hakikati bundan sonra daha bariz görmeğe başladı. Benliğindeki kuvveti ve ferdi olduğu cemaatin içtimaî kudretini takdire muvaffak olmaya başladı. Artık onun için her türlü tekâmül, huzur ve emniyet membaı, *cemiyettir.*

II. TÜRK TARİHİNE METHAL

TÜRKLERİN ANAYURDU Türklerin Ana-Yurdu Asyadadır. Asya, Ege denizinden Yapan denizine; Hint denizinden şimal Buzdenizine kadar uzanan ulu bir kara parçasıdır.

Şarkta Büyükdeniz sahillerinde Kora ve onun cenubunda yarım daire şeklinde denize girmiş Çin kıt'ası vardır.

Cenupta denize doğru mühim çıkıntı, Büyük Hint yarımadasıdır. Bunun şarkında Sumatra, Cava, Borneo, Filipin adaları içine doğru uzanan Hindo-Çin yarımadası ve Hint garbinde Arap yarımadası göze çarpar.

Garpte Karadeniz ve Akdeniz içinde uzanan Anadolu vardır. Bunun şimalinde Anadolu gibi Büyük Asya kıt'asına bağlı olan Avrupa bulunur.

Avrupa beş kıt'adan biri deye sayılmasına rağmen hakikatte ayrı bir kıt'a değildir. Asyanın garbe doğru bir çıkıntısından ibarettir.

Şarktan garbe inen yaylâlar, Asyanın belkemiğini teşkil eder. Bu yaylâların genişliği ve yüksekliği orta kısımlarda heybetli derecelere varır. Kora, Himalaya silsilesi, Hazar denizi ve Baykal gölü arasında bulunan yaylâlar dünyanın en yüksek ve en geniş yaylâlarıdır. Göklere baş uzatan dağlar ve korkunç kum çölleri ile yemyeşil sevimli su boyları bu sahada yanyana gelmiştir.

Arzın artan ve eksilen yüksekliklerinin en geniş taraçaları burada azemetli dağ kabartılarile çevrilmiştir.

Büyük Kadırgan (Kingan) dağlarından Baykal havzasına, oradan Altay dağları boyunca İtil havzasına vararak, Hazar denizi havzası, Hindukuş, Pamir, Karakurum, Karanlık dağlar yolu ile ve Sarı ırmakla tekrar Kingan dağlarına ulaşan çizgi içinde kalan mıntakaya *Orta Asya yaylâsı* denir. *İşte Türkün Ana-Vatanı bu yaylâdır.*

Orta Asyanın cenubunda yükselen Himalaya dağları, Çin içlerinden başlıyarak şarktan garbe uzanan ve Kafkaslardan Kırımın içine kadar varan büyük bir silsiledir. Bu silsilenin göklere 8840 metre uzanmış ehramları aşılarak şimale, Baykal istikametine ilerlendikçe, Karakurum, Altın, Üstün, Arka ve Karanlık dağların sıra gövdeleri ile karşılaşılır. Bunlardan sonra Pamir kökünden ayrılıp Çin Türklerini ikiye bölerek Turfan ilerisinde Gobiye saplanan Tanrı dağlarına varılır. Daha şimalde Sibire doğru cephe almış Altaylar gelir. Balkaç ve Aral gölleri şimalinde ucu bucağı belirsiz otlaklar uzanır.

Orta Asyanın cenubunda Çinin, Hindin, sulak ovaları ve İran yaylâları; şimalinde de Sibir vardır.

Tarih devirlerinden binlerce yıl evvel Türk Ana-Yurdunda, şimdi yerlerini çöller, kumsallar, boz kırlar, bataklıklar, sığ göller tutmuş engin iç denizler vardı. İlk medeniyetlerin gür filizleri bu denizlerin kıyılarında ve bunlara dökülen derin sulu ırmakların şirin ve feyizli vadilerinde fışkırmıştır.

.·.

UMUMÎ MUHACERETLER VE MEDENİYETLER

Dünyanın başka taraflarında, insanlar, daha kaya ve ağaç kovuklarında en koyu vahşet hayatı yaşarken burada işlenmiş kereste medeniyeti, maden devirlerine kadar ulaşmıştı. İnsanlıkla hayvanlığı hakikî ve bariz surette ayıran devir, hayvanları ehlileştirme devri, en evvel burada açılmış, tabiatı insan iradesine boyun eğdirerek işletmenin ilk merhalesi sayabileceğimiz çiftcilik, burada başlamıştır. Arpa, buğday, çavdar gibi tanelerin; koyun, geçi, at, deve gibi hayvanların menşei de burasıdır. Dağlarda bunların asılları olan yabani cinsler bugün dahi bulunmaktadır.

Kafkas dağlarından Tanrı dağlarına ve oradan Gobi çölleri içinde şarka uzanan kadim Türk denizi, saydığımız ulu dağları örten buzların verdiği sularla besleniyordu.

Cümudiyeler devrinin sona ermesi, Büyük Türk denizi havzasındaki iklim şartlarını değiştirdi. Yavaş vavaş çekilen buzlar, Asyanın şimali ile en yüksek dağlarına münhasır kaldı. Sular azaldı. Gitgide daralan denizlerin yerinde göller, bataklıklar kaldı. Irmaklar, çaylar cılız derelere döndü. Bunlarden birçokları kurudu. Yeni kara parçaları meydana çıktı. Bol yağmurla sulanan yeşil ovalar, kurak ve çorak çöller haline girdi. Milyonlarca insan barındıran ellerde hayat şartları kısırlaştı. Buzların çekilmesi ve geniş iç denizlerin aradan kalkması ile, Orta Asyanın garba kapıları, arkasına kadar açıldı. Ondan sonra Asya binlerce yıl zarfında Çine, Hinde, Ön Asyaya, şimalî Afrikaya ve Avrupaya dalğalarını taşıran büyük bir insan denizi oldu. Yük taşıyıcı yaban

hayvanlarının işe alıştırmaları da bu devirde çok büyük ölçüde arttı. Bundan yedi asır evveline kadar en az 9000 yıl, kâh önünde durulmaz yıkıcı ve yutucu seller, kâh kumlar altında gizli sular gibi yürüyen büyük *Türk göçleri*, akınları, muhaceret ve temdin faaliyetine devam etmişlerdir. İklim değişikliğinin hangi sebeplerden ileri geldiği hakkındaki tetkikat bugün birçok jeoloji âlimlerinin hâlâ üzerinde çalışmakta oldukları, bir mevzudur.

.•.

Daha iyi iklimler aramıya çıkan Türkler ayrıldıkları sahalara nazaran en elverişli gördükleri yolları tutarak medeniyetlerinin tohumları ile birlikte dört bucağa yayıldılar; çiftçiliğe yarayacak güzel ovalar, zengin su boyları aradılar. Karşılaştıkları iptidaî yerlilerle çarpışarak onları ya başka yerlere sürdüler, ya da içlerine girerek temdin ettiler. Yerlilere nazaran çok yüksek zekâları ve mütekâmil silâhları ile galebe çalmakta, yerleşmekte ve hükümlerini yürütmekte güçlük çekmediler. Boş buldukları sahalarda ise beğendikleri yerlere yerleşerek oraların otokton ahalisi oldular.

Kuruyan Türk elinin *şark taraflarında bulunanlar kendilerine yakın olan Çine indiler.* Çin, çölleşen sahanın ve onu çeviren dağların ötesinde Sarı Irmağın suladığı zengin vâdi ile başlar. Bu vadinin garbe ve şimale geçit noktaları mahduttur.

Çinin ilk devirlerinden bahsolunurken hûrafelerle karıştırılarak 100,000 hatta 2,000,000 yıla çıkarılan sonradan uydurulma menşe efsaneleri bir tarafa bırakılırsa, Türklerin şimalî Çine ilk

girişlerini milâttan en az 7000 yıl evveline götürmek lâzımgelir

Yeni bulunan san'at eserlerile fikir ifade edici çizgiler şeklindeki yazılara (ideogram) bakılarak, bunların o zamana göre mütekâmil bir medeniyet sahibi oldukları, çiftçilik işini iyi bildikleri, göğe, yere, suya, güneşe, yıldızlara taptıkları, kaplumbağa kabuğile falcılık ettikleri tespit edilmiştir. Bunlar şimale arka semt, şarka güneşin ağaçlar arasından belirdiği yer, cenuba yırtıcı hayvanlarla dolu orman, garbe "güneşin uyumak için yuvasına giren kuşlar gibi çekilip gittiği yer„ derlerdi.

Medenî bilgileri, yüksek ve asil ahlâkları, saf ve sade itikatları ile çinde yerleşen Türklerin orada devirler imtidadınca ilerlettikleri medeniyet son asırlara gelinceye kadar dünyanın en ehemmiyetli medeniyetlerinden biri olmak vasfını muhafaza etmiştir.

∴

Diğer bir göç dalgası Asyanın en cenup çıkıntısı olan *Hint yarım adasına* yürümüştür. Sint, Ganj, Brahmaputra gibi büyük su damarlarile sulanan ve şimal sınırları heybetli Himalaya tabyalarile çevrilmiş olan Hint, Türk ellerine şimali şarkî ve şimali garbide iki dar geçitle açılır. Çinde olduğu gibi Hintte de asıl yerlilerin medeniyeti yoktur.

Tarihten evvelki zamanlarda Hint, "maymun sürülerine benzeyen„[1] kara derili insan kabilelerile meskûndu. Saydığımız iki geçitten girerek bunları cenuba doğru süren Türklere tarihlerde

[1] Bu tabir Şikago Darülfünunu şark dilleri Professörü *H. Gowen* indir: Hist. de l'Asie, 1929 - sayfa 21.

Dravit adı veriliyor. Bazı kabilelerin Kol, Bil gibi birkacı türkçe asıllarını muhafaza etmiş isimlerle anıldığı anlaşılan Dravitlerin Hintte medeniyetlerini yüksek bir dereceye çıkardıkları, *Harappa*, ve *Mohencodaro* da yapılan yeni arkeoloji keşiflerile meydana çıkarılmıştır. Son zamanlara gelinceye kadar, Hint medeniyetinin nisbeten yeni sayılabilecek medeniyetlerden olduğu hakkında bir kanaat vardı. Yeni keşifler bu yanlış kanaati düzeltmiş ve kadîm Hint medeniyetinin kadîmÇin,Mezopotamya, ve Mısır medeniyetlerile muasırlığı tahakkuk etmiştir.

∴

Türkün *garbe* binlerce yıllar mütemadi dalgalar halinde devam eden muhaceretleri, başlıca iki yoldan vuku bulmuştur. Bunlardan biri şimal yoludur ki Ural dağlarile Hazar denizi arrsından ve Karadeniz şimalinden geçer. İkincisi cenup yoludur. Bu yol adeta Himalaya şimal ve cenup etekleri boyunca garba gider. Cenup yolundan Kafkasları geçmek suretile şimal yoluna intikal eden kafileler de olmuştur. Şimal yolu, buzların çekilmesinden sonra husule gelen bataklıklar yüzünden cenup yolundan daha müşkülâtlı idi. Bu sebeple bu yolu takip edenler gidebildikleri yerlere çok geç vâsıl olmuşlardır. Cenup yolunu takip edenler Mezopotamyaya, Anadoluya ve oradan Adalara geçmişlerdir. Ön Asyaya gelmiş olanlardan Suriyeye sapanlar, Palestin üzerinden Mısıra gitmişlerdir. İberlerin de Hazar civarından bu yol ile Afrika şimaline ve oradan İspanyaya geçtiklerini söyleyenler vardır. Şimal yolunu takip edenlerden bir kısmı Tuna havza-

sında, Trakyada yerleştiler. Sonraları bunlardan bazı kabileler Makedonyaya, Tesalyaya ve en nihayet asıl Yunanistan denilen yarım adaya gidip yerleştiler. Çanakkale ve İstanbul boğazlarından geçerek Anadoluya garp yoluyle girmiş olanlarda bu Trakya ve Tuna mıntakalarında yerleşmiş Türk kabilelerindendir.

∴

Türklerin aşağı *Mezopotamyaya* inişlerinde, ırmak boyları bataklık halinde idi. Cetveller ve kanallarla suların zararını gidermek, toprağın muntazan sulanmasını temin etmek için bu muhacir kafilelerin gösterdikleri kabiliyet ve maharet daha *ilk geldikleri zamanda dahi* medenî seviyelerinin yüksek olduğuna delil sayılmaktadır. Bunların bir taraftan Dicle ve Fırat, diğer taraftan Kerka ve Karon ırmakları boylarında ve ağızlarında kurdukları medeniyet, gerek nefîs san'atların ve gerek siyasî ve içtimaî hayatın inkişafı noktalarından çok feyizli olmuştur. Bu medeniyet *Sumer-Akat-Elam* medeniyeti unvanları ile anılır.

Türkün en az yedi bin yıldan beri otokton ahali halinde yerleşerek kendine yurt edindiği *Anadoluda* yapılan taharriler, bugün milâttan evvel 4000 yıla çıkarılan Anadolu medeniyetinin kidemini, her an birkaç asır daha maziye götürmektedir. Anadolu medeniyetleri tarihçilerinden *Felix Sartiaux* nun ve *Garstang* ın dedikleri gibi "ihtiva ettiği kadîm medeniyet eserlerinin Arkeolojik tetkikatı cihetinden henüz el sürülmemiş sayılacak halde olan„ Anadoluda taharri devam ettikçe, ilk muhaceretlere tevafuk eden zamanlardanberi buraya münkeşif bir medeniyet getirilmiş

olduğunun meydana çıkarılacağına inanmak doğru olur.

Anadolu medeniyetinin, Mezopotamya veya Mısır medeniyeti kadar eski olmadığı iddiası varit değildir. Zira söylediğimiz gibi Mezopotamya ile Anadoluyu işgal eden insanlar ayni ırktan ve ayni menşedendirler. Bu itibarla geldikleri yerlerden ayni medeniyeti getirmiş olmaları tabiî görülmelidir. Boğazköy hafriyatı derin tabakalara doğru indikçe elde edilen eserler, ve Karkamış harabesinin daha altında bulunan birinci Karkamış eserleri bu hakikati teyide hizmet edebilecek delillerdir.

Anadoludaki *Eti* medeniyetinin azameti gün geçtikçe daha iyi anlaşılmaktadır. Gerek Eti müttehidesine dahil hukûmetlere, gerek yabancı komşu devletler ülkelerine uzanan yolları, muhteşem mabetleri, heykelleri "Mısırınkilerinden çok daha mükemmel Sfenksleri„le *Boğazköy*ün toprak örtüleri altından bugünkü beşeriyetin mütehayyir gözleri önüne açılan Eti medeniyeti canlılık ve fikir yüksekliği noktalarından harikulâde bir inkişafın şahididir.

.·.

Mısıra giden Türkler yerleşmek için Nilin boş buldukları deltasını seçtiler. İlk Mısır medeniyetini kuranların *Asyadan geldikleri*, Mısırın kadîm tarihi ile uğraşan âlimlerin çoğu tarafından kabul edilmiş bir keyfiyettir. Nil vadisinde yontma taş devrinden birdenbire maden taş devrine intikal edilmiş olması, iki devrin arasında bulunması lâzımgelen mutavassıt san'atlların Mısırda görülmeyişi, Suryedeki bazı mağaralarda,

Mısıra geçenler tarafından bırakılmış olacağı tabii görülen en eski eserler ve nihayet antropoloji tetkiklerinin ortaya koyduğu neticeler buna delildir. Âlimlerin bu hakikat içinde, açıkça söylemiyerek eksik bıraktıkları nokta, Orta Asyadan, Altaylardan glemiş olanların Türk camiası mensuplarından başkası olmıyacağıdır. Bu eksik noktayı tamamlamak vazifesi, şüphesiz, herkesten evvel Türklere düşer.

Anadolu ile Mısır arasındaki *Suriye* ve *Palestin* sahalarına gelince, buralarda tarihin tanıdığı kadîm zamanlardanberi "Mezopotamya ve Eti medeniyetlerini kuranların müşterek vasıflarını taşıyan bir halkın„ hâkim bulunmuş olduğu yine yeni tetkiklerin açığa çıkardığı hakikatlerdendir.

.˙.

Garba giden Türklerden bir kısmı yerleşmek için elverişli zeminlerden birini de şarkî Ege havzasında buldular. Tarihin bugün milâttan 4:5 bin yıl kadar geriye götürebildiği Akdeniz medeniyeti, *Turova*, *Girit*, *Lidya* ve *İyona* adları verilen saha ve safhalarile birlikte beşer istidat ve kabiliyetinin en kıymetli incilerle süslü bir tacı olmuştur. İnce bir haşmetle mümtaz bu Akdeniz medeniyetini kimler yaptı? *Knosos* sarayının xx inci asrın en incelmiş zevklerini yalnız tatmin değil hayran edici güzellikteki san'at eserlerini ebediyete yadigâr eden kavm kimdir? Bu suali profesör *Eugène Pittard*ın kullandığı cümle ile tekrar edelim: "Akdenizin bütün bu Neolitik brakisefalleri, hep ayni aileden mi idiler?„ -Kadîm, Orta ve Son *Miken* devirlerinden birincisile sonuncusuna tevafuk eden zamanlarda Akdeniz

adalarını kapladıkları antropoloji ilminin maddî ve müsbet delillerile teeyyüt eden bu brakisefal kavmlerin, dünyanın brakisefal insanlar kaynağı olan Orta Asyadan, Ana Türk - Yurdundan tabiat hâdiselerinin zorile ayrılmağa mecbur kalmış olanlar zümresine mensubiyetleri, bizce, şüphesizdir. Giritte, Turuvada bulunan en eski Neolitik eserlerle *Hazar şarkındaki Türk ellerinde* bulunan eserler arasında tesbit edilen benzerlik, Akdeniz medeniyetinin olduğu kadar onu yapan insanların menşeini de göstermeğe yarar dilillerdendir.

Anadolunun garp kıyılarında, Yunan yarımadasında yükselmiş medeniyetleri, Anadolunun içindeki, Mezopotamyadaki ve Orta Asyadaki kadîm medeniyetlerden ayrı mütalea etmek kabil değildir. İnsanlar, yakın zamanlara kadar, bütün Akdeniz havzasına şamil müstakil bir Yunan medeniyeti tasavvur ve kabul edecek mertebede az bilgili idiler. Bu medeniyeti Greklere inhisar ettirmek ve onu ancak Mısır medeniyetile temasta görmek tarih bilgisinin kat'iyet çemberile çevrilmiş bir hakikati, bir mütearifesi sayılıyordu. Medeniyetlerin doğuş ve yayılış hâdiselerinin daha geniş görüşleri mütaleasına girişildiği yıllardanberi, artık o iptidaî telâkki ortadan kalktı; onun yerine bütün ilâhları, an'anaları ilim ve san'at eserlerile Yunan medeniyetinin menşelerini kendisinden evvelki medeniyetlerde, bilhassa *Eti* medeniyetinde aramak lâzımgeleceği hakikati geçti. Son asra kadar menşei, mevhum bir Grek medeniyetine bağlanan Lidya ve Frikya medeniyetleri gibi, garbî Anadolu medeniyetlerinin de esasta *Eti medeniyetinin devamından* ibaret olduğu şimdi artık kolay reddedilmiyecek kanaatlar sırasına girmiş

bulunuyor. Birçok âlimler arasında meselâ *Garstang*tan [1] naklettiğimiz şu birkaç cümle, zamanımız ilminin bu mevzuu görüşünü anlatmağa yetebilir.

"... Yunan ilâhlarının menşeini Anadoluda arayabiliriz. (Sahife: 41)

"... Lidyanın siyasî ve içtimaî teşkilâtı tamamile ve doğrudan doğruya Etilerden alınmıştır. (Sahife: 147)

"... Diğer bir Eti heykelindeki, san'at tarzı Arkayik Yunan san'atında aynen görülüyor. (Sahife: 212)

"... Eti mahkûkât ve kuyudatının tetkikı ilerledikçe belki de bütün Yunan an'analarının buradan çıkmış olduğu görülecektir. (Sahife: 184)„

.˙.

Yunan ilim, san'at ve felsefesinin bütün pınarları garbî Anadoluda olduğu gibi, ***Roma medeniyetinin kökü de oradadır.*** Bu medeniyetin temelini kuran ***Etrükslerin*** İtalyaya Anadoludan gitmiş oldukları muhakkaktır. Etrüsk san'atile Eti ve Lidya san'atları arasında sıkı bir münasebet tesbit edilmiştir. Amerikalıların *Sart*ta yaptıkları taharriyat gibi, her yeni tetkik bu münasebetin derinliklerini daha ziyade aydınlatmaktadır. Etrüsklerin İtalyaya aşıladıkları medeniyetten Avrupanın sonraları nekadar müstefit olmuş bulunduğu malûmdur.

Büyük muhaceretlerin Şark, Ön Aasya ve Akdeniz havzalarında tarihe armağan ettiği medenî

[1] Liverpul Darülfünunu Arkeoloji profesörü *John Garstang*nin « *Eti imparatorluğu* » adlı kitabına bakınız.

inkişafları süratle gözden geçirdik şimdi yine ayni süratle asıl Avrupa sahasını görelim.

Hazar ve Karadenizin kıyıları yolu ile geçenler *Avrupa içlerine,* dalarak Atlas denizine kadar dayandılar. İlk gidenlerin izi üzerinde yavaş yavaş, fakat mütemadi yürüyen göçler, Avrupanın o zamanlarda içinde bulunduğu derin vahşet hayatının değişmesinde amil ve müessir oldu. Muhaçirler yol edindikleri sahalara ve yerleştikleri mıntakalara devir, devir cilâlı taş, bakır, tunç, ve demir, san'atlarını götürdüler. *Kelter* güttükleri Hazar cenubu, Kafkas, Ukrayna, Tuna vadisi yolu üstünde, onların geçtikleri zamana ait olduğu tespit edilen, eserler bırakmışlardır. *Ligürlerin* bunlardan çok daha evvelki zamanlarda Avrupanın garbına kadar gittikleri ve bütün İtalyaya yayıldıkları da malûm olmuştur. *Çitler* (Scythes) camiasına dahil olan *Kimriler* ise, Keltler Avrupaya geçmezden evvel"Kırım ve Danimarka yarım adalarında yerleşmiş bulunuyorlardı [1].„

Avrupada muhtelif san'at devirlerinin bu muhaceretlere açılmış olduğuna artık itiraz eden yok gibidir. Avrupalılar ziraati, yabani hayvanları ehlileştirmeği, çömlekçilik san'atlarını da bu yeni gidenler ögretmişlerdir. Fikir, san'at ve bilgice Avrupa yerlilerinden çok yüksek olan muhacirler, Avrupayı mağara hayatından kurtarmışlar ve fikrî inkişaf yoluna sokmuşlardır.

Arkeoloji buluşlarına nazaran milâttan 2000 yıl kadar evvel Avrupada bakır aletler bile pek az bulunurken o tarihte birdenbire tunç aletlerin

[1] Ch. Steur, Ethnogrophie des Peuples de L'Europe avant Jésus-Christ.

çoğaldığı görülüyor. Bakırı tunca çevirebilmek çiin mevcudiyeti elzem olan kalay madeni Avrupada yalnız Fransada bir tek yerde zayıf bir damar halinde mevcut olup bunun da kadîm zamanlarda keşfedilip işletildiğine dair hiçbir emare yoktur [1].

Tunç san'atının Avrupaya son asırlara kadar bütün dünyanın hemen yegâne kalay hazinesi olan Ana Türk-Yurdundan gitmiş olduğu en sabit hakikatlerden sayılır. Madenin ve maden san'atlarının kadîm medeniyet sahalarından Mezopotamya, Mısır ülkelerinde keşfedilmiş olmadığı da muhakkaktır. Maden *Jaques de Morgan* ın dediği gibi "an'ananın bize parmağile gösterdiği dağlarda keşfolunmuştur.„

∴

ANA YURTLARIHDAN AYRILAN TÜRKLER

Böylece dünyaya ilk yayılışlarını yapmağa başlayan Türkler, gittikleri yerlerde kabile veya reislerinin, veya yeni yerleştikleri sahaların isimlerile anılmışlardır ; bu isimlerden çoğunun zamanla telâffuz şekilleri değişmiş, ilk bakışta anlaşılmıyacak hale gelmiştir. Yerleştikleri sahaların kadîm veya kendileri tarafından verilmiş yeni isimlerile anılmış kabileler bulunduğu gibi, ilk adları asırlar zarfında değişerek başka adlar takınmış olanları da vardır. Ayni sahada birçok kabileler yerleşmiş bulunduğu zamanlar bunların müştereken kurdukları devlet, meselâ Eti,

[1] Kalay Avrupaya bugün dahi Hint ve büyük Muhit adaları ile Çinin garp vilâyetlerinden gelmektetir. Türkistan kalaylarının ihracatı nakliyat müşkülâtından ve masrafından dolayı durğunluğa uğramıştır.

Selçuk, Osmanlı devletlerinde olduğu gibi en kuvvetli olan ve idare başında bulunan kabile veya aile ismile anılırdı.

Telâffuzları gitgide başka şekillere sokulan kabile , veya iskân sahalarına vaktile onlar tarafından verilmiş isimlerin asıllarının tayininde Lengüistik ilmi, tarihin yardımcısıdır.

Yurtlarından ayrılan Türklerin gittikleri sahalarda yerlilerle karışmasından muhit, iklim şartlarına ve tesalüp nisbetlerine göre yeni, yeni kabileler ve bu kabilelerin siyasî, içtimaî amiller altında kaynaşmasından yeni, yeni kavmler doğmuştur. Bu hâdiseler içinde esefe lâyık olarak dikkati celbeden nokta, Türklerin ana dillerini kaybetmekte veya yerli dillerle az veya çok nisbette karıştırmakta gösterdikleri sürattir. Millî benliğin korunması cihetinden mühim olan bu lisan temessülü kolaylığı yeni bir dil öğrenmekte yerlilere nazaran daha müstait, daha kabiliyetli olmaktan ileri gelmiş olabileceği gibi, yerlilerin daha kalabalık bulunmalarından ve her gittikleri yerde idare mevkiine kendileri geçmek itibarile hakimiyetlerini kabule daha çabuk alıştırmak saiklerinden de tahassul etmiş olabilir. Son asırların Osmanlı imparatorluğu devrinde meselâ Giride, Arnavutluğa, Şama veya Bağdada gitmiş Türklerin oralarda Grek ve Arap ve Arnavut dillerine temessülleri bizim neslin gözile gördüğü vakıalardan olduğu gibi, bugün şark vilâyetlerimizde dedenin yalnız türkçe, babanın hem Türkçe, hem kürtçe, torunun yalnız kürtçe konuşmakta olduğu türk köylerinin bulunması da ayni noktayı teyit edecek ve bütün Türklüğün intibahını davete değecek bir hâdisedir.

∴

GÖÇLERDEN EVVEL VE SONRA ANA TÜRK YURDU

Orta Asyada tabiiyat alimlerinin mevcudiyetini söyledikleri büyük iç denizin ve ona akan ırmakların, çayların etrafında kurulmuş medeniyetin, yeryüzünün diğer parçalarına asırlar ve asırlarca nasıl taşınmış ve yayılmış olduğunu söyledik. Bütün bu müddet zarfında Ana Türk Yurdunda neler olup bitti?

İklim değişikliğinin getirdiği kuraklık ve onun zarurî kıldığı bütün bu göçler şüphesiz ana medeniyetin zararına oldu. Sarı Irmak, İndüs, Ganj, Fırat, Dicle, Kızılırmak, büyük ve küçük Mendiresler, Nil ve saire gibi en feyizli sular kıyılarına; ve Akdeniz havzaları gibi Cennetten ayrılmış sanılacak kadar güzel kara parçalarına intikal eden bu medeniyet, seçerek yerleştiği bu sahalarda, tabiî tekâmülünü takip ederek yükselirken, *Orta Asyanın bütün bu ayrılışların sarsıntılarından müteessir olmaması elbette mümkün değildi.* İnsan kabiliyetinin medeniyet dediğimiz hasılasını yaratan ilim ve san'at daha ziyade zengin vadileri, muhit ile temas ve muvasale kolaylıklarına mazhar sahaları sever. Yeni doğan zengin bir medeniyet merkezi, meselâ Orta Asya da olduğu gibi iklimî; veya diğer birçok sahalarda görüldüğü üzre bir payitahtın yakılması, bir devletin yıkılması gibi siyasî; yeni bir dinin müsamahasızlığı gibi içtimaî saiklerin tazyıkı ile yerini değiştirebilir. Akdeniz medeniyeti devrinde havzanın muhtelif sahalarında yetişen âlimlerin, san'atkârların, filozofların, şairlerin her köşeden kâh Sart, kâh Atina, kâh İskenderiye şehirlerine toplanarak muhitin kendilerini çeken müsait şe-

raiti içinde, karargâh edindikleri yeni merkezin medenî tealisine müessir oldukları malûmdur. Türk tarihinin yakın devrelerinde bunu teyit edecek misaller pek çoktur. *Kubilay* yeni kurduğu *Hanbalık* (bugünkü Pekin) şehrinin süratle medenî inkişafa ermesi, Çinde en mümtaz bir ilim ve fikir merkezi haline gelebilmesi için bütün Uygur âlimlerini, mütefenninlerini, riyaziyecilerini Çinde toplamak istedi. Ve birçoklarını getirtti. İlmin Hanbalık sarayında kazandığı itibar, Uygur âlimlerinin oraya taşınmasında şüphesiz amil, ve bu da elbette asıl Uygur vatanının ilmî zararına oldu. Türk medeniyeti Kâşgar, Semerkant, Taşkent, Buhara, Konya, İstanbul gibi şehirler arasında en yakın asırlara gelinceye kadar merkez değiştirmekte devam etmedi mi? İslâm ilim ve san'atı siyasî fırtınalar önünde asırlarca Şamdan Bağdada, Bağdattan Kurtubaya taşınıp durmadı mı?

İşte böylece Ana Türk-Yurdu medeniyeti de tarihin ilk zamanlarındanberi en mühimmi *artıcı kuraklık* olduğu görülen sebebler altında yerini değiştirmiştir. Bundan asıl yurtta o zamanlardanberi artık hiçbir medeniyet yaşamamış olduğu neticesini çıkarmağa kalkışmak bittabi doğru olmaz. Ana Türk Elinin içinde yapılan Arkeolojik taharriler en kadîm medeniyetin *orada* aranması lâzımgeleceğini kâfi derecede ispat etmiştir. Hazar şarkında Aşkabat yakınlarında *Anav* hafriyatının reisi *Pumpelly* bu medeniyete içinde bulunduğumuz zamandan 11,000 yıl evvele giden bir kidem takdir etmiştir. Araştırılan diğer bütün kadîm medeniyetlerden hiçbirine hiçbir âlim tarafından bu kadar uzun bir kidem verilmiş değildir. *Pumpelly* hafriyat için intihab ettiği sahada

isabet gösteremiyerek gayet küçük ve ehemmiyetsiz bir kasabayı örten toprakları kazmıştır. Tarih ve Arkeolojide en iptidaî bilgisi olanlarca malûmdur ki toprağın, ağaçları boğan haris sarmaşıklar gibi kendi içinde gömdüğü ve asırlar zarfında izlerini belirsiz hale getirerek unutturduğu kadîm şehirlerden - hepsinin değilşe bile - bir kısmının yerini isabetle tayin ederek bulmak müşküldür. Bununla beraber, kumlarının altı ana medeniyetin yekpare bir metfeni olan Türküstan, ilmin bu isabeti eksik araştırma teşebbüsünü mükâfatsız bırakmamış, *Pumpelly* nin eline en kıymetli vesikalar vermiştir. Amerikalı âlim bu vesikaları ilmin bitaraf gözüyle tetkik ettikten sonra *Ana Türk - Yurdunun bu kısmında Neolitik medeniyetin milâttan evvel IX uncu, hayvanları ehlileştirmenin VIII inci binde, maden san'atlarının VI inci binde, yani şimdiye kadar madencilikte en kidemli tutulan* Sus *tan 1000 yıl evvel başladığını ifade ve ilân etmiştir.*

Türklerin Ana Yurdu, *Morganın* da söylediği gibi şimdiye kadar pek az araştırılmış sahalardan biridir. Medeniyet menşeinin, tarihçileri yormakta ve yanıltmakta olan meçhullerini açacak anahtar oradadır. İlmin kazması orada işlemeğe başladığı, bulunan vesikalar samimî ve bitaraf ilim duygusile tetkik ve tahlil olunduğu zaman insanlığın tekâmül tarihi gür ışıklarla aydınlanacak ve yazılı bulunduğu hakikî kitabın içinde okunmuş olacaktır. Bu kitap haritaların *Türküstan* dediği Orta Asya yaylâsıdır. O sahanın üstüste yığılmış en kadîm medeniyetlerle kaplı olduğuna, orada atalardan gelen menkulât ile dağ çobanları bile vakıftır.

Milâttan evvel 9,000 yıla varan kadîm Türk medeniyetinin bir zaman sonra söndüğünü ve büsbütün tarihe gömüldüğünü tasavvur ve iddia etmek *hatadır.* Bu medeniyet bir taraftan Çin, Hint, Mezopotamya ve saire gibi yeni intikal mıntakalarında inkişaf ederken diğer taraftan da asıl kendi sahasında devam ve inkişaf eylemiştir. İklimin müsaadesizleşmesi, hayat şartlarının büyük mikyasta daralması onun ancak hızını durdurmuş ve sahalarını tahdit etmiştir.

Türklerin yalnız harp ile, başkalarının memleketlerini ele geçirmek gaye ve gayretile yaşayarak medeniyete hadîm olmadıkları yolundaki *garazkâr iddia ve iftiraların artık mevsimi geçmiştir.* Asırdide hıristiyanlık davalarının doğurduğu bu iptidaî telâkki ve telkinlerle beşeriyetin bir kısmında diğerine karşı kin ve husumet hisleri aşılamanın ne kadar gayri insanî ve gayri medenî olduğunun anlaşılması zamanları gelmiştir. Türkleri, yalnız her milletin tarihinde görülmüş nevinden bazı şedit hareketlerile tanıtmaya çalışmayı asırlarla şiar edinmiş olanların, bu hareketlerinde ne kadar haksız ve insafsız olduklarını görmeleri için bütün maziyi bir tarafa bırakarak, sadece son umumî harbi ve bunun muhtelif safhaları içinde yalnız Alman ve Fransız milletlerinin çarpışma şekillerini hatırlatmak yetmez mi?

Türkler aleyhinde *menşei hıristiyanlık taassubu* olan ve asırlarca yürütülen garazkâr telkinlerin daima saf ve bitaraf kalması lâzımgelen ilmin ruhu içine de sokulmuş olması teessüfe değer hallerdendir. Tarih vadisinde bu ruhî haletin en bariz tezahürü Mezopotamyadaki ilk *Sumer, Elam* medeniyetleri keşfiyatını takip eden yıllarda

görülmüştür. O zaman vesikaların beliğ şehadetini dinleyen hakikî âlimler bu medeniyetler menşeinin Türküstan olduğunu ifadeyi ilmin şeref borcu bilmişlerdi. Fakat asırların nasırladığı garaz, ilmin saffetle ortaya koyduğu hakikate hücumda gecikmedi. Türklerin en kadîm ve en yüksek medeniyetlerin banisi olmuş bulunmalarını kabul etmek hıristiyanlık ve avrupalılık için en hafif tabir ile, bir izzeti nefis meselesi telâkki olundu. O zamanki âlimlerin mümtazlarından sayılan ve makul ve hakşinas davranması lâzımgelen *Renan*, muharririnin hissiyatını gizleyemiyen şu cümlelerle yeni hakikatin kendi üzerinde yaptığı tesiri pek güzel anlatmıştır:

"Topraklar altından çikarılan bu kadîm ve yüksek Babil medeniyetini Türkler, Finuvalar, Macarlar gibi şimdiye kadar tahripten başka marifet göstermemiş ve kendilerine has hiçbir medeniyet yaratmamış ırklar nasıl yapmış olabilirler? Gerçi hakikat bazan hakikate benzemez gibi görünebilir ve eğer bize Samîlerden ve Arîlerden evvelki medeniyetlerin en kudretli ve en değerlisini kuranların Türkler, Finovalar, Macarlar olduğu ulu orta bir kanaat yerine meseleyi menşeinden sonuna kadar izah edici delillerle ifade ve ispat olunursa inanırız. Fakat bu deliller *bunu kabulden çıkacak neticenin fecaati* [1] nisbetinde kuvvetli olmak lâzımgelir.„[2]

Burada derpiş edilen acıklı(!) neticenin Türklerin ilk medeniyetlerin kuruluşuna hizmetlerini kabule mecbur kalmak noktası olduğunu fazla

[1] İtalik bizimdir.
[2] Ernest Renan, Histoire du Peuple d'Israel.

izaha hacet yoktur. *E. Renan* ın temsil ettiği düşünüş tarzına bir müddet sonra yine Türkler için menfi diğer bir cereyan iltihak etti. Bütün medeniyetlerin ilk kuruculuğunu Samî ırklara atfetmek gayretinde bulunan bu cereyanın en hararetli körükleyicisi *Joseph Halevy* oldu. Biz burada her iki tarafın Türkler hakkındaki düşman ve antipatik tezlerini ve sözlerini naklederek bahsimizi taşırmak istemeyiz. Arzuya ve temenniye lâyık olan cihet ilmin kilise kandillerinden, yedi kollu şamdan ışıklarından ve ya taassup ateşinin alevlerinden değil ancak *Hakikat* in nurundan aydınlık almasıdır.

Bütün kadîm medeniyetleri kurmuş olanların şarktan ve bilhassa Orta Asyadan geldikleri umumî denebilecek bir ekseriyetle kabul edilmekte olmasına göre, Orta Asyadan kimler gelebileceğini araştıralım. Hint, ve Çin yerlilerinin, Islavların iptidadanberi bahsettiğimiz medeniyet sahalarına muhaceretlerine dair hiçbir vesika yoktur. Türklerin muhaceretlerine gelince, bilinen bütün tarih buna dair vesikalarla doludur. Başka hiçbir ırk ana yurdunda kendini milyonlarca kişilik kütleler halinde göçe icbar edecek iklim ve tabiat tahavvüllerine maruz kalmamıştır. Türküstana komşu Hint, Çin ve Yapanya gibi memleketler yüzlerce milyon insanlar doludur. Türküstan ise Osmanlı Türklerinden biraz sonralara kadar devam eden muhaceretler yüzünden bomboştur. Osmanlı Türklerinin Anadoluya gelişi binlerce yıl devam etmiş bir muhaceret devresinin tarihte göze çarpan son safhasıdır. Bugün koskoca Orta Asyada nüfus ve hayat bir kaç ırmak, çay ve göl kenarlarına sığınmış —belki gittikçe küçülen— şehirlere münhasır

gibidir. Orta Asyada bulunan her hangi bir ırkın orada bir kök bırakmaksızın son ferdine kadar garbe gelmiş olabileceğini kabul mümkün değildir. *Tokarlardan* bahsolunuyur. Bunların Avrupalılarca *Turanî* denilen ve bizim *Türk* dediğimiz camiaya mensup olmadıklarını isbat, gayet güç olduktan başka, küçük ve ötedenberi çok ehemmiyet kazanmamış bir kabilenin Çin, Hint, Ön Asya, Avrupa, şimalî Afrika sahillerine binlerce yıl zarfında belki elli milyon olarak tahmin edilebilecek muhacir kütleleri vermiş olmasına inanmak müşküldür. İran dediğimiz sahada müstakil bir ırk tasavvur, ve bunların tayin ve ispatı güç her hangi saikle muhacerete mecbur kaldıkları farzedilse bile, bu sahanın saydığımız geniş dünya mıntakalarına taşacak, her gittikleri yerde iktidar ve hakimiyet tesis edecek nisbette büyük insan kütleleri doğurmuş olmasına ihtimal verilmez. İranda böyle bir ırk yaşamış olsaydı, muhacerete mecbur kalınca evvelâ en yakın, en feyizli Mezopotamyayı ve Anadolu sahillerini iskân etmesi lâzımgelirdi. Sumerlerin, Elamların İranın kadîm yerlileri olduklarını kim iddia edebiliyor? Soğut ve Baktriyan mıntakaları da böyledir.

Halbuki bunların yanında son otuz asırlık malûm devrede bile birçok istilâlar yapmış ve heryerde büyük küçük belki yüzden fazla Devlet kurmuş, birçok medenî merkezler yaratmış bir Türk ırkı vardır. Bu son istilâlar ve Devlet kuruşlar milâttan yüz asır evvel başlıyan hâdiselerin devam ve tekerrüründen başka bir şey değildir.

Umumî tarihin ve medeniyet tarihinin, bugünkü mütefekkir beşeriyeti okadar merak ile

işgal eden karanlık safhalarını izah için, Türk ırkını esas tutmaktan başka çare yoktur. Bu esas kabul edilince bütün izahı müşkül görünen meseleler aydınlanacak, tarihte boş bırakılan veya istifham işaretlerile doldurulan fasıllar tamamlanacaktır.

İnsaflı, hakşinas ve bitaraf Avrupalı âlimlerin fikirlerinden ve delillerinden de istifade edilerek müdafaa olunan tezimizde hiçbir ırk ve millet için istihfaf ve istihkar kastı yotur. Kendi milliyetini sevdiği kadar başka millî şahsiyet ve varlıklara hürmet Türklüğün şiarlarındandır.

∴

Bu eserin gayesi mukademede işaret ettiğimiz gibi asırlarca çok haksız iftiralara uğratılmış, ilk medeniyetlerin kuruluşundaki hizmet ve emekleri inkar olunmuş Büyük Türk Milletine, tarihî hakikatlere dayanan *şerefli mazisini hatırlatmaktadır.* Şunu da ilâve edelim ki *on bir bin yıllık* göğüs kabartan ve alın yükselten bir mazi, Türk milletine boş ve lüzumsuz bir gurur vermiyeceği gibi, her milletin tarihinde görülmüş ve görülebilecek hallerden olarak birkaç asır ön saftan ayrılmış bulunmak ta fütur vermez.

Gazi Mustafa Kemal Hazretleri, tarihî nutuklarının sonunda gençliğe hitap ederek memleketin maruz kalabileceği vahim ihtimalleri ve bütün tehlikeleri saydıktan sonra; **"Ey Türk İstikbalinin Evlâdı, işte bütün bu ahval ve şerait içinde dahi vazifen istiklâl ve cümhuriyeti kurtarmaktır. Muhtaç olduğun kudret damarlarındaki asil kanda mevcuttur,,** buyurmuşlardır.

Türkün tarihî azametinin mümtaz timsali *Büyük Reis,* bu notların toplanması ve bir araya

getirilmesi için çalışanları, bu mesaiye sevkeden *irşatları ve rehberliklerile* şimdi hatırlattığımız hitabelerine şu cümleleri ilâve buyurmuş oluyorlar:

"Ey Türk Milleti! Sen yalnız kahramanlık ve cengâverlikte değil, fikirde ve medeniyette de insanlığın şerefisin. Tarih, kurduğun medeniyetlerin sena ve sitayişlerile doludur. Mevcudiyetine kasteden siyasî ve içtimaî amiller birkaç asırdır yolunu kesmiş, yürüyüşünü ağırlaştırmış olsa da, on bin yıllık fikir ve hars mirası, ruhunda bakir ve tükenmez bir kudret halinde yaşıyor. Hafızasında binlerce ve binlerce yılın hatırasını taşıyan tarih, medeniyet safında lâyık olduğun mevkii sana parmağile gösteriyor. Oraya yürü ve yüksel! Bu, senin için hem bir hak, hem de bir vazifedir!„

ÇİN

MEMLEKET — AHALİ — MEDENİYET
SİYASÎ TARİH

III. ÇİN

I. MEMLEKET

Çinliler memleketlerine Çong-Kuo "Orta İmparatorluk„ adını verirler. Bugünkü Honan kıt'asını teşkil eden sahaya Çeu sülâlesi zamanında verilmiş olan bu isim sonraları umumîleşmiştir. Sin ve Şin şekillerini de alan Çin kelimesinin milâttan evvel III üncü asırda hüküm sürmüş olan T'sin sülâlesi isminden gelme olduğunu söylerler.

Kadîm müverrihlerden (Ptolémée — Ptoleme) Çini şimalî ve cenubî olmak üzere ikiye ayırır. Orta Zaman seyyahlarından *Marko Polo* ile *Odorik* te hatıralarında Çinin ikiye ayrıldığını, şimalî Çine Katay [1], cenubî Çine Manzi denildiğini ve Kataylıların yani şimalî Çindekilerin cenuptaki ahaliyi barbar telâkki ettiklerini yazarlar.

[1] Hıtay, Kıtay ve Hatay da denir. Bu isim şark Türk lehçelerindeki (Katağ) kelimesinden alınma olsa gerektir. Katağ, tabya, siper, istihkâm demektir.

Eski zamanlarda Hıtay ülkesinin zenginliği ve insanlarının güzelliği çok meşhurdu. Bu şöhretin izine Osmanlı Türk şairlerinin eserlerinde de tesadüf edilir:

"Bir mülke güzar etse sanur halkı o mülkün,
oldukları yer memleketi Çin-ü Hatadır.„ **Nef'î**

—"Her satırı dilnişini reşkfermayi ebruyu dilberanı Hata ve her kelime-i anberakini sermaye bahşi tabla-i attarı sabadır.„ **Fuzulî**

ÇİN

Çinin kadîm tarihi Konfüçyüs ve şakirtleri tarafından toplanarak tensik edilen menkulât ve an'anelere müstenit bulunmaktadır. Çinliler kendilerini "Han Oğulları„ adile anarlar.

Çin; coğrafî, ırkî ve tarihî vahdetten mahrum bir memlekettir. Asıl Çinin hududu şimalde büyük Setti, garpte Seu-Çuan dağlarını ve cenupta Gök Irmak "Yang-çe-Kiyang„ vadisini çerçeveliyen dağlar silsilesini geçmez. Bundan ötesi Mançurya, Mongolya, Çin Türkeli ve Tibet gibi yabancı koloniler mahiyetinde ülkelerdir. Asıl Çinli denilen halk buralarda ya hiç bulunmaz, yahut pek seyrek, nadir ve ehemmiyetsiz serpintiler halinde bulunur. İki büyük ırmak, sınırlarını gösterdiğimiz asıl Çini, yekdiğerinden tamamen farklı, iki kısma ayırır. Bunlardan biri 4700 kilometro süren Sarı Irmak (Huang-Ho) ile bunun kollarından Akçay vadilerinin teşkil ettiği şimalî Çindir. Diğeri dünyanın en büyük akarsularından (5500) kilometro uzunluğunda Gök Irmak (Yang-Çe-Kiyang) ile daha küçük (1760) kilometroluk Sikiyang çayı vadilerinden teşekkül eden cenubî Çindir.

ŞİMALÎ ÇİN Mongolya yaylâsının cenup taraçaları halinde başlıyan şimalî Çin, sıcağı ve soğuğu şiddetli bir sahadır. Toprağı mümbit ve feyizlidir. Bu feyiz garptan şarka doğru gidildikçe artar. Sarı Irmak burada kollarile birlikte bir buçuk milyon kilometro murabbaı genişliğinde engin bir ovayı sular. Anadolunun Mendires ırmağı gibi Sarı Irmak ta sık sık taşar. Ve arasıra yatak değiştirir. Tarihin kaydettiği büyük taşkınlıklardan bazılarında milyondan fazla insan boğup sürüklediği vardır. Asırlardanberi, araba ve kağnı

tekerleklerinin oyduğu yollar üstünde, fasılasız kervanlar bu ovayı boydan boya geçerek Büyük Setin ötesindeki ülkelere ipekli kumaş ve çay taşırlar. Garpta çok kesif olmıyan nüfus, şarka doğru gidildikçe artar ve en şarktaki Şantung vilâyetinde kilometro başına (264)e çıkar. Ağaçlıklar da insanlar gibi garptan şarka gelindikçe çoğalır.

CENUBÎ ÇİN

Cenubî Çin, şimalî Çinden büsbütün ayrı bir manzara gösterir. Ova kısmı daha düzlüktür; Gök Irmak ve bütün yan kolları, Sarı Irmağa nisbetle gemi gidiş gelişine daha elverişlidir; onun için burada jong ve kayık, deve kervanlarının yerini tutmuş, kağnı yok denecek kadar azalmıştır. Cenubî Çinin ana damarı, ağır akışlı, derin sulu Gök Irmak, düz ve hudutsuz bir vadiye göller ve bataklıklar yayarak şarkî Çin denizine ulaşır.

Cenubî Çinin sıcak iklime yakın tatlı bir iklimi vardır. Hava şimaldeki gibi sert değildir. Yağmurlar şimale nisbetle daha çok ve muntazam yağışlıdır. Toprak zengin, çaydan kâfur ağacına kadar hemen her nebatı yetiştirmeğe kabiliyetlidir. Memleketin başlıca servetlerinden biri olan pirinç bir ufuktan bir ufka Gök Irmak boylarını kaplar. Cenubî Çinin her tarafında nüfus sıktır.

Ovanın, cenupta nihayetlendiği sahada sarp ve yalçın dağlar kabarır. Bunların öte tarafında, cenubî Çin denizi sahilleri, Çinlilerle asırlarca devam eden temaslarına rağmen, hususiyetlerini muhafaza etmiş muhtelif ırk tiplerine mensup ahali ile meskûndur. Burada Sikiyang çayından başka ehemmiyetli su yoktur. En garpta Tibetli kümeler, bunların cenubunda bütün Çin Hindista-

nı hududu boyunca *Tayiler,* Kuey - Çeu havalisinde *Miyao - Seu* lar yaşar. Yolsuz, geçitsiz sarp dağların tepesine asırlardanberi ova, vadi ve deniz kıyıları insanları ile ilişiklerini kesmiş, medeniyete yanaşmaz ve medeniyeti yaklaştırmaz vahşi kabileler barınmaktadır. Bunların, ilk Çin yerlilerinin, iptidailiklerini muhafaza etmiş esas tipleri olduklarına ihtimal verilmektedir.

ÇİNE TÂBİ MEMLEKETLER

Tibet. — Tibet, Çinin garbını aşılmaz bir kale gibi kapayan ve yüksekliği yerine göre 4000 ile 5000 arasında değişen muazzam bir yaylâdır. Suyu az, toprağı killi, kumlu ve birçok yerlerinde tuzludur. Bu toprakta ot zor biter; ağaç ve orman yerine seyrek çalılıklar yetişir; tezekten başka yakacak yoktur. İklim vasıfları şunlardır: Şiddetli kuraklık, şiddetli ve kuru soğuk, şiddetli ve sonsuz rüzgârlar... Uzun ve yüksek silsilelerden kurulma Seu-Çuan dağları 5000 metrodan 6000 e kadar varan yükseklikler ile şarkta; Himalâyanın yüksek ve muvazi sırtları bir yarım daire gibi cenup ve garpta; orta yüksekliği 6000 metreyi aşan azametli Karanlık dağ [1] silsilesi şimalde Tibeti kuşatırlar.

[1] Garpta Altın dağ, Üstün dağ ve Arka dağ silsilelerile başlayıp Çinlilerin Kuen-Lun dedikleri muazzam dağların türkçe adına türkçe kitaplardan hiçbirinde tesadüf edilemedi. *Elisée Reclus* nün bu hususta verdiği izahattan bunların *Kulkun* ve *Kurkun* ismile de anıldıkları, Hintlilerin Aneuta, Türklerin Karanguy dağ yani bizim lehçemize göre Karanlık dağ dedikleri anlaşılıyor. (Gèogr. Universelle cilt 7, sayfa 253 e bakınız)

— Karangu kelimesinin Anadolu türkçesinde dahi yaşamış ve belki bazı vilâyetlerde hâlâ yaşamakta olduğuna şüphe yoktur. Bu kelime *Fuzuli* nin şu beytinde geçer:

Bunların arasındaki yaylâda, yere çarpılarak paralanmış büyük bir ayna kırıntıları gibi sayısız göller serpilidir. Arazi, üzerinde çalışanlara kuru bir ekmekten başka bir şey vermiyecek kadar hasistir. Nüfus seyrektir. Halk cahil ve hurafelere bağlıdır. Fakat kendilerinde yurt sevgi ve kıskançlığı çok yüksektir. Tibet dünyanın şimdiye kadar içine en az girilebilmiş ve en az tetkik olunabilmiş sahalarından biridir.

MONGOLYA Şark ve cenubundaki dağların yaratılışı Mongolyaya duvarları mazgallı bir kale görünüşü verir. Bu duvar aşılınca orta yüksekliği 900 le 1200 metre arasında geniş bir yaylâya çıkılır. Şimale ve garba doğru açılıp genişleyen yaylânın şarkını Büyük Kingan dağları, şimalini ve şimal garbını bazı tepeleri 4000 metreye varan (Ardağ - Altay) [1] sıra dağları çevirir.

Çin Türkelinden Mançurya hudutlarına kadar Mongolyanın ortası, Çinlilerin Kum denizi, Türklerin Gobi dedikleri ucu bucağı belirsiz bir çöldür. Gezici kum tepeleri, karma karışık kayalıklar, yeşilliksiz bataklık çamurları ile örtülü çöl manzarası, şimal ve garp şimalde (Ar dağ=Altay) eteklerine yaklaştıkça değişir. Buradan itibaren yüksek otlu çayırlıklar, ormanlar, sayısız çağlayanlar, tespih gibi yan yana dizilmiş göller başlar. Çölün cenubu göz eremiyecek enginlikte otlaklarla kuşatılmıştır.

Gam günü itme dili bimardan tiğın dirig
Hayırdır vermek Karangu gecede bimara su **Fuzulî**

— Karanlık kelimesi Çagatay Türkçesinde de Karangu diye telaffuz edilir. "Lugati Çagatay, sayfa 238„

[1] Altay'ın diğer adı Ar Dağdır. De Guignes, cilt. I

Mongolya iklimi gerek sıcağı, gerek soğuğu itibarile serttir. Derece ikinci kânunda (—30)a kadar düşer; temmuzda (+38)e, hatta (+45)e çıkar. Bütün çöllerde olduğu gibi burada da aynı günün en az ve en çok sıcaklık dereceleri arasındaki fark büyüktür. Bazı günlerde bu fark 48 dereceye kadar varır. Yaz günlerinin pek nadir sağanakları haricinde, kuraklık şiddetli ve daimidir.

Bu payansız sahaları iskân eden halkın çoğu bugün sürülerinin başında çadırlı göçebe hayatı yaşamaktadır. Şimale Kalkaslar, şarka Kalmuklar garba Çakarlar ve en garba Kırgızlar yerleşmişlerdir.

MANÇURYA Mançurya, Mongolya gibi çorak ve yoksul bir memleket değildir. Birçok maden damarlarile zengin dağları çam, göknar, kayın, ceviz ve meşe ormanlarile örtülüdür. İklimin sertliğine rağmen iyi ve bol mahsul veren iki güzel vadisi vardır: Şimalde Sungarya, cenupta Leao vadileri.

Cetleri Tunguzlar olan Mançular göçebelikten uzaklaşmış, toprağa bağlanmış dinç ve çalışkan çiftçilerdir. XVII inci asır ortalarından 20 inci asır başlarına kadar bütün Çinde hükümran olan Mançu sülâlesi Mançuryanın terakki ve inkişafına hizmet etmiştir.

ÇİN TÜRKELİ İmparatorluğun garp ucunda, Tibetle Mongolya arasında, şarktan garba doğru bir yelpaze gibi açılan Çin Türkelini üç tarafından kuşatan heybetli dağlardan Tanrı dağları (çincede Tiyen-Şan) sahayı şimalde Çungarya, cenupta Kaşgarya namlarile ikiye böler. Pek seyrek ve süreksiz kayın ve çam ormanlarının

ağaçlamaya çalıştığı çıplak dağları, granit kayalıkları, çakıllar ve ince sarı kumlarla örtülü vadilerile Çin Türkeli göze hazin bir manzara gösterir.

"Şimalde Tanrı, cenupta Karakurum dağlarının, garpta Pamir yaylâsının verdiği sular da olmasa Kaşgarya mıntakası yeşillikten tamamen mahrum kuru bir kumsaldan ibaret kalırdı. Karakurumdan inen Karakaş, Yarkant; Pamirden inen Kaşgar; Tanrı dağlarından inen Aksu ve Tavuşkan [1] çayları, vaktile belki Tunalar, Ronlar ve Renler gibi büyük ırmaklar olan bütün bu sular şimdi kuraklıktan çatlamış topraklar üstünde ancak birbirine eklenerek yaşayabiliyorlar. Bunların birleşmesinden meydana gelen Tarım, Çin Türkelinin yegane ırmağıdır.

Tanrı ve Karakurum dağlarından dökülen binlerce çağlayanlı derelerin biriktirebildiği bu suları toplayan Tarım, evvelâ dolgun ve kıyıları çalışkan Türk çiftçisinin açtığı düzgün kanallarla süslü, sonra yakıcı, kavurucu güneşin kızdırdığı kumlar içinde cılız bir sızıntı olarak, Aptallı köyü yakınında Karaburan gölüne dökülür. Biraz sonra bu gölün yüksek boylu ve sık sazlıkları, kamışlıkları arasından çıkarak ve sun'î ve tabiî birçok kanalları sulayarak Lop gölünün su yüzünden yukarı altı metre yüksekliğe varan kamışları altına girer. Lop gölü an'anelerin bildirdiği, ilmin ve tarhini teyit ettiği, kadîm Çinlilerin "Garp Denizi=Si-hay„ dedikleri Asya iç denizinin bugünkü artığıdır. Kablettarih devirlerde Karanlık dağla Tanrı dağları arasında iki milyon kilometro murabbaından

[1] Tavuşkan. — Tavşan kelimesinin Çagatay Türkçesindeki telâffuz şeklidir. (Lügati Çagatay sahife: 105.)

fazla bir sathın nikayetsiz sahillerini yıkayan, derinliği bazı yerlerde 900 metreyi geçkin bu koca denizden bugün iki bin kilometro genişliğinde bir sahayı ıslatan yarı bataklık bir göl kalmıştır.

"Kadîm devirlerde bu havalide hakikî iç dedizler vardı. Tenrı dağlarının şark ucunun şimal ve cenup taraflarında bugün serpili gördüğümüz küçük göller bu denizlerden kalmadır. Çin Türkeli ile garbî Çin ahalisi an'ane halinde muhafaza ettikleri umumî bir kanaatle bu havza sularının yavaş .yavaş eksildiğini söylerler.

"... Bu havali göllerinin çoğu tuzludur.

"... Çin Türkelinde ziraata elverişsız çöllerin, ekilebilir araziye nazaran hangi nisbette bulunduğunu kat'î olarak söyleyebilmek kabil değildir.Fakat bunların meskûn ve işlenmiş sahalardan çok daha geniş olduğu muhakkaktır. Yeşillik, hemen her tarafta, sular boyunca birkaç yüz, nihayet birkaç bin metre genişliği geçmeyen dar şeritler halindedir. Bu şeritlerin ötesi bütün imtidadınca daha el değmemiş ıssız mıntakalardır. İşte Gobi buralardan başlar. Türkler, Tarım'ın berisinden Hotan çayının şark yakasına kadar süren kısma Gobi demezler, Taklamakan derler. Deniz dalgaları gibi yürüyen gezici kumlar, burada şimalden gelen şiddetli rüzgârlarla savrularak yer yer (60), (100) hatta (130) metre yüksekliğinde tepeler teşkil ederler. Hotan çayının garbında kum höyükleri böyle yüksek tepeler şeklini almaz; bazıları 30 metroyu geçse de çeğu ancak 5-6 metroluk gezici höyükler halinde şimali garbîden cenubu şarkîye doğru yürürler. Bunların, kumları daha müteharrik bulunan iki uçları merkeze nazaran ileri çıktıklarından höyükler muntazam hilâl şeklini alır.

"Çöle yaklaşıldığı; havada uçuşarak gökyüzünün maviliğini gizleyen ince tozlardan belli olur. Güneş ancak doğuşundan saatlerce sonra aşikâr olarak görülebilir; hatta şark rüzgârı estiği zamanlar bütün gün kapanık kaldığı da vardır. Böyle günlerde evlerin içinde öğle vakti ışık yakmak lâzım gelir. Yarkant havalisinde bir buçuk aylık seyahatı sırasında Henderson fezada dalgalanan ince toz pusları yüzünden etraftaki büyük dağları bir kere olsun görememiş, birçok defalar yakın sırtları dahi görebilmesi mümkün olamiyarak havalinin umumî manzarası hakkında takribî bir fikir edinemeden dömüştür.

"Gayet ince un zerreleri halinde yağdığı zaman tarlalara gübre yerine geçen bu tozlar şiddetli fırtınalarla yığınlar halinde gelince çiftçi için bir yıkım, bir felâket olur.

"Bütün Çin Türklei bozkırları, kum höyüklerile örtülü değildir. Bunlar bilhassa şimal rüzgârile sürüklendikleri cenup, cenubu garbî mıntakalarında görülür.

"... Karanlık dağ eteklerinde, geniş ve engin çöllerin döşemesi, toprak yerine çakıl yığıntılarından ibarettir. Bundan on iki, on üç asır evvel, bugün metrûk olan ticaret yollarının bu havaliden geçtiği devirlerde, yakın köylerin ahalisi kervan süren tüccarlara çakıllarda kaymamaları için tahta ayak kabı giyilmesini ve develerin ayaklarına öküz derisinden çarık geçirilmesini öğretirlerdi. Kadîm Çin tarihlerinde bu çakıl tarlalarından ve kum döşeli eski ırmak yataklarından büyük bir korku ile bahsolunur.

"... Şurası muhakkak ki Hotan kırallığının hükûmran olduğu devrelerde, kumlar bugün kap-

ladıkları geniş sahaya henüz yürümüş değillerdi. Bununla beraber, çöl, o devirde dahi mezru havaliyi yakından sıkıştırıyordu. Kadîm tarihler, Hotan şehrinin garbında, şimali garbîye doğru akan büyük bir ırmağın sonradan tamamen kuruduğunu ve bir devlet adamının tarlaları emziren, mahsulü yetiştiren suyun tekrar dalgalanması için kendini ırmak ejderine kurban verdiğini anlatırlar.

Bu havalide kuruyan sulara dair daha pek çok menkulât vardır.

"... Jhonson üç yüz altmış kasabanın bir gün içinde Taklamakan kumları altına gömüldüğünü nakledenbir an'aneden bahseder. Çobanların, bu kasabaların yerlerini bildikleri, fakat enkaz arasındaki altın paralarla kıymetli eşyayı kendileri ele geçirmek için kimseye haber vermedikleri söylenir. Filhakika Jhonson ve başkaları gerek *Hotan* ın hemen yakınlarında, gerek Kirya taraflarında kumlar altında şehir harabeleri bulmuşlardır.

"... Çin Türkeli harabelerin en uzun zamanlar mahfuz kalabildiği bir sahadır. Yağmurların hiç denecek mertebedeki azlığı, havanın kuruluğu, yılda iki kereden fazla kar yağmayışı sebebile, sekiz yüz yıl evvel, kerpiçle yapılmış duvarlar bile, ilk yapıldıkları günde oldukları gibi kalırlar. Kum örttüğü binaların korunmasına yardım eder. Bu sebeple bir kum tepesi yerini değiştirince altındaki eski binalar gömüldükleri zaman nasıl idiseler öylece meydana çıkarlar [1].

Çinlilerin gedik dedikleri ve deniz yolları kapalı bulunduğu müddetçe Çini garp alemine bağlamış olan kadîm "İpek Yolu„ işte bu sahadan

[1] Elisée Reclus, Géogr. Universelle, cilt VII sahife 114-119

geçerdi. Tibet yolları emniyetsizlik ve asayişsizlik yüzünden işlemediğinden, büyük deniz seferleri başlayıncaya kadar, bu yol yegâne büyük ticaret damarı olarak kalmıştı. Fakat kervanlar o zaman da birçok kısımlarda kum dalgalarile çarpışmak mecburiyetinde bulunurlardı. Rüzgârların en korkuncu Kurukdağ istikametinden gelen Karaboran kasırgalarıdır.

(M. S) VII inci asırda yaşamış Çin seyyahlarından *Hiyuan-Çang* bu yol hakkında:

"Bazen kum ırmakları, bazen yakıcı rüzgârlar yolu keser. Bunlara yakalananlar canlarını kurtaramazlar. Nice kervanlar kaybolup gitti„ diyor.

Çölün cinlerle dolu olduğuna dair birçok batıl itikatlar vardı. Meşhur *Marko Polo* seyahatnamesinde bunlardan uzun uzadıya bahseder. Kum fırtanalarından, kavurucu rüzgârlardan ve susuzluktan kurtulan kafileler ya Tarımın şimal. yakasını tut-rak Turfan, Kuça, Kaşgar veya cenup yakasını alarak Hotan ve Yarkant istikametlerinden geçerlerdi. Buradan Mezopotamyanın büyük şehirlerine, Ak ve Kızıl denizlerin ticaret limanlarına varmak için daha aylarca yürümek lâzımdır.

Umumî manzarası hazin olan Çin Türkeli, şehirlerin kurulduğu sulak vadilerde şenlenir. Kanal açma ve sulama işlerine çok ehmmiyet veren ve bunda usta olan Türkler su boylarını en verimli topraklar derecesinde zenginleştirmişlerdir.

"Hotan ve Yarkant ülkelerinin bütün bahçelerinde düzgün sıralı dutluklar vardır. En nefis meyvalar veren armut, elma, şeftali, kayısı ağaçları ve asmalar dallarile kucaklaşarak yeşilliklerini biribirlerine karıştırırlar. Şehirler, köyler ye-

şillik içinde saklıdır. Asmaların, sarmaşıkların dolandığı çardaklarla örtülü yollarda, çiçekler, yapraklar, meyvalar geçenleri gölgelendirir. Evlerin taraçaları kokulu çiçeklerle, bahçeler güllerle bezenmiştir. Çölün korkunç ıssızlıklarından sıyrılan yolcu buraların gölgeliklerine, güler yüzlü bahçrlerine girince kendini cennete kavuşmuş sanır [1]. „

2. AHALİ

Bugünkü Çin İmparatorluğunun umumî genişliği 11,080,000 kilometro murabaıdır. Nüfusu 440,000,000 dur. Bu genişlik Avrupanın genişliğinden bir milyon 80 bin kilometro fazla, bu nüfus cihan nüfusunun dörtte biri kadardır.

Çine tâbi memleketlerden *Çin Türkeli* nin genişliği bir buçuk milyon kilometroya yakındır; nüfusunu Avrupa membaları bir milyon göstermekte iseler de yerli ahali kendilerinin üç milyondan fazla olduklarını söylemektedirler. Mongolyanın genişliği takriben iki milyon kilometro murabbaı, nüfusu iki milyon kadardır. Tibetin genişliği 2, nüfusu 3 milyondur. Mançuryanın genişliği 942,000 kilometre murabbaı nüfusu 19 milyondur.

Çine tâbi memleketler diye saydığımız sahalardan ayrı bir surette tetkik olunduğu zaman dahi Cinde ırkî birlik görülemez. Birçok nazariyeler Çinlileri, garptan, şimalden, cenuptan gelmiş göstermektedir. Garpten geldiklerini ileri süren nazariye, menşelerinin Kaşgar havalisi olduğunu söylüyor.

[1] Elisée Reclus. Géogr. Universelle, cilt VII sayifa 120.

"bazı içtimaiyat âlimleri de Çinin ilk sekenesinin iki ayrı ırktan terekküp ettiğini, bunlardan birinin yerli halk, diğerinin Orta Asyadan gelerek asalet sınıfını teşkil etmiş muharipler zümresi„ [1] olduğunu dermeyan ediyorlar.

Bu nazariyelere istinat ederek bugünkü Çin halkına müşterek bir menşe tayin edebilmek mümkün değildir. Muhakkak olan nokta, Çinin, tarihinin ilk yaprağı açıldığı günden itibaren mütemadi ve mütevali tehacüm ve istilâlara uğradığı ve bu istilâların hemen daima şimalden ve garptan, yani Türkellerinden geldiğidir. Bilhassa Şimalî Çin en eski devirlerdenberi büyük Türk kütlelerinin sürekli mühaceretlerine uğramıştır. Çinin Milâttan 2200 sene evvelki hükümdar sülâleleri olan Hiyalarla, Yinler, Çeu'lar ve T'sinlerin garptan, yani Türkistandan, gelmiş oldukları Çin tarih membalarınca ifade edilmesine [2] ve yeni arkeoloji keşiflerinin bu malûmatı teyit etmesine göre Çinde Türk medeniyet ve hakimiyeti en az bugünden 4000 yıl evvel başlamış demektir. Çinde müstemirren 2000 yıl hükümran olan bu sülâlelerin Çine gelişlerinin birkaç kişilik bir aile seyahati şeklinde olmadığına şüphe yoktur. Hakimiyet ve sülâle tesisine varan akınların büyük insan kütlelerile yapılmış olması tabiî görülmek zaruridir. Orta Asya yaylâsının geçirdiği iklim değişikliklerinden gelme kuraklıklar ve bunların umumî maişete verdiği darlık yüzünden başlıyan bu silâhlı göç akınlarının, Çinlilerin ırkî vasıflarının değişmesin-

[1] R. Grusset, cilt 1 sahife 179

[2] Richthofen, Geschichte China. cilt I fasıl 8; Marcel Granet, Civilisation Chinoise.

de gayet mühim bir amil olduğu reddi imkânsız bir hakikattir. Şimalî Çine yürüyen Türk dalgalarının geçici bir meddi cezir hâdisesi halinde kalmayıp asırlarca devam eden siyasî hakimiyetle müterafik olması bu tesiri derinleştirmiş ve ilk gelenlerin medeniyetçe yerlilere çok faik bulunması da Çinde medenî hayatın süratle inkişafına hadim olmuştur.

Son zamanlarda Çinliler üzerinde yapılan antropoloji tetkikatı Türklerin Çindeki ırkî tesirlerinin derinliğini ve belki M. E. 6 — 7 bin yıla varan kıdemini teyit edecek mahiyette görülmektedir. Bu tetkikata göre Çinin yüksek derecede brakisefâl "hyperbrachicéphale„ Türklerle en fazla temasta bulunan şimalî kısımlarında dolikosefâl nisbeti azalmakta, brakisefâl nisbeti çoğalmaktadır. Çinin cenup taraflarına doğru inildikçe bu nisbet aksine meyletmektedir. Şimalî Çinde vasatî boy nisbeti 1,67 ve deri rengi daha açık bulunmaktadır. Cenuba gidildikçe ortalama boy nisbeti tedricen eksilerek bazı yerlerde 1,61 e kadar inmekte, deri tedricen koyulaşmaktadır.

"Beşeriyetin başlıca iki kafatası şekli yani yüksek derece brakisefâllik ile müfrit dolikosfallik yekdiğerile karıştırılırsa Çinlilerin antropolojik siması meydana çıkar [1].„

Çinlilere brakisefâllik tesirlerinin, kendileri esasen hafif derecede brakisefal olan [2] Mongollardan gelmiş olamıyacağı tabiîdir. Çinin garbindeki vilâyetlerden Kansuda bugün Çinli sayılan

[1] Eug. Pittard. Les Races et l'Histoire, S. 492

[2] I, Deniker. Essaie d'und Classification des Races Humaines

II, Eug. Pittard, Les Races et l'Histoire. S. 459

milyonlarca insan, hâlâ saf türklük evsafını muhafaza etmektedir. Her halde Çin en fazla ırkî ihtilâta maruz kalmış memleketlerden biridir. Bu ihtilâtın tezahürleri Çinin her tarafında göze çarpar. Bir Kantonlu ile bir Sarı Irmak havzası Çinlisi birbirlerine benzemekten çok uzak oldukları gibi, Mavi Irmak kıyısından bir köylü de bu iki tipten hiçbirine benzemez. Bunlardan her hangi birini hakikî Çinli tipi, asıl Çin yerlisi diye göstermek kabil değildir. Bu günkü Çinli en geniş mikyasta Türk kanı almış kadîm iptidaî Çin yerlisidir. Bu kanın nisbeti şimale, cenuba, şarka, garba, ova veya dağ mıntakalarına göre artar veya eksilir. Çin tarihine gelince, o baştan başa büyük Türk siyasî ve medenî tarihinin bir faslından, belki birkaç yaprağından ibarettir.

3. ÇİN MEDENİYETİ

ÇİNDE TÜRK MEDENİYETİNİN KIDEMİ

Çinde, kadîm yerlilerin eseri olmayıp istilâcı bir kavm tarafından getirilmiş ve tarihin bildiği en kadîm medeniyetlerle hemzeman bir medeniyetin varlığı tahakkuk etmiştir[1]. Bu medeniyetin Mısırdan veya *Elâm*dan gelmiş olabileceği hakkındaki nazariye bugün Çin tarihi mütehassıslarından (Sinologue) hiçbiri tarafından kabul edilmemektedir.

O halde bu medeniyet nereden gelmiş ve kimler tarafından getirilmiştir? Çinde hafriyat yapan heyet reisi müverrih ve arkeolog Anders-

[1] Andersson ve Arne'nın Çin Türkeli, Kansu, Honan Mançuryada yaptıkları hafriyat.

son Kansu ve Honanda çıkan eserlerle Hazar şarkında Anav hafriyatında bulunanları mukayese ederek bunların aynı medeniyetten doğma olduğunu, Çinde bulunan ve menşei mutlaka Türkistan olan bu medeniyetin büyük muhaceret kafilelerile evvelâ Kansu havalisine ve oradan bütün Çine yayıldığını iddia ediyor [1]. Bu büyük muhceretin sebebi Orta Asya Türkelinin uğradığı iklim tahavvülü ve artıcı kuraklıktır.

Aynı sahalarda hafriyat ve tetkikat yapmış olan "Arne„: "Çinde keşfedilen ilk medeniyet eserlerinin garptan gelen medenî ve medenileştirici müstevliler tarafından getirildiğini„ söylüyor [2].

Müverrih Sinolog Karlgren; Honan ve Mançuryada bulunan Neolitik devir eserlerinin belki Çin yerlilerinin en iptidaî medeniyetlerine ait olabileceğini, fakat, bu medeniyetin, Çinin garbında ırk itibarile Çin yerlisi olmıyan bir kavmin getirdiği daha yüksek medeniyetin tesiri altında inkişaf eylemiş olabileceğini dermeyan ettikten sonra, yüksek medeniyetile Çin yerlisini Taş devrinden çıkararak inkişafa sevketmiş olan bu kavm "hiç şüphesiz Türk ırkına mensuptu!„ diyor [3].

Bütün geniş Çin ülkesi birdenbire medenileşmemiştir. En kadîm zamanlarda medeniyet yalnız şimal taraflarında idi ve Sarı Irmak havzasının

[1] I. —Andersson, An early Chinesse culture, 1923.
II.—Andersson, Preliminary report on archeological research in Kansu. 1925, (Marcel Granet, La Civilisation Chinoise).

[2] Arne. Painted Stone Age Pottery from The Province of Honan, China, 1925.

[3] Karlgren, Compte rendu des publications d'Andersson; 1924

küçük bir kısmına münhasırdı. Diğer taraflara buradan yayılmıştır [1].

Tarihi, zamanımızdan (9000) sene evveline kadar çıkarılan bu mühim medeniyet [2] Orta Asya Türkelinden yalnız Çine değil, aynı zamanda Mezopotamya, Mısır ve Hinde dahi geçmiştir. Evvelâ Mısır ve Mezopotamyada, son yıllarda Hindin şimalinde ve hazar havalisinde bulunan san'at eserlerindeki müşterek vasıflar [3] Türk medeniyetinin yayıldığı sahanın yalnız Çinden ibaret kalmamış bulunduğunu göstermektedir. Sir Aurel Stein, Paphael Pumpelly, Andersson, Arne, Richthofen, Karlgren gibi âlimler Orta Asyanın kadîm medeniyetlerin ana yurdu olduğunda müttehittirler.

Tarih ve arkeoloji üstatlarının vardıkları şu neticeye bakılarak kuvvetle hükmedilebilir ki arkeolog *Pumplli* ye göre Milâttan 9000 yıl evvele çıkan Türk ana medeniyeti, Mezopotamya, Anadolu ve Mısıra nasıl ve hangi sebepler altında gitmiş ise şimalî Çine de ayni suretle ve ayni sebepler yürütüşile gelmiştir. Kadîm Türkelinin garp taraflarından ayrılanlar Hinde, Anadoluya, Mezopotamyaya geçmişler; şark tarafta bulunanlar da soradan Çin ismi verilmiş olan sahalara inmişlerdir. Şimalî Çinin ana yurda en

[1] Henri Maspéro, La Chine Antique, cilt I. S. (5)

[2] Vaşington Darülfünunu müderrislerinden Herbert H. Gowen, Hist. de l'Asie, 1929 sayfa 18.

[3] I. — Marcel Granet, La Civilisation Chinoise 1929.
II. — Anderson ve Arne.
III. — Richthofen.
IV. — Renée Grousset, l'Hist. de l'Ext. Orient, cilt I 1929.

yakın olması ve iklim, toprak ve saire gibi tabiat şeraitinin Türklerce şüphesiz Mezopotamya ve Mısır gibi uzak ellerden daha iyi bilinmesi dolayısile, Türk medeniyet tohumunun saçıldığı sahalardan en kidemlisinin burası olabileceğini söymek mümkündür.

DİN VE FELSEFE

En eski din.— Çinde dinî hayatın menşei çok kadîm devrelere kadar gidiyor. İptidaî Çin dininin gayet sade olan esaslarında en mukaddes mevki, ailenin içinde ateş yaktığı ev ocağına verilmiştir. Evin iç ve dış kapıları da mukaddes sayılır. Bunlar en kadîm Türk an'ane ve itikatlarıdır.

Arkaik devirlere ait dinî itikatlarda ziraat hayatının da mevkii büyüktür, Eski Çin din ve medeniyeti kadîm Orta Asya Türklerile küçük Asya'nın bazı kadîm medeniyetlerinde olduğu gibi "bilhassa toprak ve ziraat esaslarına müstenittir [1]." En mühim ilâhlar arasında toprak ve hasat allahları vardı. Göke ibadet telâkkisinin menşei de, şüphesiz, mevsimler ve yağış ve kuraklık gibi hava hâdiselerile çok alâkadar olan ziraat hayatıdır. Sonradan Toprak Tanrısı, Arz Tanrısı olmuş, Gök Tanrısı da bütün kâinat nizamını idareeden yüksek ülûhiyet mertebesine çıkarılmıştır. Dada sonra İmparotorlar "Gök Oğlu" unvanını takınmağa başlamışlardır. İki büyük Tanrıdan "Gök" erkek, "Yer" dişi telâkki olunur, kâinatta her şeyin bunlardan doğduğuna itikat edilirdi [2].

[1] Renée Grousset, Hist. de L' Extrème Orient. (Cilt I, sahife 183)
[2] Renée Grousset, Hist. de L' Extrème Orient. (Cilt I, sahife 185-190)

BUGÜNKÜ DİNLER

Çinin resmî dinleri Konfüçiyüs, Tao ve Buda dinleridir. *Muhammet* ve *İsa* dinleri resmî sayılmazlar. Buda dini Hintten gelmedir.

İslâmlık Çinde bilhassa XIII üncü asırda fazla yayılmıştır. Bugünkü Çin müslümanlarının sayısı belli değildir. Bazıları 50 milyon kadar tahmin ediyorlar.

Hıristiyanlık VI ıncı asırda girmiş, bugün hâlâ (1500) kadar Avrupa ve Amerikalı misyonerler tarafından hararetle idame edilen telkin ve teşviklere rağmen sayısı üç beş milyonu geçmemiştir.

Çine milâttan epeyce zaman evvel girmiş olan *Musa* dini müntesiplerinin sayısı ise birkaç binin içindedir.

KONFÜÇİYÜS

Bu Filozofun asıl Çince ismi *Kung-Fu-Tseu* dur. Misyonerler bunu Lâtinceye uydurarak Konfüçiyüs yapmışlardır. Milâttan evvel (551) de Çinin şarkında Şangtung havalisinde küçük bir kasabada doğmuştu. Atalarının kadîm hükümdar sülâlelerinden *Yin* lere vardığını söylerler[1]. Umumî hayata memurlukla girmiş, biraz sonra vazifesinden çekilerek uzun seyahatlara çıkmıştır. O sıralarda Çinde anarşi ateşi her tarafı sarmış, umumî ahlâk bozulmuş, tereddi ve tefessüh cemiyet hayatının her safhasına işlemişti. Konfüçiyüs, milletin bu halinden keder duyuyr, okuduğu kadîm mukaddes kitaplardan aldığı fikirler onda, kadîm an'anelerin, kadîm ahlâk ve fazilet esaslarının diriltilmesi ve cemiyet nizamına hâkim kılınması

[1] Cordier, Hist, Générale de la Chine. Cilt I sahife 146 (Yin sülâlesinin türklüğü hakkında Çin'in siyasî tarihi bahsinde izahata bakınız).

yolunda bir mücadele açmak emelini uyandırıyor; eski esaslarda kendi görüşlerine göre yaptığ tadiller ve ıslahlarla yeni bir ahlâk felsefesi kuruyor. Birkaç arkadaşı ile birlikte seyyah dervişler gibi köyden köye, vilâyetten vilâyete dolaşarak fikirlerinin telkinine girişiyor, her tarafta bunları yayacak müritler ediniyor. İşte, ileride yüzlerce milyon insanın ruhunu teshir edecek büyük bir din haline gelmesi mukadder olan Konfüçiyüs mesleği dünyaya böyle doğmuştur.

Konfüçiyüs, hiçbir yenilik yapmadığını, ortaya hiçbir yeni prensip koymadığını iddia ederdi. Umumî manasile bir din vücude getirmekten ziyade devrin ahlâk bozukluklarına galebe çalacak bir ahlâk felsefesi kurmak gayesini güderdi. Ortaya koyduğu ahlâk esasları gayet temizdir:

"İnsan hayat ve meslekinde iktidarile olduğu kadar faziletile de temayüz etmelidir. Anayı, Babayı ve Ataları hoşnut etmenin, şereflendirmenin yolu budur... Anaya, Babaya hürmet esastır; bu esas genişleyince vatana ve devlete muhabbet ve merbutiyet olur.„

"... Cemiyetin her sınıfının ayrı ayrı vazifeleri vardır. Büyükler kanuna, adalete, tavazu ve tasarrufa itina göstermek, memleketi ehliyet, iktidar ve faziletle idare etmek, halkın her ferdini kendi çocuğu gibi sevmekle mükelleftirler; millet de onları baba gibi sevmelidir...„

"... Hükümdar halk tarafından sevilmek gerektir. Fakat bu muhabbete liyakat, halkın bütün maddî ihtiyaçlarını temin ve tatmin edebilmekle mümkün olur. Devlet bir aile babası gibidir. Aile de küçük bir devlet örneği olmalıdır. Baba karısı ve çocukları üzerinde mutlak surette hâkim olmak gerektir...„

Konfüçiyüs *demokrattı*. "Halkın sesi Tanrının sesidir„ esasını müdafaa ederdi. Akidelerinde pek az (metafizik) tabiat üstünde esaslar vardı. "Hayatın ne olduğunu bilmeden ölümü nasıl anlayabiliriz„ derdi.

Konfüçiyüs en ziyade siyasî ahlâk terbiyesine ehemmiyet vermiştir. Şu sözler onundur:

"Millet idare edenler dürüst olmak gerektir... Hükümdar şahsan dürüst ise devleti, kanunlar koymadan da idare edebilir; dürüst değilse saymıyacağı kanunları tedvin etmesi neye yarar?„

"... Hükümdar vakarını korumayı bilirse millet ona hürmet eder. Müşfik ve muhabbetkâr olursa millet ona açık yürekle bağlanır; iyilerin kadrini yükseltir, kötüleri ıslaha çalışırsa millet fazilet yolunda yürür...„

"... Büyklerin fazileti rüzgâra, küçüklerin fazileti otlara benzer. Üstünden rüzgâr geçen otlar iyilir... İdaresini fazilete istinat ettiren devlet adamı kutup yıldızına benzer; bütün yıldızlar onun önünden baş eyerek geçer, o daima yerinde durur...„

Konfüçiyüsün mühim esaslarından biri de herkesin birbirini sevmesi, herkesin kendisi kadar başkalarını da düşünmesidir. Bu dinde rahip sınıfı yoktur. Herkes ibadetini bildiği gibi yapar.

Konfüçiyüs Milâttan evvel 479 da 73 yaşında ölmüştür. Memleketine verdiği din, hususî bir Çin milliyetinin teşekkülünde ve dahilî ve haricî bütün ihtilâl ve ayrılık cereyanlarına rağmen Çin birliğinin korunmasında en mühim amil olmuştur.

TAO DİNİ Tao dini eski Çinin Konfüçiyüsle rekabet edebilecek şöhrette diğer büyük filozofu *Lao-tseu* tarafından tesis edilmiştir. Lao-tseu'nun asıl ismi *Tan* dır. Aile adı *Li* dir[1]. Bu

[1] Lao-tseu filozofun asıl ismi değildir. Bu kelime "ihtiyar çocuk„ manasınadır. Asıl ismi, an'aneye göre"Tan„ olan filosof ak saçlı ve ak kaşlı doğduğu için Çinliler kendisine bu Lao-tseu ismini verdiler. Siyasî tarih kısmında Türk olduklarını söylediğimiz Çeu sülâlesi payitahtı olan Lo şehrinde memurdu. Doğuşu yine ayni hükûmet şehirlerinden, şimdiki Honan vilâyetinde Kiyocin kasabasında, m. ev. 604 yılındadır. OğluVey sülâlesini kuran Topa Türk-

da Konfüçiyüs gibi hayatının bir anında memurluktan çekilmiş, kendini tamamen ilme, mütaleaya ve tefekküre vermiştir. Ruhun ebediyetine kani, vahdaniyetçi ve tamamile metafizike müstenit olan mesleğine göre kâinat "bakmakla görülmeyen, dinlemekle işitilmeyen, aranmakla bulunmayan, varlık ve yokluk kendisinde mündemiç bir yaratıcının, *Tao* nun eseridir.

Konfüçiyüs mezhebi insanların maddî ihtiyaçlarını, hayatın hakikî şeraitini esas tutar. Bu itibarla daha canlı, daha amelîdir. Tao dini ise hemen münhasıran ruha ve ruhun ihtiyaçlarına ehemmiyet verir, maddî hayatı düşünmez.

Lao-tseu da Konfüçiyüs gibi devletle milletin münasebetlerine, halk kütlelerinin idaresine müteâllik ahkâm tedvinine çalışmıştır. Fakat koyduğu esasların istikameti çok ayrıdır. Lao-tseu devletin halkın işine mümkün olduğu kadar az müdahale etmesi, bilhassa talim ve terbiye hususlarına hiç karışmaması lâzım geleceği kanaatında bulunur, "Millet, ancak, hürriyetini kendi elinde tutmak ve işlerini kendi kendine yürütebilmekle payidar olur„ derdi.

Tao dini sonradan gelen müçtehitlerin tahriflerile çok bozulmuş, *Lao-tseu* nun koyduğu vahdaniyet nazariyesi bir sürü ilâhlardan mürekkep bir puta tapıcılık mahiyetini almış, metafizik esaslarda simyacılık, falcılık, sihirbazlık tatbikatı şekillerine dökülmüştür.

leri hükümdarlarından Tuğan Kaanın cenerallarındandı. (La Chine Antique, H. Mespéro; Hist. Génér.de la Chine Cordier.) - Bu malûmata nazaran Lao-tseu ismi verilmiş olan filozof *Tan* ın da Konfüçiyüs gibi Türk olduğunu kabul caiz görülebilir.

BUDA DİNİ Milâdın ilk asrında Çine giren Buda dini ancak dördüncü asra doğru Hunlar zamanında yayılış fırsatı buldu. Buda dinini Hunların, Çinde siyasî bir maksatla umumî din haline getirmeğe çalışmış bulunmaları çok muhtemeldir. İlk zamanlarda Çin âlimlerinin şiddetli muhalefetlerile karşılaşan Buda dini Çinde ancak kadîm an'anelere uydurulduktan sonra, VIII inci asır iptidalarına doğru sağlam surette tutunmağa ve geniş ölçüde yerleşmeğe muvaffak olabildi. Bu dini kuran Saka Muni [1] insanlar arasında sınıflar, zümreler ayrılığı yerine umumî ve şamil bir kardeşlik kurmak istiyor; yalan söylemeyi, hırsızlığı, adam öldürmeyi, hatta herhangi bir canlı varlığa ilişmeyi yasak ediyordu.

Ancak, bu filozofun insanlardan istediği bunlardan ibaret değildi. Dünya ile alâkaların kesilmesini, münzevî ve mütecerrit yaşanmasını, daima bekâr kalınmasını da istiyordu. Konfüçiyüs ve Lao-tseu taraftarları Buda dininin Çinde bütün dinleri söküp atarak umumileşmesinin önüne, işte bu son noktalardan hücum ederek geçebildiler.

Çin, dinlerin, itikatların ilk salfıklarını en az koruyabildikleri bir sahadır. Orada bütün dinler, en uzak mazinin cahillik devirlerinden mevrus görenekler, an'aneler, hurafeler ve batıl itikatlar tesiri altında aslî simalarını kaybetmişlerdir. Bu tesir, yalnız dinî itikatlarda değil, bütün içtimaî hayat safhalarında aşikâr olarak görülür. Dört yüz milyonluk insanın değersiz bir yığın halinde kalıp gitmesinin amillerinden en mühimmi işte budur.

[1] Asıl ismi Saga Moni Bor Kaan'dır.
René Grousset. Hist. de l'Extrème Orient, cilt II. sayfa 469

DİL, YAZI, EDEBİYAT

Çin dili tek hecalı bir dildir. Kelimeler şeklini değiştirmez ve tasrif edilmez. Bütün kelimelerin tek hecalı ve sabit şekilli olmasına göre çincenin gayet fakir diller arasına girmesi lâzım geleceği zannedilebilirse de her kelimenin mühtelif şekillerde telâffuz olunabilmesi ve her telâffuz şekline göre mananın değişmesi çin lûgatini (100,000) kelimeye kadar çıkarmaktadır. Yazıda, her kelimenin harf yerini tutan ve bizim rakamlarımız gibi fikir ifade eden ayrı bir işareti olduğundan çin alfabesi kelime sayısı kadar şekilden terekküp eylemektedir.

Çin harfleri bugünkü şekillerile üç sınıfa ayrılır. Birinci kısımı, tasvirî ve tersimîdir. Bunlara (Siyang) derler. Eskiden kâmilen tersimî olan alfabeden kalma şekillerdir.

İkinci kısım, fikirleri çizgilerle göstermeğe yarayan şekillerdir. Bunlara "sembol = Çe— şe„ denir. Üçüncü kısım, anahtar veya kök denilen seda unsurlarıdır. Yeni çin lûgatlerinde anahtar sayısı (214) olarak tesbit edilmiştir.

Herbiri bir kelime olan harflerin sayısı, bir çoklarının kullanılmaktan kalmış olmaları hasebile (40,000) e kadar inmiştir. Zamanımızın çin münevverleri tahsilin umumileşmesini kolaylaştırmak için bunları (10,000) e indirmeğe çalışıyorlar. Esasen en çok kullanılan ve çincenin okunup yazılması, konuşulup anlaşılması için kâfi gelebilen kelime - harf miktarı 7 : 8 binden ibarettir.

Çinliler yazılarını fırça ile yazarlar. Satırlar harflerin yukardan aşağı dizilmesile tertip olunur.

Irkî, coğrafî, tarihî ve siyasî vahdetlerden

mahrum olan Çinde tam şekilde bir dil birliği de yoktur. Mançurya, Mogolya gibi Çine tâbi memleketler ayrı tutulduğu halde dahi Çinde dil hatsiz, hesapsız hususî lehçelerle karmakarışık hale gelmiştir. Yalnız Yunnan vilâyetinde on muhtelif lehçe sayılmıştır. Ayrı lehçeler konuşan Çinliler aralarında anlaşmazlar. Biri Pekinli, diğeri Kantonlu iki Çinli birbirinin sözlerini anlayamaz. Foukiyende doğan bir Çinlinin Şanside doğmuş diğer Çinli ile konuşabilmesi için mutlaka her iki tarafın lehçesini bilen bir tercüman lâzımdır [1]. Bu dil karışıklığı ancak eski harf şekillerinin terki ve çin yazısına lâtin alfabesinin tatbiki ile izale edilebilir.

Çinde matbaacılık pek eskidir. Milâttan sonra VIıncı asır ortalarında tahtadan harfler veya tahta üzerine oyma yazılarla kitap basmış ve (1040) tarihinde de daha mütekâmil matbaa harfleri yapmış olan çinliler icat hususunda gösterdikleri takaddümü, matbaacılığın Avrupadaki terakkiyatını takip ve iktibasta gösterememişlerdir. Çinde tipoğrafik matbaacılığın yer tutması pek yenidir.

Çin edebiyatı uzun mazilerdenberi muhafaza edilerek bugüne kadar intikal etmiş en kadîm edebiyat telâkki edilebilir. Kadîm Çin kütüphanesi, King namı verilen mukaddes kitaplar ve 24 ü tamamen mahfuz ve maruf tarih kitaplarile felsefeye, heyete, hukuka, askerlik san'atına ve doğrudan doğruya edebiyata müteallik birçok eserlerden terekküp eder.

Çin edebiyatının en yüksek devreleri Çeu,

[1] Georges Maspéro, La Chine, 1925

T'sin, Han, Tang, Song ve Cengiz Oğulları sülâleleri zamanlarıdır.

RESİM, MİMARÎ, HEYKFLTIRAŞLIK

An'anelere göre Çinde ressamlık pek kadîm zamanlarda doğmuş ve çok itibar görmüş san'atlardandır. Bir an'ane resmin icadını Milâttan (1600) sene evvel yaşamış bir nazıra atfediyor. Çinde ressamlık Milâdın II inci asrında pek münkeşif bir hale varmıştır. Milâttan evvel VII ve VIII inci asırlarda Tang sülâlesi devrinin de resim san'atı için hakikî bir yüksek devir olduğu görülüyor. Çinin en büyük ressamı sayılan Vu Tao Tseu bu devirde yetişmiştir. Çin mimarlığı ortaya koyduğu eserlerde mukavemet ve imtidat mana ve kudreti ifade etmemekle beraber ince, zarif üslûbu, birbiri üzerine geçirilmiş çatılar tarzile hususiyet gösterir. Bu çatı tarzının göçebelik devirlerine ait çadır şekillerinden kalma bir hatıradan doğduğu söyleniyor. Evlerin dahilî tezyinatı çok ince, çok itinalıdır. Ev eşyalarında aranan zinet iptilâsı başka hiçbir millette görülmemiş denebilecek mertebededir.

İlk devirlere ait kabartmalar ve heykeller nadirdir. Heykeltraşlık eserlerinin en kıdemlileri V inci asırda Topa Türklerinin kurduğu Vey sülâlesi zamanında yapılmış olanlardır.

Çinliler en ziyade küçük, ince ve zarif eserler vücude getirmekte temayüz etmişlerdir. Maden, fildişi veya yeşim taşından mini mini heykeller, tunç işleri, kumaş üzerine işlemeler yapmakta, kâğıtçılıkta ve bilhassa ipekçilikte, çinicilikte Çin san'atkârları hakikaten müstesna bir olgunluk ve yükseklik mertebesine varmışlardır.

ÇİNİCİLİK VE İPEKÇİLİK Çinicilik ve ipekçilik Çinin başlıca şöhretini teşkil eden iki san'attır. Garp, Çini ilk defa ipeği ve ipeklilerile tanımıştır. İlk vatanı Çin olan kâğıt, garba Semerkanttan geçmiştir. Her zaman ileri derecede bulunmuş olan porselen san'atı bilhassa M. S. XV inci ve daha sonraları XVII inci asırlarda en parlak devresine girmiştir. Çinlinin muazzam eb'atta muhteşem vazolardan, küçük fincanlara kadar bütün porselen eserlerde gösterdiği yüksek ustalığa ve ince san'at zevkine hayran olmamak mümkün değildir.

ZİRAAT Kadîm Çinin en başta gelen zenginlik kaynağı ziraat idi. Kullanılan vasıtaların iptidaîliğine ve usullerin köhneliğine rağmen bütün Çin halkını besleyen ve yaşatan ziraattir.

Çinlinin toprağa verdiği ehemmiyet, gösterdiği dikkat ve ihtimam tasavvurun fevkındedir. Toprağı ihmal edenler, tarlasını bakımsız bırakanlar için pek ağır cezalar vardı. Çiftçiliğin şeref ve kutsiyetini göstermek için her sene imparator, bir köylü gibi giyinerek bizzat çift sürer, kendisinden sonra devletin en büyük memurları da ona imtisal ederlerdi.

Toprağın sulanması için cetveller ve büyük kanallar açılmasına en eski zamanlardanberi Türklerin heryerde yaptığı gibi çok ehemmiyet verilirdi. Su yollarının kenarlarında hezaren kamışları (Bambu) yetiştirilir.

Çalışkan insan ve mükemmel çiftçi olan Çinli yemiş bahçeleri bakımı ve çiçek bahçeleri tanzimi işlerinde de gayet ustadır. Elindeki topraktan azamî faide edinmesini bilir. Birçok yerlerde pirinç hasılatını kaldıran Çin köylüsü yeni ziraat mevsimine kadar işsiz ve kârsız durmamak için su kanallarını balık yetiştirme havuzları olarak kullanır.

4. ÇİNİN SİYASİ TARİHİ

Çinin millî dini olan Tao dininde yaşatılmış bir efsaneye göre "Kâinatın babası Pan-Ku yahut Hu-Tuen ölünce başı dağa, gözleri güneş ve aya damarları çaylara ve ırmaklara, saçları, ağaçlara, bedeninin kılları nebatlara tahavvül eyliyor. Bunlara üç unsur, gök (Tiyen), arz (Ti) ve insan(Jen) iltihak ediyor. Daha sonra "Beş İmparatorlar„ devresi geliyor.

Beş imparatordan herbiri, bir veya birkaç medeniyet unsurunun mucidi ve hepsi birden millî çin medeniyetinin mucit ve timsali sayılıyor. Bunların en başında birinci İmparator Fu-hi ve onun kadar mühim tutulan hemşiresi Niyu-kua gelir. Konfüçyüs ile bazı eski çin müverrihlerinin hayalî değil hakikî bir hükümdar olarak kabul ettikleri Fu-hi Çinde bütün teşkilâtile iyi bir devlet idaresinin ilk kurucusu telâkki edilir.

Milâttan 3350 veya 2953 yıl kadar evvel hüküm sürdüğü söylenen Fu-hi ile diğer dört İmparatorun hayat ve mevcudiyetleri hakikattan ziyade efsanelerle karıştırılmıştır. Bunlardan bazılarını ejder, bazılarını öküz başlı tasvir eden efsaneler vardır.

*Fu-hi*nin neslen Türk olması ihtimali çok kuvvetlidir. En eski Çin tarihlerinin bildirişine göre Fu-hi Çin Türkelinin şark parçası sayılabilecek Kansu vilâyetinde doğmuştur [1]. Türklerin

[1] Henri Cordier. Hist. Générale de la Chine, 1 inci cilt, S. 57,

bu vilâyete Milâttan en az 4000-5000 yıl evvel girmiş olduklarına arkeoloji keşiflerile hüküm verilebiliyor.

*Fu-hi*nin kadîm bir çin ressamı tarafından yapılmış resminde yüz çizgilerinin Çinli tipine ait vasıflardan pek ayrı olması da dikkate şayandır.

ÜÇ SÜLÂLE DEVRİ

Beş İmparator devrini Üç sülâle devri takip eder. Çin tarihlerine göre İmparator Şuen (M.E.2208) de ölünce yerine Başvekillik vazifesini gören Yu seçilerek birinci Hiya sülâlesini tesis eyliyor. O zamana kadar İmparatorlar, millet ululları tarafından intihap olunurlardı. *Yu*nun hükümdarlığından sonra bu an'ane ortadan kalkarak sülâleler sistemi teessüs ediyor.

Milâttan evvel 25 inci asırdan başlayan Üç sülâlenin Türk oldukları şüphesiz sayılabilir. Bu sülâlelerle mensup oldukları kabilelerin meskeni Çinin Şensi, Şansi gibi şimal havalisi idi. De Guignes Türklerin menşe ve tarihi hakkındaki maruf eserinde: "Şensi, Şansi ve Peçeli vilâyetlerinin şimal taraflarında vaktile meşhur bir millet sakindi. Muahharan Hunlar, Türkler, Macarlar, Tatarlar namı altında tanıdığınız milletler Çinlilerin Şangyang dedikleri bu milletten zuhur etmiştir.„ diyor. En eski Çin tarih memḫaları da Hiya, Yin, Çeu ve T'sin sülâlelerinin garptan, yani Türkistan havalisinden gelmiş olduklarını teyit etmektedir [1]. Richthofen[2] Çinlilerin menşei hakkındaki

[1] Chavannes, Les Memoires historiques, III, 26.
[2] Richthofen China, cilt I, fasıl 8, 1877-1913.

tetkiklerinde aynı neticeye varmıştır. Çin sülâlelerinin doğma ve ölme tarihi hep aynı gibidir. İlk Hükümdarlar daima kudretli, çalışkan, kendi kararlarile hareket edebilir insanlardır. İradelerine bütün imparatorluk baş eğer, nüfuzları bir uçtan bir uca bütün memleketi sarar. Zamanlarında hudutlar genişler, hiç olmazsa mütemadi taarruzlarla yırtılmaktan kurtulur; himaye veya tâbiiyet altına alınmış memleketler İmparatorluk merkezine karşı vazifelerinde ve teahhütlerinde kusur göstermez olurlar; medeniyet en güzel çiçeklerini açmağa, kanun her köşede hükmünü yürütmeğe başlar. Fakat, çoğu millî kahramanlar sırasına geçen bu sülâle ataları ölüp gidince tereddi derhal saray kapısından girer; hükümdarlar sefa ve sefahetten başka bir şey düşünmez olurlar. İmparatorluğun idaresi haris ve hırsız vezirlerle hadımağalarına kalır. Artık bundan sonra memur irtikâba, asker haydutluğa dalar; vergiler çalınır, hazine boşalır, umumî hizmetler gevşer; sulama kanalları, cetveller bakımsızlıktan bozulur; tuğyanlar, feyezanlar tarlaları basar; açlık, kargaşalık, umumî korku ve endişe ovaları ve dağları kaplar. Bakımsız tarlalarda kendiliğinden üreyen dikenler gibi bin çeşit gizli cemiyetler, silâhlı ihtilâl teşekkülleri başgösterir. Nihayet ya bunların reislerinden biri veya dışardan gelen istilâcıların başı, eski sülâleyi devirir; bozulan devlet nizamını düzeltmek işini üstüne alır. Millet te işlerin artık daima yolunda gideceği ümidile yeni geleni alkışlayarak başına geçirir. Böylece bir sülâle yıkılmış, diğeri kurulmuş olur. İşte Çinin 4000 yıllık siyasî tarihi bu sahnelerin devir devir tekerrüründen ibarettir.

BİRİNCİ SÜLÂLE: HİYALAR (M. E. 2202-1766

Bu sulâleyi kuran Yu son imparator Şuen zamanında on beş yıl başvekillik etmiş değerli bir devlet adamı idi. Türk ırkına mensuptu [1]. Kendisine millet tarafından Büyük Yu unvanı verilmişti. Bunun zamanında bataklıklar kurutulmuş, ırmakların yatakları ve akıntıları düzeltilmiş, arklar devlet hazinesinden büyük masraflarla ıslah edilmiş ve birçok yeni sulama tesisleri yapılmıştı. Bir kaya üzerinde bulunup okunan yazıda Yu mesaisinden şöyle bahsediyor:

"Feyezanların sebep olduğu musibetlerin izalesi uğrunda uzun zamanlar var ki çoluğumu, çocuğumu büsbütün unuttum. Şimdi Yu-lu dağının tepesinde dinleniyorum. Gayret ve tedbir ile işleri muvaffakiyete erdirmedikçe yüreğim rahat etmedi. Hiç durmadan çalışmak benim için istirahat yerine geçiyordu. İşlerimi bitirince, yaz ortalarında kurban keserek şükranımı eda ettim. Artık tabiatın nizamsızlığı kalktı. Cenuptan yürüyen büyük su cereyanlar denize akıtıldı. Kederim, ıstırabım durdu."

Yu, ölümünden evvel seleflerine imtisalen kendisine nazırlarından birini halef gösterdi. Fakat millet ululları *Yu* nun oğlu *Ki* yi tercih ettiler. Yu ıslahatçı ve imarcı idi. Oğlu harpçı ve fütuhatçı oldu. Sülâlenin son hükümdarı Kiye, atalarının yolundan ayrıldı, sefa ve sefahete daldı. Bu yolsuzluklar ileri gelen devlet adamlarile beylerde hoşnutsuzluk uyandırdı.

Memleket idarî teşkilât noktasından sülâlenin ilk hükümdarı Yu zamanındanberi yirmi büyük beyliğe ayrılmıştı. Kiye açık şikâyet vaziyetine geçen beylerin hepsini hapse attı. Bunlardan biri, küçük bir sahanın beyi olan Tang hapisten çıkar

[1] De Guignes, meşhur tarihinde (cilt I. fasıl II sayfa 21, not) *Yu* nun Türklüğünü teyit edecek izahat vermektedir.

çıkmaz derhal *Hiya* sülâlesi aleyhinde teşkilâta girişti. Kendisine iltihak eden diğer beylerin de yardımile *Kiye* nin payitahtına yürüdü. *Kiye* kaçtı, *Tang* yerine geçti, *Yinler* veya *Şanglar* adı verilen yeni bir sülâle kurdu.

İKİNCİ SÜLÂLE : YİNLER (M.E. 1766-1122)

Üç sülâle devri bahsinin baş taraflarında izah edildiği üzere bu sülâle de *Hiya* lar gibi Türk ırkına mensuptur. *Kiye* ye galebe çalarak bu hanedanı kuran *Tang* cesur, müteşebbis, atılgan bir adamdı. İyi bir hatip idi. Halkı ve askeri *Hiya* lar aleyhine ayaklandırmakta nutuklarının büyük tesiri olmuştu. Bunlardan birinde şöyle diyor.

"Hiyalar çok cinayetler irtikâp ettiler. Tanrı artık onların inkırazını irade ediyor. Hiya mücrimdir. Ben allahın gazebinden korkarım, onu cezalandırmazsam gazebe uğrarım.„

"... Onlara mukadder olan mücazatı vermek için bana yardımcı olunuz. Bana emniyet ve itimat ile bağlanmaktan korkmayınız. Sözümden dönmiyeceğim, Hiyaları devireceğim. Fakat bana itaat etmiyecek, vereceğim emirleri dinlemiyecek olursanız çoluğunuz, çocuğunuzla birlikte hepinizi öldüreceğim, benden aman beklemeyiniz [1].„

Son *Hiya* yı düşürdükten sonra İmparatorluğun dört köşesinden toplanmış halk mümessillerine karşı da şu sözleri söylemişti:

"Ey millet büyükleri, ey ahali, dikkat ediniz, sözlerimi iyi dinleyiniz. Kıral Hiya oğlu doğru yoldan çıktı. İmparatorluğun bütün beylikleri halkına yaptığı bin kötülükle ıstıraplar çektirdi. Millet bu kadar uzun bir zulme daha ziyade dayanamıyarak halini Tanrılara bildirdi. Tanrının ezelî ve ebedî iradesi fazilet yolunda olanları mesut ve bahtiyar, fenalığa ve sefahete sapanları da bedbaht ve pe-

[1] Pauthier, L'Univers, Chine, sahife 63.

rişan edegelmiştir. Bunun içindir ki Hiyaların başına musibet ve felâket yağdı. Anlıyorsunuz ki ben onlara karşı çıkmakla ancak Tanrının bu açık ve itaat etmiyelner için korkunç, iradesine mutavaat göstermiş oldum.

"... Ulu Tanrı halkı, milleti öz sevgi ile sever ve himaye eder. Büyük mücrim Kiyeyi kaçmağa ve boyun eğmeğe sevkeden hâdisenin asıl hikmeti işte bunda aranmalıdır.

"... Baharda ağaçlar ve bütün nebatlar nasıl yeniden can bulursa millet te şimdi öylece yeniden canlandı, eski kuvvet ve kudretine erdi.

" Ben, bütün Beyliklerinizi ve çoluk çocuğunuzu korumak işini üstüme aldığım bugünde yeri gökü incitmekten korkuyorum; içimde derin uçurumlara atılabilmek mümaresesine başlayanların duydğu ilk korku var.

" Beyler! her birinizin idare edeceği sahaları tayin ettim. Adalete uygun olmayan kanunları, itiyatları bırakınız. Kendinizi atalete ve sefaya dalmaktan koruyunuz

"... Bütün işlerde en büyük dikkatle vicdanımı dinleyeceğim. Hatalara düşer cürümler irtikâp ederseniz onların bütün mesuliyeti benim üzerime yüklenecek; halbuki benim hatalarımdan size düşecek hiçbir hisse yoktur.

"Sözlerim işlerin iyi yolda gitmesini özleyen halis dilekle söylenmiştir. Muvaffakıyete varmağı umalım [1].„

Tang Çin hükümdarları içinde en çok hürmet ve itibar kazamış olanlardan biridir. Altı buçuk asra yakın hüküm süren *Yinler devri* sükûnetle geçmiştir. Sülâlenin son hükûmdarları nesilden nesle artan bir tereddiye düşmüşler ve sefahetten başka gaye, zulümden başka vasıta tanımamağa başlamışlardır. Son hükûmdar Şeu-Sin zulümde sefahette hepsini geçmiş ve son Hiya hükümdarı gibi o da halkı idaresinden bezdirdikten sonra beylerle de bozuşmuş, onun gibi beyleri hapsetmiş ve nihayet hapsedilen beylerden biri tarafından tahtından atılmıştır.

[1] L'univers. sahife 64 - 65.

Şeu-Sinin vezirlerinden ve zamanının maruf hakîmlerinden *Pi-Kan* bu hükûmdarı fena yoldan çevirmek için ikaz ve irşatta bulunmak istemiş; *Seu-sin* buna:

"Sözlerin hakikaten bir hakîme yaraşacak sözlerdir. Kazandığın büyük şöhretle mütenasip kıymette gördüğüm mütalealarını dikkatle dinledim. Fakat hükemanın kalbi yedi deliklidir diye bir mesel vardır. Doğru olup olmadığını bilmiyorum. Şimdi gözümle görüp anlayacağım.„

diye mukabele etmiş ve doğru özlü vezirini derhal paralatmış... Çin müverrihleri bunu *Şeu-sinin* zulümde vardığı dereceye bir misâl olmak üzere anlatırlar.

ÜÇÜNCÜ SÜLÂLE: ÇEULAR (M. E. 1122-256)

Bütün çin sülâlelerinin ilk kurucuları gibi *Çeu* sülâlesinin birinci hükümdarı da değerli bir adamdı. Birçok çin müverrihleri ve Konfüçiyüs gibi filozoflar onu "örnek tutulmağa lâyık bir hükümdar„ diye tavsif ederler. Bu da *Hiya* ve *Yin* sülâlelerinin kurucuları gibi Türk nesline mensuptu [1]. Şensi vilâyetinde Çeu havalisi beyi idi.

Tarihte ona "Cenkçi Kıral = Su-vang„ adı verilmiştir. Çinde ilk ceza kanunu bu sülâlenin dördüncü hükümdarı *Mu-vang* zamanında (M. E.) onuncu asır ortalarına doğru tanzim ve tatbik edilmiştir.

Çeu lar devri bilhassa derebeylik sisteminin çok fazla kök salmış olması ile göze çarpar. İlk yıllarda 21 den ibaret olan beylikler iki asırlık zaman içinde (125) e ve biraz daha sonra 156 ya

[1] Üç sülâle devri bahsinin baş taraflarında gösterilen mehazlere bakınız.

çıkmıştır. Bunların çoğaltılmasında takip edilen maksat, ihtimal ki, eyrı ayrı ehemmiyetli birer kuvvet teşkil edebilen büyüh beyliklerin ortadan kaldırılması idi. Fakat alınan netice idare makinesinin temelden sarsılması oldu. Beyler aralarında tefevvuk yarışına, bu yarışta ileri geçenler de ayrı hükümdarlıklar kurmak davasına giriştiler. İmparatorluğun nizamı bozuldu. Anarşi önüne geçilmez hale geldi. Umumî hayat, tabiî çığrından çıktı.

Bu hal Milâttan evvel sekizinci asırdan üçüncü asra kadar sürdü. Anarşinin cemiyet hayatının her safhasına sirayeti çin münevverlerini ve mütefekkirlerini endişeye düşürdü. Cemiyet için yeni bir nizam kurmak isteyen filozoflar çıktı. Felsefî meslek ve mezhepleri Çinde büyük birer din haline gelen *Konfüçyüs* ve *Lao-Tseu* bunlardandır.

Çeu ların son hükümdarı *Nan-vang* 59 sene hükûmet sürdükten sonra halef bırakmadan ölünce birçok beyler arasında hükümdarlık davası baş gösterdi. Bunların içinde *T'sin* hanedanından (*Çeng*) az zaman içinde ötekilere hâkim olarak yeni bir sülâle kurdu.

İMPARATORLUK DEVRİ: (T'SİN) SÜLÂLESİ: (M. E. 249-202)

İlk üç sülâle zamanında Çin bir kırala bağlı birçok beylikler tarzında idare ediliyordu. Bu beyliklerin sayısı merkezin kuvvet veya zâfına göre bazen artar bazen eksilirdi.

T'sin lerin[1] ilk saltanat yıllarından itibaren derebeylik sistemine karşı açılan mücadele

[1] T'sin, Th'sin şekillerinde yazılan bu sülâle isminin Tüzün veya Tosun kelimeleri aslından bozulma olduğu Türk lisan ve tarih mütehassıslarınca dermeyan edilmektedir. Tosun, genç boğa ve necip, asil manalarını ifade eder.

tam bir muvaffakıyetle hitam buldu (M. E. 221). Çin ilk defa olarak siyasî vahdeti haiz bir imparatorluk şeklini aldı. *T'sin* ailesi binlerce yıldanberi Kansu mıntakası beyliğinde bulunuyordu. Bunların, yurtları ötedenberi Şensi ve Kansu vilâyetleri havalisi olan *Yueşi Türkleri*nden olmaları çok muhtemeldir. Çinlilerin Hiung-nu dedikleri *Hun*lardan oldukları da söylenir [1].

T'sin sülâlesi müessisinin asıl adı *Çeng*dir. İmparatorluğu kurduktan sonra kendisine "Şanlı Hükûmdar = Çe-Huang-Ti„ unvanı verilmiştir.

Tahta ilk geçtiği zaman Çini, etleri dökülmekte çürümüş bir vücut halinde bulan *Çeng* 28 yıllık bir cidalden sonra bu enkazdan sağlam bir imparatorluk çıkardı. Şimalden ve garpten muhtelif Türk kabilelerinin asırlardanberi devam edegelen akınlarını durdurdu. İmparatorluğun haricî ve dahilî emniyetini sağlam esaslara bağladı. Ondan sonra umumî imar mesaisine girdi.

*Çeng*in en bariz vasfı inkılâpçılık idi. İmparatorluk dahilinde bütün kanunları, nizamları ıslah ve tevhit etti. Devir ve takvim hesaplarını kendi zamanına göre yenileştirdi. Türk takvimini bütün Çine tamim etti. Umumî istatistikler yaptırdı. Karmakarışık vergi, tartı ve ölçü sistemlerini bir tek usulde birleştirdi. Hurafeler ve hurafecilerle çarpıştı. *Çeng*in en büyük eserlerinden biri yazı

Tüzün, nizam demek olduğu gibi Kudatkublik ile Müller tarafından neşredilen Turfan Uygur kitabelerinde asalet, necabet mukabili olarak kullanıldığı da görülmektedir.

[1] En tanınmış Çin tarihçelerinden Chavannes, *T'sin*lerin iskân ettikleri sahalar ahalisinin ekseriyet itibarile Türk olduklarını söyler. (Cordir, Hist. Génér. de la Chine, cilt I, sayfa 197 ye bakınız).

ve harf inkılâbı idi. Bu değişiklikler mücadelesiz olmadı. Muhafazakâr ve an'aneci ülema partisi genç inkılâpçının aleyhine döndü. *Çeng* yenilik hareketlerine karşı koyanların uzak yakın bütün akrabalarile birlikte idam edileceğini ilân etti.

Buna rağmen muhafazakâr ulema zümresi muhalefetten vazgeçmedi. Her tarafta bu yeniliklerin mukaddes kitaplar ahkâmına uygun olmadığı propagandası yürütüldü. Nihayet *Çeng* millet ve memleketinin selâmet ve saadeti için açtığı her teşebbüs karşısında mukaddes kitaplar ahkâmını irticaî muhalefetlerine alet ederek vaziyet alanlar hakkında tahkikat açılmasını emretti. Yakalananlar kabahati birbirlerinin üstüne yüklemeğe çabaladılar. Bunlardan 460 ını ateşe attırdı. Teceddütlere karşı silâh ve bayrak gibi kullanılan bütün kitapların imparatorluğun her köşesinde son yapraklarına kadar toplatılarak yakılması için emir verdi. Bu arada bütün tarih membalarını ihtiva eden kitaplar da yanmıştır. Meşhur Çin Setinin asıl banisi *Çeng* tir. Çini, şimalden gelecek taarruzlara karşı korumak için yaptırılmış ve daha sonraki asırlarda birçok kereler tamir ve ilâveler görmüş olan bu duvarın uzunluğu 3300 kilometro, yani İstanbulla Ankara arasındaki mesafenin takriben on mislidir. Duvarların vasatî yüksekliği 8, genişliği 6 metrodur. Bütün Set 160 milyon metro mikâplık bir yapı teşkil etmektedir[1]. *Çeng* bu duvarları yaptırmak için milyonlarca amele kullanmıştır.

[1] Büyük Set, Çengin babasının zamanında başlanmış, bazı diğer komşu beyler kendi hudutları içinde bulunan kısımları yapmışlardır. Çeng imparator olunca bu dağınık parçaları birleştirip Çinin şimal hududunun bir ucundan ötekine kadar tamamlamıştır.

*Çeng*in mühim işlerinden biri de hükûmet merkezini değiştirmek ve imparatorluk için yepyeni bir payitaht kurmak olmuştur. *Yeni* şehri çarçabık teessüs etmiş görmek için imparatorluğun bütün şehir ve kasabalarının zenginlerile ileri gelenleri arasında 120,000 ailenin burada ev yaparak yerleşmesine emir vermişti.

Çeng, idarede kanun ve adalete müstenit sert bir politika güderdi: "yalnız iyilik, yumşaklık ve tatlılıkla iş yürümez„ derdi. Dahilde birçok mukavemetleri kırmak mecburiyetile ekseriya şiddet vasıtalarına müracaat ettiği için eski çin müverrihleri kendisinden sevgi ile bahsetmezler. Bunlardan biri onu şöyle tasvir ediyor:

(Koca burunlu, iri gözlü, göğsü yırtıcı kuşlar göğsüne benzer, çakal sesli, hayır ve hasenat bilmez; kalbi insanları paralamağa amade kurtların, kaplanların kalbine benzer..).

İşte Çin kalem sahiplerinin Çinde büyük ve kurtarıcı inkılâplar yapan, Çine bugün taşıdığı ismi veren ve memleketin o zamana kadar mahrum olduğu vahdeti münhasıran şahsî iradesinin kudreti ve 37 yıllık fasılasız gayreti ile yaratan devlet adamı hakkında kullandıkları dil budur,

Çeng (M. E. 221) senesinde öldü. Sülâlesi de birkaç yıl içinde yıkıldı. Oğullarının çocuk denecek yaşta olması, sarayda hadımağalarının ve haris birkaç vezirin mutlak bir nüfuzla hareket edebilmelerine meydan verdi. Bunlar da rakipsiz kalmak için işe imparatorluğun en kıymetli ve emektar devlet adamlarını, kumandanlarını öldürmekle başladılar. Genç hükûmdarı sarayda sefahet âlemine bağlıyarak memleketi diledikleri gibi soymağa koyuldular. Askerde ve millette hoşnutsuzluk arttı. Bir taraftan Çinin şimalinde bulunan

Hun imparatorluğu orduları büyük Seti aşarak Şensi ve Şansi vilâyetlerini (M. E. 201) den (M. E. 154) tarihine kadar süren muhacemelerile sıkıştırmakta iken diğer taraftan da şiddetli bir isyan ateşi imparatorluğun hemen her köşesinde birden parladı (M. E. 209).

HAN SÜLÂLESİ: (M. E. 202 DEN M. S. 220 YE KADAR)

Çeng in oğlu *Öl-Şe* öldürüldü. Yeğeni *Tseu-Ying* yerine geçti. Sülâlenin başına felâket getiren hadımağası *Çao-Kao* yu öldürdü. İşleri düzeltmek için elinden geleni yaptıysada muvaffak olamadı. Nihayet asilere teslim oldu. Anarşi devrı yeniden başladı. İhtilâl az zamanda bütün Çini sardı.

Eski derebeylerinin oğulları, torunları ayaklandılar. Daha (M. E. 208) senesinde yani *Çeng* in ölümünden 13yıl sonra İmparatorluk içinde birçok derebeylikler tekrar kurulmuş bulunuyordu. İhtilâlci derebeyleri içinde, iki kişi en ziyade ün aldı. Bunlardan biri, *Hiyang-Yu*, cesur, kahraman ve haşin bir askerdi. Dövüşmeği çok iyi bilir, fakat sîyaset işini anlamazdı. Çin müverrihlerine nazaran yetmiş kadar muharebe kazandıktan sonra harp meydanında öldü. Diğeri, *Liyeu Pang* ise ihtiyatlı, müdebbir ve azimkâr olduğu kadar politika işlerinde de mahir bir reisti. Aynı zamanda cesarette başkalarına örnek olabilecek bir askerdi. Ötekinin ölümünden sonra sahada yalnız kalınca birkaç yıl içinde bütün ayaklanmış derebeylerini nüfuzu altına alarak *Han* sülâlesini kurdu. Hanların *Hun* aşiretlerinden birine mensup oldukları söylenir. *Liyeu Pang* iyi bir idare ile birçok sadık ve kuvvetli taraftarlar kazandı. Müşa-

virlerini ve cenerallarını en kıymetli, meziyetli adamlardan seçti. Onları faydalı olacakları işlerde kullanmayı bildi. Böylece *Çe-Huang-Tinin* kurduğu siyasî vahdeti yeniden vücude getirdi

Bir gün *Liyeu Pang* bir ziyafet sofrasında nazırlarile büyük rütpede kumandanlarına:

— Ben nasıl ve nereden kuvvet alarak imparatorluğa kadar yükseldim? diye sordu. Nazırlar ve kumandanlar sıra ile kendisinin liyakatinden kahramanlıklarından ve diğer birçok meziyetlerinden bahsettiler. Onlara:

— Aldanıyorsunuz. Hakikat şu ki, ben ancak kendilerine emniyet ettiğim adamların istidat ve meziyeilerini iyi ölçmek ve onların herbirine ona göre iş vermek yolunu bildiğim için muvaffak oldum. Bugün bu mevkide bulunabilmemin hakikî amili budur, dedi.

Liyeu Pang en çok sevilmiş, sevilerek itaat edilmiş başbuğlardan biridir. Ölümünde kendisine "Yüce ata = Kao-Tsu„ unvanı verildi. Karısı *Lu* çok küçük olan oğlunun yerine uzun yıllar imparatorluk işlerini gördü. Çin tarihleri bu kadını "sert ve eğilmez, şiddet lâzım gelen yerde teessür ve merhamete kapılmaz„ diye tavsif eder.

Han sülâlesi hükûmdarları Çinin inkişafına büyük hizmetlerde bulunmuşlardır. Zamanlarında anarşi kökünden kesilmiş, devlet nüfuz ve kudreti artmış, dinî ve içtimaî hayat yenilik vadisinde inkişaf etmiş, edebiyat çok ileri gitmiştir.

Sülâlenin altıncı hükümdarı *Vu-ti* nin (M. E. 140 dan 87 ye kadar) 53 yıl süren idaresi devresinde Çin devleti hudutları bir misli genişlemiş ve gerek ecnebi memleketlerle, gerek cenubî Çin ile temas ve münasebet arttırlımıştır.

ÇİN — SİYASÎ TARİHİ

Çin hükûmetinin ötedenberi başlıca korkusu Hun İmparatorluğu ile Çinin garp şimalinde şimdiki Şensi, Şansi, Kansu vilâyetleri havalisinde sakin *Yueşi Türkleri*ndendi [1]. İmparatorlar siyasî tedbirlerle bunları nifaka düşürmeğe ve daima yekdiğerile çarpıştırmağa muvaffak olmuşlardı. Mağlûp olan *Yueşiler*den büyük bir kısmı yurtlarını bırakarak İli Irmağı vadilerine çekilmişlerdi. İşte bir az zaman snora Hindistana doğru inerek Hint tarihinde mevki almış olan *Yueşi Türkleri* bunlardır.

Yueşilerin uzaklaşmasından sonra kuvvetleri artan *Hun*lar Çini daha serbest ve daha şiddetli tazyiklerle hırpalamağa başladılar. *Vuti*, Hunları hücuma teşvik etmek için Yueşilere elçi gönderdi. *Çang-Tiyen* isminde bir zabit olan elçi Hunların eline geçti. On yıl esir kaldıktan sonra kaçmak fırsatını bularak vazifesini tamamlamak için Çine dönmeden yoluna devam etti. Fergana ve Toharya havalisine yerleşmiş ve *Hun*larla aralarındaki ihtilâfı unutup gitmiş olan Yueşiler Çin İmparatorluğu elçisine yüz vermiyerek geriye çevirdiler. *Çang-Kiyen* dönüşünde tekrar *Hun*lar tarafından yakalandı; tekrar kaçtı ve Çine ancak elçilikle ayrıldığının on dördüncü yılında dönebildi.

Bu zabitin seyahatlarinden çıkan netice siyasî ve askerî olmaktan ziyade iktısadî oldu. O zamana kadar Fergana ve daha garpteki havali ile

[1] Yuveş, türkçede döğüşken demektir. *Yueşi*lerin Türklükleri hakkında Vallée Poussin'nin (L'İnde au Temps des Mauryas) atlı eserinin 331 inci sahifesinde Richthofen ve S. Lévi'den nakledilen notlara ve bu iki müellifin eserlerine bakınız.

Çin arasında ticaret, Hint yoliyle yapılırdı. Zabit Çangın elçilik maceralarından sonra Turfan üzerinden doğru ve kestirme bir yol tutuldu. *İpek Yolu* diye şöhret bulan bu yol Milâdın birinci asrında Romaya kadar uzandı. Çinin cenup sahilinde Tonkinden başlayan deniz ve Hindistan yolu büsbütün kapanmadıysa da Turfan ve *Kaşgar*dan geçen yeni yol son asırlara kadar ana ticaret yolu olarak kaldı.

MİLÂDIN ÜÇÜNCÜ ASRINDAN SONRA ÇİN

Milâttan sonra üçüncü asırda Hanlar, Hun Türklerinden bazı kabilelerle anlaşarak Çinin şimal hudutlarını müdafaa etmek üzere bunların büyük Setin iç tarafına ve bilhassa Şansi vilâyetine yerleşmelerine müsaade vermişlerdi. 304 te, bunlardan Çao ailesinin reisi Liyeu *Tsong*, istiklâlini ilân etti. Yedi sene sonra da bir baskınla Çin payitahtını imparatoriyle birlikte ele geçirdi. İmparatoru bir müddet sofrasında sâki olarak kullandıktan sonra idam etti. Yeni Çin İmparatoru Min-ti emin bir yere oturmuş olmak için payitahtını değiştirdi. Liyeu Tsong 316 da orasını da ansızın bastırarak aldı. Yeni imparator da ayni akibete uğradı; şimalî Çin *Hun*ların elinde kaldı. Bu sırada Çinin en şark hududunun şimal taraflarında ve Kingan dağları eteklerinde yerleşmiş bulunan *Siyen-pi*ler Çeli havalisini işgal ettiler. Tehlike bu suretle ikileşince İmparator payitahtını daha cenuba, şimdiki Nankine kaldırdı. Ve 420 senesine kadar ancak cenup vilâyetleri üzerinde hüküm sürebilerek düşük ve dermansız yaşadı.

420 de Çin ordusu kumandanlarından *Liyeu-Yu*

isminde bir ceneral bu sülâleyi büsbütün ortadan kaldırdı. *Song Sülâlesi* adiyla yeni bir hanedan kurdu. Bu da ancak 60 yıl dayanabildi. Ondan sonra ayni asır içinde iki sülâle daha değişti.

Cenupta kumandanlar sülâleler kurarken, şimalde de dalga dalga gelen yeni Türk akınları Sarı Irmak vadilerini kaplıyordu. Bunların bu havalide teşkil ettikleri Türk devletlerinin başlıcaları şunlardır:

1 — Şensi ve Şansi vilâyetlerinde her ikisi Hunlardan iki sülâlenin birbirini müteakip kurduğu *Çao* devleti... Bu sülâlelerden 1 incisi Çinlilerin *Yuen-Hay* dedikleri reis tarafından kurulmuştur. Büyük bir Kurultay bu devleti Çin İmparatorluğu olarak ilân etmiş, Hanlarına da Tanrıkut [1] unvanı verilmiştir (304 - 328).

İkinci sülâle en çok şöhret almış Hun kumandanlarından Şele tarafından kurulmuştur (320 - 352).

Çao Devletinin şarkında *Siyenpi*lerin kurduğu *Yen* devleti vardı.

Bu iki devlet, yani Çaolarla Yenler yıllarca çarpışıp durdular. Kavgaları 352 ye kadar sürdü. Bu tarihte Siyenpiler Şansiyi istilâ ederek *Çao* devletine nihayet verdiler.

2 — *Şensi* de bir türk kabilesinin reisi *Fu-Kiyen* tarafından 358 de kurulan 11 inci *T'sin* devleti.

3 — Bunların hepsinden ehemmiyetli olan ve sonunda hepsini birden hâkimiyeti altına alan Topa türkleri devleti.

[1] Çinlilerin Tanyu dedikleri, Fransız müelliflerinden alınarak bazı türkçe kitaplarda Tanju deye yazılan kelimenin aslı Tanrıkut'tur.

TOPA TÜRKLERİ. (VEY DEVLETİ) *Topa Türkleri* nin kurduğu sülâle ve devlete Çin tarihlerinde (Wei - Vey) ismi verilmiştir. Müverrihlerin birçok zamanlar Tungzulardan saydıkları *Topa* lar asıl yurtları şarkî Mogolya olan Türklerdir. Bunlara *Hato Türkleri* de denir [1].

Bunlar Çine IV üncü asır iptidalarına doğru gelmiş görünüyorlar. 380 senesinde hükûmetleri çinin en kuvvetli kırallığı halini almıştı. 386 da *Siyenpi* lerden bütün Şansi vilâyetini ve Çeli (Pecili) nin bir kısmını, 422 de bir müddettenberi Nankine kadar sürülmüş olan Çin İpmaratorundan *Loyang*, Honan ve Şantung havalisini ele geçirdiler. 495 de *Topa* lar payitahtlarını daha cenuba *Lo - Yang*a getirdiler.

Topa Türkleri Çinde parlak bir medeniyet devri açmışlardır [2]. Kırallarından Topa Toa 425 le 445 arasında hemen bütün şimalî Çinden başka Turfan, Karaşar, Kuça ve Kaşgar mıntakalarına yani bugün Çin Türkeli dediğimiz sahalara kadar Orta Asyaya hâkim oldu. Bu siyasî ve askerî inkişafın en ehemmiyetli neticesi Çin ile garp arasındaki iktısadî münasebet yollarının tekrar açılması olmuştur. Bu hadiselerden 100 sene kadar sonra (534) te Topa sülâlesinin ikiye

[1] I. — Pelliot, Toung Pao, T. XIV, 1925 - 1926, sahife 79, satır 18 "Les Wei d'origine turque„.

II. — René Grousset, Histoire de l'Extrème orient, sahife 250.

III. — Topa - Hato Türkleri hakkında fazla malûmat için De Guignes'in eserine bakınız

IV. — Mr. Pelliyot Topa kelimesinin eskiden Takbuat şeklinde talaffuz edildiğini söylüyor.

[2] Çinin heykeltıraşlık tarihinde en mühim mevki *Topa* larındır.

ayrılmasile şarkî Çin denizinden Pamire kadar uzanan geniş imparatorluk ta garbî ve şarkî Topa devletleri namile ikiye bölündü.

577 de kıraklıklar yeniden birleştise de sülâle zâfa düşmüş bulunduğundan fütuhatile şöhret kazanmış Topa kumandanlarından *Yang Kiyen* 581 de onları tahttan indirerek *Suey* sülâlesi adı verilen yeni bir sülâle kurdu. 589 da cenubî Çin kıralliğını da baştan başa zabtetti. Böylece şimalî ve cenubî bütün Çini ihtiva eden büyük bir imparatorluk vücude getirdi. Hudutlar yeniden şarkî ve cenubî Çin denizlerinden Turfana kadar uzadı (609).

Son Duey hükûmdarı *Vang - Ti* nin Koreyi ilhak etmek için giriştiği üç muharebede uğradığı hezimet orduda çok hoşnutsuzluğa sebebiyet verdiğinden kumandanlar kendisini tahttan indirerek idam ettiler (618). Umumî vaziyete hâkim olan en muktedir kumandan diğer rakiplerini bertaraf ederek *Tang* sülâlesini kurdu.

TANGLAR:(M. S. 618-907)

Bu sülâlenin başında Topa Türkleri kumandanlarından tedbiri, basireti, askerî iktidarile şöhretli *Li - Yuan* ile genç bir kahraman olarak herkes tarafından çok sevilmiş oğlu *Li - Şemi* vardır. Her tarafta bütün sülâle inhilâlleri anlarında başgösteren davalar ve kagaşalıklar (622) ye kadar dört yıl içinde tasfiye edildikten sonra imparatorluk o zamana kadar görülebilmiş en geniş hudutları içinde bir kere daha tesiş edildi. 626 da ihtiyar kumandan tahtını ve devlet idaresini oğluna bırakarak çekildi. Genç hükûmdar *Li - Şemi,* yalnız Tang sülâlesinin hakikî müessisi değil aynı zamanda Çin

tarihinin en büyük hükûmdarı olarak tanınmıştır. Zamanın en yüksek türk kumandanları büyük bir türklük vahdeti tesisini istihdaf eden *Li-Şemi*nin etrafında toplanmışlardı. Esasen *Li-Şemi* askerlik işleri için, asırlardanberi Çinin mümbit ovalarını istismar ederek zenginleşmiş ve gevşemiş olan Topa Türklerinden ziyade tabiatın sert ve çetin şeraiti içinde yaşamanın kendilerine verdiği cengâverlik vasıflarını muhafaza etmekte bulunan şimal ve garp Türklerine güvenirdi.

Li-Şemi 10 Temmuz 649 da öldü. Oğlu harp meydanlarında doğmuş ve büyümüş olmasına rağmen çarçabuk gevşedi. Babasının sevmiş olduğu bir kadını alarak bütün devlet idaresini onun eline verdi. Meziyetleri kadar nakiseleri de büyük olan bu kadın zamanında memlekette hoşnutsuzluk arttı, ordunun nizamı bozuldu.

Orta Asyada Gök Türkler, meziyetlerini kaybeden *Tang*ların kakimiyeti altında kalmak istemiyerek ayaklandılar. Bütün Kaşgar, Hotan, Yarkant ve Kuça havalisi ve *İli Türkleri* merkezî hükûmetten ayrılıp onlara iltihak ettiler. *Orhon Türkleri* de Kutlu Han idaresinde istiklâl ilân ettiler (682).

Daha soraları gelen hükûmdarların liyakatsizliği infisahı körükledi. Yeniden, 960 yılına kadar süren bir anarşi başladı. Birbiri arkasından devrilen hanedanlar türedi. Bu devreye *Beş Süllâle Devri* denildi. Bunlardan hiçbiri umumî vaziyete hâkim olmak iktidarını göstermedi. Bu sırada *Uguz Türkleri*nden *Tsin Hiyu* 910 dan 960 a kadar 50 yıl şimalî Çinde hükümran oldu. Mançurya taraflarından inen *Katay*lar da şimdi Pekin dediğimiz Yen-Ting kasabasında

907 den 1125 e kadar süren bir sülâle kurdular. Sonra Altın Hanlar geldi. Onlar da 1154 e kadar hüküm sürdüler.

CENGİZ HAN DEVRİ

Cengiz devri için tarihler Mogol İstilâsı tabirini kullanırlar. Cengiz askerlerinin ve büyük kumandanlarının belki yüzde doksanı Türk olduğuna göre bu devreyi *Türk - Mogol* İstilâsı tabirile ifade etmek ve Cengiz imparatorluğunu hakikî bir *Türk imparatorluğu* saymak doğru olur. " İstilânın ilk gününden sonuna kadar Türk unsuru daima Mogol unsura faik vaziyette bulunmuştur „ [1]. Cengizin Başvekili *Dede Tunga* en halis Türk idi. Çindeki Cengiz ordularının da en büyük kumandanları, fen ve ilim adamları hemen kâmilen Türk idiler. Bütün Çin fütühatını tek başına yapmış denilebilecek kiymette yüksek bir asker olan ordular Başkumandanı *Bayan*, Türktü. Yine Kubilay ordularının en büyük kumandanlarından *Ali Yaya* [2] Uygur Türklerindendi. Ordunun köprü kurmak, mancınık yapmak ve saire gibi bütün fen işlerini Uygur mühendisleri idare ederdi. O zamanlarda Uygur âlimlerinin kitapları çinceye tercüme edilirdi. En yüksek riyaziyeciler, coğrafyacılar Uygurlar arasında yetişiyordu. Sarı ırmak membalarının istikşafı ve Çin haritaları tanzimi için Çine Uygur âlimleri davet olunurdu. Bunlar yalnız orduya hizmet etmekle kalmamışlar, mektepler, kütüphaneler açmak, ırmakları gemiler için sefere elvirişli hale getirmek, şehir-

[1] Renée Grousset, Hist. de l'Extr. Orient, sahife 488
[2] Müslüman olmuş Türklerden

leri, umumî yolları imar etmek suretile Çinde ilim ve medeniyetin inkişafına da en büyük hizmetlerde bulunmuşlardır.

Cengiz Han, Tarım, Altay, Tanrıdağı havalisi Türklerile birleştikten sonra Çine yürüdü. Evvelâ şimalden Pekine inerek *Altın Han* ordularile çarpıştı. Bunların mukavemeti uzun müddet kırılamıyarak muharebe müzmin bir şekle girince vaziyetin idaresini kumandanlarından birine verdi. Kendisi tekrar Çin Türkeline döndü. Oradan garbe doğru fütuhata çıktı.

Çin içindeki çarpışma 1210 dan 1234 e kadar yirmi dört yıl sürdükten sonra Cengiz ordularının galibiyetile neticelendi. Bununla beraber Çinde cansız bir mukavemet Cengizin ölümünden sonralara kadar devam etti. Nihayet oğlu *Oktay* ve Çin harekâtını idare eden torunu *Kubilay* "şark Türk lehçelerine göre *Kupla*„ [1] işin yalnız muharebe ile sona ermiyeceğini görerek siyasî tedbirler kullandılar. Evvelâ cenupta, Gök Irmağın ötesinde dayanmağa çabalayan Song sülâlesile uyuşarak şimalde Altın Hanları kırdılar. Son *Altın Han* muharebe meydanında intihar etti. Ondan sonra serbestçe cenubî Çine yürüyerek ötekileri bitirdiler. Böylece bir taraftan *Holâkû* Bağdatta Abbasîler devletini kökünden söktüğü sırada diğer taraftan kardeşi *Kubilay* Çinde uzak ve yakın maziden kalma sülâleleri temellerinden kazıyarak yerlerine geçti.

Çinde *Cengiz Oğulları* Devleti 1260 ta başlar. Fakat diğer sülâlelerin tamamile ortadan kaldırıl-

[1] Hupla ve Kupla, şark Türk lehçelerinde ateş çıkaran âlet ve kısa kılıç demektir. (Lüg. Çagatay)

ması 1279 a kadar sürdüğünden müverrihler bunların hükümdarlık tarihine başlangıç olarak 1280 yılını alırlar. *Kubilay* 1264 te karargâhını Çang-tona getirdi. Burada *Han Balık* şehrini kurarak payitaht edindi. Bu *Han Balık* [1] şehrinin şimdiki adı *Pekin* dir.

Knbilay ın kurduğu sülâlenin adına Çinliler *Yuan* dediler.

YUAN SÜLALESİ: Kubilay

Sülâlenin birinci hükûmdarı *Kubilay* Çin tarihinin en büyük şahsiyetlerinden biri oldu. Etrafına aldığı kıymetli ve hemen hepsi Türk çalışma arkadaşları sayesinde Çini birkaç yüz senedenberi mahrum kaldığı sükûn ve âsayişe kavuşturdu. Darmadağın olmuş devlet makinesini yeniden kurdu. Her sahada derin ve esaslı ıslahat yaptı.

İmparatorluğun bütün yollarını tamir ederek ağaçlarla gölgelendirdi. Yeniden birçok yollar yaptı; yol boylarında muayyen mesafelerle kervansaraylar yaptırdı. Devlet muhaberelerinin intizamı için 200,000 atla işleyen posta teşkilâtı vücüde getirdi. Payitahtı beslemek için İmparator Kanalını tamir ve ikmâl etti. Çinde ötedenberi arasıra görülen kıtlığa ve umumî açlığa karşı esaslı tedbirler aldı. Heryerde ihtiyaç zamanları için devlet namına zahire satınalacak ve umumî istihsalâtı mürakabe edecek müfettişlikler teşkil etti. Bu suretle ambarlarda toplanan zahireleri kıtlıkta yoksullara yiyecek ve tohumluk olmak üzere parasız dağıttırdı.

Kubilay ın Maliye nazırı *Şemsettin Ömer* isminde bir Türk, dünyada ilk defa olarak bütün

[1] Han şehri demektir.

bir imparatorluk içinde muayyen kıymetle tedavül eden kâğıt para usulünü ihdas etti. Bunların Kantondan Trabzona ve Pekinden Bağdada kadar altın para kıymetile tedavül ettiği söylenir. *Kubilay*ın isimleri bilinen diğer iki nazırı da Türk idiler. Bunlardan biri Semerkantlı *Ahmet*, diğeri Uygurlardan *Sanga* idi. *Marko Polo*, hatıratında kâğıt paralara dair şunları yazıyor: "Kâğıt paraları herkes memnuniyetle alıyor. Zira Büyük Hanın ülkesi içinde her nereye gidilse alıcılar ve satıcılar arasında bunlar en halis altın kıymetile alınıp veriliyor..."

Kubilay, Buda mezhebine temayül göstermekle beraber *bütün dinleri serbest bıraktı.* Almalık, Tokmak, Kereyit ve Öngüt Türkleri hıristiyan oldular. Nestorî misyonerleri Kaşgar havalisi ile Altay Naymanları, Gobi Uygurları, Kansu Tangutları arasına yayıldılar. 445 te Şimalî Çinden çıkarılmış olan Nestorîler bu yeni hoşgörme siyaseti üzerine tekrar oraya da hulûl ettiler. *Kubilay*ın muhafız kıt'alarını teşkil eden 30,000 Hazarlı Alan Türkleri hıristiyan oldular.

Marko Polo. — Polo ailesinden Venedikli iki tüccar uzun zaman İstanbulda kaldıktan sonra iyi bir ticaret işi yapmak niyetile 1260 ta Cenubî Rusyada Kıpçak Hanlığına geldiler. Kıpçak Hanı *Barka* bunları Volga kıyısındaki sarayına kabul etti. Oradan Buharadaki Çagatay Hanlığına geçtiler. Buharada üç sene kaldıktan sonra *Hulakû*nun İrandan *Kubilay*a yolladığı bir heyete katılarak Otrar, Almalık, Beşbalık yoliyle Hanbalık (Pekin) şehrine geldiler. *Kubilay hükûmeti* uzak yerlerden gelen bu yabancılara iyi muamele gösterdi ve kendilerine garp ticaret âleminin hiç endişe etmeksizin Uzak Şark [1] ülkelerile mü-

[1] Uzak Şark = Aksayi Şark = Etrême Orient

nasebete girebileceği telkinatında bulundu. *Nikolo* ve *Mafeo* kardeşler 1266 da Çinden ayrıldılar; ancak 1269 nisanında Suriye sahilinde *Akâ* ya gelebildiler. 1271de Polo biraderler tekrar Çin yolunu tuttular. Bu sefer beraberlerinde *Nikolo*-nun oğlu *Marko* da vardı. İşte XIII üncü asırda Şark ve Uzak Şark hadiselerine, siyasî ve içtimaî hayatına ait en mühim eser sayılan hatıraların sahibi bu genç *Marko* dur.

Kilikyada *Ayas* tan küçük Asyaya çıkan seyyahlar Buhara havalisindeki muharebeler dolayısile Mardin, Musul, Bağdat, Basra, Horasan, Nişapur, Belh yuluyla Pamir eteklerinden geçerek Kaşgar, Yarkant, Hotan, Kansu istikametinden 1275 yılında *Kubilay* ın Hanbalık (Pekin) cıvarındaki yazlık sarayına vardılar.

Kubilay tüccar seyyahları çok iyi kabul etti. Genç *Marko* yu *Hanbalik* taki sarayına misafir aldı. *Marko Polo* Çin sarayında 17 yıl kaldı.

KUBİLAYIN AVRUPA DEVLETLERİ-LE TEMASLARI

Kubilay Çin ticaretinin inkişafı için Garp devletleri ve milletlerile münasebete çok ehemmiyet veriyordu. Çine kumandan olarak ilk girdiği ve henüz sülâle kurmamış bulunduğu zamanlardan itibaren Avrupa ile temasa başlamıştı. Fransa Kıralı IX uncu *Lui* den 1353 de *Giyom dü Rübrük* (Guillanme de Rubruques) isminde bir elçi gelmişti. 1287 de *Kubilay* da *Raban Sau* isminde bir Uygur'u elçi olarak Fransa Kralı *Güzel Filip*, İngiltere kıralı *I inci Edvart* ve Romada Papa ile görüşmeğe gönderdi. Çin limanlarına sefer yapan Venedik tüccarları çoğaldı. Bunlar Çinden ipekli kumaşlar, ağır canfesler, işlenmemiş ipek, misk ve ravent alırlardı.

KUBİLAY DEVRİNDE ÇİN MEDENİYETİ

Kubilay bütün fikir ceryanlarını himaye etti. Zamanında resim ve edebiyat bilhassa dıram edebiyatı ile askerlik, harp ve avcılık hayatlarını tasvir eden ressamlık en yüksek mertebesini

buldu. Bunlar arasında *Çao Mong Fu* nun resimleri *Kubilay* zamanına ait birçok simalarla, muhtelif kavmler tiplerini ve mühim tarihî vak'aları yaşatmaları itibarile çok kıymetlidir.

Çinde binlerce senelerdenberi gelip geçmiş hemen bütün sülâleler gibi *Cengiz Oğulları* Hanedanı da *Kubilay* ın ölümünden sonra tereddiye uğramakta gecikmedi. *Kubilây* ın torunu ve halefi *Timür Ölcaytu* [1] devrinden sonra bu sülâeleden artık değerli ve muktedir hükümdar yetişmedi. 1333 le 1368 yılları arasında İmparatorluk eden *Doğan Demir* zamanında cenubî Çinde Gök Irmak boylarında yavaş yavaş isyan ateşleri kıvılcımlanmağa başladı. 1351 de görülen ilk ateş, dokuz senede bütün cenubî Çini saran bir yangın haline geldi. Gök Irmak ötesi, şimal ile rabıtasını keserek istiklâl aldı. İhtilâli idare edenlerin çoğu cahil, soyguncu çete reislerinden ibaretti. Bir müddet sonra bunların içinde çinli *Çu Yuan Cang* isminde biri temayüz etti. Bu adam fakir bir çiftçinin oğlu idi. Diğer çete başlarının halkı istiklâl davasından soğutan zulüm, şiddet ve çabul sistemleri yerine insanlık ve adalet yolunu tutarak kendini halka sevdirmişti. Az zamanda ötekileri bertaraf ederek umumî ihtilâl hareketine hâkim oldu. Cenuptaki hareketin ehemmiyetini ve genişliğini takdir etmiyerek vaktinde tedbir almıyan *Kubilay oğlu* bir gün cenupluların birdenbire Gök Irmağı geçerek süratle Pekin kapılarına dayandıklarını gördü. Kumandan Türk *Timür Boğa* ile arkadaşları imparatorun diz-

[1] Ölcaytu, Şark Türk lehçesinde saadet ve bahtiyarlık içinde bulunan demektir. Dict. Türk Oriental, Pavet de Courteille, sahife 77

lerine kapanarak kaçmaması için yalvardılar; düşman üzerine yürümeğe ve bu uğurda ölmeğe hazır olduklarını temin ettiler. Müşfik, ilme, adalete dost, iyi yürekli bir Hükümdar olmakla beraber cesaret ve metanetten mahrum olan *Doğan Timur* bunlara kulak vermiyerek Karakuruma çekildi. Çinde bu sülâlenin saltanatı 108 yıl sürdü.

MİNG'LER : (1368-1644)

İhtilâl Reisi *Çu Yuan Çang* kurduğu sülâleye *Ming* namını verdi. Bunun devrinde Çinliler hemen hepsinde ağır bozgunlara uğrayarak geriçekilmeğe mecbur kalmakla beraber, birçok defalar Karakuruma kadar yürüdüler. Ölümünde derhal saltanat kavgası başladı. Kendisine halef olarak torunu *Kiyen Van*i göstermişti. Oğlu *Yong-lo* bu namzetliği haksız bularak küçük torunun üstüne yürüdü ve yerine geçti. İmparatorluğun birçok kısımlarında ihtilâl, istiklâl hareketleri, merkezi tanımamak tezahürleri oldu. Bunları yatıştırmak için bir müddet neticesiz seferler açtı. Kendisinden sonra idarede olduğu kadar muharebe işlerinde de meziyet ve kabiliyetleri eksik hükûmdarlar geldi. Çin saraylarının kadîm hadımağaları nüfuzu yeniden meydan aldı. İmparatorluğun orduları, yüksek mahkemeleri, vilâyetler bunların eline geçti. *Büyük Set*in esaslı bir surette tamir edilmiş olmasına rağmen şimalden ve garpten Türk akınları Çini yeniden taramağa başladı.

MANÇU SÜLÂLESİ:(644-1912)

1621 de *Ming* sülalesinin büsbütün ortadan kalkmasile neticelenen *Mançu* hareketi başladı. Çinin Şark şimalinde Sungarya vâdilerinde oturan *Mançu*lar,

Tunguz lara mensup ve *Cücen* lerle akraba idiler. Bunların Reislerinden *Nurkaçi* bütün kabileleri bir hanlık altında toplayarak *Ming* lerle muharebeye girdi. İlk hamlede Mukdeni zaptederek payitaht edindi. Bir iki sene sonra kendisi öldü. Yerine geçen oğlu *Abakay*, Çeli vilâyetine yaptığı birçok akınlardan birinde Pekin kapılarına kadar dayandı. İmparator bütün Çin ordularını toplayarak *Mançu*lara gönderdi. Fakat o vakit te iç vilayetlerde ayaklanan bazı sergerdeler boş buldukları meydanı zaptederek istiklâl ilânına giriştiler. Bunlardan biri, bir aralık hiçbir mukavemet görmeden gelip Pekini işgal etti (3 Nisan 1644). Ordularile beraber gitmiyerek sarayda kalmış olan İmparator ele düşmemek için kendi kendini astı. Çin ordularının intikamını almak için *Mançu* larla uyuşup muharebeye fasıla verdi. *Mançu*lar, bu Pekini kurtarma ve öç alma işinde kendisine bütün kuvvetlerile müzaherete âmade bulunduklarını söylediler. Çinli kumandan kabul etti; ancak bir kere Pekinden içeri girilince *Mançu* lar Çin kumananına:

—Yollarda çok yorgun düştük. Pekin dinlenmek için iyi bir yerdir. Burada kalacağız, dediler ve Imparatorluk tahtına oturdular. *Mançu* lar bu taht üstünnde 1912 de cümhuriyetin ilâniyle Çinden atlıncaya kadar (268) sene dinlendiler.

HİNT

MEMLEKET — TARİH — MEDENİYET

IV. HİNT

A. MEMLEKET

Hindistan Asya kıtasının *Bahri Muhit* e doğru uzanan üç yarım adasından ortada olanıdır. Burası, başlıbaşına bir kıt'a addolunacak kadar Asyanın diğer kısımlarından ayrılmıştır. En cenubî ucu hattıistivaya yaklaşır. Hindistan kıt'asının bir imtidadı olan Seylân adası, hattıistivadan şimale doğru 6 ncı arz derecesi üzerindedir. Pamir ve Karakurum dağları civarlarına kadar uzanan şimal nihayeti ise şimalî 37 dereceye kadar varır. Bu suretle Hindistanın en büyük uzunluğu takriben 3000 kilometredir. İndüs veya Sint nehri mansıbı ile Brahmaputra arasındaki tul dereceleri farkı yine 31 dir (67 derece garbîden 98 derece şarkîye kadar). Mesahai sathiyesi 5,000,000 kilometre murabbaına yakındır; yani Türkiyenin takriben yedi misli kadardır.

Hindistan, muayyen bir ırkın veya ırkların ana yurdu olmaktan ziyade coğrafî bir mefhum ifade eden bir tabirdir. Tabiat bu kıt'ayı pek bariz çizgilerle ayırmıştır. Şimalde, şimali garbîden cenubu şarkîye müteveccih olan yüksek Himalâya silsilesi Hindistanı Tibetin hemen çöl denecek yaylâlarından ayırır; cenup sahilleri Hint denizidir. Şarkta, Ganj ve Brahmaputra nehirleri hemen geçit vermez derecede sarp dağları çevirirler. Bu

iki nehir bir delta içinde birleşerek Hint Denizine akar. Bu geniş kıt'anın dahilinde biribirinin zıddı iki mıntaka vardır. Birisi, şimalde Ganj vadisi ve Pencap yani beş nehir vadisinin teşkil ettiği ova kısmıdır. Ganj nehri ve Sint nehrinin yukarı kısmı Hindistanda kurulan medeniyetlerin başlıca merkezleridir. Hindistan tarihinin bellibaşlı hâdiseleri de bu vadiler etrafında cereyan etmiştir. Dicle, Fırat ve Nilin tarihteki rolü ne ise Ganj ve İndüsün de Hint tarihindeki rolü odur. Milâttan evvel ve milâttan sonra Hindistanı istilâ edenler daima şimalden veya garpten gelerek Sint nehrinin yukarı kısımlarından *Pencap*a girmişlerdir. Asıl yarımada olan cenuptaki kısım ise kayalıklı bir yaylâdır. Bu kısmın garp sahili gayet diktir ve şarka doğru gittikçe alçalır. Üç büyük nehir yaylâyı garptan şarka doğru kat'eder: Godavari, Kitsna ve Kavei.

Bu iki mıntakanın arasında karışık, yüksek diğer bir yaylâ da vardır. Bu kısımda Narmada, Rapti nehirleri şarktan garba doğru akarlar.

Hindistanın tarihî mukadderatı, coğrafî şeklinde okunur. Kenarları, memleketin bariz olarak vahdetini gösterecek şekilde olduğu halde iç tarafı oldukça karışık ve girifttir. İklim, sıcak mıntaka iklimidir. Yaz, bilhassa Ganj vadisinde pek sıcaktır. Kış şimalde ve tepelerde serindir. Memleketin hayatı altı ay bir taraftan ve altı ay diğer taraftan esen ruzgârların tesiri altındadır. Teşrinisaniden itibaren şimali şarkîden esen rüzgâr hazirana doğru istikametini değiştirir ve tersine döner; bu defa Hint Denizinin kızgın sathını geçerken ağır su buharlarile yüklenerek bütün Hindistan üzerine sel halinde boşanır. Yağan bu şiddetli

yağmurlar, yer altındaki su hazinelerini beşler, nehirleri şişirir; köyler civarında kazılmış olan çukurları doldurur. Himalâya tepelerindeki cumudiyeleri besler ve mevsimler hükmünü icra edinceye kadar her şeyin hayatını temin eder. Güneş ve suyun tesirile hayat yerden fışkırır. Sık ormanlarda otların ve sarmaşıkların arasında kaplan, yılan, fil, ayı, gergeden, yırtıcı hayvanlar ve kuşlar, haşarat, beyazkarınca gibi müthiş hayvanat dolaşır.

Ruzgârlar ve yağmurlar şiddetli gökgürültüleri ve yıldırımla başlar ve öylece biter. İklimin sıcaklığı insanları gevşetir. Şiddetli yağmurlar şimşekler ve gökgürültüleri de insan maneviyatı üzerine tesirden hali kalmaz. Hintlilerin gevşek uyuşuk ve mistik olmalarında iklim ve tabiatın tesiri pek çoktur.

Hindistanda ahali heryerden ziyade karışıktır. Şimalde Kişmir, Pencap ve Raçputta beyaz ırkın bütün evsafını haiz insanlar yaşar. Merkez platosu ormanlarında ve cenupta Nilgiri ormanlarında koyu esmer ve siyah insanlar vardır. Maamafi zencilerde olduğu gibi dudakları kalın ve saçları kıvırcık değildir. Himalayanın yüksek vadilerinde ve Birman civarında ise çıkık elmacık kemikli ve çekik gözlö sarı ırk sakindir. Bu kadar muhtelif ırklar binlerce seneler zarfında karışmıştır. Bu sebeple Hindistanda her renkte ve her şekilde insanlara rasgelinir. Fakat bu kadar tenevvü arasında saçların ve] gözlerin kâmilen siyah olması nazarı dikkatı celbeder.

B. TARİH

1. *TARİHTEN EVVELKİ ZAMANLAR*

Hint medeniyetinin kıdemi meselesinde ilim âlemi ayni fikirde değildir. Son zamarlarda bulunan *tasviri yazılar* müstesna olmak üzre yazılı abideler *İskender* zamanına kadar bile çıkmaz. Hindistan tarihçesi olmıyan bir memlekettir. Müslüman devrine ait tarihini müsluman muharrirler tesbit etmişlerdir. Daha evelki devirleri garp âlimleri bulmaya çalışıyorlar. Bu âlimler Grek, Lâtin, İran, Çin, Türk ve Arap vesikalarının ve son zamanlarda arkeolojinin yardımile islâm devrinden evelki Hint tarihini tesbit etmeğe uğraşıyorlar. Bu sebeple, Hint medeniyet ve tarihinin Kronolojisi yani kat'î olarak zamanları, bilhassa tarihten evelki devirler için, henüz tahmin derecesini geçememiştir. Hint âlemini iyi bilmiyenler, Hintlilerin mukaddes kitapları olan *Veda* ların hiçbir devir ve zaman kaydını ihtiva etmediğini ve *Buda* nın yaşadığı tarihin en aşağı iki asırlık bir farkla tahmin olunabildiğini, hıristiyanlığın ilk devirlerinde hüküm süren en meşhur bir Hint hükümdarının saltanat zamanının kezalik iki, üç asırlık bir farkla tahmin edilebildiğini öğrenince şüphesiz hayrete düşerler. Hindistanın mazbut ve müşterek tarihi yoktur. Zira bu kıt'anın ne coğrafî bir merkezi ne an'ana ile vucude gelmiş bir payitahtı, ne onu bazı hatıratla sıkı bir surette alakadar eden itikatları ve ne de müşterek bir istikbal emeli vardır. Hindistanda hiçbir vakit hakikî birlik olmamıştır. Ancak Hint cemaatini ecnebilere kapayan içtimaî ve dinî bir sistem,

zahirî bir beraberlik görülmüştür. Bu cemaat kendi aralarında bile birbirinden ayrı kısımlar halinde kalmıştır. Hindistanda tarihten evelki zamanlar henüz tamamile malûm değildir; yani yazı istimalinden evelki zamana ait yerli vesikalar ciddî olarak henüz tetkik ve muayene olunmamıştır.

Bugün ormanlı mıntakalara iltica etmiş siyah ahalinin vaktile bütün memleketi kapladığı zannolunmaktadır. Bu ahali lisan âlimlerinin iddiasına göre Çin hindistanını ve Malezi adalarını işgal eden *Malayo-Polinez* ailesine mensuptur. Bunlara *Munda* denir. Kendilerinden daha yüksek tipte cemiyetler tarafından tardedilen bu siyah ahali iptidaî hallerini muhafaza etmişlerdir. Şimendifer, telefon ve elektrikle temasa geldikleri halde beşer cemiyetlerinin en iptidaî hallerini muhafaza eden bu ahaliden bugün Hindistanda beş milyon kadar yaşamaktadır.

Hindistanı ilk ahalisinin elinden alanlar *Altay*lardan gelmiş olan *Dravit*lerdir. *Dravit*lerin Hindistanı ne vakit istilâ ettikleri henüz katî olarak malûm olmamıştır. Bunların siyah derili oldukları hakkındaki zan yanlıştır. Bunlar siyah değil, Türk tipinin bütün evsafını haiz bir kavmdir. Bugün *Dravit*lerin şimalî hindistanda, Bülûcistanda ve en çok cenupta bulunduklarına göre vaktile bütün Hindistana hâkim olmuş olmalıdırlar.

Bu halk, Hindistanda inkişaf etmiş bir medeniyet yapmağa muvaffak olmuş gibi görünmektedir. Hafriyat, Muahhar istilâlardan evel Hindistanın bir medeniyet yaşamış olduğunu göstermektedir. Bu medeniyet Bakır Devrine aittir. Hint arkeoloji müessesesi müdürü John Marshal *Sint* te Mo-

henjo-Daro ve Pencapta *Harappa* da milâttan evel üçüncü bin bidayetine ait bir medeniyet izleri meydana çıkarmıştır. Bu ahalinin muntazam bir şehir hayatı yaşadığı ve hayvan beslediği, pamuklu kumaşlar dokuduğu ve kırmızı zemin üzerine siyah boyalı çömlekler yaptığı anlaşılmaktadır. Bunların, çakmaktaşı silahlarından, bakır alet ve kaplarından başka altın ve gümüş tezyinatları ve Ege vazoları ayarında mavi ve beyaz cilâlı çinileri vardı. Bunlarda bulunan eşya arasında çıkan taş, fildişi veya çini mühürler dikkate şayandır. Bunların üzerlerinde yazı yerine kullanılmış resimler ve hayvan resimleri vardır. Yazı, Çivi yazısından farklıdır. Mühürler üzerinedeki hayvan resimleri *Kis* te bulunanlara çok benzemektedir. *Mohenjo-Daro* da bulunan alçıdan küçük bir heykel *Summer* tiplerine benzer.

Hint heykeli brakisefal ve sakallı bir insanı temsil eder. Hindistanda taharriyat yapan *Sir Jon Marşal* diyor ki : Hindistandaki kadîm medeniyet yalnız Mezopotamya ile münasebettar olmakla kalmaz. Bu medeniyet eski İran, Ön Asyanın büyük bir kısmını ve daha garpta şarkî Akdeniz âlemini kaplıyan azîm bir hars sahasının bir parçasıdır.

Diğer cihetten, *Summer* ve eski *Hint* lisanları arasında bazı yakınlıklar da göze çarpmaktadır. Bütün bu temas noktaları *Summer* lerin ve *Dravit* lerin Mezopotamya ve Hindistana gelmeden uzun müddet bir arada yaşamış olduklarını gösteren delillerden sayılmak lâzımdır. Milâttan evvel takriben bininci sene bidayetlerinde Türkistandan gelen yeni bir istilâ *Dravit* leri *Dekkan* cihetlerine sürdu; bunlar kısmen de kendilerine

yabancı olmıyan yeni gelenlerle karıştılar. Elli milyon kadar olan *Drvvit* ler bugün kesif bir halde Hindistanın cenubunu ve şark sahilini işgal etmektedirler. *Munda* lar ise şarkî ve merkezî Hindistanın bazı yerlerine münhasır kalmışlardır. Kendilerine mahsus bir medeniyet yaratmış olan *Dravit* ler bu medeniyeti istilâcılara karşı da muhafaza edebilmişlerdir. Yarı vahşi en eski yerlilerden iki milyon kadar insan unuttukları kendi lehçeleri yerine, *Dravit* lisanı konuşmaktadırlar. Grek ve Lâtin kitapları milâdın ilk senelerinde aşağı Hindistanda *Dravit* medeniyetinin pek ileri olduğunu tasdik ederler. *Dekkan* ın şimali garbisinde sakin *Marat* ların da dillerini kaybetmiş *Dravit* lerden oldukları zannolunuyor. Fakat cenupta, Dravit kavmlerin şubelerinden olan *Teluğu* lar, *Kanare* ler ve *Tamul* lar kesif bir halde hatta sonra gelen istilâcıların dinlerini ve teşkilâtını kabul ettikten sonra da kendi medeniyetlerini muhafaza ettiler. Bundan fazla olarak dillerini Dekkan kıt'asında sakin iki milyon *Gonda* denilen yerli vahşilere de kabul ettirmişlerdir. Sonra gelenlerin üzerinde *Dravit* lerin tesiri olmuştur. Bu tesir din ve lisan sahalarında da hissolunmaktadır. Maamafih bu mütekabil tesirler henüz ciddî tetkike muhtaçtır. Fakat Hint zekâsına kat'î ve hâkim şeklini verenler sonra gelenlerdir.

2. TARİH DEVRİ

M.E. 1000 TARİHİNDEN SONRA

Hindistanın, M. E. 1000 tarihlerinde şimalden Sint nehrinin yukarı vadisi üzerinden yeni bir istilâya maruz kaldığı muhakkaktır. Bu istilâdan sonra Hindistanda sınıf *Kast* sistemi meydana gelmiş

gibidir. Bu hal yeni gelenlerin Hint ikliminde yaşamış ahali ile karışmaktan çekinmelerile izah olunabilir. Fakat, bu âdet yeni gelenler arasında da derin uçurumlar açtı. Bunlar üç sınıfa ayrılır: *Brahman* lar, yani papaslar, askerler, çifçiler.

Brahman lar, kendi manevî faikiyetlerini temin için bu içtimaî sınıfları kapalı zümreler haline koydular. Sınıflar sistemi ve ruhların tenasühü akidesi Hint muhitinin tesiri neticesidir. Bu itikat *Brahman* ların menfaatına bir nevi dinî idare tesis etmek demekti.

Hindistan tarihine ait olarak mevcut ilk eser, *Veda* lar, yani mukaddes kitaplardır. Bunlar ise nesilden nesile ağızdan naklolunmuş ve ancak M. E. VI ıncı asırdan çok sonra yazılabilmiştir.

Veda ların verdiği müphem malûmata göre *Dervit* lerin üzerine gelenler evvelâ mıntaka birlikleri ve daha soraları devletler yapmışlardır. Hindistan tarihi bu suretle M. E. VI ıncı asra kadar sisler içinde geçer. Bundan sonraki zamana ait malûmat ise *Buda* ve *Jena* dinlerinin zuhurile bir dereceye kadar bellidir. Bu dinler, M. E. VI ıncı asrın ilk nısfında doğmuştur.

Buda, *Saka* lara mensup bir kabile reisinin oğlu idi; Himalaya eteğinde *Kabila Vastu* şehrinde doğmuştur. *Jenism* dininin müessisi *Jina* ise yine Ganj vadisinde bir ticaret şehri olan *Vesali* de dünyaya geldi.

Bu sıralarda şimalî Hindistanda şu hükûmetler vardı: Ganj nehrinin şimalinde bazan birleşen muhtar kabileler; bu nehrin cenubunda ise merkezi *Rajagriha* olan "Magada„ kırallığı. Bu hükûmet bir müddet sonra bir zaman Hindistanın merkezi olan Pataliputra kalesini Ganj kenarında

yaptı. Bundan başka Ganj havzasında Kosola (merkezi Saravasta), Vatsa (merkezi Kosambi) ve Ganj ile Güçerat arasında "Malva„ kırallıkları vardı. Budanın mukaddes kitabı İndüs nehrinin garbında Gandara (Kandahar) ve Hindikuşa kadar Hindistanda 16 büyük deylet sayar. Bu vesika Hindistanın Sint nehri garbında da iddiasını gösterir.

Vedalar ile İskenderi ayıran zaman zarfında da (M. E. 800-326) bir takım Türk kabileleri Şimali garbî çihetlerinden Hindistana gelmişlerdir. Bunlar *Bakir* den gelen *Çit Türkleri* dir. Kendilerine Tohar, Hint çitleri ve "Pahlika„da denir.

PERS VE İSKENDER İSTİLÂSI

Dara, Hindikuşu geçerek İndüs mıntakasını işgal etti (517-509). Bu hâdidise alelâde bir hudut yakasından daha mühimdir. Dara, Kandahar, Kâbil ve İndüs mıntakasını zapt ve oralarda üç *Satrap* lık teşkil etti.

Bu devirden sonra Hindistanın keşfi için yapılan seyahatler başlar. 400 tarihine doğru *Herodot*. İran seyahatında Hindistan hakkında malûmat toplamıştır. Daha sonra bir Gerk doktoru Hindistan hakkında da bir kitap yazdı. Hindistanın garp hududu üzerinde kuvvetli Pers imparatorluğunun teessüsü dahil için dahi bir misal oldu. Ganj vadisindeki küçük devletlerin en kuvvetlisi olan *Mâgada* devleti birbirini müteakip bütün küçük hükûmetleri ele geçirerek büyük bir devlet teşkil etti. Bunun başına *Nanda* sülâlesi geçti. *Akemenit* imparatorluğuna tevarüs eden Makedonyalı *Büyük İskender* (326) İranın Hint vilâyetlerinide hükmü altına almak istedi. *İsken-*

der, İndüs nehrini geçerk Pencabın şarkına kadar vardı. Yorulmuş askerlerinin isyanı neticesinde Ganja kadar gidemedi. Malûm olduğu üzere *İskender* İndüş nehri boyunca deniz kenarına kadar indikten sonra garba teveccüh etmişti.

MORYA SÜLÂLESİ : ASOKA

İskender İstilâsının müsbet neticelerinden biri Hint imparatorluğunun teşekkülü olmuştur. Bu istilânın husule getirdiği aksülamel Hint *Morya* İmparatorluğunu doğurmuştur. *Pataliputra* şehri *Kandragupta* nın kurduğu bu yeni imparatorluğun payitahtı oldu. Kandragupta şimalî Nanda sülâlesini devirerek *Magada* Hükûmetini zapt ve *Morya* sülâlesini tesis etmiştir (273—232). Bu sülâlenin üçüncü imparatoru olan *Asoka* hükmünü ve erazisini cenupta Misor ve belki Seylan adasına kadar tevsi etmiş olmakla cihan tarihinde bir nam kazanmıştır. *Asoka*, Kalinga mıntakasına yaptığı kanlı bir seferde büyük bir derunî buhrana uğradı, şiddetten ürktü ve Buddizmi kabul ederek Rahipler heyetine girdi. Budizmin hararetli bir saliki olan *Asoka*, Akdeniz havzasına kadar misyonerler gönderdi; Hindistanın her tarafına ağaçlar diktirdi; Yollar boyunca kuyular kazdırdı; hastaneler yaptırdı; tıpta kullanılan nebatların dikilmesini tamim etti. Fakat Hint imparatorluğu bu manevî tecrübeye dayanamadı. *Asoka* nın zayıf halefleri zamanında dağıldı. *Morya* sülâlesi yerine geçen *Yeni Sunga* sülâlesi ancak Ganj vadisini idaresi altında tutabildi. *Kalinga* müstakil oldu. Merkez yaylâsının cenubundaki kısımda da dört asır kadar *Satakarni* ler Hükûmet sürdüler.

GREK HAKİMİYETİ: İNDO-GREK DEVRİ

Bu sıralarda garptan gelen Grek tazyikı *İskender* zamanında olduğundan daha fazla kendini hissettirdi. 250 tarihine doğru İkinci *Antiyoküs* ün Baktrıyan Valisi *Diyodot* kırallık tacını gaspetti. Garpta Selösitler *Selefküs* ler ve daha sonra *Part*lar hükûmetini kuran *Arsasit*ler, şimalde gittikçe yükselen *Çit* istilâ dalgaları arasında sıkışıp kalan ve aralarında mevkii iktidar için kavga eden Grek serserileri, zayıflamış olan Hindistanda fütuhat aradılar. Bu maceracılar Kâbili (m. ev. 205) ve birkaç sene sonra Pencabı işgal (185) ve Ganj vadisine kadar ilerlediler; Mukaddes bir şehir olan *Udh* u muhasara ettiler. Fakat bu sefer mağlûp Hindistan, galip Grekleri beletti.

SAKALAR İSTİLÂSI: İNDO-SİT (ÇİT) DEVRİ

Altay larda zuhura gelen bir hâdisenin aksülâmeli Orta Asyada ve Hindistanın şimal tarafında hissolundu. *Hun* lar yani *Hyungnu* lar orada büyük cengâver bir imparatorluk kurmuşlardı. *Yuşei* ler [1] Çinin Kansu vilayetinde ve Gobi de Tuen - Huang mıntakasında sakindiler.

Grekler bunlara *Tuhar* ve *Hint - Çit* leri derler.

*Hun*ların civarında bulunan ve Çinlilerce *Ay-aile* namile de yadolunan bu *Yueşi*ler Hunlara mukabeleden çekinmediler. Fakat, milâttan evel 170 senesine doğru *Yueşi* ler müthiş bir mağlubiyete uğradılar. 100,000 kişiden fazla tahmin olunan *Yueşi* kabilesi garba doğru hicret etti. Evvelâ, Balkaş gölüne akan İli mıntakasına yer-

[1] Yueş çagatay lehçesince muharip demektir. Dic. Turc oriental Pavet de Courteille. Pr. au College de France.

leştilerse de Hunlar buradan da attılar. En nihayet Fergana ve Öküz ırmağı (Oksüs, Amuderya, Ceyhun) havalisine geldiler.

İran imparatorluğunun şimali şarkîsinde Baktryan kıt'asında *Saka*lar sakindi. Türkistanın şarkından gelip buraya yerleşmiş olan *Saka*lar *Yueşi*lerin tazyikile kısmen daha cenuba hicrete mecbur oldular.

*Yueşi*ler, zaptettikleri Baktryanda kaldılar ve sonraları buraya Tuharistan denildi. Cenuba hicrete mecbur olan *Saka*lar evvelâ Kandahar havalisine yerleştiler. Burası *Sakastan* yani (Seistan) oldu. *Saka*lar Buradan Pencap daki Grek Prensliklerine taarruz ederek şarkta *Matura* ve cenupta *Cuçerat*a kadar zaptettiler. Sakalar, *Seistan* daki ve daha garptaki *part*larla (Pehlevi) birleştiler. Sakalar, bir az sonra Pencap kıt'asını *Yueşi*lere terke mecbur oldular. Fakat milâttan sonra beşinci asra kadar Sint havalisini ve Sakastan ismini alan Güceratı muhafaza ettiler.

YUEŞİ TÜRKLERİNİN İSTİLÂSI VE KUŞHANLAR İMPARATORLUĞU

Hindikuş silsilesi civarında ilerlemeyip Kalan *Yueşi*ler (Tuharlar) (m. v. 125) Baktriaynı zaptetmişlerdi. *Yueşi*lerin başına geçen pek kuvvetli *Kuşhan* hanedanı, bütün Yueşi kabilelerini birleştirdi.

*Yueşi*lerle *Tuhar*lar bir midir? Meşhur âlimlerden *Lassen*, *Richthofen*, *S. Lévi* ve *Poussin*, başlarında *Kuşhan* sülâlesi olan *Yueşi*lerin, *Tuhar*lar olduğunda müttefiktirler.

V. Poussin diyor ki, *Tuhar*ın yanında, daha sonra *Turüşka*, Türk (Çince Tukyu) ismi vardır.

Kanişka Grek lisanında *Kanerki* olmuştur. Bunun gibi *Turuşka* da Turkuva, Tourkoi dır. Kişmir tarihinde kanişka bir turuşkadır. Kandaharın Türk kıralları *Kanişka* ya mensup olduklarını söylerler. Ve Sanakrit mambalarında *Turuşka* namiyle marufturlar.

Rihthofen ve S. Levi *Tuhar* ların evvelâ *Hotan*da yerleşen *Yueşi* ler olduğunu söylerler.

Bu izahata göre *Tuhar* dahi denilen *Yueşi* lerin ve başlarındaki *Kuşhan* hanedanının Türk olduğunda kat'iyyen şüphe yoktur. Bu sülâlenin birinci imparatorunun *Kozula* veya *Kuyula ka ı a* isminde bir zat olduğu son zamanlarda malûm olmuştur. Âlimlerden *Hulztsch* ve *Konöw* bu kelimenin Türkçe olduğunu tasdik etmektedirler. Buna Birinci *Kadfises* derler: bu zat, milâdî asrın ilk nısfında Gandara ve Pencapı *Saka* lardan almıştı. Milâttan sona birinci asrın nihayetinde *Kuşhan* sülâlesinin üçüncü kıralı *Kanişka* zamaınnda muvaffakiyetli harplerle Ayodya ve Benares ve Pataliputraya kadar ilerlediler, yani bütün Ganj vadisini zaptettiler.

Hindistana hâkim olmakla ve türklük hususiyetlerini muhafaza etmekle beraber Grek ve İran din ve ayinlerinin devamına müsaade ettiler.

Yueşi lerin kıralları kendilerine "kıralların kıralı„ ve Çin usulü üzere Semanın oğlu *Devaputra* derlerdi. Bir müddet, imparatorlukları merkezî Asyada Kâşgar, Yarkent ve İranın bir kısmına, Hindistana şamil idi. Bu imparatorluk garpta Roma imparatorluğu ve uzak şarkta Çin imparatorluğu derecesinde idi.

Budizm, *Asoka* zamanından sonra bir az gerilemişti. Fakat *Kanişka* nın Budizmi himaye etmesi

rakipleri Brahmanları ve Jenizmi geriletti. Buna mukabil Buda kilisesi bu imparatorun ismini ebedileştirdi. Buda misyonerleri Pamir yaylâsını geçerek Çin Türkistanına ve Çine girdiler (M. Sonra 75). Bu andan itibaren 10 asır müddet bütün hadisata rağmen Hint ve Çin budizmin gölgesi altında daimî münasebette kalmışlardır. Birçok felsefî ve dinî eserler Sanskrit lisanından Çinceye tercüme edildi. *Kanişka* ismi beşer tarihinin en mühim devirlerinden birinin başındadır. Bu imparatorun zamanı hakkındaki tarihler pek karışıktır. Milâttan evvel 57 senesi ile milâttan sonra 200 senesi arasında gösteriliyor. Hanlar idaresinde bulunan Çin ve *Kuşhan* lar zamanında Hindistan arasında, Pamir ve Türkistandan geçmek üzere muntazam ticaret yolları açılmıştı.

Kuşhan lar, kıral *Vasudeva* dan sonra Hint-İran imparatorluklarını kaybettiler. Fakat Kâbil ile birlikte Pencabın bazı taraflarını, Gandarayı ve Baktryanı muhafaza ettiler. Baktryanı V inci asırda (425) Hun türklerinin istilâsı neticesinde bırakmağa mecbur olan *Kuşhan* lılardan Kıral *Kitara* Gandaraya çekildi. Hun türkleri burasını da zaptettiklerinden *Kuşhan* lılar Çitral ve Gilgit vadilerine çekildiler. *Hun* lerin VI ıncı asır ortalarında mağlûbiyetinden sora *Kuşhan* lar tekrar meydana çıkarak IX uncu asra kadar Gandara mıntakasının bir kısmını muhafaza ettiler.

Milâttan sonra ilk asırlar zarfında deniz münakalâtında Hindistan lehine büyük terakki oldu. Vaktile Fenike tacirleri, hatta Kıral *Süleyman*ın gemileri Hindistan sahillerine gelmişti. Hindistanla Mezopotamya arasında sahilden münasebet oldu-

ğunu *veda*lar nakleder. İskender zamanında, *İskender*in amiralı *Neark*, İndüs ağzından Dicle mansıbına bir donanma götürmüştü. Mısır, *Ptoleme* zamanında Kızıldeniz limanlariyle Hindistan arasında münasebet tesis etmişti. Fakat milâttan sonra 50 tarihlerine doğru Hint denizindeki daimî rüzgâr istikametleri belli olduğundan gemicilik daha kolaylaştı. Gemiler Hindistana giderken daimî olarak esen cenubu garbî ve dönerken şimali şarkî rüzgârlarından istifade ederlerdi. Bu suretle deniz ticareti Bengale körfezine, Ganj ağızlarına ve daha şarka, Malaka yarımadasına, Sumatra, Cava, Borneo ve Hindi çiniye kadar uzandı. Bu deniz münasebetleri Hint medeniyetini ve Hint san'atını Annam, Cava ve diğer adalara yaydı.

Bu iktısadî tahavvülât, siyasî inkılâbatı da mucip oldu. O zamana kadar şimalî Hindistanın bir mülhakı gibi kalmış olan cenubî Hindistan büyük bir ehemmiyet kazandı. Deniz ticareti ile zenginleşen sahil kırallıkları memleketin dahilini gölgede bıraktılar. Ganj vadisi, her tarafa hayat dağıtan büyük damar olmak rolünü kaybetti. *Çit* ırkından *Saka* sülâlesi tarafından idare edilen Gücerat Sanskrit harsının ve payitahtları olan *Ujayini* de Brahma aleminin merkezi oldu. Dekan yaylâsında yerleşen komşuları *Satakarni*ler Çitlerden sahil vilâyetlerini almağa uğraştılar. Hindistan yarımadasının en cenup kısmındaki eski *Pandiya* sülâlesi baharat ticaretinden çok istifade ediyordu. Burada İmparator *Ogüst* namına bir de heykel yapılmıştı. Bu sülâle imparator *Ogüst*e milâttan yirmi sene evval bir de sefaret heyeti göndermişti. Roma imparatorluğu

zamanında Hindistan garbe milyonlarla ihracat yapıyordu.

SURAŞTRA VE MALVA SAKA KIRALLIĞI VE ANDRA KIRALLIĞI

Saka lar milâdın bidayetlerinde Suraştra (Gücerat) da yerleşmişler ve Malvaya da yayılmışlardı. Buraların prensleri ve daha Cenupta Maharaştra mıntakasında yerleşen *Kşaharata* ailesi *Saka* neslinden olup *Kanişkaya* tâbi idiler.

Daha cenupta, Dekkan kıt'asında Andra kırallığı vardı. Bu kırallık evvelce *Morya* imparatorluğuna tâbi idi. *Morya* sülâlesi düşmeden evvel (m. ev. 220) müstakil oldu. Kırallarına, *Satakarni* denirdi. Bunlar Hintli idiler. Suraştra, Malva ve Konkan mıntakalarını idare eden *Kşatrapa* hanedanı 401-388 arasında *Cuptalar*; Andra kırallığı da 225 de *Pallavlar* tarafından yıkıldı.

Bu kırallıklar, Roma imparatorluğu ile ticarî münasebette bulunurlardı.

GUPTA İMPARATORLUĞU

Magada memleketinde milâttan sonra 318-535 arasında millî bir sülâle idaresinde yeni bir kırallık kuruldu. Bu yeni sülâle *Cupta* sülâlesidir. Bunların ilk büyük hükümdarı *Kandraguta* (m. s. 320) ve merkezi Pataliputra idi; saltanatları bütün Ganj vadisine şamil oldu. Oğlu *Samudragupta* (330-380) yarımadanın cenup kısımlarına, Dekkan cihetlerine bir sefer yaptı Ve oraları itaat altına aldı. Bunların hükûmetleri şimalde *Nepala* yı da ilhak etti, Fakat *Sint* e kadar varamadı. Ondan sonra gelen İkinci *Kandragupta* (380-415), Malava, Gücerat ve Suraştra *Saka* kırallığını zapt-

etti. *Gupta* İmparatorluğu, *Kumaragupta* (415-455) zamanında en parlak devrini idrak etti. *Skandagupta* (455-467) zamanının sonunda *Hun Türkleri* istilasiyla sukuta başladı. *Gupta* devri, Hint tarihinin mühim devirlerinden biridir.

AKHUNLAR *Gupta* lar zamanında Hindistan *Ak Hunlâr* ın büyük bir istilâsına uğradı. Bunlara Grekler, *Eftalit* Hunlari derledi. Araplar *Heyatile* derler.

Akhunlar, Cücenlerin tazyikiyle Orta Asyayı terketmeğe mecbur olan eski Hun müttehidesi aksamındandırlar.

Akhunlar, 385-420 de Cehyun şark havalisini, maveraünnehiri ve 425 tarihine doğru da Baktriyan ı işgal ve Sasanîler idaresinde bulunan İrana taaruz ettiler. *Behramgûr* ile neticesiz bir muharebeden sonra Hindistana girdiler (428). Bidayette *Skandagupta* tarafından şiddetli bir mukavemete uğradılar. İranda da Sasanilerden *Firuz* harekete geçmiş olduğundan *Akhunlar* İrana dönmeye mecbur oldular: *Firuz* mağlup oldu ve maktul düştü. İran cihetinden emin olan *Akhunlar'* Reisleri *Toraman* (502) idaresinde Hindistana döndüler. *Toraman* ve oğlu *Mihirakula* (502-542) zamanlarında bütün İndüs havzasını ele geçirdiler. Merkezleri Pencapta Sakalar *Sakala* şehri idi, buradan Malvaya kadar sefer yaptılarsa da Multan cıvarında Ujjayini kıralı *Yasodharman* tarafından mağlup edildiler. Bu vak'a üzerine *Akhunlar* ın Hindistandaki hakimiyetleri Kişmir havalisine münhasır kaldı. Burada 565 tarihlerine kadar hâkim idiler, daha sonra Hindistanın şimali garbisindeki Sakalarla karıştılar. Sogdiyan ve Bak-

tryana çekilen mühim bir kısmı da (566) da *Göktürkler* (Tukyular) tarafından maglûp edildiler, bundan sonra Akhunlar, Göktürklerle karıştılar. Akhun istilâsı, Hindistanda *Gupta* imparatorluğunu yıktı; bu suretle bir takım küçük yerli prenslikler meydada çıktı.

HARŞA VE PALALAR

Umumî parçalanma esnasında Doap mıntakasını Hunlara karşı müdafaa eden Thanesvar prensliği şöhret kazanmıştı. *Malva* kıralını mağlup eden bu aileden *Harşa* (606) Kanoju zapt ve payitahtını oraya nakletti. Şimalî Hindin hemen bütün hükûmetleri, Magada, Kamarupa, Valaphi, merkezî Bengal ve Malva kıralları kendiliklerinden veya kuvvetle *Harşa* nın nüfuzunu tanıdılar. Fakat, *Harşa* cenuba Dekkan havalisine uzanmak istediysede muvaffak olmadı.

Harşa, Hint edebiyatının hamisi olarak tanınmıştır. Bizzat kendisi de birçok edebî eserler telif etmiştir. Din noktai nazarından mutaassıp bir Budist idi. Zamanında Hindistan ile Çin arasında diplomatik münasebetler pek iyi idi.

Fakat, *Harşâ* dan sona Çin ile zuhûr eden bir muharebede, Hintliler mağlûp oldular, *Harşa* nın halefi de esir oldu (648). Bu hâdiseler neticesinde *Kanoj* kırallığı tâli bir mevkie döştü. Bundan istifade etmek istiyen Kişmir kıralı da 740 ta Kanoj kıralını mağlûp ve payitahtını yağma etti.

Bir müddet sonra Ganj havzası hakimiyeti sırasile Bengalın *Pala* sülâlesine (720 - 1060) ve Brahman bir sülâle olan *Sena* lara geçti. Bu son sülâle 1060 tan 1202ye, yani memleketin müslüman Türkler tarafından fethine kadar sürdü.

RAJPUT DEREBEYLİĞİ

Rajput lar da, Brahman olan *Çit* lerdir. Bunların sakin oldukları mıntakaya Rajputana denir. V inci asırda *Hun* larla birlikte Hint istilâsına iştirak eden ayni ırktan *Gujara* kabilesi, kendilerine nisbetle (Güjerat) ismini alan yerde yerleşti *Gujara* kabilesinden *Parihara* veya *Partihara* lar Kanoj u zabt ve üç asır sahip kaldılar (816-1080). Bunlar gibi *Tomara* lar, *Kohan* lar, *Parama* lar, ve *Kalukya* lar da *Çit* ırkındandırlar.

XI inci asırda *Tomara* lar, *Delhi* de yerleştiler. *Kohan* lar da *Ajmir* de kuvvetli bir devlet kurdular. *Kohan* lar *Delhi* yi de alarak bir *Ajmir-Delhi* kırallığı yaptılar.

MÜSLÜMAN TÜRKLER VE BABUR İMPARATORLUĞU

Hindistanın şimalinde derebeyler birbirile kavga ederken garp ufuklarında beliren müslüman Türkler memleketin hayatı üzerinde pek, mühim tesir yaptılar.

Müslümanlık 712 tarihinden itibaren Sint havalisine nufuza başlamıştı. 988 de bütün Kâbil vadisi müslüman olmuştu. 1001 de Gazneli *Mahmut, Gazne Türkleri* le Taçları, mabetleri yıkan Hint akınına başladı. 18 sene zarfında Hindistanın göbeğine kadar girdi.

Afganıstanda, evvelce Gaznelilere tâbi olan Herat ile Gazne arasındaki *Gorlular* [1] Afganistanda zayiflamış olan Gazneliler devletini yıktılar (1148) ve Hindistana da girerek Gaznelilerin hâkim oldukları bütün yerleri aldılar.

[1] Gorlular, Karahitay türkleridir. Gor, yahut Gur ismi Kara hitay hükümdarlarına verilen Gürhan unvanından gelmiş olmalıdır.

HİNT

Bütün şimal ve orta Hindistan büyük Türk *Gor* devletinin ülkesi oldu (1200).

Dahilî mücadeleler yüzünden *Gor* devleti zayıflayıp parçalanınca, vaktile hizmetlerinde bulunan ümeradan *Ay Bey* isminde bir Türk kölemeni Hindistandaki *Gor* devleti ülkesini ele geçirerek Hint hükümdarı oldu (1210).

Aybey in kurduğu Hint Türk *Kölemenler* devleti 1290 tarihine kadar devam etti. Bunları Afgan Türklerinden *Kılcîler* takip ettiler. Kılcîler, 1320 ye kadar *Delhi* de hüküm sürdüler. Kılcîleri, Türk *Tuğluk* sülalesi istihlaf etti (1321). Bunlara avrupalılar yanlış olarak *Tağlak* derler.

XIV üncü asrın bidayetlerinde Delhi Türk padışahları Dekkanı, Misor ve Karnatı da zabtettiler. Fakat, ayni asrın sonunda, Bengale, Ut ve Dekkan havalisindeki Türk valiler, hükûmeti merkeziye zayıflayınca evelâ muhtar daha sonra müstakil oldular. Bu suretle müttehit müslüman türk hindistanı 12 kadar mahallî sülâleler arasında parçalandı.

İşte Hindistandaki büyük türk devletinin, parçalandığı *Tuğluklar* zamanında *Timur* Hindistana girdi ve 1388 de *Delhi* yi zaptetti. Timur, bütün hindistanı alabilirdi, fakat orada yerleşilince, evelce gelip kalan Türkler gibi, ırkın tereddi edeceğini, doğacak çocukların yerli ahali gibi gevşek olacağını, bir iki nesil sonra kuvvet ve kahramanlığın azalacağını anlayarak beş ay ve 17 gün ikametten sonra çıkıp gitti.

Timurun Hindistandan çıkmasını icap ettiren başka sebepler de vardı.

Tuğluklardan snora, Seyitler, Lodiler Delhide hâkim oldular. Delhi Türk padişahlığı, *Lodi* lerden

İbrahim zamanında, 1527 de, Timur ahfadından *Babur* tarafından zaptolundu. *Babur* un Hindistanda kurduğu imparatorluğa, *Mogal* (mogul) imparatorluğu diyorlarsa da bu tesmiye hatalıdır.

Babur yalnız Pencap, Doap ve Udu zaptetmişti. *Babur* un halefleri *Humayun*, *Ekber*, *Cihangir*, *Şahicihan* ve *Orengizip* Baburun fütuhatını arttırarak bütün Hindistanı zaptettiler. Bu sülâlenin müessisi Babur bir kahraman ve Türk dehasının muhteşem bir mümessili ve Mağlûbiyet bilmiyen *Timur*a lâyık bir Türk cengaveri idi. *Orengizib* (1659-1707) zamanında sülâle tereddi ederek inhitat başladı. Bu sukut, Acem şahı *Nadirin* Hint seferini ve İngiliz ve Fransızların Hindistanda yerleşmesini mucip oldu. Bir ticaret şirketi halinde Hindistana gelen İngilizler gittikçe kuvvetlendiler. *Babur* sülâlesinin en son padişahı II inci *Bahadır şah*, 1858 teşrinievvelinde ailesile birlikte İngilizler tarafınyakalanarak Hindiçinide *Rangon* a sürüldü.

.˙.

Yukarıda izah olunan vak'alardan anlaşılır ki Hindistan İngilizler tarafından işgal olunduğu 1858 tarihine yani buğünden 72 sene eveline kadar *Türk medeniyet ve hakimiyeti altında* bulunmuş bir kıt'adır.

C. HİNT MEDENİYETİ

1. DİNLER

VEDİZM VE BRAHMANİZM (VEDA DİNİ VE BRAHMANİLİK)

Hindistan muhtelif dinlerin vücut bulmasına müsait bir kıt'adır. Burada sema aylarca berraktır. Ufkun birdenbire simsiyah bulutlarla kaplanıp şimşekler ve gökgürltülerile şiddetli yağmurlar yağması da nadir değildir, hararet in-

sanı atalete sevk edecek kadar fazladır. Ahali, fakır olduktan başka iklim de fazla yemek yedirmez. Bütün bu sebepler Hindlilerde esrarengiz şeylere inanmağa müsait bir haleti ruhiye yaratmıştır.

Hindistanın en eski din vesikalrı *Veda* lardır. *Veda* lar, umumen kabul olunmuş nazariyeye göre *Zürdüşt* ün Avestasına yakın bir lisanla milâttan evvel yedinci asırda tertip olunmuştur. Brahman denilen rahiplerin kazanmış oldukları ehemmiyet Hint dininin esas itibarile eşkâl ve merasime müstenit olmasından ileri gelmiştir. *Veda* lar, kurban merasimine mahsus bir dua mecmuasıdır. Bunların en eskisi kurban merasimi esnasında okunan ilâhi mecmuası olan *Riq-Veda* dır. Sama Veda, Rigvedadan çıkarılmış dua hulâsalarıdır. Yajurveda ise mensur ve manzum kurban dualarıdır. Vedaların dördüncüsü olan Atharva-Veda sihirbazane dualardır. Bu kitapların lisanına, Veda Sanskritçesi denir. Bu dil Zentçe ile birlikte, Hint-İran lisanlarının en eski numunesidir. Vedaların esasında bir dua ve ilâhi mecmuası olması Hint tefekkürünün muahhar inkişafı için mühim olmuştur. *Vedalar dinî bir takım akideleri ihtiva etmekten ziyade bir dua ve dinî merasim mecmuasıdır.* Bu hal, bidayetten itibaren Hint tefekkürünün Vedaların harflerina sadık kalmakla beraber serbest bir surette düşünmesine müsait bir zemim olmuştur. Vedaların allahları Devadır; Deva semavî ve ziyalı demektir. İsmin de delâlet ettiği veçhile allahların çoğu semavî idi.

Diğer allahlar *Varuna* (Yıldızlı sema allahı), *İndra* (Yıldırımla ifade olunan sema kuvveti), *Surya, Mitra ve Vişnu* (Muhtelif güneş allahları)dır.

Uşas, fecir, *Rudra* fırtınadır. Bu allahlara yapılan ibadet, kurbandan ibarettir.

Fakat bu allahlar pek mütehavvil ve kurban merasiminin ehemmiyeti çok olduğundan bu merasimin unsurları allah olarak kabul olundu. Bunun içindir ki ateş *Agnis* ve *Soma* (kurbandan evvel içilen içki) Allah addolundular.

Kurban merasimi esnasında okunan ve Brahman veya Brahma denen sözler için de böyle olmuştur. İnsalarla allahlar arasında itilâf, dualar vasıtasile olmuyor muydu? Dua yani Brahman allahları mecbur etmek ve bağlamak kudretini haiz ve dolayısile Allahlara üstün kabul olundu.

Bu suretle Brahman (dinî merasimin kendisi) en büyük Allah ve Vedanın Allahları da merasimin tezahürü ilân olundu. İbadet ve rahip sınıfının dinî kudreti Allahla birleşti.

Bu sur:tle asıl Veda dininden Brahmanlık çıktı. Bu tahavvülün neticesinde rahipler herkesin giremiyeceği kapalı bir sınıf oldular. Ruhun tenasühü akidesi de başgösterdi.

UPANİŞAT LAR

Hint düşünüşü uzun müddet bu Allahlara iktitaf etmedi. Bu temayül takriben VI ıncı asırda Vedalara ilâve olunan *Upanişat* larla son haddini buldu. *Upanişat* lar, felsefî, dinî mahiyette bir takım düşüncelerdir. Bu yeni eserlerde bariz bir surette meydana çıkan akide tenasüh itikadıdır. Bu akide canlı mahlûkların yeni fani şekiller altında müternadiyen yaşamasıdır. Bu yeni şekil, mahlûkatın hayatlarında takip ettikleri iyi veya fena hattı harekete tâbidir.

Upanişat lar ayni zamanda manevî bir vahdaniyet de meydana çıkardı. Buna göre ruhun esası ile kâinatın yani ulûhiyetin esası aynıdır. Bu ilâhî madde Brahma tabirile ifade olunmuştur. Halbuki bu isim evvelâ kurban merasiminde okunan duaya verilirdi. Daha sonra, tabirden bu hususî bir cemaat Allahı da meydana geldi.

Görüldüğü veçhile Hint ruhu eski zamanlardan itibaren sırrîliğe (tasavvufa) olan temayülünü göstermiştir.

Upanişat ların tesirinde kalan birçok Brahman rahipleri ; dünya işlerini terk ve ormanlara çekildiler. Bunlar, ormanlarda tefekküre dalarak tenasühün fenalıklarından kurtulmağa çalıştılar.

Jenisme ve Budism bu muhitte doğmuştur.

JENİSM (JAİNİSME)

Jenism akidesinin müessisi *Mahavira* (büyük kahraman) unvanını alan *Vardhamana* dır. Milâttan evvel altıncı asrın sonlarında Ganj vadisi şark havzasında yaşadığı tahmin edilmektedir. Jenism akidesi, züht ve takvaya müstenittir. Bu akideye göre, dünya temasile kirlenen ruh, ancak kendi üzerine çekilmekle selâmetini temin edebilir. Brahman zahitleri (yoga) Brahman dinine sadık kaldıkları halde Jenism her nevi ulûhiyeti inkâr eder. Budism gibi Jenism de allah tanımayan bir dindir. Jenizme göre kâinat ebedidir. Ve hiçbir müdirin yardımı olmaksızın kendi aksamının kuvvetile mevcuttur.

Yukarda izah olunduğu veçhile ruh âlemi haricî ile, madde ile temas edince şerre ve fena tenasühe maruz kalır. İnsan züht ile bu temasa

mani olmalıdır. Bu sebeple bu akidenin bariz vasıfları nefis mahrumiyeti, iffet, insan ve hayvan hayatına riayet hilmü mülâyemet ve her nevi şiddetten içtinaptır.

Salikleri ikiye ayrılır: bir kısmı bir kat elbise sahibi olmayı günah saymazlar, diğer bir kısım ise çıplak gezerler.

BUDİSM Buda dininin vazıı, *Siddharta*dır. Beşinci asrın (m. ev) bidayetlerinde, *Ut* cıvarında *Kapıavastu* da doğmuştur. Kendisine küçük yaştan, sakaların, akıllısı manasına "Sakyamuni„ denirdi. 29 yaşında, *Gotama* ismile münzevi bir hayat geçirmek ve tefekkürde bulunmak üzere Magadha havalisine çekildi. Altı sene sonra ilhama mazhar oldu, bu andan itibaren kendisine *Buda* yani hakikata vâsıl olmuş, mülhem dendi. Bundan sonra birkaç kere Ganj vadisini dolaşarak Kurtuluş ilân ve manastırlar yaptı. *Magada* ve *Kosola* kıralları Budayi himaye ettiler. *Buda*, 80 yaşında Kusinagara da ölmüştür.

Budism aslında, bir dinden ziyade felsefî bir telâkki gibi görünür. Bu, elem meselesine münhasır, teellümî ve tahassüsî bir felsefedir. Buna, istenirse din de denebilir; fakat sırf insanî. Budism, insanlığa nafi hususlardan madasiyle iştigal etmediğinden metafiziki meçhulât sahasına atmıştır. Dünyanın ve beşer ruhunun ebediyeti hakkında fikrini soranlara Buda şu cevabı vermiştir:

"Bu meseleleri bilmek sulh ve kutsiyet yolunda bir terakki teşkil etmez, asıl sulh ve sükûna hizmet eden, elemin hakikati, esbabı ve izalesi çareleridir.„

Buna göre bu nazariye mutlakı, fikri beşer

için erişilmez addeden zamanımızın Pozitivizmine benzer.

Buda akidesine göre dünya ve maddî benlik geçici şekiller altında devamsız hâdiselerin cereyanıdır. Fakat, ruhun mevcudiyetini ve benliği (Ego) reddeder. Budizmin gayesi, tenasühten kurtulup mevcudiyetin fevkinde, *nirvana* denilen yüksek bir saadete ve ebedî bir hayata nail olmaktır.

Saadeti ebediye (nirvana) ümidi, bedbinliği derunî bir inşiraha çevirir. Buda dinine mahsus hilimü mülâyemet beşeriyetin en kıymetli servetlerinden biridir.

Bu Prensiplere müstenit Buda ahlâkiyatı, pek temiz ve yüksektir. Buda, kurban kesecek yerde en hakir hayvanî hayata riayeti, doğru ve temiz bir vicdan sahibi olmayı, temiz yaşamayı ve sadaka vermeği emreder. Rahipler mutlak olarak afif ve fakir olmalıdırlar.

Tekrar yaşamak imkânını bırakmamak için hayat hırsını, şahsî benlik zevkini, hodbinliği kaldırmak lâzımdır. Bu mülâhazalara istinaden Buda ihtırasatın kaldırılmasını, feragati, umumî şefekati yani başkaları için nefsin fedasını vaız etmiştir.

Brahmanlıkta kurban pek mühim olduğu halde, Buda buna hiç alâka göstermedi.

Budism Ganj havzasında çıktı, Doap ve Pençap havalisine ise, buraların milâttan evvel IV üncü asır nihayetinde *Morya* sülâlesi tarafından zapttından sonra, girebildi.

.·.

Budanın hayatının sonlarında ve daha sonraları meydana efsanevî bir takım insanlar çıkmıştır.

Bunlar, *Sakyamuni* kadar ehemmiyet kazanmışlardır. Asıl tarihî Buda bu pekçok Buda namzetleri ve mukaddesler tarafından ikinci safa atılmıştır.

Bunlar, asıl Budanın hiç düşünmediği bir efsane âlemi kurdular. Bu efsaneler, bir hayal âlemi ve derunî hayat için yeni membalar ve tapılacak mevzular temin etti. Bunlar insanlara, Buda gibi yalnız hikmet dersi vermekle iktifa etmediler. Daha fazla olarak ölümden sonra ruhların tertemiz tekrar doğup yaşayacakları hayalî bir ahiret vadettiler.

HİNDU DİNİ

Budistlik, milâttan evvel üçüncü asırdan milâttan sonra VII inci asra kadar Hint medeniyet ve san'ati üzerine pek müessir olmuştur. Fakat budizm en parlak zamanlarında bile bütün Hindistana şamil olmamıştır. Brahmanlık akideleri de itibarda idi. Milâttan sonra VIII inci asırdan itibaren Brahmanlık galebe çaldı ve budizmi tamamile yuttu. Milâttan sonra VIII inci asırdan bugüne kadar Hindistan, Brahman allahlarından başka mabut tanımamıştır. Brahmanlık asırların tesirile millî Hint dini, (Hindouisme) olmuştur. Hint dini, halkın bütün itikatlarını, ibadetleri birleştiren bir dindir. Bu din üç şekilli allah esasına müstenittir. Buna Hint teslisi derler. Bunlar, Brahma, Vişnu ve Siva dır.

Brahma, kâinatın ruhu ve halikıdır. Heykellerde dört başlı ve dört kollu gösterilir. Bazan yanında, belâgat ve musiki allahı olan karısı Sarasvati bulunur.

Vişnu, Hindistanın en eski allahlarındandır.

Eski Veda larda güneş allahı idi. Dört kollu tasavvur olunur. Karısı güzellik ve dünya ilâhesidir. Bu allah hilkati âlem fasılalarında dünya muhafızıdır. *Vişnu* nun insan şeklindeki timsalleri *Krişna* ve *Rama* dır.

Siva, Hint teslisinde yıkıcı bir rol oynar. Dehşet allahıdır. Tabiatın kaydaltına alınmıyan kuvvetlerini temsil eder. Ölüm, hayat şartı olarak hilkat kanunudur. İşte, Şiva, dünya tahavvülâtının esası olan tahripkâr kuvvetleri temsil eder.

İyilik, fenalık, şafakat, gaddarlık, olmak ve olmamak fevkindeki bu hikmet, Sivaizmdir. Heykellerde Siva, çıplak ve dört kollu olarak tasvir edilir. İki insan gözünden başka, alnında da bir göz gösterilir.

2. CEMİYET VE AİLE

Hinduizm, hinduluk, bir din olmaktan ziyade içtimaî bir teşkilâttır. Esası, *Kast* denilen zümredir. Zümre, doğuş itibarile aralarında evlenebilen ve beraber yemek yiyebilen insanların heyeti mecmuasıdır. Bu kaideye riayet etmemek, zümre haricinden kadı almak, bilhassa yabancı bir elden gıda almak zümreden çıkarılmayı mucip olur. Zümre aynı zamanda bir meslek birliğidir. Herkes ecdadından tevarüs ettiği mesleği yapmak mecburiyetindedir. Fakat bu mecburiyet kat'î değildir. Bu usul, muhtelif cinslerden mürekkep ve başka suretle inzibat altına alınması güç bir cemiyet içinde iyi bir çare gibi görülür. Belli başlı dört kast vardır. Kurban merasimi yapmaya ve tedrise memur *Brahmanlar*, silâhla intizamı muhafazaya memur askerler *kaşatriyalar*, *Sudra*

denilen çıftçiler. Üst tarafı meskûn merkezler haricinde yaşıyan ve murdar sayılan meşguliyetlerle vakit geçiren kütledir *(Parya)*. Vedalarda zikredilen bu taksimat haricinde bugün birçok zümreler peyda olmuştur. Kast, Hindistanın siyasî teşkilâtının höcresi ve köyün esasıdır. Köy aynı kasttan insanların yaşadığı bir yerdir.

Hindistanda site vücüt bulmamıştır. Şehir, belediye teşkilâtı olmıyan köylerin birleşmesinden husul bulmuştur. En büyük hüküm ve nufuz racanın elindedir. Bir köy ağasına ve büyük bir mıntakanın reisine raca denir. İmparator *Asoka*, Raca sıfatile iktifa etmiştir. Daha sonraları büyük kıral manasına olan mahraca ismi çıkti. Raca, intizamı temin, memleketi müdafaa ve zümrelerin temizliğini muhafaza, adaleti temin ve cezaları tatbik etmekle mükelleftir. Bunları yapabilmek için tebaası varidatının onda birini alabilir.

Aile, devletin küçük bir nümunesidir. Evlenen çocuklar, baba evini terketmezler. Mal taksim edilmez. Teaddüdü zevcata mesağ vardır. Zevce olacak kadın para ile satınalınır. Ailede kız bir yüktür. İhtiyaten *erkenden* evlendirilmesi tavsıye edilir. Bu hal çok küçük yaşta çocukların evlendirilmesi âdetini doğurmuştur. Kocası ölen kadın bir daha evlenmez. Münzevi yaşamaya ve sık sık oruç tutmaya ve kayınanasının esiri olmaya mahkûmdur. Bu eziyetli hayata tahammül etmektense bazı kadınlar kendilerini *yakarlar*. Bütün bu karışık teşkilâtın esası yalnız âdettir.

Hindistanda kanun ve nizam *yoktur*. Avrupalıların Hindistan için kanun dediği şeyler hiçbir vakit bizim bildiğimiz manada kanun hüküm ve mahiyetini haiz değildir.

3. LİSAN, YAZI, EDEBİYAT, FEN VE FELSEFE

Hindistanın eski lisanları hakkındaki malûmat pek eksiktir. Hint muharrirleri, en ziyade edebiyatta yer bulan yazı lisanlarına ehemmiyet verirler. Konuşulan dillerle meşgul olmazlardı.

En makbul lisan, *Sanskritçe* idi. Bu dil allahların, Brahmanların, kıralların ve okumuş adamların dili idi. Filhakika bu lisan, gramercilerin vücuda getirdiği akademik bir lisandır.

Hint gramercileri, diğer bütün Hint lisanlarının Sanskritçeden çıktığını iddia ederler. Brahmanizm, Budizm ve Jenizm sanskritçeyi edebî ve mukaddes lisan olarak kabul etmiştir. Fakat bazı Budistler ve Jenalar sanskritçe karışık başka lisan halitaları da kullanırlar. Bundan başka Dravitlerin ve eski yerlilerin kullandığı diller de vardır.

∴

Hindistanın *yâzısı* da karışık ve muhteliftir. İlk yazılı vesikalar *Asoka* nın kitabeleridir. Bunlarda iki türlü yazı kullanılmıştır. Biri *karoşti* yahut *karoştri* yazısıdır ki Aramî yazısına pek yakındır ve sağdan sola yazılır. Merkep derisi üzerine yazılan yazı manasına gelir. Bu yazı, *Akemenit* lerin kâtipleri tarafından İndüs vadisine m. ev. beşinci asrın bidayetlerinde sokulmuştur. Hindistanın yalnız şimali garbî kısımlarına münhasır kalmıştır. Bu yazı milâttan iki yüz sene sonra kat'î olarak ortadan kaybolmuştur.

İkincisi *Brami* yazısıdır. Soldan sağa yazılır. Bunun menşei aramî olmakla beraber çok bozulmuştur. Fenike ve Samîlerin eskiden Hindistanla

ticarî münasebetleri malûm olduğundan bu vasıta ile girmiş olması kabili izahtır. *Bramî* yazısı Hindistanda kullanılan bütün yazıları doğurmuştur. Fakat zamanla muhtelif yazılar arasında meydana gelen farklar ilk esası hatırlatmıyacak kadar çoktur. *Bramî* yazısı Hint medeniyeti ile sanskritçenin girdiği heryere girmiştir. Hindiçinide, Hint adaları, Hmer, Tjarn, Cava dilleri Sanskrit alfabesini aldılar. Birde *Yavana* yahut *Yona* yazısına tesadüf olmuştur. Bu yazı *İyon* yazısıdır.

∴

Hint edebiyati, edebiyatın hemen bellibaşlı bütün nevilerini camidir. Bu edebiyat, ilim manasına gelen *Vedalarla* başlar. Braman an'anası, Veda namı altında muhtelif mevzuda pek çok eserler toplamıştır. Bu külliyatın en eski kısmı ilâhilerden ve dualardan mürekkeptir. Vedalar, Hint düşüncesinin tükenmez bir kaymağıdır. On dokuzuncu ve yirminci asrın dinî, içtimaî ve siyasî ıslahatçıları bile bu mühim eserden ilham almaktadırlar. Veda edebiyatında fonetik, ibadet, gramer, iştikak, vezin ve ilmi heyete ait olmak üzere bazı eserler de vardır.

Sutra denilen bu eserler Hint ilim ve fenninin esasıdır. Hukukun bütün şubeleri de bundan hariç değildir[1]. Hindistan fen sahasının her şu-

[1] Hint edebiyatında *Ramayana* ve *Mahabharata* nın dahi mevkii büyüktur. Bunlar en eski Hint destanlarıdır. Ramayana, Kosola kıralının oğlu ve karısının aşklarını ve başlarına gelen felâketleri hikâye eder. *Mahabharata* ise Doab mıntakasında iki kabilenin muharebelerini anlatır. Bunlar milâttan evvel IV üncü asırda tertip olunmuş ve milâda kadar ilâvelerle ikmal olunmuştur.

besile de uğraşmıştır. Arap rakamları denilen rakamlar, bilhassa hesap ilminde pek mühim olan (0) bir hint icadıdır. Hindistan, bilhassa *felsefe* hususunda kendine mahsus fikirlerle maruftur. Felsefe mektepleri pek muhteliftir. Hayat meseleleri muvacehesinde fikri beşerin bütün telâkki tarzlarına tesadüf olunur. Hindistanın kendine mahsus reybî, maddiyatçı, müstehzî ve allahın mevcudiyetini inkâr eden akideleri vardır. Brahmanizm, felsefe mektepleri yapmamıştır. Ja-inalar mantıka; budistler mücerredata müstenit meslekler kurmuşlardır. San'atlar, Hindistanda, edebiyat ve fen kadar rağbet kazanmıştır. Musiki tekniki pek karışıktır. Fikir ve hayal ancak muayyen çerçiveler dahilinde serbesttir. Dans, musikî ile hemahenktir. Heykeltraşlık ve resim muhtelif vasıtalarla aynı fikir ve akideleri ifade eder.

4. HİNT SAN'ATİ

Morya sülâlelesnin üçüncü imparatoru *Asoka* (m. ev. 268—232) Budismi kabul ve bu dinin azizlerinden oldu. Dinî prpağanda maksadile *Asoka* yazılı abideler ve birçok Hint san'at eserleri yaptırdı. Ahaliye Buda ahlakını telkin için memleketin her tarafında kayalar, veyahut sureti mahsusada yaptırdığı sütunlar üzerine kitabeler yazdırdı. Bunlar akide bahsine temas etmeden aile, cemiyet faziletlerini, bütün mahlukata karşı şafakat, hayvanlara merhameti ve fakirlere sadaka vermeği tavsiye eden emirnamelerdir. *Asoka,* tebaasına örnek olarak insan ve hayvanlar için hastaneler, bahçeler, kervansaraylar yaptırdı. Bu fikir hareketi san'at sahasına da naklolundu.

Hindistanda Moryalardan evvel de *mimari, heykeltraşlık* vardı. Fakat bu san'atlar ekseriya kil, ağaç ve fildişi gibi dayanıksız malzeme kullandıklarından bunlardan bugün bir şey kalmamıştır.

Moryalar zamanında sütunlar ve heykeller taştan yapılmaya başlandı. Bu yenilikte yalnız Grek ve Pers tesirini görmek doğru değildir. Şüphesiz, Asoka, Akemenitlerin ve *İskenderin* haleflerile her türlü münasebette idi. Hatta, *Asoka*, payitahtı Pataliputrada, *Dârâ*nın Persepolisteki yüz sütunlu salonuna benzer bir de salon yaptırmıştı. Hindistan, *Akemenit*lerden mülhem olmakla *Sumer, Elam*, (bilhassa hayvanlar için) *Mısır* (sütunlar için) *Eti* ve *İyon* san'atlarından da istifade etmiştir. *Morya*lardan sonra *Kuşhan*lar, *Andra, Gupta* sülâleleri zamanında hariçten gelen fikirlerle yerli anasırın birleşmesinden Hindistana mahsus bir bediiyat meydana çıkmıştır. Bu bedayi bilhassa *Kuşhan*lar zamanında inkişaf etmiştir.

Hindistanda mimarî, resim, edebiyat sahasında hakikî şaheser denecek eserleri islâmiyet devrinde *türkler* yapmıştır.

Delhi Türk sultanlığı ve bunu takibeden mahallî Türk kıralları Hint san'ati üzerine pek müessir olmuşlardır. Müslüman Türkler, Hindistanda mıntaka ve zamana göre eski yerli an'anelerle Arap - İran san'atını birleştirerek yeni bir san'at meydana çıkardılar. *Türk Müslüman - Hint mimarisi*, XIII üncü asırda Aybey ve İltütmiş ve Alâattin Kalacî zamanlarında meydana gelmiştir.

Ajmirdeki büyük cami ve *Delhi*deki meşhur Kutbül-islâm camii bunların zamanında yapılmıştır. Dekkanda yapılan cami ve türbelerde İran tesi-

rinden ziyade Osmanlı türklerinin tesiri hissolunur.

Babur ve halefleri de mimariyi, resmi ve edebiyatı teşvik ve himaye ettiler. Bilhassa Baburların devrinde İranlılık ve Osmanlı türklüğünün tesirleri çoğaldı. *Ekber* zamanında *İstanbuldan giden* Mimar Sinanın şakirdi Yusuf tarafından *Delhi, Agra* ve *Lahor* da güzel saraylar yapıldı. Bu abideler mermer ve sert taştan yapıldıkları için mavi Hint seması altında Türklüğün en canlı ve ebet müddet birer san'at ve medeniyet eseri olarak dünynın takdir ve hayretini celbetmektedir.

Baburun hatıratını ihtiva eden *Baburnamesi* Türk Hindistanın edebiyat ve devlet idaresi noktai nazarından her vakit için kıymetini muhafaza eden bir şaheserdir.

Hulâsa, Hindistanda, Türkler beşer faaliyetinin her sahasına şamil olmak üzere kendine mahsus tam bir medeniyet vücude getirmişlerdir.

Hint medeniyeti, sınıf imtiyazlarına ve aristokratik esaslara müstenit bir medeniyettir.

KALDE, ELAM VE ASUR

MEMLEKET — AHALİ — SUMER - AKAT, ELAM DEVLETLERİ — ASURLULAR SUMER MEDENİYETİ

V. KALDE, ELAM VE ASUR

1. *MEMLEKET*

Kalde, Asur, Elam ülkeleri, şarkta, İran dağlarının garp maileleri; şimalde, Anadolu dağlarının cenup etekleri; garp ve cenupta, Arabistan çölleri Acem körfezi, sınırlarile çevrilen mıntaka içindedir. Bu mıntaka dahilinde, şarkî Anadolu dağlarından membalarını alan, ve cenubuşarkî istikametinde, hemen birbirine muvazi cereyan eden iki büyük nehir vardır. Bunlardan biri *Dicle* dir. Bu nehir, Argana-maden şimalindeki dağlardan gelir; Diyarbekirden geçtikten sonra Siirt cenubuna kadar şarka gider; bu sahada bilhassa şimalden gelen bir takım suları alır, sonra şarkıcenubîye teveccüh ederek, sureti umumiyede, İran dağları garp silsilesine muvazi olarak akar; Cezirei-ibni-Ömer, Musul, Bağdat şehirlerinden geçtikten sonra, Basra şimalinde *Fırat* ile birleşir. Ve ondan sonra Şattülarap ismini alır ve Acem körfezine dökülür.

Dicleye bellibaşlı, Musuldan sonra, şarktan Büyük ve Küçük Zap ve Bağdat cenubu yakininde Diyala, Basradan sonra da Harun (Kerka) nehirleri akarlar.

Diclenin uzunluğu (1500) kilometre kadardır. Suyu çoktur. Çok süratle akar. Yatağı derin ve

kenarları dik ve dayanıklıdır. Diclenin ilk ve asıl ismi Dikledir [1].

İkincisi Fırattır [2]. Bu nehir, Erzurum şimal dağlarından çıkar ; evvelâ, Eğin civarlarına kadar, garba ve sonra cenuba akar ve Van gölü ile Ağrı (Ararat) arasındaki membalardan çıkıp garba giden diğer bir kolla birleştikten sonra, Harput ile Malatya arasında, birçok kıvrıntılarla, cenuba ve ondan sonra Bireçik, Cerabulustan cenuba, sonra şarkı-cenubîye döner, gittikçe ve Bağdat hizasında en çok, Dicleye yanaştıktan sonra tekrar garbe doğru bir kavis çevirerek uzaklaşır ve nihayet Basra şimalinde Şattülaraba dahil olur.

Tarihten evelki devirlerde ve hattâ İskender zamanında, bu iki nehir, ayrı ayrı, Acem körfezine dökülürlerdi ve deniz de şimdi olduğundan 200 kilometre içerde idi. Bilâhare iki nehrin getirdiği çamurlarla duldu. Fırat mecrasının mansıp kısmının şarkındaki arazide bataklık idi.

Fıratın uzunluğu 2000 kilometredir. Suyu Dicleden iki defa azdır. Yatağı derin değildir. Kenarları mukavemetsizdir. Tuğyan zamanında kolaylıkla etrafa yayılır. Her sene membalarındaki dağlarda karlar eriyince — nisan ve mayısta — bu nehirler, kendi hallerine bırakıldığı takdirde, anî olarak taşar, bütün memleketi gayri sıhhî ve gayri kabili istifade bataklıklar haline getirir. Binaenaleyh, bu nehirleri istifadeli bir hale koymak için orada yaşıyan insanlar, nehirlerin ke-

[1] Bazı müverrihler (Ok) manasına olan (Digle) dir diyorlar. Avrupalılar Tigre, Samiler, Dicle yapmışlar. Bazı müverrihler, Akkatlıların Diklat dediklerini beyan ederler.

[2] Fıratın kadîm ismi (Sel) manasına olan (Burat) tır.

narlarında setler vücuda getirmeğe ve birçok sulama kanalları yapmağa mecburdurlar.

Dicle ve Fıratın [1] suladığı saha düzdür.

Bu vahanın, şarka ve şimale doğru uzanan sahaları yüksek İran ve Anadolu dağlarına kadar dalğalıdır.

Bahsettiğimiz mıntakanın iklimi çok mütehaliftir. Kış, bilhassa, dağlık mıntakalarda serttir. Yazın da yakıcı, kurutucu sıcaklar olur. Toprağın kurumasına, nehirlerin kanallarla akıtılan suları ile, mâni olunur.

Eski ahali, daha çok cenubugarbîden gelen ve çekirke getiren rüzgârlardan korkarlardı. Onlarda "Fena ruh" hurafesini yaratan bu rüzgârdır.

Yukarda saydığımız üç ülkeden *Kalde*, Dicle ve Fırat nehirlerinin cenup kısımları üzerindedir. İran körfezinden Bağdat şimaline kadar, iki nehrin havzalarından ibaret ve bu nehirlerin getirdiği rüsuptan teşekkül etmiş gayet mümbit bir mıntakadır.

Asur kıt'ası, şimaldedir. Şimdiki, Musul havalisidir. *Elam*, Kaldenin şarkındadır. Karun nehri havzasını da ihtiva eder.

Bu memleketlerde, nehirler arasındaki vaha şayanı hayret bir derecede mümbitti. Herşeyden evvel, hububat mıntakasıdır. Orada tabiî olarak kendiliğinden otlar gibi yetişen, buğday ve arpaya tesadüf olunurdu. Darı ile susam adeta fidan halinde yetişirdi. Portakal ve sair meyva ağaçları

[1] Dicle ve Fırat, nehirlerinin, doğrudan doğruya — Anadolu dağlarının cenup eteklerinden itibaren — arasında kalan uzun, dar ve düz mıntakaya, Araplar, (Beynennehreyn, Elcezire, Irak), eski Yunanlılar (Mesopotamya) demişlerdir.

ve bilhassa nehirler ve kanallar boyunca hurma ağaçları yetişirdi. Hurma ağaçları, mütenevvi gıdalardan başka kumaş imaline kadar ahalinin bütün ihtiyaçlarına kifayet ederdi.

Mer'alarda cesim sığır, koyun sürüleri otlardı. Nehirlerin kenarlarında kaz ve ördek sürüleri uçardı. Nehirler sazan balıklarile doluydu.

Vahşi hayvanlar meyanında, yabani eşek, manda ve aslan bulunurdu.

Memlekette, inşaat için taş yoktu. Gayet ince kil vardı. Kerpiç ve tuğla yapılırdı. Toprak altında zift bulunurdu.

2. AHALİ

Tarihten evvelki zamanlarda, henüz bu bahsettiğimiz memleketler, insandan ari yabani hayvanlar ve nebatlarla dolu bulunduğu devirlerde buraya birtakım kabileler gelip yerleştiler. Bu memleketlerin otokton halkı oldular.

Bu kabileler, taşı ve bakırı işlemesini, çok erkenden, geldikleri yerlerde öğrenmişlerdi.

Bu kabilelerin, buralarda, yerleşmeleri milâttan 7 000 sene evvel tahmin olunabilir.

Bütün beşeriyete, ilk tarihî devrelerden birini açan bu kavmlerdir. Bunların tarihleri, en ihtiyatlı bir hesap ile, (m. ev.) 6 - 7 bin seneden evveldir. Mısır tarihi bunların tarihinden sonradır.

Bu tarih devrinin, başlangıcından itibaren, üç kavm — ikisi — Kalde ve biri Elam ülkelerinde olmak üzre birbirlerile temas halinde görülürler.

Bunlardan *Sumerler* Kaldenin cenup kısmında Sumer mıntakasında.. *Akkatlar* namını alanlar Kaldenin şimal kısmında Akkat denilen

mıntakada yerleşmiş bulunuyorlardı. Bu kavmler Kaldeye sadece "*Kalam*„ derlerdi. En eski vesikalarda bu böyledir.

Elamlar, Kalamın şarkında kendi isimlerini verdikleri kıt'ada yerleşmişlerdi.

Bu üç kavm, Baykal ile Balkaç gölleri arasındaki Altaylardan gelmiş *Türk kabileleridir.*

(M. ev. 2100) Babil etrafında görülen Samîler ile Kusluları ve bir de bunların serserilerinin şimale kaçıp Ninuva etrafında yerleşen ve milâttan 1300 sene evvel kuvvet kespeden Asurluları kadîm *Türk kabileleri* le karıştırmamalıdır. Babililer ile Asurluların tarihleri, tarih içinde tarihtir. Emsalini çok göreceğiz. Filhakika, Türkler daha bu mıntakalara gelmeden evvel esasen yüksek bir hars sahibi idiler. Bunların medenî hayat yaşadıkları, şehirlerde oturmuş olduklar şüphesizdir. Madencilikte muhtelif san'atlar sahibi, müterakki bir cemiyet olduğu meydana çıkmıştır.

Sumerlilerin ve Akatlıların medeniyetleri, daha millâttan 5 000 sene evvel büyük saadet ve refah inkişafı halinde ortaya çıktı.

Sumerler, daha o zamanlarda, çiftçilerden, tüccarlardan, her nevi san'atkarlardan mürekkep bir cemiyet idi [1].

Bu kavmler daha ilk geldikleri zaman nehirlerin feyezanlarından mahfuz olmak için, şehirlerini bizzat yaptıkları sun'î tepeler üzerine kurdular. Tuğladan evler, mabetler ve saraylar bina ettiler. Sürülerle sığırları, beygirleri, koyunları, keçileri vardı. Ziraati, ve tarlaları sulamayı bilirlerdi. Kanallar kazarlar ve sulama makineleri

[1] A. Moret et Davy, Des Clans Aux Empire.

Référence

yaparlardı. *Demiri, gümüşü işlerler ve madenî silâhlar imal ederlerdi.* Heykeltraşlıkları henüz az san'atkârane ve basit idi. Fakat yazıları büyük bir inkişafın şahididir. Bu yazı, daha o zamanda bile yalnız tersimî değildi; fikirleri, ifade eden seslere mukabil fonetik işaretler de vardı. Sumerler milâttan en az 7 000 sene evvelindenberi yazıyı icat etmiş bulunuyorlardı [1].

Akkatlıların da Orta Asyadan gelmiş, Metler, Elamlar, Sumerler ile akraba bir *Türk kavmi* olduğu malûmdur [2].

Bu kavmi ayni mıntakaya Arabistandan gelen Samîlerle karıştırmamak lâzımdır.

Gerçi Sumerlilerle Akkatlıların beraber mi ve yahut, ayrı ayrı mı, geldikleri hakkında henüz malûmatımız yoktur. Fakat, şurası muhakkaktır ki, bu iki kabilenin hemen daima isimleri yan yana zikrolunmuş ve Elamlarda dahil olduğu halde konfederasyon halinde yaşamış oldukları görülmüştür.

Elamlar dahi Sumerler gibi ve belki ayni kütle içinde Orta Asyadan gelmiş *Türklerdir.*

Bunlar Samî âlemden mutlak surette ayrı ve uzaktır. Lisanları türkçe idi. Bir kısım yazılı abideleri bunu müeyyittir [3].

Elamlar, Sumerler gibi, Babillilerden çok daha eski devirlerde, büyük bir medeniyet inkişaf ettirmişlerdir. Elamlar milâttan 2300 sene evvelinde fütuhatlarını uzak diyarlara kadar götürmüştür. Bunların merkezi olan *Sus* şehrinde topraklar

[1] De la porte, La Mésopotamie.

[2] Francois le Normant, Histoire Ancienne de l'Orient.

[3] Francois le Norment, Histoire Ancienne de l' Orient.

altında çıkarılan hendesî şeklinde tezyinatlı levha ve cilâlı taştan eşya ve sert taştan vazolar, silâhlar ve bakır kaplar; kezalik *Sus* un 170 kilometre garbindeki mahalde çakmak taşından ve cam taşından silâhlar ve muhtelif çanak, çömlek, Elamlar hakkında söylediklerimizi teyit eder.

Anlaşılmıştır ki, *Ur*, *Uruk*, *Nippur* ve daha birçok büyük türk şehirleri *Babil ve Ninuvadan* çok, tarihî kıdeme maliktirler.

3. ARKEOLOJİ KEŞİFLERİ

XIX uncu asrın ortalarına kadar, bütün bu söylediğimiz hakikatler, henüz, toprakların altında gizlenmiş bir halde bulunuyordu. Yalnız, Yahudilerin mukaddes kitapları *Bilde*, Babillilerin ve Ninuvalıların Yahudilerle münasebetlerinden bahsederdi. Diğer taraftan, *Herodot* gibi Yunan seyyahları bu memleketler hakkında, bazı tafsilât veriyorlardı. Fakat, bu memleketin otokton ahalisinin yazıları okunamıyordu. Bundan başka, tarihî metinlerin birçoğu, harabeler altında topraklara gömülmüş bulunuyordu.

Bazı müverrihler, gûya Ninuvanın banisi Ninüse ve gûya Babili inşa eden karısı Semiramise ve feci bir surette Ninuvanın enkazı içinde ölmüş gibi gösterilen sefih *Sardanapal* a atfen, *hurafeler* nakletmekte ısrar edip duruyorlardı.

On dokuzuncu asrın ortalarındanberi, Fransız, İngiliz, Alman, Amerika keşif heyetlerinin, taharri ve tetkikleri, ilk medeniyet banilerini ilim âlemine tanıtmağa başladı. Bilhassa bu eski dünya insanlarının yazılarını okumak mühim oldu; hakikî tarih mezardan çıkıyordu.

Bulunan yazı da *Sumer*lilerin yazısıdır; *lisan da Türk dilidir.* Bu yazı *Çivi yazısı*dır, (Cuneiforme). Bu memleketlere, sonradan gelen Samîler ayni yazıyı almışlardır. Zaten, bütün garbî Asyada milâttan 1200 sene evveline kadar, başka yazı yoktu, O tarihte Fenike alfabesi icat olundu.

4. İLK MEDENİYETLERİN BANİSİ

Bu Türk medeniyetinin keşfolunduğu sahanın hudutlarında ve bu hudutların gerilerinde dikkatimizi gezdirecek olursak, bu medeniyetin ilk beşiği, ve kaynağı olan *Orta Asyadan* sonra, yekdiğerinden az çok fasıla ile inkişaf etmiş olan şu medeniyetleri görürüz; *Mısır, Adalardenizi havzası, Anadolu* da, *Etiler, Hazer denizi* cenubunda *Metler,* onun da cenubunda İranlılar medeniyetleri...

"Bütün bu medeniyetlerin kurucularının kim olduğunu anlamak için bir an sözü müverrih *Jüsten*e terkedelim.

Milâdın ikinci asrında yaşamış olan bu lâtin müverrihi diyor ki: "Bütün milletlerin hakimiyetinden evvel, Yakın Asya baştanbaşa 15 asır müddetle, en eski ve (Mısırlılardan da eski) bir millet olan *Çitler*in hakimiyeti altında kaldı,,.

Troge - Pompe'ın da Asyaî menkulâttan istihraç ettiği ayni malûmat, bugün, ilmin yeni keşiflerile teeyyüt etmiş ve metîn delillere istinat eden bir hakikat haline geçmiştir.

Asurî memleketine ait tetkikatın ortaya koyduğu en ehemmiyetli ve hiç beklenilmiyen netice, kudemanın *Scythes* dedikleri insan kütlelerinin bütün Garbî Asya üzerinde Arîler ve Samîlerden evvel vardıkları inkişaf mertebesinin ve dünyanın

bu kısmındaki ilk medeniyetlerin tevellüdünde en fazla hisse ve mevkie sahip olduklarının meydana çıkarılmış bulunmasıdır. Eskilerin müphem surette *Turanî* dedikleri *Çitler*, Altay ırkı ailesine mensupturlar [1].

5. *SUMER-AKAT-ELAM DEVLETLERİ*

*Sumer*lilerin, *Akat*lıların, ve *Elam*lıların teşkil ettikleri devletler muhtelif tarihî şekil ve mahiyet arzederler. Bunların teşkilâtı siyasiyelerile, Altaylarda, tarihin malûm olan ilk Türk tarzı hükûmetleri arasında büyük bir benzeyiş vardır. Denilebilir ki, Türklerin, ilk hükümet sistemleri, muayyen hudutlar dahilinde müşterek ülkede, muhtariyet ve hattâ istiklal sahibi siteler veya kabileler halinde, toplanmış grupların, konfederasyon teşkil etmeleridir. Her sitenin bir reisi olduğu gibi bunların üstünde her konfederasyonda da bir reis bulunur. Umumun riyasetine geçen reis icabında tebdil olunup diğer bir site veya kabile reisi onun yerine geçer.

Kalde ve Elamda siyasî teşkilât, dinî teşkilâtla birleşmiş gibi görülüyor. Orada birer de site ilâhı bulunurdu. Site kıralı, site allahının vekâletini de haiz olurdu.

Kıralların, bilhassa heyeti umumiyesinin başına geçenlerin, mabut yerine kendini ikame etmesi, veya, bütün siteler allahlarını bertaraf ederek, bütün siteleri, kendi mabudu olan allahın emrine itaata mecbur tutması, veya onun vekili sıfatile kendine mutlak bir surette inkıyat talep etmesi

[1] Francois le Norment, Histoire Ancienne de l' Orient.

devirleri Samîler zamanında başlar. Siteler, şundan ibaretti: Her cemaat, kendi ilâhı için, bir mabet, kıral için bir saray ve çiftçi, çoban yahut tüccar, san'atkâr ve saire halk için, meskenler yapardı, ve bunların heyeti umumiyesini süimletle muhafaza altında bulundurmak için etrafa bir sur inşa olunurdu.

Kalde ve Elamda, daha tarihlerinin mebdelerinde birçok siteler yapılmıştır. Fakat, bunların hemen kâffesi topraklara gömülmüş bir haldedir. Ancak son zamanlardadır ki, izleri bulunup birer birer meydana çıkarılmağa başlanmıştır. Şimdiye kadar malûm olmuş bulunan ve *kıral şehri* dedikleri *siteler* on bir tanedir. Bu şehirlerden üçü *Uruk*, *Ur*, *[1]* *Adap* olmak üzere Sumerdedir.

Dördü, *Kish*, *Aksak*, *Opis*, *İsin* olmak üzere Akatta.

Biri, *Mari* olmak üzere ayrıca Orta Fırat üzerinde.

Biri de Diclenin membalarına yakın taraflarda *Gutiyum*.

İkisi de Elamda *Sus*tan başka olarak *Avan* ve *Anan Hamazi*.

Bu şehirlerden maada Allah *Enlil*in mabedi olan *Nippur*;

Kezalik Sumerde *Lagaş* (Tello).

Daha bir takım şehirlerle beraber, diğer, yerleri tayin edilmeksizin sayılan bir takım büyük şehirler de vardır.

Kıral şehri denilen büyük şehirler yekdiğerini müteakıp gelen müteaddit sülâlelere payitaht ol-

[1] Ur, türkçe hendek veya hendekle çevrilmiş kale demektir.

muştur. Bu kadar dar bir mıntakada payitaht olabilecek bu kadar çok şehir yapılmış olması ve muhtelif kıralların payitaht tebdil etmiş olmaları bu devletin *idarî, malî* ve *askerî* intizam ve menabie malik ve yüksek bir medeniyete sahip bulunduğuna delâlet eder. Bu tarz siyasî teşekkül, iki zıt amilin tesiri altında mütalea ve izah olunabilir. *Her şeyden evel, her cemaat, hürriyetlerine sahip kalmayı esas tutuyorlardı.* Diğer taraftan da bilhaasa yaşadıkları memleketin tabiati, müşterek ve sıkı çalışmayı talep ediyordu. Çünkü, Dicle veya Fırat bir yerinden taştığı zaman, yalnız bir kişinin veya bir sitenin arazisini su altında bırakmakla kalmıyacaktı. Binaenaleyh bu hükûmet prensibi, Kalde ve Elam Türklerinin, *hür*, *medenî* ve *çalışkan* tabiatlarına uygun geliyordu. Bunların böyle bir sistem dahilinde çalışmaları sayesinde memleket, fevkalâde mamur, müzeyyen ve zengin oldu. Her tarafta şehirler yapıldı. Meyva ağaçları, hurma ağaçları, bağlar, bahçeler, mahsuldar tarlalar memleketi tezyin ediyor ve servet getiriyor, sanayi zenginleşiyordu. Şehirlerin mağazalarına ve mabetlerine hazineler yığılıyordu.

Mezopotamya bahçesi milâttan 5000-4000 sene evel garpta çölün kumları ve şarkın sert dağları arasında nazarları bir *cennet* cazibesile kamaştırıyordu.

Bu bahçe bütün tarihi esnasında, çiğnenmek felâketinden masun kalmıyacaktır.

Umumî tehlikenin henüz pek az hissolunduğu devirlerde, Elam, Sumer, Akatlılar biribirine tamamen tâbi olmaktan ziyade herbiri kendi dairesi dahilinde, hemen ayrı bir siyasî mevcudiyet teşkil ediyorlardı. Fakat, gittikçe, daha ziyade

hissolunmaya başlıyan tehlike, reislere sağlam bir ittihat lüzumunu ihtar etti. Bunun neticesinde kuvvetlerini, komşularına tanıttırmak ve iktısadî ve fikrî kabiliyetlerinin daha parlak bir surette inkişafını temin etmek maksadile müşterek bir devlet kurdular.

Bu devreye kadar Sumer, Akat, Elamlılardan herbirinin, kendi içlerinden çıkmış sülâleleri vardı. Bundan sonra, bir idareye tâbi olacaklardı.

Yeni idarenin siyasî mahiyeti böyle olmakla beraber, malûm olan on bir kırallık şehri yine ayrı ayrı istiklâllerini muhafaza etmekte addolunuyordu. İşte bu siyasî teşekkülün şu hususiyetinden dolayı, Samîlerin iktidara geçtikleri zamana kadar (m. ev. 2225 senesi), kırallık şehri olan sitelerden hiçbiri daimî olarak, payitaht olmak rolünde ısrar etmedi. Bu hususta, tefevvuk münavebe ile:

3 defa Sumerlilere,
4 defa Akatlara,
2 defa Elamlara,
1 defa Mari Sitesine ve
1 defa da şimalde Gutiyumlulara geçti. Bunu da ilave etmeliyiz ki, Lagaş gibi sülâle yetiştirmiş olan sitelilerin, heyeti umumiyeye kumanda etmesi gibi, ahval dahi vaki olmuştur.

Bu hal, siyasî birliğin idamesile beraber, bir sitenin kendi lehine olarak vahdeti temerküz ettirmediğini, sureti umumiyede kuvvetler beyninde asırlarca müddet tevazünün devam ettiğini gösterir.

Burada, şunu da söylemek lâzımdır ki, kuvvet ve vahdeti elinde tuttuğu kabul olunan bir Allah vardı. Kırallık şehri olmıyan *Nippur*da oturan bu Allah, *Kalde*nin birinci dinî kuvveti olan *Enlil*

idi. İktidar mevkiine geçen hangi sülâle olursa olsun, kıralı intihap eden ve ona, yeryüzünde kendi vekâlet salâhiyetini veren Enlil idi.

Enlil, harp ilan eder, ittifak ve muahede akteder, kanunları ilham eder ve bunu yalnız Kalde ve Elam için değil, bilâhare, Kalde şimal mıntakasına gelip sokulmuş olan Samîler için de yapardı. İhtimalki bu Nippur ve Enlil, birinci *Kiş* ve birinci *Uruk* sülâlelerindenberi mevcuttur.

6. KALAMDA DAHİLÎ REKABETLER VE MÜCADELELER

Sumer şehirlerinden birinin kıralı teferrüt daiyesine kalktı. Komşularına saldırdı, ve gûya, Allah *Enlil* den Sumer, Akat ve Elam memleketlerini tahtı zaptına geçirmek iradesini almıştı (m. ev. 3050).

Bu adamın torunu ayni harekete devam etti. Diğerleri bunun üzerine yürüdü. Bu suretle devletin inzibatına halel, kuvvetine zaaf geldi. Bu vaziyetten istifade eden Agadeli *Sargon* namında bir zat ortaya çıkarak, m. ev. 2850 tarihlerine doğru *Kalde* de bir imparatorluk teşkil etti. *Kalde* ye kâmilen hâkim olduktan sonra *Amanos* ve *Toros* ve *Suriye* istikametlerinde istilâlar yaptı. *Elamlar artık yalnız başlarına istiklâllerini muhafaza ediyorlardı.* Sargonun ahfadı, imparatorluğun kuvvetenmesine çalıştılar. Acem körfezinde büyük donanma yaptılar. Şarktan Acemistana, şimalden Anadoluya sarktılar. Garptan Akdeniz sahillerine kadar ilerlediler ve Finikede teessüs ettiler.

Eskidenberi Mısırla, mevcut olan münasebat ziyadeleşti. Bu yüzden bir takım Mısır fikir ve

felsefeleri *Kalde* ye geçti. Ezcümle, Kalde hükümdarları o zamana kadar mabetlerde kapalı duran mabutların yerine, Fir'avunları takliden, *kendilerini* ikame ettiler. İnsanları kendilerine taptırdılar.

***

Bundan sonradır ki Sumerliler isyan ettiler. Bunun neticesi olarak (m. ev. 2648—2623 arasında) Sargon hanedanı yerine geçtiler. Bu Sumerlerin dördüncü *Uruk* hanedanı idi. Anlaşılıyorki, bunlardan daha evel, üç *Ur* veya *Uruk* hanedanı geçmiştir. İlk hükümdarlarının ismi *Urkhom* dır. Ur şehrini, bu kıral inşa ettirmiştir. Şehri muhteşem abidelerle süsledi. Kapıları tunçtan bir mabetle yüksek bir ehram bu nevi abideler cümlesindendir [1].

Bu dördüncü *Sumer* sülâlesinden sonra, memlekete yabancı bir sülâle gelip hâkim oluyor. Bu yeni sülâle Diclenin şarkından, Hazer denizi civarından geliyordu. Bu hâdiseden sonra, (m. ev. 2622 2598) Mezopotamyanın şimali şarkî mıntakalarından bir muhaceretin gelmiş olduğu anlaşılıyor. *Kalde* yi işgal eden yabancı sülâle icrayı hükûmet ettiği bir asır zarfında, Mısırın, fir'avunları, karadan ve denizden bunların aleyhine sefer icra eylediler. 120 sene hükümran olduktan sonra, Sumerlerin isyanı üzerine (m. ev. 2497—2475) memleketten çıkarıldılar. Yeniden mevkii iktidara gelen Sumer kıralları bir taraftan Filistine hareket yaptılar, diğer taraftan eski müttefik ve ırkdaşları *Elam* lılar üzerine hücum ederek *Sus* u zaptettiler.

[1] Şimdiye kadar yapılan hafriyat ta Urkhom ahfadından kıral Gudeanın m.ev. 3600de yapılmış sekiz heykeli bulundu.

∴

Bundan sonra yeniden Kalde ülkesinde derin bir kargaşalık oldu.

Gudea ve *Dungi* den sonra gelmiş olan kıral *Bur — Sin* bu esnada Asur Kıralı *Zariko* yu tahtı idaresine alıyordu (m. ev. 2390-2385).

Bu Zariko ismi, ilk defa işitiliyordu. Bur — Sin'in halefi *Cimil — Sin* şimalden gelecek taarruzlara karşı Dicle — Fırat arasında bir duvar yaptırıyordu. Gerek bu, gerek halefi *İbi — Sin* (m. ev. 2380 — 2358) arasında, cenuptan ve şarktan istilâya uğradılar. Evvelâ Elamlar kendilerini toplayıp mukabil taarruza geçtiler, Mezopotamyayı işgal ettiler ve Filistine kadar gittiler. Elam kırallarından *Kutur* Filistin hükümdarı unvanını aldı. Fakat, burada da mağlûplar *Elam* lılara karşı mukabil taarruza geçtiler. Onları ricat ettirerek Mezopotamyaya kadar takip ve mağlûp ettiler. Bu suretle, Kalde hükümdarlığı Fırat yukarılarında *İsin* de yerleşen bir Filistinli Samî hanedanı geçti. Bunun karşısında Larsada, *Elam* lı bir hanedan muhafazai mevki etti (m. ev. 2307 — 2095).

7. *SUMER, AKAT, ELAM DEVLETLERİNİN AKİBETİ*

İşte bu karışık ve gayri tabiî vaziyet birinci *Babil* sülâlesinin vücut bulmasına sebep oldu (m. ev. 2225 — 1926).

Bu suretle tarihlerinin ilk devirlerinden itibaren binlerce sene beraber yaşadıktan sonra, bilâhare, birbirlerinin hasut düşmanı olan ve bu halde birçok seneler birbirlerile vuruşan Sumer

Akat, Elamlılar arasında devam eden mucadeleler nihayet *Sarmîlerin istilâsile hitam buldu.*

8. ASURLULAR

Asurluları, Kaldeliler doğurmuştur. Bunlar muharebeler ve muhaceretler esnasında şimale çıkan bir kısım Samîlerle Kuşluların ve Hazer tarafından gelen bazı kabilelerin teşkil ettikleri bir halktır. Bu halk Dicle havzasının dağlık sahalarında ayrı ayrı bir takım şehirler bina ettiler ve oralarda, milâttan 2500 sene kadar evel küçük küçük birtakım hükûmetler kurdular.

En mühim site *Asur* şehri idi. Tarihteki Asurlular namı da bundan gelir. *Kala, Ninuva* gibi diğer şöhret bulan siteler de yaptılar.

Asurlular, medeniyetçe, Anadolu komşuları *Etiler*den ve cenup komşuları Sumer — Akatlardan, çok zamanlar dun derecede kaldılar.

Komşuları, muhtelif sebeplerle zâfa duçar olduktan sonradır ki, Asurîler kendilerini göstermeğe başladılar.

Milâttan evel 1300 senelerine doğru tefevvuk Babilden Asurlulara geçti. Kalde ile Asur memleketleri kâmilen Asur Kıralı I inci *Salmanasar* idaresinde birleşti.

I inci *Tiglat — Palasar* (m. ev. 1100), fütuhatını garben Filistine ve Akdenize kadar ilerletti. 42 kavmi mağlûp ettiğini bizzat müftehirane nakleder.

Bundan sonra, bir tereddi devri geçer. Bu devrin mümessili *Sardanapal*dır. Badehu, tekrar, III üncü *Salmanasar* (m. ev. 850) ve III üncü Tiglat Palasar (M. ev. 745) gibi kahraman kırallar, Suriyeyi tekrar fetih ve Yahudilere ve Fenikelilere

hakimiyetlerini teşmil ettiler. Bu tarihte idi, Asur yerine *Kala*, devletin payitahtı oldu.

Asurluların en parlak sülâlesi meşhur *Sargonlar*dır. Bu sülâleyi teşkil eden (m. ev. 722) II inci *Sargon*, sefih kırallardan birinin başkumandanı idi. Sargon ufaktefek kabilelerle değil büyük devletlerle fütursuz çarpıştı. Çetin bir askerdi. Babili iki defa zabt ve Babil kıralı *Meradaş Baladan*ı mağlûp ve firara mecbur etti. Müttehit Suriyelilerle Mısırlıları mağlûp, Yahudi kırallığını tahrip eyledi. Kıbrısı haraca bağladı. Bu fatih ayni zamanda ilim ve san'atın muhibbi oldu. Ninuva kütüphanesini o yarattı.

Payitaht yapılan *Ninuva* yanında muazzam *Khorsabat* sarayını inşa ettirdi. Asur kuvveti, *Asur-Banipal* ile evci kemaline erdi. Mısıra girdi, Tep cenubuna kadar gidildi. Karadenizden Nile ve Acem körfezine kadar bütün devletler Asur — Banipala tâbi oldular.

Birkaç sene sonra, bu azametli develet, *Metlerin* kıralı *Kiyaksar* ın darbaları altında eridi (m.ev 612).

Asur devleti enkazından *Met İmparatorluğu* çıktı ve Metlerle müttefikan hareket eden Babililer ikinci defa *Babil kırallığını* kurdular ve Suriye'de Mısırda büyük istilâlar yaptılar. Anadoluda, Lidyalıların kırallarını mağlûp etmek için Metlere yardım ettiler. Babil kıralı *Nabuhu - Nodosor*, Babili tamir ve ihya eyledi.

Babillilerin son hükümdarı, *Baltazar* oldu. Pers Kıralı *Kurus* (Keyhusrev) (m. ev. 539) da, onu mağlûp etti ; ve ahalinin alkışları arasında Babil memleketlerine girdi.

Babil kırallarından *Buhtunusur* un (m.ev. 600) da Babile esir olarak getirdiği yahudileri serbest bıraktı.

9. SUMER MEDENİYETİ

Bugüne kadar vaki olan keşfiyattan beşerin *ilk medeniyeilerinden biri* olduğu anlaşılan Sumer medeniyetinin uzun müddet Ön Asyada umumî bir medeniyet olduğu, bilhassa Akad ve Elamların tamamen bu medeniyet tesiri altından kaldıkları ve yüksek bir seviyeye erdikleri sabit olmuştur.

HAYVANCILIK VE ZİRAAT

Sumerler bazı hayvanları ehlîleştirip onlardan istifade etmekte ilerlemişlerdi. Koyun, keçi ve domuz besliyorlardı. Bunların yünlerinden faidelenerek dokuma dokuyorlardı. Evlerinde dokuma tezgâhları olduğu gibi müteaddit tezgâhlı dokuma imalâthaneleri de vardı.

Ziraatte ilerlemişlerdi. Sapan, düğen gibi bugün bile kullanılan muhtelif ziraat aletlerine maliktiler. Sun'î vasıtalarla (kanallarla) tarlaları sulayarak, hububat yetiştiriyorlardı. Vâsi arazide bilhassa nehir kenarlarında müşterek teşebbüslerle kanallar açılır ve ilmî denecek usullerle nehir kontrol edilir, irva ve iska ameliyatları yapılırdı. Sumerin refahı *ziraat ve ticarete* istinat ediyordu. Hemen kâmilen ziraat esası üzerine tanzim edilmiş olan memleketin bir kısmı hükümdara, diğer bir kısmı da fertlere ait çiftliklere ayrılmıştı. *Bakır ve altın madenlerini* istimal ediyorlardı. Maden dökümü işlerini ve madenlerden halita yapmayı biliyorlardı. Alelâde kullandıkları aletler Mısırlıların hattâ tarihî devirlerinde kullandıklarından çok daha mükemmeldi. İptida bakırı, sonraları *altını,* ziynet eşyası olarak kullandılar. Kadınların *inci* ve kıymetli taşlardan gerdanlıkları vardı. Mezo-

potamyada taş bulunmadığından binalar için başka bir madde istimali icap ediyordu. Sumerler, yapılarını güneşte kurutulmuş kerpiç *tuğladan* yaptılar. Tuğladan yapılmış büyük binaları, abideleri vardı. Meselâ, *Kışta* meydana çıkarılan tuğla saray geniş bir sahayı kaplamaktadır. Bu sarayda ve diğer mahallerde tuğladan muazzam sütunlar bulunmuştur. Duvar tezyinatı hayrete şayan derecede mükemmeldir.

SANAYİ Bu tezyinattan *sedef işlemeciliğine* de vâkıf oldukları anlaşılıyor. *Kış sarayı* o zamanki memleketin rahatını ve mimarların, san'atkârların yüksek meharetini gösterir.

Bu kadar eski devirlerde Sumerler sütun, kemer, kubbe gibi garba ancak binlerce sene sonra girmiş olan mimarî şekillerini bilerek umumiyetle kullanmışlardır. Tarihte, *ilk kemer ve kubbe* Sumerlilerde görünür. Sumerlerin bina ettikleri sun'î tepeler üzerine kurulmuş mabetler — ki meşhur *Babil kulesi* bunlardan biridir — mimarî eserlerin harikalarından sayılabilir.

Bu yüksek mimarî ile anlaşılan medeniyet seviyesi, mezarların zenginliğinde de görülmektedir. Altın ve gümüş eşya, evani, silâhlar, kıymetli madenlerden yapılma aletler, mezarlarda mebzulen bulunmuştur. Bu mezarlarda sedef tezyinatı çok görülmektedir. Hükümdar mezarlarında altın serpuş, hükümdarın adını taşıyan altın kupa, gümüş kemer, altın, gümüş ve sedef gerdanlıklar, küpeler, *altın heykeller,* altın iğneler vardır.

Heykeltraşlıkta da çok usta idiler. Bir hükümdar kadını mezarından çıkarılan gümüş bir inek başile gümüşten iki dişi aslan kafası büyük bir

istidat ve meharet eseri idi. Yine bu mezarda bulunan eşek heykeli, mükemmel bir realist san'at eseridir. *Heykeltraşlıkta* bu derece inkişaf, ancak milâttan evel V inci asırda Yunan üstatlarında görülebiliyor. Sumer hükümdarlarından *Gudea* nın heykeli bugüne kadar keşfedilmiş olan heykeller arasında muayyen ve hakikî bir şahıs gösteren *ilk heykel* sayılmaktadır. Sumer heykeltraşlığı yalnız teknik itibarile değil, mefkûre noktai nazarından da yüksekti. Heykeller umumiyetle sarayların tezyinatında kullanılır idi.

Sumerlerden sonra gelen Babilîler ve Asurîler, Sumer san'at an'anesini taklide devam ettirmişlerdir.

Sumerler pek medenî ve zengin memleketlerine etraftan gelecek tecavüzleri men ile medeniyetlerini muhafaza için kuvvetli bir *askerî teşkilât* meydana getirmişlerdir. Sumerde ücretli bir ordu yoktu. Her vatandaş bilkuvve bir askerdi. Ve her an harbe çağrılacağı için hazırlanmış bulunurdu. Hükümdar şahsen harbe iştirak eder ve ön safta muharebe ederdi.

MİLLİYETPERVERLİK VE KANUN

Sumerler çok haysiyet ve vakarlarını korur millî gurur sahibi ve *milliyetlerile müftehir* bir kavm idiler. Memleketleri istilâ edildiği zaman galiplerin hâkimiyeti altında teşriki mesai etmeğe razı olmadılar. Sumerlerin umumî bir isyanile *Sargon* saltanatının hitama erdiği malûmdur.

Milâttan 1900 sene evel vazolunan *Hamorabi kanunu eski Sumer kanunlarının ve âdetlerinin bir araya toplanmasından ibarettir.* Zaten Babil medeniyeti, her cihetçe Sumer medeniyetinden müştaktır.

Hamorabi kanunu bu mıntakada ilk defa meydana gelen kavanin mecmuası da değildi. Sumerlerin üçüncü Ur sülâlesinden *Dungi zamanında tedvin edilen kavanin mecmuası* Hamorabi kanunlarının en yakın esasını teşkil eder. Bundan evvel meselâ *Urukagina* zamanında toplanılmış kanunlar da vardı. Fakat, Samî Hamorabinin kanunları Türk Sumer kanunlarından ceza itibarile *daha şiddetli* idi. Meselâ ailede iki taraftan birinin hiyaneti, Hamorabi kanunlarında idam ile cezalandırıldığı halde, Sumerlerde talâka bile kâfi bir sebep teşkil etmezdi. Keza Sumerler esirlere karşı muamelelerinde daha şefkatli idiler. Bir kölenin kaçması, Hamorabi kanununa göre idamı istilzam ederdi. Halbuki Sumerler küçük bir cezayi naktî almakla iktifa ederlerdi. Sumerlerin *muntazam mahkemeleri* vardı. Muntazam *tapu* muamelâtı yapılırdı. Müşterek tasarrufla beraber şahsî mülkiyet te mevcuttu.

Sumerlerde aile teşkilâtı *monogamı* üzerine müessesti. Her iki cinsten gençler arasında serbest görüşmeğe mesağ vardı. Bir genç ile nışanlanan veya sözleşen kız, izdivaçtan evvel kayınbabasının evinde kalabilirdi. *İzdivaç, dinî bir mahiyette değildi.* İzdivaçtan sonra kadın aile mallarında ve mülklerinde müşterekti. Erkek, kadının rızası olmaksızın müşterek malları satamazdı. Aile borçları için her ikisi mes'ul idilir. Kadın iktısadî bir istikbale sahipti, istediği işi tutabilirdi; tezgâhlarda, mağazalarda çalışır, yüzü açık olarak gezerdi.

TALİM VE TERBİYE

Sumerlerin *talim ve terbiye teşkilâtı mükemmeldi.* Erkek ve kız çocukları bir arada tahsil ederlerdi. Mekteplerde okuma yazma, grammer, inşa, coğrafya, riya-

ziye, mesaha usulleri, mikyaslar ve edebiyat öğretilirdi. Yüksek mekteplerde *tabipler, mimarlar* gibi meslek adamları yetiştirilirdi. Sumerlerin birçok allahlara inanan bir dini vardı. Allahlar insan şeklinde ve mahiyetinde tasavvur olunuyordu. Mabetler, bu ilâhların evleri idi. Bunlar orada beşerî bir hayat yaşarlardı. İnsanların saadet ve nikbetile yakından alâkadar idiler. Mücazat ve mükâfatları dünyada verirlerdi. Sumerler ruhun bakasına inanmakla beraber, ahirete, cennete, cehenneme inanmazlardı.

DİN VE İLİMLER

Sumerler en büyük allahlarına *Dingir* ismini vermişlerdir. Bunun Tangrı, Tengri, Tanrı kelimesi olduğunu Sumer dilile uğraşan bazı ulema söylemişler ve hattâ Sumerlerin Türk olduğuna daha birtakım kelimelerle beraber bunu delil olarak göstermişlerdir. Bundan başka Sumerler de *Enlil, Mama, Nin-tar* ve muahhar devirlerde Sumerlerden kalmış olması muhtemel olan *Bel, Bin, Annon* gibi mabutlar da vardır. Bu son mabutlardan *Bel*, maddeye şekil veren, dünyayı nizama sokan kuvvet; *Bin* kâinatı yürüten zekâ, *Annon* ise güzel san'atı yaratan kudrettir.

Sumerlilerin fikirlerinin filî tezahürleri tetkik olunursa müspet bir felsefeye salik oldukları anlaşılır.

Sumerler mabutlarını güneş, ay, yıldızlarla da karıştırarak bu semavî cirmlere de taparlardı. Ve bunların hareketlerile dünya hâdiseleri arasında bir münasebet görürler ve onların hareketlerinden istikbalin keşfolunacağına inanırlardı. İşte bu itikatlar, Sumerlerin güneşe, kamere,

yıldızlara ehemmiyet vermelerini ve bunların hareketlerini tarassut ve tetkik ve hesap etmelerini mucip oldu. Mabetlerdeki müteaddit katlı kuleler, tarassud ta yardım ediyordu. Bu suretle Sumerde *heyet ilmi* tedvin olunmağa başladı. Şemsî, kamerî seneleri hesap ettiler, seneyi 12 aya ayırdılar. Gün, saat taksimini yaptılar; seyyarelere isim taktılar. Takvimlerde kerrat cetvelinin esasını kurdular. Bugünkü ölçüleri tesbit ettiler ve bu suretle de *riyaziye ilminin* tedvinine başlanmış oldu.

Allahların mücazat ve mükâfatları dünyevî olduğundan Sumerler hastalıkları allahların verdiği ceza gibi görürlerdi; yani allahlara karşı irtikâp olunan bir günah, bir kusur yüzünden hastalığın vukua gelmiş olduğuna inanırlardı. Buna binaen, hasta, allahları memnun etmeğe mecburdu. Rahiplerin tavassutu ile allahların affi kazanılmağa çalışılırdı. Fakat daha müspet tedavi tarzı da vardı. Hasta umumî bir meydana yatırılarak gelen geçenden hastanın musap olduğu hastalık hakkında rey alınır ve bu reylere göre tedavi olunurdu. Muvaffakıyeti intaç eden tedavi tarzları tesbit olunup mabetlerin duvarlarına hakolunurdu. Tedavide türlü otlar istimal olunmuştur. Tedavi tarzlarının, tedaviye yarıyan nebatların tesir ve hassaslarını tetkik yolile Sumerde *tababetin ilk müspet esasları* hazırlanmış oluyordu.

EDEBİYAT VE YAZI.

Sumerlerin *edebiyatı da çok zengindir.* Edebiyat evvelâ dinî efsane ve destanlarla başladı. Hilkate ait efsaneler, dinî ve millî kahraman destanları ibda olundu; muahhar devirlerde Sumerin düşmanlar tarafından istilâsı üzerine müessir mersiyeler yazıldı,

Bu eserler Sumerlerin edebî istidadına parlak delillerdir. Sumer edebiyatı, diğer lisanlara, ezcümle Samî lisanlarına tercüme olunuyordu.

Sumerde edebiyattan başka birçok muharrerat ta yazılmıştır; ve bunları yazmak üzere bir *kâtipler sınıfı* da teşekkül etmişti. Kâtipler, mektupları, kontratoları ve saireyi kil levhalar üzerine yazarlardı.

Bugünkü malûmatımıza göre *tarihte ilk yazı, Sumerlerin yazısıdır.* Sumerler bu yazıyı geldikleri Orta Asyadan getirmişlerdir. Ve bütün Ön Asyaya uzun asırlar bu yazı hâkim olmuştur. Sumerleri takip eden milletler, bu yazıyı kullanmışlardır. Sumer yazısı, yukarıda söylendiği veçhile "çivi yazısı„ idi.

MİMARÎ VE KONFOR

Sumerler, mabetlerini evvelâ sun'î tepeler vücude getirerek onların üzerlerine yaparlardı. *Ziggurat* dedikleri bu tepelerin en meşhuru "Babil kulesi„ namını alan tepe ve mabettir. *Ziggurat*lar, kâinatın taksimatını (yeraltı, yeryüzü, gök) tasvir ediyor ve semaya, Tanrıya giden yolu temsil ediyordu. Bunların en muhteşem yeri, muazzam kemerli, methali ve büyük kubbesi idi. Kapılarında altın, gümüş tezyinat var idi; duvarları renkli resimler ve sair tezyinatla bezenmişti. Sumerlerin hususî hayatı da medeniyetlerinin yüksekliğini gösterir. Orta sınıftan Sumerlinin tuğladan yapılmış iki katlı, duvarları beyaz boyalı evine kemerli bir kapıdan girilir. Evin üst katında aile yaşar, alt katında misafir kabulüne mahsus geniş bir oda vardır. Evin yeraltında *su tesisatı* mevcuttur. 12, 14 odası vardır. Yemek masaları, arkalı ve yastıklı sandalyeler, altın veya gü-

müş kakmalı karyolalar, zengin evlerde halılar evin mobilyesini teşkil eder. Yemekte *madenî çatal* kullanılırdı.

Arkeoloji ve filoloji tetkikattan çıkan yukarıdaki muhtasar malûmat bile *Sumer* medeniyetinin kıymetini ve umumî medeniyet tarihinde Sumerlerin ehemmiyetini kâfi derecede gösterir zannındayız [1].

[1] C. Leonard Woolley, Les Sumériens, Paris 1930.

MISIR

MISIR VE NİL — MISIRIN İLK AHALİSİ
MISIRIN TARİHİ — MISIR
MEDENİYETİ

VI. MISIR

XIX uncu asra kadar, *Mısır*ın, sahih olarak tarihi bilinmiyordu. Mevcut malûmat, masallarla karışıktı. Mısırlıların kendileri de, 2000 yahut 3000 seneden evelini bilmiyorlardı.

Mısır tarihi, Mısırlıların yazısı okunduktan (1822) sonra ve bugüne kadar, Mısır topraklarında, birçok âlimler tarafından yapılmakta olan taharriler ve bulunan eserler ile meydana çıkmıştır.

I. MISIR VE NİL

Mısır, Afrikanın şimal - şarkındadır. Asyaya, Süveyş berzahı ile bitişir. Şimalde Akdeniz ve şarkta Kızıldenizle çevrilmiştir. Garbı ve cenubu çöl ile sarılmıştır.

Mısıra hemen hiç yağmur yağmaz. Gök daima, tam açık ve mavidir; gündüzler, parlak güneşin altında yakıcıdır. Geceler, çöllerde olduğu gibi, serindir. Ortasından büyük bir nehir, *Nil*, geçmeseydi, Mısır, bir çölden, taşlık ve çıplak bir ovadan başka birşey olmıyacaktı.

Mısır "bir Nil vergisi„ dir. Doğrusu, Mısır toprağını yaratan, Nil nehridir.

Nil, dünyanın en büyük nehirlerinden biridir. Bu nehir, başlıca Habeşistandan gelen *Göknil* ile, hattıistiva altındaki büyük Viktorya - Alber gölleri mıntakasından gelen, *Aknil*in birleşmesinden

meydana gelmiştir. Cenuptan şimale akan bu nehir, Mısır kıt'asına girmeden evel altı çağlayan yapar. Bu çağlayanların şimalde sonuncusu Siyen (Assuan) dadır.

Siyen den sonra Nil, Akdenize doğru gider; yatağının sağında ve solunda kayalıklı tepeler vardır.

Nil in geçtiği vadi 1000 kilometredir. Bu vadinin, orta genişliği ise 15 kilometredir.

Hiçbiryerde 20 kilometreden fazla genişliği yoktur. Bu vadi bazan, dar bir geçit olur. Şimale doğru, Kahire hizasında, Nil birtakım kollara ayrılır. (V) şeklinde bir müselles teşkil eder. Bu müselles, çok eski zamanlarda, Akdenizin bir körfezi idi. Nil, bu körfezi, binlerce sene içinde getirdiği çamurlarla doldurdu. Hâlâ da, her sene, bir metre kadar doldurmaktadır. Bu suretle meydana gelen ovada, nehrin kolları ile sahilin resmettiği şekil, Yunan alfabesinin D si olan Δ (delta)ya benzetildiği için Yunanlılar, bu mıntakaya *Delta* demişler.

Geniş Delta ovasına, *Aşâğı Mısır* adı verilir. *Nil* in, uzun ve dar olan cenuptaki geçitleri mıntakasına *Yukarı Mısır* denir.

Bütün Mısır, Delta ile Nil vadisinden ibarettir. Bu dar, uzun mıntakanın, şarkında Arap, garbında Libi, cenubunda Nubi kum çölleri vardır.

Haziranda, Nil kıyıları kurur. Nehir artık yatağını doldurmaz, hemen tebahhur etmiş gibidir. Nebatlar, hayvanlar, insanlar güçlükle soluk alırlar. Mısır ölecek sanılır.

Fakat, her sene, hemen ayni tarihte, 20 hazirana doğru, Nil, canlanır. Zira, Habeşistan dağları üzerinde karlar erir ve Hattıistivada şiddetli yağmurlar yağar. Bu sebeple Nil, kabarır, taşar, bü-

tün vadiyi doldurur. Yalnız yüksek tepeler üzerinde yapılmış köyler, adacıklar halinde, meydanda kalır. Bu köyler, yüksek yollarla birbirine bağlıdırlar. Nehri tutan bentler, 15 haziranda kaldırılır.

Nil, ilk taşmağa başladığı günlerde, güzel mavi rengini kaybeder. Yeşil ve sıhhate dokunan bir su akar. Bu, Nilin *Bahri Gazal* denilen bataklık cenup mıntakalarından getirdiği, nebatî maddelerden ileri gelir. Bu "Yeşilnil" birkaç gün içinde, daha kabarır ve bir defa daha rengini değiştirir. Bu defa suları, kırmızı bir çamurla doldurur; kan gibi akar. Bu da, nehrin dağlık mıntakadaki yatakları kenarlarından koparıp getirdiği volkanlık topraklardan olur. "Kırmızınil" in suyu, serindir ve içilebilir.

Ağustos ve eylûl aylarında nehrin yükselmesi tam olur. Sonra, yavaş yavaş, ikinciteşrin sonunda, nehir yatağına girer. Toprak üzerinde bereketli bir mil bırakır. İşte o zaman, ekme başlar. Hafifçe toprağı sürdükten sonra, birincikânunda tohum atılır. Dört ay sonra sıkıntısızca mükemmel bir mahsul elde edilir. İlkbaharda, memleket mahsulle doludur, sayısız çiçeklerle süslüdür. Bulutsuz bir ışıkla aydınlanmıştır. Mısır yaşamakla bahtiyardır.

Umumiyetle başka yerlerde, eski zaman insanları, yiyeceklerini, giyeceklerini ve barınacakları yeri temin için, çok zaman ve emek sarfına mecburdurlar. *Mısırda toprak ve iklim, insanlara hayatı kolaylaştırıyordu.* Altı ay kendilerini zahmete sokmak istemiyenler, istedikleri gibi yaşıyabilirlerdi. Nil, onlar için çalışıyordu. Tabiat, Mısırlılara, Kaldeliler gibi eski medenî bir kavm olmaya yardım etti.

Sumerler, Akatlar ve Elamların yaptıkları gibi

ve ayni esbap ve ihtiyaçlar karşısında teşkilâtlı bir devlet kurmakta da Mısırlılara müessir olan, memleketlerinin hususiyetidir.

Nilin, her sene sulaması sayesinde, Mısır da, Mezopotamya gibi, dünyanın en mümbit memleketidir. Orada buğday o kadar çabuk yetişir ki, senede iki, hatta üç mahsul alınabilir. Buğday, arpa, darı ve her türlü hububat ve sebze Mısırın eskidenberi yetiştirdiği mahsullerdir. Bakla, nohut, mercimek, Mısırda tabiî olarak yetişirdi. Nar, kaysı ve incir ağaçları boldu.

Hurma ağaçları, ekseriya, birçok desteler halinde toplu bulunurdu.

Nil kıyılarında, havuzlar ve kanallar boyunca birçok su nebatları yetişirdi.

Bu nebatlardan *Papirüs* ve *Lotüs* meşhurdur. Papirüs liflerinden bir nevi kâğıt yaparlardı, ve bu kâğıtlara yazarlardı. Papirüs, bilhassa *Delta* da bulunurdu. Yemişini yedikleri Lotüs, hususile Yukarı Mısırda bulunurdu. Bunun çiçeklerinden süs yaparlardı.

Mısırlıların, sığır, koyun ve keçi sürüleri vardı. Eşek kullanırlardı. Asyadan gelen at süs hayvanı idi. Kaz ve ördek çoktu.

Her soydan köpekleri vardı.

Nilde, timsah, suaygırı, yılanbalığı, turnabalığı, şişip karnı havada olduğu halde yüzen garip bir balık (Fahaka) çoktu.

Güvercin, kumru, keklik, yabani ördek boldu.

Leyleğe benziyen *İbiş* kuşları da vardı. Bu kuşa, Mısırın bazı taraflarında taparlardı.

Mısırlılar, her türlü avcılığa çok düşkündüler. Memlekette her cinsten çok av vardı. İlk devirlerde, aslan, ceylan da çoktu.

Mısrın, ziraata ve oturmaya elverişli topraklarının hepsi, 30,000 kilometre murabbaını geçmez; bu küçük mıntakada, bugün, 13 milyon insan yaşıyor. Mısrın, eski devirlerindeki nüfusu bugününkünden az değildi. Bukadar küçük bir sahada, bukadar çok insanın müreffeh yaşayabilmesi, Mısırın nekadar feyizli olduğunu göstermeye kâfidir.

2. *MISIRIN İLK AHALİSİ*

Büyük bir medeniyet yapmış olan Mısır halkı nereden gelmiştir?

"Eski Mısırlılar, Nil sahillerinde, çok eski devirlerdenberi yerleşmişler ve orada tarihten evelki devirlerin cereyanı esnasında medeniyetlerini, yavaş yavaş, kurmuşlardır. Bu medeniyet sahipleri, bir cihetçe şimalî Afrikada bugün dahi yaşamakta olan *Tuarek* lere mensupturlar.„ [1]

Son keşifler ispat etti ki, Nil vadisi ve Delta, evvelâ taş devrinde, bundan sonra, milâttan 5000 sene eveline doğru tunç devrinde tanındı. Tunç madeni, *Kalde* den gelmiş olan kabileler vasitasile *Asya* dan getirilmiş olmalıdır. Bu kabileler, daha evel Nil sahilleri üzerinde yerleşmiş olan yerli ahali ile, o zamanlar karışmış olmalıdır.

Mısırlılar, ihtimal Süveyş berzahile Asyadan

[1] Mülâhaza: Tuareg, *Targui* nin cemi olarak kullanılmaktadır. Bunlar şimalî Afrikaya Hazar havalisinden gitme Türklerden olmalıdır.

Filhakika, bu mıntakalarda Hazar tipi taş aletler bulunmuştur.

(Jacques de Morgan, L'Humanité Préhistorique.

gelmiş bir kavmdir. Fakat, bunlar, Mısırlıların tarihi hakkında, bir şeyler bilinmiye başlandığı zaman, çoktanberi Mısırda yerleşmişlerdi.

Mısırlıların menşei mevzubahsoldukça birçok âlimler, Asya kıt'alarını Mısır ahalisinin menşei olarak görmektedirler. *Morgan* ve *Amelino*, kıymetindeki âlimler için birçok nebat cinslerinin geldiği Mezopotamya, Fir'avunların pek yüksek mukadderata doğru sevkettikleri bu ırkın beşiği telâkki olunmalıdır [1].

Pittart, Mısırlıların ırklarından bahsederken "bir ırkın taşıdığı Namü isminin asyalı„ demek olduğunu söyliyor [2].

Jacques de Morgan'ın bu noktayı tenvir eden bazı fikirlerini de zikredelim: "Herhalde bazı san'atların Dicle, Fırat ve Kerka nehirlerinden, Suriye, Palestin, Nil vadisine . . . . geçmiş olması hakikata benziyor.

"Bu san'atlar, belki, Yakın Asyanın şimalinden keçi ve koyun memleketlerinden gelmiştir. Orta Asya halkının ilk muhacereti veyahut hiç olmazsa bu insanların fikirlerinin ilk intikal ve intişarı en eski olmalıdır. Bu insanlar Mısırda henüz yontma taştan silâh ve aletler kullanan adamlar buldular. Yine bu insanlar, Afrikanın şimal sahillerinde yontma taş san'atları yerine başka san'atlar ikame eden yerlilere tesadüf etmiş olmalıdırlar.

"Bu san'atlardan ihtiyaçlarına en mutabık olanı Hazar san'atı idi.„ [3]

[1] Eugène Pittart, Les Races et l' Histoire. S 506.
[2] Eugène Pittart, Les Races et l'Histoire. S. 508.
[2] J. de Morgan, L' Humanité Préhistorique. S. 207.

MISIRIN İLK AHALİSİ

"Şurası muhakktır ki, maden Mısırda keşfolunmamıştır. Çünkü, Mısrın Delta kısmı, bakır devrini idrak eden insanlar tarafından iskân olunmadan evel meskûn değildi. Bundan başka, Mısırda bakır madeni de kıttır. Fakat, maden, an'ananın parmağıyle bize gösterdiği Yakın Asya şimalinde keşfolunmuştur.„ [1]

"Nil vadisinin, ilk devirlerde hiç olmazsa cenup kısımları kıvırcık saçlı Afrika kabileleri ve belki bunlarla beraber bazı *Libya*lılar tarafından iskân olunmuşlardır. Bu insanlardan evel — ki, cilâlı taş san'atını biliyorlardı — oralarda yontma taş insanları vardı. Nil cenubunda, cilâlı taş devrine dahil olunduğu bir zamanda, Mısıra düz saçlı, Asyalı kavmler tarafından bakır, ithal edildi. Bu Asyalı kavmlerin çoktan, nehrin deltasını işgal etmekte oldukları hakikat gibi kabul olunur.„ [2]

"Mısıra terakki Asyadan gelmiştir.„ [3]

Mısırlıların en seki kıral - allahlarına *Horus* denilirdi. Horus, Mısırın şarkında bulunan kıt'aların bir allahı gibi tanındı. Bu husus onların menşelerinin şarkta, Asyada olduğuna delâlet eder. Bazı abideler üzerinde Horus taraftarlarının Mısırın daha eski ahalisi aleyhine yapılmış muharebe tasvirleri görülür. Bu eserler, *Louvre* müzesindedir. Bu resimlerdeki bazı şahsiyetlerin tasvirlerinin *Sus* şehrinde bulunan emsali muhariplere müşabehetini tesbit ederler. Bu kanaatte bulunan âlimlere göre, *Horus* e mensup kabileler gerek Süveyş berzahı ve gerek Kızıldeniz ve di-

[1] J. de Morgan, L' Humanité Préhistorique. S. 308.
[2] L' Humanité Prèhistorique S. 313
[3] „ „ S. 314.

ğer yollarla Asyadan Mısıra ilk gelen insanlar değildir. Bunlardan evel ayni yollarla gelenler de vardır.

Bundan başka Mısır kıral - allahlarına verilen eski isimler *demirci* manasına olarak tercüme edilmiştir. Bunlar, hem muharip, hem maden san'atlarını yapan insanlardı. [1]

Bugün muhakkaktır ki, ilk Mısır ahalisi milâttan 5000 sene eveline doğru Asyadan gelmiş olan beyaz ırktır; bu ırk Nil vadisinde yerleşti. Kabileler halinde kümeler teşkil etti. Herbir kümenin reisi, dini ve kanunları vardı.

Bu malûmattan ve *Türk tarihine methalde* Türklerin umumî muhaceretlerine dair verilen tafsilâtın ihtiva ettiği delillerden Mısır deltasına yerleşerek *ilk Mısır medeniyetini kuranların Türkler olduğu* anlaşılır.

3. MISIRIN TARİHİ

Mısır tarihinin iptidasından başlıyan metodik tarihî bir yazı yoktur. Heykellerde, ehramlarda, mabetlerde görülen zafer menkıbeleri, tercümeihaller, kıral emirnameleri, idarî muhaberat, şahsî akitler yegâne vesikalardır. Bunlar da *objektif* değildir. Hepsi mabetlerde bulunmuştur. Dinî temayüllerin tesiri altındadır. Bütün bu metrukâtın tetkikinden sonra, vukuat ve hanedan salta-

[1] Les Premieres Civilistiones, par Gustave Fougères, Membre de l'Institut, Professeur à la Faculté des Lettres de Paris; Georges Contenaux, attaché au musée de Louvre; René Grousset; conservateur - adjoint de musée Guimet; Pierre Juguet, Professeur a la Faculté des Lettres; Jean Lesquier, Pr. à La Faculté des Lettres. Sahife: 28.

natlarını bir metot dahilinde tesbite imkân hâsıl olmuştur.

Nil vadisinin, delta kısmını ilk işgal edenler, Orta Asyadan muhtelif yollarla ve birbiri ardısıra gelmiş olan *Türk kabileleridir.* Bunlar bütün Türklerin ekseriyeti gibi brakisefal idiler. Bu insanlar tipine, Akdeniz havzası tipi diyenler vardır [1].

Bu benzeyiş Adalardenizi havzasının asıl ahalisinin de Türk olmasındandır. Bu tip yanında dolikosefal samî ve hamîler de vardır.

Bunlarla sonradan karışılmıştır. Bu sebeple Mısırda şimdiye kadar bulunan iskeletlerde ve heykellerde brakisefal ve dolikosefal tiplerinin her ikisi tesbit olunmuştur.

Türkler, Nil vadisine gelip yerleştikleri zaman muntazam ziraat ve sulama usullerini, hayvancılığı ve mütenevvi maden san'atlarını çoktan biliyorlardı. Bundan başka kuvvetli bir içtimaî teşkilâtları da vardı. Mısırda seri terakki ve medeniyetin sebeplerini bunda aramak lâzımdır.

Mısırın ilk ahalisini teşkil eden aile ve kabilelerin ayrı ayrı — bayrak makamında — birlik işaretleri vardı. Bunlar, kurt, şahin gibi hayvanların ve güneşin levhalar üzerinde çizilmiş resimleri veya bir hayvan derisi üzerine resmedilmiş çapraz oklar, v. s. gibi şeylerdi. Bu, alâmetler kendilerine kudsiyet izafe olunan bir takım timsaller idi. Eski Mısır ahalisi evvelâ, bu timsaller etrafında kabileler halinde idi. Kabileler reis tarafından idare olunurdu. Bu reislere, *Saru* [2] der-

[1] A. Moret, Le Nil et la Civilisation Egyptienne S. 44.
[2] Kelime (Saru — Han) daki saruya benziyor.

lerdi. Daha sonraları bu kabileler birleştiler. İşgal ettikleri araziye *Nome* (El) [1] dediler.

Kabilelerin bazı timsalleri, Mısır medeniyetinin nihayetine kadar Nomelerin isimleri olarak kald . Timsaller zamanla allah makamına çıkarıldı. Bu allahlar, diğer taraftan da *Saru* ların fevkinde, yegâne reisler ve kırallar tanındılar: *Allah-Kıral*

Nomeler, evvelâ müteaddit kırallıklar halinde bulundular. Sonra, bütün kırallıklar, bir krıalın etrafında birleştiler. Artık Mısır içtimaî heyeti, bir devlet haline geçmiş oldu. Mısır tarihi, milâttan 4 - 5 bin sene evelinden başlar.

.:.

Her Nomenin bir merkezi vardı: *Nut* İktidar, merkezde yüksek duvarlı şatosunda. *Het* oturan Allahın elindeyidi. Allahların unvanı, *Nep* idi. Allahın hükûmeti, kırallar ve yahut Nome valileri tarafından icra olunurdu. Herhalde İradenin menşei ilahî idi. Hükûmet icra eden kimse allahın vekili idi.

Kalde ve Elamda da ilk tarih ve ilk medeniyet devresinde idare şekil ve mahiyeti böyle idi.

Tarih devrinin allahlarından, *Horus*, *Hathor* [2] gibi bir kısmı; mahallî timsallerin fevkınde umumî, millî allahlar makamındaydılaı.

Horus, güneşi, şarkı, şark ufuklarını ifade eder

[1] Nome, El mukabilidir. Burada araziye nispeti vardır: Ülkedir.

[2] Horus = Hor = Hr şekillerinde yazılmıştır. Or = Ur, türkçedir; sema, güneş manasına da gelir. Oğus = Oğur kelimeleri de *Horus* e kalbedilmiş olabilir. Haathor, Hatun — Hor olmalıdır. Filhakika ikinci, birincinin karısıydı.

ve bir doğan (şahin) ile temsil edilirdi. İşte, bu allahlar namına Mısır medeniyetinin ilk kurulduğu *Delta* da hükûmet icra edilirdi. Yukarı Mısır allah *Set* [1] namına başkaları tarafından zaptedildi. Aşağı Mısır ile Yukarı Mısır bu allahlar namına birçok muharebeler ettiler. Allahlar namına, insanların birbirlerine düşmanlıkları, birbirlerile boğazlaşmaları medeniyet tarihinin alâkadar olacağı bir meseledir. Devlet teşkilâtının, Mısır tarihinin başlangıcında olduğu gibi, dinî karakterde olması, insanlar beyninde, daima husumet hislerini ve yokyere kan dökülmesini mucip olmuştur.

Tanrı Horus namına birçok kırallar tarafından icra olunan Mısır saltanatı, m. ev. 3315 tarihine kadar 7-17 asır devam etti.

Bu tarihten sonra, Yukarı Mısırda, Tinis kıt'asında prenslerden *Menes*, *Tanrı Horus* un yerine, onun, timsali olarak bizzat kıral oldu: Tinis Hanedanını kurdu. *Tinis kıralları*, merasim icabı olmak üzre, aldıkları muhtelif unvanlar arasında *Horus* un bir unvanını da taşırdı. Bu unvanların her birine kıralın intihap ettiği bir Nome timsali de ilâve olunabilirdi.

Horus un unvanı Ağa ve Kaan gibi unvanlardan biri idi [2]. "Kaan„ mefhumu hayal fevkınde bir büyüklüğe, kudrete şamil idi. Bilâhare din uleması, kıralı methiçin "Kıral Kaan„ dır derlerdi [3].

[1] Se — türkçe yer demektir. Yer allahı ve karanlık allahı olan *Set* in Se ile manaca münasebeti görülüyor.

[2] Âa — ahâ ve Ka — Kha — Qâ şekillerinde yazılmışdır. Le Nil et la Civilisation Egyptienne, S. 135. Bu kelimeler, Büyük ve Han manalarına olan Ağa ve Kaan olmalıdır.

[3] Le Nil et la Civilisation Egy. S. 136, 140, 142.

Prenslere "Atı — Ağa„ [1] denirdi.

Saray kadınlarına "Khet Hor„ unvanı verilirdi. Tinis kırallarının, saraylarına büyük ev manasına "Per Âa„ [2] denirdi. Bu isim, Menfis devrinde doğrudan doğruya kıralı ifade eder.

Pharaon, uvanı, *Per Âa* dan çıkmıştır.

∴

Türkler, tarihten cok zaman eveldenberi Mısırda yerleşmiş ve tarihe yakın devirleri orada yaşayarak Mısır medeniyetini kurmuş ve tarih devirlerini açmıştır. Mısırda ilk medeniyet ve tarihî devlet, *Türkler tarafından* tesis edilmiştir. O devrin zihniyeti olarak inandıkları ve kendilerinden sonra da kuvvet membaı olarak inanılmakta devam edilen allahları *Horus* namına icrayı saltanat eylemişlerdir.

Tinis prensleri saltanatı almak için yüzlerce sene uğraşmışlar, ve en nihayet muvaffak olabilmişlerdir.

Tinis sülâlesi kolları bağlı bir Asyalının başına, taptıkları bir balığın sopa ile vurduğunu tersim etmekle iftihar etmişlerdir [3].

Samî Mısırlılar, milâttan 1400 sene eveline kadar kırallarına Asyalı ve Eti türklerinin galibi

[1] Bu kelime (Hati — Â) şeklindedir. Ati, tabirinin kadîm türkçede yeğen manasına geldiği anlaşılıyor. Filhakika, bunlar hükümdarların oğulları değil, yeğenleridi: (Orhon Abideleri, Necip Asım B. S. 84, 137 140) Türkçe Âtıa'da Ata demektir. Bu manada da münasebetlidir: Türk lûgatı, H. Kâzim B.

[2] Le Nil et la Civilisation Egyptienne, S. 159. Burada da Âa = Ağa (büyük).

[3] A. Moret et G. Davy, Des Clans aux empires. Sahife 62. şekil. 9.

unvanını vermekle onları büyültmek gayretini gütmüşlerdir [1].

Samî lerin bu haleti ruhiyeleri tetkike değer.

Mısır samîlerinin medeniyet ve saltanatlarına kondukları Türklerin Mısırda mevcudiyetlerine delâlet edebilecek bütün vesikaları ortadan kaldırmak için ellerinden geleni yaptıklarına şüphe etmemek lâzımdır. Fir'avunlardan evel medeniyetleri ve büyük hizmetleri muhakkak olanların medeniyet ve tarihlerini Fir'avunlar tarafından yapılan ehramlarda ayrıca ve kendilerinin olduğu gibi kaydetmemiş olmaları bu fikri teyit eder [2].

Fir'avunlar, yalnız, kendi icraatlarını mabetlerin duvarlarına koydukları kitabelerde mübalâğalı bir surette kaydettirmişlerdir; bundan başka, kitabeler üzerinde kendi seleflerinin isimlerini kazıtarak kendi isimlerini koyarlardı. Hattâ İkinci Ramses gibi, babasının ismi yerine kendi ismini koyanlar da vardır. İkinci *Ramses*, başkalarından çaldığı zaferlerle, kendi zaferi kadar sevinirdi [3].

Bu sebeple Mısır medeniyetinin hakikî kurucularına, medenî beşeriyeti götürecek yol, Asyanın ilk medeniyetinin daha iyi tanınması olacaktır [4].

4. MISIRDA TARİH DEVİRLERİ

Mısır tarihini, başlıca iki büyük devre ayırmak münasip olur.

---

[1] A. Moret, G. Davy, Des Clans aux empires. Sa. 146.

[2] A. Moret, Le Nil et la Civilisation Egyptienne.

[3] E. Lavisâe, Histoire de France et notion d'Histoire générale. Sa: 12.

[4] Gustave Fougères, Les Premières Civilisation Sa : 28.

Birinci devir, m. ev. en az 5000 senesinden m. ev. 3315 senelerine kadar, takriba 17 asır devam eden, *Kıral - allahlar devridir*.

Bu devrin, kimler tarafından, nasıl tesis olunduğunu izah ettik. Mısır medeniyetinin başlaması, inkişafı bu devirde olmuştur. Bu devrin tafsılâtlı tarihi, arkeoloji tetkikleri ilerledikçe tavazzuh edecektir.

İkinci devir, *Fir'avunlar devridir*. İlk Fir'avun, *Menes* tir.

Menesten sonra birbiri ardınca birçok Fir'avunlar gelmiştir. Kolaylıkla hatırda kalmak için bu Fir'avunları 26 sülâleye ayırırlar.

Fir'avunlar tarihi de beş devreye ayrılabilir:

1) Eski imparatorluk. Bu devirde payitaht, evvelâ *Tinis* te idi, sonra *Menfis* şehri olmuştur.

2) Birinci Tep (Thèbes) devri, yahut orta imparatorluk. Bu devirde, Tep, payitaht oldu.

3) İkesuslar devri.

4) Yeni imparatorluk, yahut ikinci Tep devri.

5) Sayıs devri. Bu devir, Fir'avunlar istiklâlinin son devridir. Bu devirde payitaht, Deltada *Sayıs* şehridir.

∴

BİRİNCİ DEVİR: ESKİ İMPARATORLUK

Eski İmparatorluk devri Kıral *Menes*le başladı. İlk kırallar, Yukarı Mısırda *Tinis* te oturdular. Bu kıt'anın ismine nisbeten, *Tinis sülâlesi* namını aldılar. Sonra payitahtlarını Menfise naklettiler. Bu şehre, nisbetle de, Eski İmparatorluk devrindeki Fir'avunlara *Menfis sülâlesi* dediler.

Menfis şehri, bugünkü *Kahire* civarında idi. Bu şehri yapan Fir'avun Birinci *Pepi* dir [1].

Menes, muktedir ve faydalı kanunlar yapmış teşkilâtçı bir kıral hatırası bırakmıştır. Aşağı ve Yukarı Mısırı birleştirerek idare etti.

Menes ten sonra gelen Fir'avunların en meşhurları, *Keops, Kefren* ve *Mikerinos* tur.

Bu Fir'avunlar, Kahirenin cenup garbında Cize civarınd, kendi atlarını taşıyan birer *ehram* yapmışlardır. Bu kırallardan sonra, *Menfis* i yaptıran Birinci Pepi ve İkinci Pepi gibi, muharip kırallar geldi, m. ev. 2500 tarihine doğru bunlar Mısır hakimiyetini şarkta, Sina yarımadasına, cenupta Habeşistan dağlarına kadar genişlettiler. Kızıldenizde ticaret yaptılar.

Bundan sonra, Eski İmparatorluk, birkaç asır süren dahilî karışıklıklar yüzünden battı.

***

İKİNCİ DEVİR: YENİ İMPARATORLUĞUN BAŞLANGICI

Mısır m. ev. 2160 tarihlerine doğru karışıklıktan kurtuldu. *Tep* prensleri iktidar mevkiine geçtiler. *Tep* şehri payitaht oldu. Bu devir başlangıcında gelen Fir'avunlar muharip idiler. Mısırın şimal ve cenubunda, karışıklık devrinde biribirinden ayrılan eski imparatorluk mıntakalarını, yeniden idareleri altında birleştirdiler. Sina yarımadasını tekrar Mısıra bagladılar. *Sina* berzahında müstahkem bir hat yaptılar. Mısır gemileri, Suriye kıyıları boyunca *Berut* un şimalinde *Biblos* a kakar gittiler. Habeşistanın şimal dağları tekrar zaptolundu. Fakat, Mısır hududu yalnız

[1] le Nil et la Civilisation Egyptienne, S. 143

Birinci şelâleden İkinci şelâleye götürüldü. Orada da cenuptan gelecek istılâlara karşı müstahkem bir mevki yaptılar.

Nil in ayağını çevirmek suretile, Möris gölünün ve Yunanlıların *Labirent* dedikleri meşhur *Mezar-Saray* ın yapılmaları Tep sülâlesi Fir'avunlarına atfolunur.

Bu devirde Elamlar, Suriye ve Palestine hâkim bulunuyorlardı. Elam kırallarından *Kutur*, Palestin hükümdarı unvanını da taşırdı.

.˙.

ÜÇÜNCÜ DEVİR : İKESUSLAR DEVRİ

Mısır milâttan takriben 1700 sene evel *İkesuslar* tarafından zaptolundu. *İkesus* lar, Kalde ve Elam havalisinden Suriye ve Palestin tarikıyle, Mısır üzerine yürüdüler. Bunlardan ilk gelen küçük kabileler, Mısıra muslihane girdiler ve eyi kabul olundular.

Büyük *İkesus* kütleleri, muntazam teşkilâtlı ve çok eyi müsellâh idiler. Reisleri, muktedir kumandanlar idi. Bu kuvvetler, Sina cephesindeki müstahkem hattı zorlıyarak geçtiler. Mısır ordusunu mağlûp ettiler, Mısırı hakimiyetleri altına aldılar. Bir asır kadar devam eden kuvetli bir devlet kurdular. Hüküm ve tesirleri Yukarı Mısırdan *Kalde ve Girid* e kadar şamil oldu. Hertarafta kırallarının ismi kitabelere yazıldı.

Menfisi ve *Delta* da Tenis ve Avaris gibi şehirleri payitaht ittihaz ettiler. Merkezi sikletleri *Avaris* te idi. Bu mıntaka, yaz mevsiminde, ordularına muntazam talim ve manavra yaptırdıkları müstahkem bir ordugâh idi.

Nubideki *Kuslular* la da ittifak etmişlerdi.

*İkesus*larla, ayni ırktan oldukları anlaşılan Kus lular, samî Mısırlılar tarafından hakaret gören bir halktır.

Bir dereceye kadar muhtariyetle idare olunan Tep prensleri *İkesus* lara isyan için fırsat gözetliyorlardı. Nihayet, fırsat günleri geldi. İkesus kıralları, zamanla, iki büyük hataya sapmışlardı.

Birincisi, Fir'avunların idare ve siyaset ve saray merasim ve âdetlerini tatbik etmeğe başladılar, mısırlılaştılar. Mısır kıralları gibi, Fir'avun oldular. Onlar gibi Fir'avun sülâleleri teşkil ettiler.

Bundan başka, *İkesus* kıralları, idaresi müşkül, vâsi bir mıntakada nüfuz tesisi hırslarına kapıldılar. İşte bu sebeplerle idarelerinde zaaf belirdi. *Tep prensleri* aleyhlerine, dahilî uzun bir muharebe açtılar. Yavaş yavaş maddî ve manevî kuvetlerini kaybettiler, nihayet *Avaris* te yerlilerin muhasarasına düştüler. Bunun neticesinde Mısırda *İkesus* hakimiyeti nihayet buldu (m. ev. 1580).

İKESUSLARIN MENŞEİ

Maamafih, *İkesuslar* ın Mısırda hakimiyet ve saltanatları, Mısır tarihinin dahilî bir safhası olmaktan fazla bir hâdisedir. Bu hâdise umum dünya tarihine geçmiş mühim bir vak'adır.

Babilin Etiler tarafından m. ev. 1925 te zaptı, On İkinci Mısır Sülâlesi devirlerine doğrudur.

Babilde m. ev. 1760 ta Kaşitler hâdisesi, On Üçüncü Sülâlenin başlangıcına (m. ev. 1788)e tesadüf eder.

On Üçüncü Sülâlenin sonunda, m. ev. 1680 tarihinde idi ki, Asyadan bir istilâ geldi. *İkesuslar* Aşağı Mısırı zaptettiler. Saydığımız büyütk hâdiseler arasındaki irtibat meydandadır.

Asya içlerinden gelenler *Fırat*tan *Nil*e giden geçidi, sahil boyunca kat'ederek, Deltayı zapta teşebbüs ettiler.

İttifakla kabul olunmuştur ki, *İkesus istilâsı* yavaş ve muslihane başlamıştır. *Kaşitler* de Babili böyle zaptetmişlerdir. İkesuslar kalabalıktı. Bunlar, Suriyeye geldikleri zaman, XI inci Sülâlenin başlangıcında eyi kabul olunmuşlardı.

Babilin, Etiler tarafından zaptından (1925-1900) 25 sene sonra, *Beni-Hasan* da bir mezarın duvarında bir levhaya hakolunan resim, Asyadan gelen muhacirlerin, Deltadan uzak olarak Nil vadisinde yerleştiklerini teyit eder. Bu muhacirler, ok, mızrak, bumerang (bir nevi atma silâhı) ile müsellâh, muhtelif renkli yün elbiseli muharip ve 37 kişiden ibaret bir kabile idi. Nome valisinin huzuruna gidişleri şöyle tasvir olunmuştur: Eşekler üzerinde, Asya mahsulü olan antimoan maden tozu yüklü idi. Sırmalı ağır elbiseler giyinmiş olan kadınlarına, bir çalgıcı ve bir muharip refakat ediyordu. Bu küçük kabilenin reisi (*Heqa-Khast* = Cheikh de Désert) önünde hediye olarak valiye takdim ettiği keçiyi sürüyordu.

Reisin ismi *İbsha* idi. Bir kıral kâtibi, valiye bir levha takdim etti. Orada, şu yazılı idi: "Amular valiye antimoan tozu getirmek için geldiler...„ Bu Asyalıların *Beni Hasan* da yerleşmeleri, resmî bir surette idi.

Bunlar Mısırda, servet aramaya gelen ne tüccar ve ne de küçük san'atkâr idiler. Bunlar Fir'avundan misafirperverlik istiyen muhacir, bir küçük kabile idi. Beni Hasan Nome'sinde yerleştirildiler. Bu hâdisenin şimdiye kadar yalnız tek

vesikası vardır. Bu kabile, Palestin halkından değildir. Onu, 1925 *Kalde* deki buhran yüzünden Mısır yoluna atılmış bir göçebe Türk ailesi olarak kabul etmek için deliller vardır.

Bundan sonradır ki, Fir'avunlar, Palestin ortasında tehdit edici tehlikelerle karşılaştılar. Mısır ordusu, *Amu* ismile yadettikleri Asyalılar karşısında ricate mecbur oldu ve Asyalılara sefil dediler. Fir'avunlar, bir müddet daha vaziyete hâkim kaldılar.

On Üçüncü Sülâle zamanında (m. ev. 1788 -1660) İkesuslar, *Delta* ya girdiler ve Mısır kırallarını hiç değilse, Aşağı Mısırda boyundurukları altına aldılar.

Bu fatihlere, *Hiksos* ismi, bir Mısır Jeneralı olduğu anlaşılan *Manethon* tarafından verildiği, yahudi *Yosef* tarihinde zikredilmiştir. Bu esere göre *Hiksos* ismi, kavmden ziyade, reislere tatbik olunmuştur. İki kelimeden mürekkeptir: *Roi* kıral manasına olan *Hik* ile avam lisanında, çoban manasına alınan *Sos* kelimelerinden..

Mısırlılar, umumiyetle, şeyhlere *Heqa* derler. *Shos* Kıpt lisanında, çoban manasına kullanılmıştır. "Sha'sou„ Mısır kelimesi de Arabistan ve Palestinde görülen göçebelere tatbik olunmuştur. Herhalde kelimenin aslına nazaran, mana ve telâffuzca yanlışlık vardır. (Maamafih, türkçe *ikesus* tan uzak değildir) [1].

[1] İke = sahip, bey demektir. Büyük Türk Lûgati H. K. Kadri, S. 513, 514. Sus Elamın payitahtıdır. İksus = İkesus = Sus sahibi, beyi demektir..

(Heqa) kelimesi Asyalılar (Settion) için dahi, Mısırda oturmuş olan bir şeh = (Heqa) manasında kullanılmıştır. İke, Heqa olmuş. (A. Moret ve G. Davy. Des Klans aux Empires S: 266.)

Altıncı Fir'avun Sülâlesinden itibaren *Batlamyos* lar zamanına kadar, Asyalı kabilelerin reislerine bu unvan verilmiştir. On Sekizinci Fir'avun Sülâlesi dahi Asyalı kabilelerin bir kısmına bu namı verdi.

Nil vadisinden evel Suriye ve Babil kıt'asının da bu Asyalı kabileler tarafından istilâ olunduğu zikrolunmaktadır.

.·.

Bir Fir'avun demiştir ki: "meçhul bir ırktan insanlar, şarktan geldiler, memleketimizi istilâya cür'et ettiler, onu kolaylıkla zaptettiler, reislerini hapseylediler, kıral oldular. *Menfis* te oturdular en iyi yerlere garnizonlar ikame ettiler. Şark hududunu takviye ettiler. *Avaris* i de tahkim ettiler ve oraya 240,000 kişilik garnizon koydular. Yazın Avarise gelirlerdi. Askerlerine buğday tevzi ederler, maaşlarını verirlerdi. Ecnebilere korku vermek için askerlerini muntazam talim ettirirlerdi.„ Bu hikâye, *Yosef* in zaptettiği *Manethon* un bir hikâyesidir. Mısırın uğradığı felâketleri resmî vesikalarda yazmak âdet değildi. Fakat Mısırlılar, bu istilâlardan kurtulduklarını iftiharla söylerken, bir taraftan da hakikati itiraf etmiş oluyorlardı.

İkesuslar, Asyalı "Amu„[2] lar diye kaydolunmuştur. İkesus isimleri, içinde samî ve Mısırlı olmıyan isimler vardı.

Bu insanların menşei *Aandolu* olmalıdır. İkesuslar, *Kenan Eli* nden olamazdı. Çünkü, Mısırlılar tarafından daimî surette mağlûp edilmiş olan

[2] A. Moret, Des Clans aux Empires.

Kenan Eli ahalisi yalnız başlarına Deltanın müstahkem maniasını zorlıyamazlardı. Bunu yapabilen insanlar ki Avaris müstahkem ordugâhında askerî talimlerle uğraşmaya devam ettiler, bunlar kuvvetli, cesur, tunç ve demir kılıçlarla iyice müsellâh idiler. Atlar koşulu müthiş muharebe arabaları kullanıyorlardı.

Mısırlılar, *İkesuslar*dan evel bunu bilmiyorlardı.

Mısırlılardan daha iyi müsellâh olan muharip *İkesuslar*dır ki, fena sevk ve idare olunan Fir'avunların, zenci askerlerini ve milislerini mağlûp etti. Buna binaen İkesusları sevk ve idare edenler, *Kaşlı*lar, *Eti*ler gibi, yeni gelmiş milletlerden biri olmak lâzımdır. İkesusların Mısıra gelmek için geçtikleri Suriyede bugün çoğalmış olan taharriler, onlara ait çok izler meydana çıkaracaktır.

Yahudilere gelince, onların *Kenan Elin*de yerleşmeleri takriben m. ev. 1300 de on dokuzuncu Sülâle zamanında görülür.

İKESUS İMPARARTORLUGUNUN GENİŞLİĞİ

İkesusların Mısır vadisinde hakimiyetleri 1660 tan 1580 e kadar devam eder. Bu kısa zamanda İkesusların Mısırda büyük bir imparatorluk tesis ettiklerine şahit oluyoruz.

Mısırın tekmil mümbit ve mahsuldar kıt'aları, tek bir devlet reisinin hakimiyeti altına girdi. Mısır abidelerinden, *İkesus* kırallarının isimlerini tanıyoruz. Bu kırallar on bes, on altı, on yedinci sülâleleri teşkil ettiler. Bu sülâleler, Yukarı Mısırda Tep prenslerinin teşkil ettikleri sülâleler tekabül eder. Fakat, İkesus kıralları, diğer küçük kırallık-

lardan pek çok fazla kuvvetli idiler. Bu kırallardan isimleri Apofis (Apophis) ve *Khian* diye mazbut kalan iki tanesi, tekmil Mısırın büyük bir kısmına mutlak bir hakimiyetle sahip oldu.

.˙.

İkesuslar, Mısır âdetine ve Fir'avunların idare ve riyaset sistemine kendilerini çabuk kaptırdılar. Fir'avunlara mahsus saray merasimini ve âdetlerini kabul ettiler. Kendi heykellerini, resmî stile göre yaptırdılar. Binlerce levhalar üzerine hiyeroglif yazısıyle isimlerini yazdırdılar.

Mısır allahlarının mabetlerini dahi ihya ve muhafaza ettiler. Fakat, kendileri Avaris ve Taniste, Mezopotamyada ve Anadoluda tapılan *Bel*e taptılar [1]. Kıral Khian, *Bel*e olduğu gibi Mısırlıların allahı olan *Ra*ya da tapıyordu. Çünkü, Asyayı ve Mısırı kendi idaresi altında birleştirmek gayesini gödüyordu.

Khian, ismini "memleketler sahibi„ diye yazdırdı. Maamafih, Asyalı reis manasına olmak üzere *(Heqa-Khast)* eski unvanı muhafaza etti. Bu vâsi ve şamil saltanat iddiaları, bütün medenî şarkta tasdik olnnmuş gibi görünüyor. *Khian* ismi Tep ile Birinci Şelâle arasında bir granit parçası üzerinde okunduğu gibi, *Delta*da bir statü üzerinde de okunur. Onun ismi, Palestinde, *Gezer* harabelerinde, Bağdatta bulunan kayadan bir küçük aslan üzerinde ve Giritte *Cnossos* harabesinde, *Minas* sarayında *Arthur Evans* tarafından

[1] Bel ilâhının Türküstanda Yeni Çay havalisinde kadîm Türklerin taptıkları mabutlardan biri olduğunu Barthold söyler.

yerden çıkarılan, bir mermer kapak üzerinde keşfolunmuştur.

*Khian*ın Birinci Şelâleden, Acem körfezine kadar bütün medenî şark dünyasını hakikî olarak hakimiyeti altına almış olması, yahut bütün bu âleme Mısır ile Suriye arasında merkezî bir nokta olan Avaristen ordularile hâkim olmuş olması kabul olunabilir.

Bittabi böyle bir imparatorluk, yaşıyamazdı. Böyle bir imparatorlukta manevî, dinî ve siyasî bir birlik prensibi aramak beyhudedir.

*İkesuslar*ın hakimiyeti, memleket işgalinden başka bir şey değildir. Bu sebeple hakimiyetleri geçici oldu. Nasıl ki, *Hun*ların beşinci asırda Avrupayı tedhiş eden saltanatları da böyle olmuştur.

*İkesuslar*ın hakimiyeti, m. ev. 1600 senelerine doğru eridi. Yukarı Mısır prenslerinin, İkesuslar aleyhinde muvaffakiyeti ihtimal Asurluların tesirile vukubulmuştur.

5. MISIRDA İNHİTAT VE SEBEPLERİ.

Kadeş meydan muharebesini yapan Eti ordusu, yalnız Anadolu ahalisinden ibaret değildir. Bu orduda ayni ırktan olan birçok kütleler de vardı. Hususile, Girit ve bugün Yunanistan denilen kıt'a ahslisi de bulunnyordu. Bunlar memleketlerini boş bırakarak, Anadolu ırkdaşlarile beraber İkinci Ramses ordusuna karşı, gitmişlerdi. *Kadeş* muharebesi müsait neticelenmediğinden, bunlar dağıldılar. Bunu fırsat bilen, *Doriler* evvelâ birçok çeteler gönderdikten sonra, Epir şimalinden kuvvetli kollarla inerek, bugün Yunanistan denilen

kıt'ayı ve sonra Girit te dahil olduğu halde adaları zaptettiler (m. ev. 1200).

İstilâcı Doriler geçtikleri yerleri kan ve ateş içinde bıraktılar. Bu vahşet önünde, şaşkınca bir kaçışma oldu. Vatanları gaspolunan bu insanlar korkunç olmuşlardı. *Üçüncü Ramses* bir vesikasında: "Adalar artık sükûnetini kaybetmiştir.„ diyor. Karalar da ayni halde idi. Adalardan ve Trakyadan, Anadoluya kuvvetli bir muhaceret cereyanı teveccüh etti.

Eti devleti, bu büyük karışıklık neticesinde ayni ırktan olanlar tarafından münkariz edildi [1].

Bu sıralarda, *Pelesati* namında bir kütle de, Mısır hududunda göründü. Bunlar, kadınları, çocukları ile beraber kağnılara veya gemilere yığılı olarak, Suriye yolu ile, karadan ve denizden gelmişlerdi. Hiçbir kavm bunların önünde dayanmamıştı. *Üçüncü Ranses*, onları ancak *Magedo* da durdurabilmişti. Fakat *Pelesati*ler ismini verdikleri *Palestin* kıt'asında yerleşmekten menedilmedi (m. ev. 1193).

Bu suretle, Fir'avunlar Suriyeyi kaybettiler. Bu yeni tehdit karşısında, hudutlarına çekilip, orada müdafaaya mecbur oldular.

Fir'avunlarda hâsıl olan zaaf, dahilde de tehlikeli karışıklıkların başgöstermesine yol açtı. Memleket, küçük küçük, birtakım prensliklere ayrıldı. Bunun neticesi olarak Mısır, Habeşistanın Papaz-Kırallarının idaresine düştü. Bundan sonra m. ev. yedinci asırda, Mısır, *Asurlular* tarafından istilâ olundu. Menfis hücumla zaptolundu, tahrip

[1] Gustave Fougère, Les premières civilisations. s: 214.

edildi; bugün harabesi dahi mevcut değildir. Tep, tahrip edildi. Takriben on sene sonra, Aşağı Mısırda, *Says*lı bir prens, Asurluların orada bıraktığı kuvveti çıkarmağa ve bütün Mısırda nüfuzunu tanıtmağa muvaffak oldu.

6. MISIR MEDENİYETİ

FİR'AVUN Mısırı ilk Türk devrinden sonra, idare edenlere, *Fir'avun* (Pharaon= Pirâui - Pera) adı verildiğini biliyoruz. Fir'avun, gözle görünen bir allah sayılırdı. Bu allah, ayni zamanda, kâinata hükmeden büyük güneş allahı *Ra*nın oğlu tanınıyordu. Fir'avunlara, taparlardı. Fir'avunun tasviri, Türklerin millî ilâhı olup güneşi ifade eden ve *Doğan kuşu* ile temsil edilen *Horus* idi.

Fir'avun, sabahleyin, uyandığı zaman, onu *doğan* güneş olarak selâmlarlardı. Onun namına mabetler inşa ederlerdi. Hukukan Fir'avun, bütün Mısır toprağının sahibi idi. Fir'avunun muhteşem sarayı ve bir sürü hizmetçileri vardı. Bunların bir kısmı yüzünden sinekleri koğarlar, diğerleri bir şemsiye ile onu güneşten muhafaza ederlerdi. Diğerleri de onun okunu taşırlar, ahırını idare ederlerdi. Fir'avuna hizmet büyük bir şerefti. Hademeleri, büyük rical sayılırdı.

MUHTELİF SINIFLAR Mısırda *rahipler* çoktu ve muteber idiler. Rahipler kıralın verdiği arazinin varidatile geçinirlerdi.

Rahiplerden sonra, yine adetleri çok olan *muharipler* gelirdi. Fir'avun onlara da arazi verirdi. Fakat kıralın canı muharebe yapmak isteyince

itaat etmeğe mecburdular. Halbuki, samî ve hamî Mısırlılar muharip değildiler. Askerlikten kurtulmak için kaçarlardı [1].

Fir'avunlar, ordularını, ekseriya, Anadolulular-dan teşkil ederlerdi.

Daha sonra, bizim memurlar dediğimiz *kâtip-ler* gelirdi. Kâtipler, tahsildar, mühendis, mimar v. s. idiler. Bunlar kendilerini *ehemmiyetli adam* zannederler ve *fakir halkı* aşağı görürlerdi.

HALK

Halk, *ışçi ve köylüden* ibaretti. Her san'at işçileri ve tüccarlar, hükûmetin murakabe ve tazyıkı altında şiddetli kaidelere tâbi heyetler halinde bulunurlardı. Kendilerini memnun ve mes'ut görmezlerdi. Çok çalışıyorlardı; fakat, esir gibi. Umumiyetle, ancak karınlarını doyurabiliyorlardı.

Mısırda, o zamanlarda, malûm olmuş san'atlar vardı. Dokumacılık, boyacılık, kuyumculuk, minecilik, camcılık gibi...

Mısır, vâsi *ticaret* te yapardı. Memlektte bulunmıyan, kereste ve maden gibi şeyleri hariçten alırdı.

Köylülerin de kendi toprakları olmadığını gördük. Bunlar Fir'avunun, rahiplerin ve muhariplerin topraklarında çalışırlardı. Tahsildara muayyen bir miktar zahire vermeğe mecburdular. Aksi takdirde, sopa ile dayak yerlerdi ve yahut baş aşağı *Nîl*in suyuna atılırlardı. Halk, *angaryaya* dahi tâbi idi; yani, bir bina, bir yol, bir kanal yapmak için, zorla çalıştırılırlardı. Ve bu sırada nezaretçilerin sopası da, başlarından eksik olmazdı. *Dayak*,

[1] A. Malet, İ. İsaac, l' Orient et la Grèce.

muntazam bir idare vasıtası idi. *Esirlere*, hayvanlar gibi muamele edilirdi. Bu esirlerin sahipleri, esirler üzerinde hayat ve memat hakkına malik idiler. İzah ettiğimiz, böyle bir idareye, şüphesiz, medenî ve insanî bir idare denmez.

MISIRDA DİNÎ İNANIŞLAR

Mısırlılar, yüzlerce ve yüzlerce Allahlara taparlardı: *Güneş*e, *Ay*a, *Nil*e, hayvanlara...

Mısır ilâhları içinde, en çok tanınmışları, hayvan ilâhlar idi. Her şehrin, kedi, timsah, kurbağa veya aslan, kurt, çakal, leylek, akrep gibi bir hayvan ilâhı vardı.

Büyle hususî ilâhlardan başka, umumun taptığı allahlar da vardı; msselâ *Güneş*...

Kendisine tapılan hayvanın cinsinden bütün hayvanlar o mıntakada mukaddes idi. Bunları öldürenler idama mahkûm olurlardı.

Milâttan bir asır evveline kadar, Mısırlıların zihniyeti böyle idi. Bu asırda, İskenderiyede bir Romalı, bir kedi öldürdüğü için, ahali tarafından derhal katledildi.

Mısırlılar, mabutlarının bazılarını bir insan vücudu ve hayvan başı, veyahut insan başlı hayvan vücudu şeklinde temsil ederlerdi. Hayvanlardan, bilhassa *Apis* öküzüne, taparlardı. Papazlar, bir mabedin içine, seçilmiş bir öküz korlardı. Bu öküzü beslerler ve ona hizmet ederlerdi. Halk, gelir bu öküze tapardı. Bu hayvan ölünce onu mumyalarlardı. Ondan sonra, öküz mükellef bir mezara gömülürdü. Bu gülünç şeylerin sebebi şudur:

İptidaî insanlar, tabiatin kuvvetlerinden korkarlardı. Bir de, iptidaî insanlar, adeta hayvanlarla

birlikte yaşarlardı. Konuşmayan, fakat birçok şeyler anlıyan bu mahlûklar, onlarca esrarengiz ve mukaddes oldu. Taptıkları mabutlar ve hayvanlar arasında, hayırhah ve bethah olanları vardı. Hayırhahlara tapmaktan maksat, onlardan yeni nimetler istemek idi. Ötekilere ise fenalıklarından korunmak için tapınılırdı.

Mısırlıların, ülûhiyet hakkındaki itikatlarının menşe ve safhaları, tetkik olunursa şu neticelere varılır: samî, hamî Mısırlılar, Mısırda ilk medeniyet kuran Türk kabilelerinin, adeta bayrak gibi, kabile birliği alâmeti olan, doğan, kurt gibi hayvan timsallerini — ki şüphesiz Türklerce de mukaddes idi — hususî ilâhlar mertebesine çıkardılar. Bir taraftan da Türklerin, en büyük gördükleri kâinatın kuvetlerine taptılar. Bilhassa *Güneş*, onların allahı oldu. Fakat, Güneş, *Osiris* battıktan sonra, korkunç bir karanlık basıyor. O da Allah olmak lazım: *Set*... Bu karanlık allahın karanlıklarını aydınlatan *Ay*; onu da İlâh zannetmişler: *İsis*..

Ertesi gün, ufuktan çıkan güneşi (Osiris) in oğlu kabul etmişler, Güneş (Horus)..

Karanlık allahının, fenalığı Ayın ışığıle bertaraf olunca, ortada itibara şayan, Güneş *Horus* ve Ay *İsis* kalıyor. Fakat, *Horus*un babası Osiris, ki kayıplardadır, onu da unutmamak lazımdı.

İşte, hayvanlardan ve tabiatın kuvetlerinden yüzlerce allahlara insanları taptırmanın maskaralık olduğunu anlayan papazlar, bellibaşlı allahları, üçe indirmişlerdir: Baba (Osiris), Oğul (Horus), Ana (İsis). *Teslis* denilen itikadın esası budur. Masum ve cahil insanları, yüzlerce allaha taptırmak veya allahları, muayyen gruplarda topla-

mak ve en nihayet bir allah kabul ettirmek, siyasetin doğurduğu neticelerdir.

Hangi mabedin hükümdarı, dolayısiyle papazları kuvetlenir ve diğer mabetlere hâkim olursa o mabedin papazları, kendi allahlarının büyüklüğünü tanıtmağa diğer allahları ehemmiyetten düşürmeğe çalışırlardı. Nitekim, *Tinis* Hanedanından Birinci *Pepi* nin yaptığı Menfis (Memphis), payitaht olunca burası için yeni ve en büyük bir allah lâzımdı. *Tinis Papazları* bunun çaresini buldular. *Tinis* in (Helyopolis) mahallî allahı, insan şeklinde temsil edilen *Atom* = *Ataum* = A*mmon* idi. Fakat, bu ilâh, bütün Mısırlıların gözünü doldurmazdı. Umumiyetle, Mısırda Güneşe mensup bir allaha tapınmağa alışılmıştı. Bundan evel tapılan, *Osiris* yahut *Horus* u da almak istemiyorlardı. Bunların yerine onların üstünde olmak üzere, yine Güneşin timsali olan *Ra*yı aldılar.

Mahallî mabut ile Güneşi bir yaptılar. *Ataum-Ra* = *Ammon - Ra* allahını icat ettiler; ve papazlar herkese anlattılar, öğrettiler ve tedris ettiler ki *Ammon - Ra* en büyük allahtır; diğer allahları, insanları ve her şeyi yaratan odur. *İkinci Ramses* zamanında, artık, mutlak kadir olan allah, bir insan timsali ile bir güneş mefhumunun — papazların akıl ve tedbirlerile — birleştirilmesinden olan *Ammon Ra* dır.

Mısırlılar, insan ölünce, *ruhunun* ağzından kaçtığını ve günün birinde vücuduna tekrar gireceğini zannederlerdi. Bunun için, cesedi, sağlam muhafaza etmek lazımdı.

Ceset mumyalanırdı; sonra, sargılarla sımsıkı bağlanırdı. Bu suretle ceset, bir *mumya* haline konur ve ölenin içtimaî mevkiine göre bir mezara

konurdu. *Ehramlar*, kıralların mumyaları için, büyük mezarlardan ibarettir.

Mısırlılar, zamanla, ruhun ebediyeti hakkında şu fikre saptılar: her ölünün ruhu, Allah Osiris riyasetinde bir *mahkeme* huzurunda, muhakeme edilir; ruh tartılır; eğer fena amellerle yüklü ise mahvedilir; mahvedilecek kadar günahları çok değilse hayatında yaptığını itirafa mecburdu. Ruh, irtikâp etmediği fena işleri sayacaktı. Meselâ, evvelâ diyecekti ki "öldürmedim, mabutlara karşı vazifelerimde kusur etmedim.. v. s. „ Sonra da iyi işlere geçerek, "açlara ekmek verdim, susuzlara su verdim, çıplaklara elbise verdim... v. s. „ diyecekti. Temiz olduğu sabit olan ruh, *ebediyete* kabul edilir ve serin, kokulu pir havada yaşar ve allahın sofrasında yemek yerdi.

Ahiret, yahut hesap günü, mizan, sırat köprüsü, cehennem, cennet telâkkilerinin Mısırda uyanması böyle olmuştu.

MISIRIN PAPAZLARI VE DİNÎ AYİNLER

Mısır *papazları*, şüphesiz, saf ve cahil halktan çok bilgili, çok zengin ve politikacı idiler. Bu sebeple idi ki, Fir'avunların mesnedi oluyorlar, müşavirleri olabiliyorlardı.

Papazların, bizzat hükûmeti idare ettikleri görülmüştür. Papazlar, istedikleri kadar, allahlar yaparlar veya onları birkaç zümre halinde toplarlardı; eğer kuvvetli olmalarına ve menfaatlarına yardım edecekse bütün dünyayı yalnız bir allah etrafında, kendilerine hadim kılmağa çalışırlardı.

Papazların insanlar üzerine tesiri, bilhassa mabetlerde ayinler vastıasile olurdu.

Çok allahlara tapmak, birçok ayinleri ve birçok da papazları icap ettiriyordu.

Mabedin ortasını işgal eden, dar ve karanlık bir odada, mahallin allahı, hergün *hediye kabul* ederdi: koku, yiyecek, kumaş v. s. Bayram günleri allahın heykeli debdebeli alaylarla, şehrin içinde dolaştırılırdı. Mabetlere *kurbanlar* da verilirdi. En makbulü boğa idi. Ayinler, basmakalıp dualarla yapılırdı.

SAN'ATLAR

Mısırlılar, bilhassa mabutlarına mabetler, ölülerine mezarlar yapmışlardır. Bu binalar, ekseriya, pek büyük idi. Fakat halk evleri, kerpiçten adi binalar idi. Umumiyetle mezarlar, kayalarda oyulmuş sun'î mağaralardan ibaretti. Ölüler, yere de gömülürdü. Mısırda bütün san'atlar, *mimarlığa* tâbi idi. Mimarlığın ilham kaynağı da din idi.

Mabetler, çok büyüktü. Bunlar hakkında bir fikir vermek için, Tep civarında, *Karnak* mabedinin bugün kalmış olan kısmına bakarak bir salonunu tasvir edelim: Salonda 24 metre yüksekliğinde iki sıralı sütunlar vardı. Sağda ve solda az yüksek, yedi sıra sütunlar görülür. Bütün bu sütunlara hemen bir sütun ormanı denebilir. Hepsi, 134 tane on altı sıra sütundur. Bu sütunlar ve duvarlar, mavi, sarı, kırmızı renkli resim ve yazılarla süslü idi. Her mabedin kapısında 30 metre kadar yüksekliğinde iki dikili taş bulunurdu [1].

Mezarlar, ehram şeklindedir. En sayılıarı Men-

[1] İstanbulda Atmeydanındaki dikili taş oradanİstanbula getirilmiştir. Bu taş m. ev. 1700 de Üçüncü Tutmesin yaptırdığı bir taştır.

fis yanındaki üç ehramdır. Bunların en eskisi ve en yükseği Kıral *Keops* unkidir. 143 metre yüksekliğinde idi. Şimdi ises, 137 metredir. Hiçbir abide için şimdiye kadar bu kadar taş kullanılmamıştır. Bunu yapmak için ne emek ve ne zaman heba olmuştur; düşünülsün...

Keops ehramını yapmak için 100,000 kişinin 20 sene çalıştığını söylerler [1].

Kim bilir ne kadar işçi, sopa altında telef olmuştur! Her halde, Fir'avun *Keops* un mezarı Mısır milletine ve orada çalışan esir milletlere pek pahalıya malolmuştur. İnanılmıyacak kadar büyük olan ve mezar olarak kullanılmış bulunan bu *mamasız* binalar, mühendislik san'atının henüz başlanğıc halinde bulunduğu bir devirde inşa edilmişlerdir.

Bu abideler, Mısır Fir'avunlarının uzun saltanat müddetlerince. Mısırın *membalarını tüketmişlerdir*. Mısırı, büyük muharebeler geçirmiş kadar, harabîye sürüklemiştir.

Mısırda *heykeltraşlığa* ait, eserler ya mabutlara veya Fir'avunlara aittir. Mısır heykeltraşları, sütunlara ve sütun başlıklarına pek ehemmiyet vermişlerdir. Bunları *lotus, papirus* ve *hurma yaprakları* ile işlerlerdi. Sütunlar ve heykeller, kabartma resimler, mukaddes yazılarla işlenirdi. Heykeltraşlar büyük, küçük muhtelif heykeller ve bir çok *Sfenks* (Sphinx) ler yapmışlardır. En eski zamanlardan itibaren insan çehresini mükemmel bir surette tasvir etmişlerdir.

Boyalı resmin de büyük ehemmiyeti vardı.

[1] Keops ehramındaki taşların adedi, dıl'ı 120 santimetre olmak üzre bir milyon iki yüz bini geçer.

Binaların yüzleri, iç duvarları, büyük salonların direkleri, velhasıl mimar ve heykeltraşların boş bıraktıkları yerleri süslemek ressama âit idi. Resimlerde gölge ve manzara yoktur. Mısır ressamları tabiattan istifade etmezlerdi. Birbirlerini taklit ederlerdi.

YAZI, EDEBİYAT, MUSİKİ VE İLİM

Mısırlılar, pek erkenden bir nevi yazı biliyorlardı: *Hiyeroglif.* Bu yazı, ilk zamanlarda, bir eşyayı tayin için onun resmini yapmaktan ibaretti. Meselâ, bir kuş demek için, bir kuş resmi yaparlardı.

Daha sonra, kuş, bir harfin yerini tuttu. Fakat, yazı karışıktı. Çabuk yazmak için, yalnız harfler, kabul ettiler. Yavaş yavaş yazı tekemmül ve tenevvü etti. Mısırda *papirüs* denilen yüksek ve geniş saplı nebatın sapını, ince levhalar halinde kesip yan yana koydular. Bu ilk tabaka oldu. Muhteli tabakaları zamkla yapıştırıp üstüste koydular. Bu suretle esmer bir mukavva elde ederek üstüne yontulmuş *kamış* ile ve isten yapılmış bir mürekkeple yazı yazdılar. Yazıyı sağdan sola yazarladı. Bundan sonra, kitaplar meydana çıktı. Mısırlılar, bu kitapları, "Ruhun ilaçları hazinesi" dedikleri kütüphanelerde topladılar.

Mısırlılar çok geveze idiler. *Nesir* ve *Nazım* olarak çok söylemişler ve çok yazmışlardır. Yazıları mabetlerdeki taş levhalarda ve papirüsler üzerinde okunmuştur. Okunan bu yazılara göre, Mısır edebiyatı, ilk Fir'avunlar devrinde ve sureti umumiyede *dinî* bir mahiyette görülür. Fakat, zaman zaman ruhları isyan eden bazılarının, cemiyet hayatının sevinçli ve kederli her türlü saf-

hasına ait *lâik edebiyat* numunelerine de tesadüf olunur.

Mısırda musiki hayatı ve şiir usulü hakkında esaslı malûmat yoktur. Bununla beraber *harp* ve *flüt* çalarak taganni ettikleri anlaşılıyor.

Sumer, *Akat* ve *Elam*da çoktan keşif ve tatbik olunan ilimler, Mısırda da inkişaf bulmuştur. *Hesap, hendese, kosmoğrafya* ilimleri, Mısırda arazi bina ve din ihtiyaçları icabı olarak terakki etmişt.

Tıbba ait kitaplar da bulunmuştur. Bu kitaplar, *İkesuslar* devrinden kalmıştır [1].

Her türlü ilimde, ileri gidenler papazlardı. Âlim, doktor v. s. hep onlardı.

"Mısırlıların edebî ve san'atkârane işlerinde sırf muhayyilenin eserine ender tesadüf olunur.

"Mısırda san'at, ilim, edebiyat, *din ve devlet hizmetine* hasrolunmuştu. Mısır medeniyetinin farik alâmeti budur.

"Ruhî edebiyat, mücerret tefekkür, sırf ilmî taharriyat, san'at için san'at ve müstakil hars eski Mısırda nadirdir. Mısırın büyük eserleri umumî ve müşterektir. Bu eserler, muayyen bir sanat usulüne tâbi olarak yapılmışlardır. Bu usulde, dinî yahut içtimaî maksatlar esas idi. İşte Mısırın bu kayıtlı san'at zevkı (Esthétique), ekseriya yüksek sanatkârların ihtira sahasını tahdit etmiştir.„[2]

[1] Bu kitaplar Berlin ve Leipzigde dirler. (A. Maret, Le Nil et la Civilisation Egyptienne. Sa: 523)

[2] A. Maret, Le Nil et la Civilisation Egyptienne. S: 541, 542

ANADOLU

ETİ İMPARATORLUĞU — FRİKYA — LİDYA

VII. ANADOLU [1]

A. ETİ İMPARATORLUĞU

1. *MEMLEKET, İSİM VE VASIFLARI*

Asya kelimesi Eti lehçesince *Assuva* kelimesinden çıkmıştır [2].

Assuva kelimesi Milâttan evvel ikinci bin senenin ortalarına doğru Eti yazılarında Anadolunun garp kıyılarını göstermek için kullanıldığına tesadüf edilmiştir. Mısırlılar, yazılarında kelimeyi *İasia* yaparak Anadolunun cenup taraflarını göstermek için kullanmışlardır. *İlyadada* kelime *Asios* olmuştur ve bugünkü Efes ile Sart harabeleri arasında Caystre (Kestr) vadisinin bir ovasına verilmiştir.

Yunanlılar Assuva kelimesinin, bütün *Anadolunun*, hatta bunun bağlı olduğu büyük bir dünya parçasının adı olduğunu çok geç anlayabilmişlerdir.

Anadolu kelimesinin manası şark memleketi-

[1] Burada mevzubahsolan Eti kavmi, muasır garp eserlerinde Hittite, Hétéen, Hethéen, Hethit isimlerini alan ve eski Yunanlılarda Khettaios, eski İbraniler de Kheti, Khetim, Asurlılarda ve Babillilerde Khatti, Khati ve Mısırlılarda Khta, Khaîti ve Khâti denilen kavmdir.

[2] Felix Sartiaux, Les civilisations anciennes de l'Asie Mineure sa: 5

dir. Zamanımızda Anadoluya *Küçük Asya*da derler. Bununla Anadolu yarımadasının Büyük Asyaya bağlı olduğu işaret edilmek isteniyor. Küçük Asya, *Ön Asya* nın bir parçasıdır. Ön Asya, Van gölü havzasını, İranı, Mezopotamyayı, Suriyeyi ve Arabistanı dahi kavrar (harita No. I).

Küçük Asya şimalde Karadeniz, Marmara denizi, garpta Adalar denizi, cenupta Akdeniz ve Suriye ile çevrilmiş bir yarımadadır. Bu kıt'ada dikkati celbeden, birbirine zıt iki nokta vardır. Garp kıyılarına yakın kısımlar Avrupa topraklarının aynıdır, vasıfları birdir. Körfez ve burunları son derece girintili çıkıntılıdır. İklimi lâtif, ışığı parlaktır. Yarımadanın üçte ikisi geniş ve dalgalı bir yaylâdır. Yaylânın orta yüksekliği 1000 metre kadardır. Kıyılardan uzaklaştıkça iklim sert ve soğuk olur. Rüzgâr keskin, kışlar uzun ve çetin, yazlar ise kısa ve sıcak olur. Manzaraları değişiktir. Yaylâda tepecikler ve küçük sıra dağlar çoktur. Akıntısız tuzlu göller ve geniş stepler de vardır.

Karadeniz ve Akdeniz kıyıları Adalar denizi kıyıları gibi girintili çıkıntılı değildir.

Yeşilırmak (İris) ve bunun kolu olan Kelkit çayı (Likas) ve Kızılırmak (Marasantijas) ve (Sakarya (Sangarios) şimale dökülür.

Cenupta, *Torosun* kuvvetli setleri dik kıyılara yanaşır, yahut Kilikya (Cilicie=Arza ova) ve Panfilia (Panphilie) nin ovalarına yer vermek için kıyılardan uzaklaşır.

Garpta, hemen birbirine muvazi nehirler vardır (Harita No. II). Bergamadan (Pergame) geçen Bakır çayı (Kaik), Sart (Sardes) civarından geçen ve İzmir şimalinde denize dökülen Gedis

çayı (Hermos), killi teressübatı ile Efes koyunu dolduran Küçük Menderes(Caystre) ve Mile (Milet) körfezini tamamile kumla dolduran Menderes (Méandre) nehirleri zengin, mümbit ve ziraate elverişli ve müreffeh şehirlerin kurulmasına uygun geniş ve uzun vadiler vücuda getirmiştir. Cenuba akan Seyhan, Ceyhan, Fırat, Dicle büyük nehirleri de mühimdir.

Küçük Asyanın başka iki büyük vasıf gösteren bünyesi tarihin buyük safhalarına hâkim olmuştur. Mezopotamyaya ve ayni zamanda Adalar denizi kıyılarına hâkim olan, Anadolu yaylâsı, daima şarkın eski medeniyetlerini Akdeniz medeniyetine bağlayan *büyük yol* olmuştur. Bu sebeple mümbit sahilleri çorak topraklara bağlayan maddî bağlar, kıyıların ve vadilerin zengin ahalisini de yaylânın *çetin halkına tâbi* kılmıştır.

2. AHALİ VE LİSAN

Küçük Asya ahalisi, *Hittite* ve emsali isimlerle tanıttırılmış *Türklerdir.* Bunlar tarihten evvel Orta Asya yaylâsından garba vukubulan muhaceretlerde buraya gelmişlerdir. Ve Mezopotamyanın ilk otokton ahalisi olan Sumerlerle ve İran garbında ilk yerleşen Elâmlarla akrabadırlar. Nitekim Adalar denizinin ve bunun garbindeki kıt'anın ve *Trakyanın* dahi ilk sakinleri ayni menşe ve ırktandırlar.

Etilerin esas dilleri de elâmca, sumerce gibi *türkçedir.* Etilerin dili Samî veya Hindo-Avrupalı değildir.

Etiler brakisefal, çıkık elmacık kemikli, mu-

kavves burunludurlar. Samîler böyle değildir. Sumerler ve Elâmlar böyledirler [1].

3. SİYASÎ TARİH

Milâttan 2300 yıl evvel *Kayseri* (Kanesh=Kaneş) de Samî tüccar muhacirler yaşamıştır. Bu muhacirlerin etrafında bulunan halk, eski Etilerdi. Etiler, daha taş ve ilk maden devirlerinde muayyen bir medeniyet derecesine varmışlardı. Hayvan beslerler, ziraat usullerini bilirler, aletler kullanırlar, kayık yaparlar, ahşap veya kerpiçten binalar inşa ederlerdi. Yontma taş devri nihayetinde resim san'atında da oldukça mahir olmuşlardı. Bunların bu devirlerdeki tarihlerine dair henüz kâfi malûmat toplanmamıştır. Çünkü Küçük Asya da ancak yarım asırdanberidir ki taharriyat yapılmaktadır. Bu taharriyat henüz sathîdir. Yunanlılar şaşılacak bir unutkanlıkla Etiler hakkında efsaneden başka bize hiçbirşey nakletmemişlerdir. Onların ehemmiyetli olduklarını hattâ anlayamamışlardı. Maamafi şu hakikatler sabit olmuştur: Anadolunun ilk sakinleri olan Etiller Milâttan evvel en aşağı *ücüncü binden* itibaren medeniyet dairesinde ilerlemiştir. Büyük ticaret sahibi olmuşlardır. At, kullanmışlardır. Demircilik ve sair nevi san'atlarda ilerlemişlerdir. Lisanları ile, din şekillerile umumî inkişafa yardım etmişlerdir. Etilerin Anadoluya yerleştikleri devir Sumerlerin Mezo-

[1] Gustave Fougères ve dört arkadaşı, Les premières Civilisations. S. 137.

Félix, Sartiaux. Les Civilisations anciennes de l'Asie Mineure. S. 16-17.

A. Moret ve Davy, Des Clans aux Empires. S. 274.

potamyada yerleştikleri devirden sonra değildir [1]. Bunlar herhalde Orta Asya yaylâsından garba muhaceret eden kütlelerin pişdarlarından biridir [2].

Eti hükümdarlığının merkez kısmı *Kızılırmak* (Marassantijas) nehrinin kavsi içinde bulunuyordu. Payitaht *Hattusas* (Boğazköy) idi.

Bu devleti kuranın Kıral *Flabernas* olduğu anlaşılıyor. Bu isim sonraları emirname manasında olmak üzere kırallığın kanununu ifade için kullanıldı. Bundan sonra gelen 1 inci *Hattusil* 1 inci *Mursilis* isminde kırallar görülür (m. ev. 1925-1806 ya doğru), Halebi ve Babilonyayi ilk zapteden Birinci *Mursilis*tir. Etiler Babilonyaya yavaş yavaş girmediler. Onların dalgaları fırtına halinde oldu. Tek bir darbada Babili mahvetti. Zafer tamam oldu. Ve Babilin birinci sülâlesini yıkmaya kâfi geldi. Etiler bu zaferlerinden sonra kısmı küllîlerile vatanlarına döndüler. Memleketi Sumerlere bıraktılar. Bundan sonra *Hattusrs* ta 1 inci *Hantilisin* hüküm sürdüğünü görüyoruz. Bundan sonra isimleri bilinmiyen iki veyahut üç kıral geliyor. Daha sonra, *Ammunas* ve *Huzzijas* ve nihayet milâttan 1700 sene ev. *Tilibunus* ismindeki kırallar gelir. *Tilibunus*un Boğazköyünde bir emirnamesi bulundu. Bu emirname muharebe sebebile Kıralın bulunmadığı zaman kendisine vekâlet edecekler hakkında bir talimata aittir.

Mısır Fir'avunlarından III üncü *Tutmes* (m. e. 1500-1450) de Ön Asyaya tecavüz ettiği zaman

[1] Eugene Cavaingnac, Strasburg Darülfünununda profesör, Le monde Mediterranéen. S. 54.

[2] A. Moret ve Davy, Des clans aux Empires. S. 275.

Büyük Etiler den başka kimseden bahsolunduğunu işitmedi. Bu Etilerden şimalin sisleri içinde kaybolmuş uzak bir kavm gibi bahsolunuyordu. Mısır Fir'avunlarından birçokları Orta Fıratta muharebeler yaptı; fakat Etilere tesadüf etmedi. Bununla beraber Etilerin eski zaferleri *Tilibunusa* ait hatıralarda yaşıyordu. *Sossatar* (Sausstar) ın tesis ettiği yeni bir sülâle görüldü. Bu sülâleden 1 inci *Duthalijas* (m. ev. 1400 tarihine doğru) uzak ecdadı gibi Halebi zaptetti ve bir taraftan Fir'avunlarla diğer taraftan Diyarbekir (Mitanni) havalisindeki *Harri* kırallarile ve Fırat ve Diclede bulunan hükümdarlarla çarpıştı.

Etilerden korku umumî oldu. Evvelce birbirine düşman olan söylediğimiz devletler birbirine yaklaştılar.

SUBBİLİLYUMA

Etilerin kırallarından, *Subbiliyuma* (m. ev. 1380) Anadoluda rahat durmıyan kabileleri tedip etti. Sonra yukarı Fıratı geçti. Suriye şimalindeki küçük prenslikleri mağlûp etti. Bundan sonra yirmi sene geçti. Bu zaman zarfında Suriyede bir takım hazırlıklar yaptı.

M. ev. 1354 te, Etiler Suriyeye harekete geçtiler. Etilerin *Lupakkis* ve *Tesubsalmas* ismindeki kumandanları, Mısırlıların hiçbir mukavemetine rasgelmeksizin Şam mıntakasına kadar ilerlediler. Bundan sonra, Subbililyuma, bizzat geldi. Halep ve *Karkamışa* oğullarını yerleştirdi. Oğullarının atları *Tilibunus* ve *Bijasilis* idi. Bu devirde küçük kırallıklarla itilâflar yapıldı.

Mısır için vaziyet tehlikeli olmuştu. Tam bu sıralarda idi ki, Fir'avun IV üncü *Amenofis* öldu

(m. ev. 1352). Memleketi, derin bir karışıklıkta bıraktı. Kıralın oğlu yoktu. Dul karısı, Etilerin kıralına müracaat etti. Koca olarak Etilerden bir prens istedi, gönderildi. Fakat bu Türk prensi Mısır ricali tarafından suikasta uğradı. Bunun üzerine *Subbililyuma* Mısır arazisini istilâ etmekte tereddüt etmedi. Birçok esir aldı. Mısırlılarla itilâf yapıldı.

Bundan sonra Etiler kıralının dikkati Fırata döndü. Mezopotamya şimal mıntakasında *Mitanni* (m. ev. 1395). Memleket *Harri* sülâlesi kıralları eline geçti. Ondan sonra Mitanni kıt'ası Asuri kırallarından *Assurballit*e terkolundu. Bunun üzerine kıral Karkamıştaki oğlu Bijasilisse *Mitanni* yi zaptettirdi.

Subbililyuma öldü (m. ev. 1345). Eti devleti için kuvvetli esaslar koymuştu. Onun hatırası 150 sene unutulmadı. Torunları için "Unutulmaz Ata„ oldu.

Etiler için felâket hazırlayan Asuri devleti bunun zamanında kuvvetlenmeğe başladı.

II. İNCİ MURSİL Subbililyuma ölddükten sonra, oğullarından *Arnuvandas* birkaç ay hükûmet sürdü. Ondan sonra diğer oğlu II. inci *Mursil* henüz pek genç iken tahta geçti. Yeni hükümdar umumî bir isyanla selâmlandı. Mursil babasının değerli oğlu olduğunu isbat etti. Saltanatının ilk on senesini, Küçük Asyada fasılasız muharebe etmekle geçirdi. Bu muharebeler birbirini takibeden senelerde, *Gaşga*ların bulundukları yerlerde (Kızılırmak - Karadeniz arası), *Kilikya* da (Arza ova), *Pamfylia* da (Antalya) ve tekrar Gaşgaların bulundukları havalide vukubuldu. Arza

Ovanın kuvvetli kıralı çok uğraştı. Nihayet mağlûp oldu. Kıbrısa (Alasia) kaçarak Etilerin elinden kurtuldu.

Mursil, Kilikyada, 66,000 kişi imha etti. Pamfili kıralı kendine tâbi oldu.

Mursil, saltanatının dokuzuncu senesi *Ankuva* da (Ankara - Ancyre) görüldü. Bundan sonra Mursil, seferber ordusu ile, *Azzi* (Erzurum tarafları) kıt'asında muzaffer oldu. *Malas* (Dicle) a kadar hududunu sürdü. Suriye şimalinde vaziyetini takviye etti. Mursilin himayesinde bulunan Suriye kıralları Mısır nüfuzunda bulunan Palestine kadar yayılmışlardı.

Mursil, bizzat ordusunu *Bala* kıt'asına (Paphlagonie, Bitynie, Phrygie) sevketti. Oralarını inzibat altına aldı. Oralarda askerî garnizonlar ikame etti. İzmir civarında *Nemfi* (Nymphi=Nif= Kemalpaşa) nın meşhur (Ba - reliefs) leri Mursilin namını muhafaza etmiştir. Cesareti, enerjisi, askerî kabiliyeti çok yüksekti. Ordusunu her sene mayıs ayında toplardı. Kış mevsimlerine kadar muharebe ederdi. Mursil ve jeneralları bu askerî mevsimden istifade etmesini bilirlerdi.

Mursil zamanında, Eti imparatorluğu *Subbililyuma* nın temin ettiği şereften hiçbirşey kaybetmedi.

MUVATALLA II. inci Mursil m. ev 1330da ölmüştür. Karısından iki çocuk bıraktı. Bunlardan *Muvatalla* 1320 den 1290 - 1280 e kadar, III. üncü *Hatuşil* bu tarihten sonra 1265 e kadar birbirini takiben saltanat sürdüler. Birincinin saltanatı zamanında ikincisi, Karadeniz vilâyetlelerini idare etti.

Muvatalla imparatorluğu idare etmesini bildi. Mısırla yaptığı muharebelerde birçok prensleri himayesine aldı.

Mısır vesikaları, Suriye ve Anadolu kavmlerini onun emri altında gösterir. Kıbrıslılar da Muvatallanın himayesinde idiler.

II. inci Ramses ile Kadeş civarında meydan muharebesi veren Muvatalladır.

KADEŞ MUHAREBESİ

Büyük Eti *Muvatalla,* Mısırlılarla harbi evvelâ diplomasice hazırlamıştı; müteaddit ittifak muahedelerile Mısırlılara karşı korkunç bir heyeti müttefika teşkil etmişti. Şimalden büyük bir tehlikenin geldiğini anlıyan genç *Ramses,* tehlikeyi karşılamak üzere Suriyenin şimaline doğru ilerledi. Ve *Kadeş* te Muvatallanın ordusile çarpıştı. Tafsilâtlı hikâyesi malûmumuz olan beşeriyetin bu ilk büyük meydan muharebesinde Etiler pek mükemmel bir manevra ile Fir'avunun ordusunu ikiye ayırdılar.

Fir'avun askerleri hiçbirşey bilmeksizin yürüyorlardı. Muharebe etmek için sıralarını düzeltmiyorlardı. Fir'avun askerleri mağlûp oldular. Karmakarışık bir halde kaçtılar. Etilerin muharebe arabaları onları olanca süratile takip ettiler. Dehşet verici bir karışıklık oldu. Ramsesin ve onu muhafaza eden askerlerin esir olmamaları veyahut mahvedilmemeleri bir harikadır. Eti harp arabaları Fir'avunun ordugâhına girer girmez, hazır avı bıraktılar ve yağmacılığa başladılar. Bundan istifade eden Ramses tekrar muharebe yapmak için tedbir almak fırsatını buldu. Geriden gelen taze kıtaat ile vaziyetini düzeltti. Böyle

olmasaydı Ramsesin Eti muharebe arabaları altında parça parça olması muhakkaktı. Bu meydan muharebesinde *hiçbir taraf kat'î netice almadı.*

III ÜNCÜ HATUSİL Üçüncü *Hatuśil*, iktidara geçtiği zaman çoktan olgun bir adamdı.

Kadeş meydan muharebesi neticesiz kalmıştı; harp devam ediyordu. Mısırlılarla Etiler arasında, Tampon hükûmet olan *Amurru* kırallığı Etilere hiyanet etti; Kilikya sadık kalmadı; daha garptaki memleketler ayrıldılar.

Nihayet milâttan evvel 1270 e doğru meşhur tedafüî ve taarruzî *ittifak muahedesi* yapıldı. *İlk* mühim *didlomasî* vesikalarından madut olan bu muahedenin bir sureti hiyeroğlif ile *Tep* te, diğer sureti çivi yazısı ile Bogazköyde bulunmuştur. Bu muahedenin yazılış tarzı bugün gördüğümüz beynelmilel muahedeleri andırır ve iki muahit hükümdar yani Büyük Eti ve Fir'avun teşrifatça yekdiğerine tamamen müsavi sayılıyorlardı. Bu muahede neticesinde, *Amurru* Etilerin itaatında kaldı.

Hatusil Kaldelilerle daima iyi münasebette bulundu. Kalde kıralı *Kadaşman - Turgu*, Ramsesle olan muharebede Hatusil tarafını tuttu.

Hatusil, asıl tehlikenin Asurdan geleceğini, haklı olarak, tahmin ediyordu.

Asurlular Etirlerin ülkesine tecavüze başladılar. I inci *Salmanasar,* şimalde Eti ordularına tesadüf etti, meydan muharebesi olacağı sırada ihtiyar *Hatusil* öldü. Muharebevi Salmanasar kazandı (m. ev. 1270 - 1255).

IInci *Dudhalijas*, babasından sonra Eti ülkesisinin hükümdarı oldu.

IINCİ DUDHALİJAS

Dudhalijasın validesi, *Kizova* lı (Kızzuvadna, Samsun cenubu), *Putuşepa* adında bir prenses idi. Bu kadın daha kocası zamanında ve kocasından sonra büyük bir yer tutmuştu.

Putuşepa, oğluna da gittikçe artan bir nüfuz icra etti. Ve onu Asurluların ilerilemesine karşı, Mısırla sıkı münasebete sevketti. Eti kıralı büyük kızını Fir'avunla evlendirdi (m. ev. 1260 a doğru).

Dudhalijas, himayesindeki Kilikya kıralı ile birlikte damadı *II nci Ramsesi* Mısırda ziyaret etti. Bu suretle Mısırla Etiler dost oldular.

Dudhalijas, Amurru üzerinde nüfuzunu devam ettiriyordu. Amurru kıralı ile yapılan bir muahede ile Asurluların tüccarları sahile gelmekten ve Amurru tebaası Asurlularla münasebette bulunmaktan menedildi.

Bu vaziyet Asurluların intikam almasına sebep oldu; Etirlerden 28,000 esir aldılar.

Bilâhare Asurun Kalde ile meşguliyeti Etileri serbes bıraktı. Bundan sonra Eti devleti *Dorilerin* tazyikı ile vukua gelen muhaceret dalgalarının altında kaldı.

ARNUVANDAS

Dudhalijas, milâttan evvel 1230 da, saltanatı oğlu *Arnuvandaşa* bıraktı. Arnuvandas, Mısırla iyi münasebet sayesinde ve Asurlularla Kaldeliler arasındaki muharebelerden istifade ederek *Karkamışa* hâkim oldu.

Gerçi garptan gelen yeni muhaceret dalğaları endişeyi mucip idi. Ve hattâ Kıprısa dayanmıştı. Fakat vassal prenslikler, henüz bunları tutmağa kâfi idi.

Arnuvandastan sonra III üncü *Dudhalijas* na-

mında daha bir kıralın hüküm sürdüğü malûm olmuştur. Ancak milâttan evvel 1200 tarihlerinde, kat'î bir buhran başlıyor. Ve bunun neticesindedir ki artık Eti imparatorluğu, beklenilmiyen bir tarzda ortadan kalkıyor.

Eti devletinin zevali *Dorilerin* Yunanistandan sonra, adaları da işgal etmeleri üzerine oradaki halkın Anadoluya girmesi neticesidir. Ayni ırktan kabilelerin Mısır ufuklarında görüldüğü ve Palestinde yerleşerek oraya kendi atlarını verdikleri malûmdur.

4. *ETİ MEDENİYETİ*

HÜKÛMET VE ORDU

Eti imparatorluğu, artık bizim için tamamile iştigale değer tarihî bir büyüklüktür.

İmparatorluk, milâttan evvel 1400-1300 tarihlerinde kemaline irişmiştir. Payitahtı daima *Hattusas* (Bogazköy) olmuştur. İmparatorluğun kökü daima, *Marassantijas* kıvrımı içinde kalmıştır.

Etiler memleketinin sınırları her cihetten tesbit olunabilir.

Etilerin imparatorluğu bütün Küçük Asyaya şamildi. Fakat, yer yer ve zaman zaman tâbi prenslikler olmuştur. Nitekim, bilhassa umum Etilerin kıralı olan *Hattusil* milâttan 1300 sene eveline doğru Karadeniz sahillerindeki mıntakada hususî bir *Kıral vekilliği* teşkil etmişti. Anlaşıldığına göre Kücük Asyayı dolduran *Türk kabileleri* küme küme kendi Etilerinin tahtı idaresinde ayrı ayrı kırallıklar halinde bulunuyorlardı. Bunlar payitahtı Hattusasta olan Büyük Etiye *(Kaeti)* ye kendilerine has karşılıklı hukuk kaidelerile bağlı

idiler. Umumî heyeti Etiler imparatorluğunu teşkil ediyordu.

Gördüğümüz gibi, Kızılırmak ile Karadeniz arasında seyyar *Gaşga* Türk kabileleri de vardı. Bunun gibi Kafkas taraflarında Manda namı altında kabileler vardı. Eti imparatorlarının diğer Etilerle müsavi şartlar altında veya himaye şartlarile yaptıkları muahede ve mukaveleler vardır. Bogazköyünde bu muahedenamelerden çok bulunmuştur [1].

Bu muahedeler tetkik olunursa, görülür ki Etiler imparatorluğu esasen bir fedarasyondur. Fedarasyonun esas şartı, askerî yardım idi. Eti ordusu esas olarak millî bir çekirdekten ibaretti. Bu çekirdek askerî hizmet şartile arazi sahibi milislerden teşkil olunmuştu. Bunlar, kırala resmen sadakat yemini ederlerdi.

Fedarasyona dahil olan diğer Etiliklerin orduları bu çekirdeğin etrafına toplanıyorlardı.

Kadeş meydan muharebesinde, Eti imparaturluk ordusunun kadrosu, Mısır metinlerinde bulunmuştur. Bu kadro, şu kıtaattan mürekkepti:

Eti milis ordusu, Kızova ordusu (Samsun cenubu), Masa, Karkija, Pidassa (bunlar Torus mıntakasındadır) Lukki (Antalya garbındaki Liki mıntakası), Dardanija (Dardenizce=Çanakkale bogazı cenubu), Naharene (Diyarbekir havalisi=Mittani), Karkemiş, Kodi (İskenderon sahilleri ve Halep mıntakası), Nej (Nuhassa, Halep cenubundaki mıntaka), Kadeş (Asi nehri üzerinde), Ugarit ve Arat (bunlar Finikededir) Aruna ve Mesenet (bunların nerede olduğu bilinmiyor).

[1] Eugene Cavaignac, Le Monde Méditerranéen. sa: 75, 76, 77.

Bu ordunun içinde uzaklardan sergüzeşt aramaya gelmiş ücretli askerler de vardı. Bu orduda, Çanakkale bogazı civarından askerler bulunması üzerinde durulacak bir noktadır. Demek ki Etiler devleti *Turova* (Troie) ya kadar uzanıyordu. Askerî birlikler piyadelerden ve muharebe arabalarından teşkil olunurdu. Her muharebe arabasında, biri arabacı diğeri muharebeci, birde bunları kalkanile muhafaza eden bir muavinden ibaret olmak üzre üç kişi bulunurdu.

Kıt'alar, bin piyade askerile 100 muharebe arabasından teşekkül ederdi. Fakat, bu nispetin umumî olup olmadığı malûm değildir. Etilerin bedenî kuvvetleri çok fazla, silâhları mütekâmil idi. Demir kalkan, ucu demir mızrak, iki tarafı keskin balta, uzun hançer, kılıç. Bizden bu kadr uzak olan bu insanlar, muharebe serpuşu olarak tepesinde tüyü dalğalanan madenî tulga (miğfer) taşırlardı.

HUKUK VE DİN

Hukuk — Etiler ülkesinde adaletin nasıl tevzi edildiğini kat'iyetle beyan etmek güçtür. Malûm olan şudur ki, kıralın kazaî hükmüne her kim karşı koyarsa bütün evile ve ailesile mahvedilirdi. Yalnız bu haldedir ki, ceza, fail olan ferdin ailesine kadar teşmil olunurdu. Umumî adalet kaidesi bu değildi. Eti kanunlarında şahıslara karşı cinayetlere ait ahkâmdan sonra, askerlerin ikameti meselesi gelir. Ondan sonra araziye ait ve dinî ahkâm gelir. İzdivaçta tarafeynin müsavi şartlara malik olması ve erkeğin kadına bir hediye vermesi esas olarak görünüyor.

Aile hayatına dair kanunda teferrüat ve bunlara dair hükümler vardır.

Bu kanunlarda *kadın hukukuna* dair birçok maddelerin bulunması dikkate şayandır. Etilerde *kadın hürriyeti* yüksekti. Bunlar hükûmet işlerinde vazife aldıktan başka hâkimlik te yaparlar ve erkekler gibi muharebelere giderlerdi. Kıraliça kıral kadar hukuku haizdi. Mısır hükümdarı II inci Ramses ile aktedilen meşhur muahedede Ramses ve II inci Hatusilin imzaları yanında kıraliça *Budohiya* nın da imzası vardır.

Maraşta bulunan bir Eti kadının heykelinin serpuşu *Türkmen kadınlarının* serpuşuna benzemektedir. Bu biçim serpuş bugün hâlâ Kartal köyü kadınları tarafından kullanılmaktadır. Ayni serpuşun bazı Etrüsk abidelerinde de bulunması dikkate lâyıktır. Etilere ait abideler arasında bir *kumandan kadın* heykeli bulunmuştur.

Emlâk sahibi olmak için askerlik yapmak şarttır. Hırsızlık ehemmiyetle nazarı dikkate alınır ve cezalandırılır. Alelûmum mükellefiyetlere ait ahkâm noksan görülüyor. Fakat, buna mukabil birçok ceza sistemleri vardır. İdam cezası yalnız ve ancak mahdut hallerde tatbik olunur. Eti kanunlarının en şayanı dikkat ciheti Kalde yani Sumer ve Akat kanunlarına *yakın olmasıdır.*

Etiler, kendi zamanlarında muhitlerine mürebbilik etmişlerdir. Bu terbiye tesiri Etiler ülkesi mıntakasında asarını bırakmıştır.

Bu eserler bilhassa, yahudilerin eski ahkâmında görülmektedir. Etilerin çok münkeşif bir *ticaretleri* vardı. Para ile ticaret, muassırları olan Asurlardan çok ilerde idi. Bu hususta çok ilerilemiş, kaldelilerin kendi ırklarından olan Etiler üzerindeki tesiri muhakkaktır. Eti kanunlarında esarete müteallik ahkâm da vardı.

Eti hukukunnn bir hususiyeti vardır. Bununla beraber Sumer, Elam ve Ege hukuklarına *benzeyen* cihetleri de çoktur.

Din — Eti devletinin payitahtı olan Hattusas yakınında *Yazılıkaya* mabedi bulunmuştur. Burası III üncü Hatusil zamanında şüphesiz birinci derecede bir din merkezi idi. Buradaki kayalar üzerinde dinî bir ayin hakedilmiştir. Solda nezredilmiş bir erkek, sağda nezredilmiş bir kadın, ortada bulunan büyük bir insan kalabalığına yörürler. Orada, bir alihe ve bir ilâh ile karşılaşırlar. Alihe kendi kendine bir dağ üzerine yörüyen vahşi bir hayvan üstünde. İlâh, ona karşı geliyor. Prensip olarak ilâhe, kadın tanrı, Ana, hâkim bir şahsiyettir. Koca ve mafevk kabul etmiyen velût tabiatı temsil ediyor. Bu resim, ikinci binin birinci ortasında Adalar mıntakasında ve Giritte dahi görülür. Bu resimlerde, vahşi hayvanlarla sarılmış, dağlar üzerine yürüyen ilâhe tamamile farkolunmaktadır.

Yazılı metinlerde, hâkim olan başka şekillerdir: ilâhe Güneştir. Ve ilâh *Teshup* tur. İlâhe Güneşin mabedi şarktadır. İlâhe güneş, hükümdar şülâlesinin dininin esasıdır. Kıral cinsiyet farkına rağmen ondan bahsederken kadınlığını nazarı dikkate almıyor. İlâh *Teshub* a gelince, bu bir erkektir, başında tulga vardır, sakallıdır, elinde çifte balta vardır, ve şimşek çaktırır. Bu Etilerin millî Allahıdır. Bunun için heryerde mabetler yaparlardı. Etilerin mabetlerinde daha birçok ilâhlar vardır. Bunlar da tıpkı memleket gibi Federasyon halindedirler. Prenslerle yaptıkları muahedelerde muahede yapanların allahlarını birbirlerinden ayırt etmek mümkün değildir.

Kıral güneşe temessül ettiğini kabul etmekle

beraber tehlikeli zamanlarda etrafında bulunan papaslarla istişareden geri kalmaz.

Tafsilattan sarfı nazar ederek şunu da ilâve edelim ki, Etilerin dinî itikat ve ayinleri garba az çok farklarla intikal etmiştir. Birçok zaman sonra *Etrüsklerde* de ayni dinî telâkkilere tesadüf olunur.

SAN'AT Bugüne kadar taniyabildiğimiz Eti vesikaları *san'at* hakkında çok kıymetli malûmat vermektedir. Kültepe, Üyük harabelerinde milâttan iki bin sene evveline kadar giden vesikalar bulundu. Bunlardaki eserlerde bariz alâmet elbiseye aittir. Anadolu yaylâsının sert iklimine uygun bir surette manto uzundur, başlık yüksektir, pabuçlar kıvrıktır...

Payitaht olan Bogazköy ve onun 150-200 hektar etrafında, bareliyefler, ve Allah resimlerile süslü kapılar bulundu. Şehir, eski olmalıdır. Fakat, m. ev. 1300 tarihine doğru yağma edildiği için bize kalan eserler umumiyetle Eti imparatorluğunun son asırlarına aittir. Bogazköyden uzak olmıyan Üyükte de bir Eti sarayı vardır. Bu saray dinî merasim gösteren bareliyeflerle süslüdür. Oradan uzak olmıyan *Yazılıkaya* yı tanıyoruz. Ayni neviden bir sıra abideler de garba doğru, İzmire kadar yayılır. Bu abideler bir taraftan da Toroslara ve Suriye şimaline ve Mezooptamyaya kadar gider.

Tel-Halefte bulunan "Peçeli ilâhe" mühimdir. Etiler san'ati Karkemişte, Zincirlide milâttan evel 9-8 inci asra kadar hususiyetlerini muhafaza ediyor. Ondan sonra bu son noktalarda Asur san'atile karışıyor.

Şehirlerin tahkimatı, Ön Asyada başka yer-

lerde tesadüf edilenlerden farklı değildir. Saray genişliğine bina edilmiştir. Kalde ve Giritte de böyledir.

Miken mimarlığında olduğu gibi uzanluğuna değildir. Bogazköy sarayında sütunlar yoktur, fakat milâttan 2000 sene evvel yapılmış olan Zincirli sarayında vardır. Başlıca tezyinat duvarların ve sütunların altına yapılan kabartmalardır. Bunlar sebebiledir ki Etilerin cidden san'atından bahsolunabilir. Bogazköyünde bir kapıyı tezyin eden bir harp ilâhı, Etilerin pek kıymetli bir heykeltraşlık nümunesidir. Küçük tunç eserler de kıymetlidir.

Etilerin modelleri, milâttan 3000 sene evvel Sumer san'atından alınmıştır. *Çivi yazıyı* da onlardan aldılar. Bilâhara Mısırlılarla temasa geldikten sonra onlardan da bir takım şeyler aldılar. *Hiyeroglifi* de taklit ettiler. Fakat, Etilerin asıl kendilerine mahsus bir yazının bakayası olmak üzre *Eti Hiyeroglifelerine de* rasgelinmektedir. Bu henüz okunmamıştır. Üyükteki *Sfenksler* (Sphynx) Mısır ilhamıdır.

Etilerin ve Giritlilerin saraylarının yapılışlarındaki benzeyiş her iki memleket halkının kardeş Sumer medeniyetinden aynen veya birinden naklen feyzalmış olduklarını gösterir.

Etiler, san'at noktai nazarından şüphesiz, Suriyeye ve oradan daha uzaklara tesir ettiler.

Kudusteki aslanlı sütunlar Eti mimarlığı eseridir. Asurlar, uzun müddet Sumer san'at modellerinden başka bir eser görmediler. Sütunlu (Bithilanı) sarayının mimarî tarzını Etilerden aldıklarını kendileri söylüyorlar.

Asurların heykeltraşlıkları Eti motiflerinden

mülhemdir. Hulâsa, Etileri, san'atta yaratıcı kavimler sırasında saymak pek haklı olur.

Etilerin *edebiyat* ve *İlim* ile Sumerlerin edebiyat ve ilimleri arasında umumiyet görülmektedir. Etiler hariçten aldıkları san'atlara da şahsî bir çeşni vermişlerdir.

Üyük harabelerinde bulunan muhtelif *musiki* aletlerinin resimlerine bakılırsa Etilerin ney, kitara ve sair musiki aletlerini kullandıkları ve binaenaleyh musiki ile de iştigal ettikleri anlaşılmıştır. Tar hçiler ve ırki musiki âlimleri yunanistanda görülen beılibaşlı musiki aletlerinin Asyadan, şüphesiz Etilereen alındığında müttefiktirler. *Yunanlıların* aldıkları, musikinin yalnız aletleri olmayıp musiki sanatının başlıca esaslarını da *Etilerden iktibas* etmişlerdir [1].

B. FRİKYA (PHRYGİE)

1. AHALİ VE MEMLEKET

Frikyanın en eski sekenesi Etilerle beraber gelmiş olan *Türk kabileleridir.* Bunlar Çanakkale ve İstanbul boğazlarından geçerek gelen ayni ırktan *Trakolarla* karışmışlardır. Trakolar ilk defa milâttan 3000 sene kadar evvel birinci *Turova* (Troie) şehrini yapmlşlar ve orada bir hükûmet tesis etmişlerdi.

Frikya ismi, Anadoluya geçen Trako kabileleri içinde hâkim kabilenin ismine nispetle verilmiş olmalıdır. Kıt'aya bu ismi veren kabilenin ilk geçenlerden mi, yoksa müteakıben gelenlerden

[1] Eugène Covaignac, Le monde Méditerranéen.

mi olduğunu henüz bilmiyoruz. Malûm olan şudur ki *Tuna* yalısı ve *Trakya* tarafından muhtelif devirlerde birçok insan kütleleri boğazlardan geçerek Anadoluya girmişlerdi. Bunlar bir taraftan Turovayi evvelâ tahrip ve sonra yeniden bina ederek oraya hâkim olmuşlar, bir kısımı da Frikya mıntakasının diğer aksamında *Frikya kırallığını* tesis etmişlerdir.

Frikyalılar bir zamanlar Turovalılarla akraba ve komşu vaziyette bulunmuşlar ve en nihayet tek bir devlet halinde görülmüşlerdir. İkinci Turova şehri harabelerinde bulunan ve milâttan 2000 - 2400 sene evvele ait olduğu tahmin edilen saraylar ve kuyumculuk eserleri bu devletin o zamanki zenginliğini ve medeniyetini göstermektedir.

Birbiri ardınca gelip *Marmara* sahillerine, göller etrafına, *Sakarya* vadilerine yayılan ve yerleştikleri sahalara kendi isimlerini verenlerden Misyelileri, Bitinyelileri, Paflagonyalıları zikretmek lâzımdır. Bütün bu gelenler Frikya grupuna mensup sayılırlar. Friklerin en kesif olarak sakin oldukları yerler Sakarya mecrasile Turova ve *Lidya* şarkına düşen feyizli ve mümbit yaylâ idi. M. ev. XIII üncü asırda bütün garbî Anadoluyu yeni bir *Trako - Frikler* akını kapladı. Bu akınla *Tesalya* ve cenubuna inen *Dori* istilâsının yakından münasebeti vardır.

Bu mütemadi gelişlerle Anadolu içinde kesafetleri artan Frikyalılar, Eti Kıralı Hatusilin ölümünden bir asır kadar sonra m. ev. 1255 te Küçük Asyayı Boğaziçinden Anti - Toruslara kadar işgal etmiş ve hakimiyetleri altına almış bulunuyorlardı. Turova muharebesi sırasında Turovalılara

imdat ve muzaheret için teşekkül eden Ön-Asya ittihadının meydana gelmesinde Turova ile derin ve hususî muhadenet idame eden Frikyanın büyük tesiri olmuştu.

Frikya, kendini kâfi derecde kuvvetli görünce Eti devletinin nüfuz ve hakimiyetinden kurtulmak cidaline girdi. Bu sıralarda Eti kudretinin pek ziyade sarsılmış bir halde bulunması bunu kolaylaştırdı. Etiler yavaş yavaş Kızılırmak havzasından cenubî Kapadokyaya, *Komana* havalisine ve şimalî Surye tarafında *Karkemiş* ile sahil arasına itildiler.

2. FRİKYANIN ŞEVKET DEVRİ

Frikyalıların en mühim şehirleri Anadolunun tam ortasında Sakarya kıyısında kurulmuş olan *Gordiyum* [1] idi. VIII inci asırda hudutlar şarka doğru genişledikçe Kapadokya, Kataonya ve Likaonya mıntakalarında Komana, Mazaka (Kayseri) Tiyana gibi şehirler de Frikya merkezleri haline gelmişler ve Etilerle Frikyalılar buralarda uzun zamanlar bir arada yaşamışlardır. Cenubu garbîde Frikyanın genişlemesi, Pisidye, Likye ve Karyanın birleştiği zaviyedeki Burdur (Askaniyos) gölüne kadar varmıştı. Lidya taraflarında Frikya nüfuz ve hakimiyeti, Lidya kırallarında *Ata* (Atyades) sülâlesi devrindenberi başlamıştı. Bu genişlemenin mütemadi artmasile bir aralık Frikya devleti hudutları Anadolunun iki müntehasına, *Ege* denizinden yukarı Fırat vadisine varan ye-

[1] İskendere ait Kördüğüm hikâyesinin atfedildiği şehirdir.

gâne devlet haline geldi. Firikyanın fütuhat gözü sahillerden ziyade içerlere müteveccihti. Zira Friky tam manasile ve bilhassa bir köylü ve *çiftçi* memleketi idi. Kıralları bütün gayret ve dikkatini ziraate verirler, bir öküz keseni veya bir sapan tahrip edeni idama mahkûm ederlerdi. Frikya krallarının hep *Midas*, *Gordiyos* isimlerile anıldıkları görülmektedir. Bu iki ismin sülâle unvanı olmasına ihtimal verilmektedir.

İlk kıral sayılan Gordiyos boyunduruğu oka bağlamak için çözülmez bir düğüm (Kördüğüm) tarzının mucidi sayılırdı. Kördüğüm, bağlı olduğu araba ile birlikte millî bir tılsım gibi muhafaza ediliyordu.

3. FRİKYA MEDENİYETİ

DİN Frikyalıların çiftçiliğe verdikleri büyük ehemmiyetin dinlerinde de iz bırakması tabiî idi. Filhakika Frikya mabutlarının en başında *toprak ilâhları* geliyor. Kadın allahların en büyüğü ana ilâhe *Nana* [1] tesmiye ediliyordu. Buna bazı sahalarda *Mâ* veya *Kibele* (Cybèle) adı da veriliyordu. *Nana*, tenebbüt ve neşvünema ilâhesi idi. Frikyanın üçüncü mühim ilâhı *Nana*nın oğlu *Ati* veya Atte (Ata) idi.

Bunlardan *Kibele* ve *Ati* ile Romalıların *Bakus* namını verdikleri neşe ve eğlence ilâhı *Diyonisos*, sonradan Yunanlılara intikal etmiş olan ilâhlardandır.

[1] Türkçe ana ve büyük ana demek olan nine kelimesidir. Anadoluda be kelimeyi (Nene) şeklinde telâffuz ederler.

İlâhî ve mukaddes sayılan bir kara taşa ibadet âdeti Frikyanın *Pesinunte* şehrinde tâ Romalılar devrine kadar devam etmiştir [1].

Frikya ibadet ayinlerinin farikası kaval, davul ve dümbelek nağmelerinin tahrik ettiği vecd içinde gaşyolmaktı. Şarap ve ekmekle takdis gibi hıristiyan merasiminin menşei içki ve eğlenceye müstenit ayinlerdir. Bunların da en müntahap vatanı Frikya idi [2].

SAN'AT Frikyalılar birçok kale, şehir ve mabet harabesi bırakmışlardır. Frikya san'ati Tiyanadan (Kilise Hisar) Sipil dağına (Manisa dağına) kadar Anadolunnu her tarafında kayalar üzerine işlenmiş güzel abideler serisi halinde görülür. *Ramsey* ve *Perrot* nun m. ev. IX uncu veya VIII inci asıra ait olduğunu söyledikleri meselâ, *Ayaz-İn* köyündeki mezar gibi en eskilerinde o kadar *Eti san'ati izleri* vardır ki bunları asıl Eti eserlerinden ayırabilmek güçtür. "Kayaya oyulmuş bu lâhdin cephesinde yere sinmiş iki aslan yavrusu görülmekte, bunların üzerinde ağızları açılmış, adaleleri kudretle gerilmiş başları gür yelelerle örtülü iki müthiş aslan methali korumaktadır. Mezarın mustatil şekildeki kapısı aslanların pençeleri arasında açılmaktadır.„ [3]

Frikya şehirlerinden *Nakoleya* mezarlığında bulunan Midas ismindeki kırallardan birinin yine kayada oyulmuş muhteşem mezarı gibi daha muahhar devirlere, m. ev. VII inci asra, ait diğer

[1] Mekkede ayni tarzda kudsiyet atfedilmiş olan Haceri Esvedin menşei bu olmak muhtemeldir.
[2] Sartiaux.
[3] Sartiaux.

bazı eserlerde Yunan tarzı bir cephe üzerinde yerli halıcılık modellerindeki hendeseî tezyinatı temsil eden şekiller görülüyor.

Bir Yunan an'anesi Frikyalıları *madenlere su vermek* usulünün ve ilk maden esrarının mucidi olarak gösteriyor. Diğer bir an'ane de *tentene* san'atinin icadını mahir Frikya dokuyucularına atfediyor. Bu itikatlara rağmen bugün Mezopotamyalıların, Etilerin, Giritlilerin ve Mısırlıların ikinci bin nihayetlerinde dokumacılık ve madencilik san'atlarını zaten yüksek bir dereceye çıkarmış oldukları malûmdur. Frikyalıların yeni aletler ve usuller icadı suretile *musikinin* inkişafında mühim bir amil oldukları muhakkaktır.

Homer, Frikyalıların hayvan sürülerini, beygirlerinin süratini ve bağlarının zenginliğini metheder.

4. *FRİKYANIN İNKIRAZI*

Frikya devletinin başlıca iki düşmanı *Asuriye* ile Şahin kırallar zamanında büyük bir kudret haline gelmiş olan *Lidya* idi. Asuriye, Frikyadan çekiniyor, Lidya ise onu kendi tevessü ve inkişaf emellerine bir mania telâkki ediyordu. *Krezüs* tarafından garp mıntakalarının koparılıp alınmasına, yedinci asırda *Kimrilerin* istilâsile bütün Karadeniz sahillerini kaybederek Sakarya garbine atılmasına rağmen, Frikya yine, hattâ Asuriyeye karşı koyabilecek kadar kuvvetini muhafaza edebildi. Fakat yıldan yıla hayatiyeti eksildi, Lidyanın nüfuz ve tabiiyeti altında ehemmiyeti küçülmüş bir kırallık haline geldi. Nihayet, m. ev. VI ıncı asırda gelen *İran istilâsı* ile münkarız oldu.

C. LİDYA

1. MEMLEKET VE AHALİ

Menderes vadisine muvazi olarak şarka doğru Anadolu yaylâsının garp yamaçlarına yükselen *Gediz vadisi*, Lidyanın asıl merkez sahasıdır. Eti ülkesile Ege denizi kıyıları arasında mütevassıtlık eden bu saha Meonyalılar (Meoniene) Trako-Frikler (Tracho-Phrgiens) Sartlılar, Etiler ve Lidyalılar gibi devirler imtidadınca üst üste gelip yerleşmiş birçok *Türk kabilelerinin* meskeni olmuştur. Buraya Lidya isminin verilmesi milâttan evvel VII inci asırdan sonradır. Homer *Lidya* kelimesini bilmez; bu havali için *Meonya* tabirini kullanır.

Pentaur şiirlerinde [1] Eti müttefikleri arasındaki deniz milletlerinden, Meonyalılar olduklarına hükmedilen *Maunna*lar ile *Turshalar* [2] ve Sartlılar olmaları pek muhtemel Sardanalar yani Lidyanın ilk sekenesi olan bütün kavmler sayılmaktadır.

Meonyalılarla, Lidyalılar sahanın iç ve kara kısmında, Turshalalarla (Turşa) Sardanalar (Sartlar) da sahil taraflarında yerleşmişlerdi. Sonraları m. ev. VIII inci ve VII inci asırlar arasında bunlardan Turshalar İtalyaya ve Sartlar Sardenyaya muhaceret etmişlerdir. Roma medeniyetinin ilk temelini atan Etrüskler ile bu Turshaların ayni kavmin mensubu oldukları birçok âlimler tarafından kabul edilmiştir. Etrüsklerin İtalyaya Küçük Asyanın

[1] Pentaour, II inci Ramsesin muzafferiyetlerini sena için yazılmış ve papirüsler üzerinde bulunarak okunmuş şiirler mecmuasıdır.

[2] «Les Tyrsenes, Les habitams de Tyrrha, Les Thyrrhenes, Les Turshas» kelimeleri hep birdir.

Lidya mıntakasından gittiklerini *Herodot* da söylemişti. Son zamanlarda Amerikalıların Sart harabelerindeki hafriyat ile vâsıl oldukları keşifler neticesinde Lidya dili ile Eti ve Etrüsk dilleri arasında tesbit edilen *akrabalık* bunu teyit eylemektedir. (Mahkûkât üzerindeki Lidya dilini örtmekte bulunan karanlık sıyrılmamış olsa da zinet eşyası, tunç ve fildişi işlerindeki san'at üslûbu ile Etrüsk üslûbu arasında reddi imkânsız benzerlikler vardır.) [1]

2. HÜKÜMDAR SÜLÂLELERİ

ATALAR Lidyalılar tarihlerinin ilk fecrinde *Atalar* [2] adını taşıyan bir sülâlenin idaresi altında bulunuyorlardı. Bu Atalar *Trakya*dan geçip sonraları Frikyada yerleşmiş olan *Türk* (Trako) kabilelerinden idiler. M. ev. XII inci asırdan XI inci asra kadar hüküm sürdükleri anlaşılan Atalar Frikyalıların, Frikyalılar da büyük Etinin tabiiyeti altında idiler. *Büyük Eti* namı o zamanki Eti kırallarından *I inci Mursil* e verilmiş olan unvandır.

Ataların payitahtı *Asia* (Asya) şehri idi. Etiçe aslı Assouwa - Asova olan Asya, Sart şehrinin en eski ismi ve "Asie = Asya" kelimesinin de aslî ve esasî şeklidir [3].

ETİ SÜLÂLESİ: HERAKLİTLER M. ev. XI inci asır başlarına doğru Lidya doğrudan doğruya bir Eti sülâlesinin, Heraklitlerin (Heraclides) idaresi altına geçti. Heraklitler, Etilerin bir ilâhı olan *Sandonn* neslinden geldiklerini iddia ederlerdi.

[1] Güst. Fougeres, Les Premieres civilisations.
[2] Atyades sülâlesi, yahut Atı oğulları.
[3] F. Sartieaux.

Lidya dahilinde kalelere ve müstahkem mevkilere istinaden askerî bir derebeylik sistemi kurmuşlardı. Payitahta Asya yerine Hide (Hyde) adını vermişlerdi. Bu isim sonraları Sart akropolunun adı olarak kalmıştı.

ŞAHİN KIRALLAR SÜLÂLESİ: MERMENATLAR

Küçük Lidya prenslikleri istiklâllerini korumakta gayet kıskanç idiler. Mezopotamya fütuhatçıları karşısında, bu istiklâlin korunmasına mesafe uzaklığının da yardımı oluyordu. Asırlarca devam etmiş olan bu mukavemetin nihayet sarsılmağa yüz tuttuğu sıralarda bir sülâle değişikliği olmuş, yeni sülâle müdafaa ve mukavemeti bir zaman daha parlak surette idame edebilmişti. Değişiklik Heraklit hükümdarı *Kandavul* (Kandaule) un Küçük Menderes vadisinin makarrı olan Tirrha (bugünkü Tire) prensi meşhur *Giges* tarafından iskatı suretile olmuştur. Mermenatlar yahut Şahinler sülâlesini kuran Giges Yunanlılarca ilk *Tiran* ve hükümdarları tahtlarınden indirerek devlet idaresini kendi ellerine alanların ilk örneği olarak telâkki edilirdi.

GİGESİN İKTISADÎ SİYASETİ

Giğes Lidya hükümdarlarının en büyüklerinden biri olmuştur. Lidyanın azamet ve şevket devrinin müessisi ve Yunanlılar nazarında kazandığı harikulâde itibarın hakikî amili Gigestir.

Memleket refah ve saadetinin iktısadî inkişafa bağlı olduğunu anlıyan Giges iktısadî politikaya pek ziyade ehemmiyet vermiş ve bu politikayı iki münteha mahreci olan şarkta *Asuriye* ve

garpte *İyonya* arasında daimî barışıklığı istihdaf eden bir diplomasiye istinat ettirmişti.

Lidyanın, Asyanın şark ve garbı arasında *transit* merkezi olmaktan elde edeceği menfaatin büyüklüğünü daha evvel *Kandavul* da takdir etmiş ve sahille Kızılırmak ötesindeki ülkeleri birbirine bağlıyan ana transit yolu üzerinde konak yerleri, kervansaraylar teşkilâtı ve müruriye vergisi alacak mevkiler yapmıştı. Bu uzun ticaret güzergâhına *Kıralyolu* namı veriliyordu.

Giges siyasetinde muvaffak oldu. Onun zamanında Lidya devrin en mühim ticaret merkezi haline geldi. Lidya ticaretinin ana damarı garpte *Efes* ten başlıyarak ve *Sart* tan, *Pterya* dan (Boğazköy) geçerek *Ninova* ya giden yoldur. Diğer tâli damarlar, şimalde *Misya* ya Gigesin m. ev. 635 te Lidyalı müstamirler yerleştirdiği Ezine (Ardynion) ve Lapseki (Lampsaque) kasabalarına; Marmara tarafında Erdek (Cyzique) yakınındaki altın madenlerini murakabe için Kirmastı (Crémasté) ya, Karadeniz cihetinde de başlıca ticaret mahreci olan Sinoba doğru uzanınorlardı.

Cenupta hem zengin bir müşteri, hem de Asur kudretine karşı bir muvazene kuvveti olan Mısıra doğru Gigesin çizdidi temas ve ticaret yolu Mileden geçiyordu.

3. KİMRLERİN İSTİLÂSI

Gigesin büyük emek ve itinalarla kurduğu itilâf ve muvazene siyaseti *Kimrlerin* (Cimmeriens) ve *Trakoların* bir kasırga gibi Anadoluyu basan istilâlarile altüst oldu. Bu müstevliler muhariplikte Amazonlarla yarışan kadınlar ile

birlikte m. ev. VII inci asır başlangıcındanberi yeniden dehşetli faaliyete geçmişlerdi. Anadoluya Kırım ve Trakya havalisinden geçen bu *Çit* (Skyt) *Türkleri,* Sakarya ile Kızılırmak arasında Paflagonya havalisini merkez edinmişldr idi.

Bu hâkim mıntakadan bütün komşu devletlerin topraklarına, kasıp kavurucu akınlarla saldırıyorlardı. Asurlular bunları Kapadokyada durdurabildiler. Bundan sonra Kimrler kendi halinde sakin ve asude yaşayan Frikya üzerine atıldılar, harbettirdiler. Firikyada Midas sülâlesinin son kıralı, hezimet yesi içinde intihar etti. Frikyanın başına gelenden ve müteakiben Turova ile Eolyadaki Lidya mahreci Edremit körfezinin şimal sahilindeki Antandrosun istilâsından (m. ev. 663) telaşa düşen Giges bu sırada yeni Asur Kıralı *Assurbanipal* in yardımını istedi ise de hayırhah bir bitaraflık vadinden başka muzaheret temin edemedi. Nihayet yalnız kendi kuvvetine dayanarak Kimrler üzerine yürüdü; m. ev. 660 ta Kimrleri mağlup etti, reislerinden ikisini zincire vurarak Ninovaya yolladı. Aynı zamanda müşterek tehlike karşısında muavenetini esirgemesine ve kendisini yalnız bırakmasına mukabele olmak üzre de *Assurbanipal* in rakibi olan Mısır hükümdarı *Psammtik* ile itilâfa girdi; bu arada İyonya şehirlerinden *Kolofon* u zaptetti; Lidyanın m. ev. 660 senesi zaferile kazandığı huzur uzun sürmedi. Kimrlerin başına mahir ve muktedir bir kumandan olan *Toktamış* ın geçmesi işleri yeniden değiştirdi. Toktamış, Lidya üzerine bir intikam hücumu yaptı. Giges muharebe meydanında öldü (m. ev. 652).

Assurbanipal, kendi zamanına ait mahkûkâtta *Giges* ten şöyle bahsediyor:

" . . . . bana karşı başkaldıran Mısır Kıralı *Psammetik* in yardımına gitti. Ben bunu işidince ilâh *Asur* la ilâhe *Istr* a şöyle dua ettim: "Cesedi düşmanlarının önüne yıkılsın, kemiklerini alıp götürsünler; ilâh *Asur* a böylece dua ettim ben. Dileğim kabul olundu; cesedi düşmanlarının önünde yıkıldı ve kemikleri götürüldü. Benim ismimin şöhret ve azemeti sayesinde mağlûp ettiği Kimrler ona galebe çaldılar ve memleketini baştanbaşa yıktılar. Yağma ettiler. Kendisinden sonra tahta oğlu çıktı„ [1].

Toktamış tarafından istilâya uğruyan Lidya yağma edildi ve harabezare çevrildi. *Kimrler* Sart şehrine de girdiler. Yalnız Sartın Akropolini zaptedemediler. Yağma ve istilâ Efes ve Mendres Mağnisasına kadar yürüdü.

Bütün bu hâdiselere rağmen Lidya, mağlûbiyetini uzun zamanlar kabul ve itiraf etmedi. Toktamış Asuriye üzerine yürümek için Kilikyaya gitti orada muharebe hazırlığı yaparken Asurluların hücumuna oğrayarak mağlûp oldu ve m. ev. 650 de Kilikyada öldü. Ondan sonra artık Kimrler süratle bozgunluğa doğru sürüklendiler. Son reisleri *Kobos*, m. ev. 633 te Met kıralı *Madya* tarafından ezildi. Sinop, m. ev. 630 da Mileliler ve Antandros, m. ev. 570 de Lidyalılar tarafından ellerinden alındı.

Lidya, uzaklarda, Mezopotamyanın şark ufuklarında yayaş yavaş kümelenen ve bu defa artık bütün mevcudiyetin nihaî olarak batıracak olan yeni fırtınalardan tamamen habersiz, tekrar kavuştuğu sakin ve müreffeh hayat içinde yaşarken, Küçük

[1] Sh. F. Jean, La Litt. des Babyl. et des Assyirienes.

Asyada barınamıyan Kimrler de cenuba çekilerek Surye ve Mısır içine dağılıyorlardı.

Gigesin kurduğu Mermenat veya Şahin kırallar sülâlesi II inci Ardys, Sadyat (Sadyatta), Alyat (Alyatta) ve Krezus (Grsus) isimlerinde dört kıral yetiştirdi; bunlar cetleri Gigesin açtığı yolda gayret ve muvaffakıyetle yürüdüler. Lidya büyük bir siyasî kuvvet ve zengin bir devlet oldu. Sart şehri Küçük Asyanın ilim, fikir, san'at merkezi haline geldi.

4. LİDYANIN AZAMET VE İNKIRAZI

Şahin kırallarının sonuncusu *Krezus*un m. ev. 561 den 546 ya kadar süren devri, Lidya için hakikî bir refah ve itilâ devri idi. Lidya serveti her tarafta muhteşem mabetler, saraylar, abideler yükseltiyor; Krezus filozoflara, âlimlere, şairlere maaşlar bağlıyor, misafirhaneler açıyordu. Eolya, İyonya ve Karya mıntakalarındaki bütün siteler Turuva dahi dahil olarak Lidyanın hükmü altına girmişlerdi. Uzun zaman Lidyaya metbu olan Frıkya ona tâbi hale inmişti. Misye ve Paflagonya ile Bitinye ayni derekeye düşmüşlerdi. Likye müstesna olmak üzre Lidya hakimiyeti Karadenizden Toroslara, Ege denizinden Kızılırmağa kadar genişlemişti.

Bütün bu sahalardan gelen servet, Lidyanın kendi zenginlikleri ile birleşmiş, Sart, altının taştığı bir hazine olmuş, bir cihan bankası halini almıştı. Gigese atfolunan para icadı, ticaret sahasında murakabesi gayet müşkül olan zahire mübadelesi ve maden külçelerile tediye usullerini kaldırmak suretile, büyük bir terakki merhalesi

teşkil etmişti. Devletin ve milletin zenginliği tarihte emsalsiz sayılacak bir mertebeye varmıştı.

Fakat bu şevket ve ihtişamın zayıf bir cephesi vardı. Para kuvetile her istediğini elde edebilen Krezus, vatan müdafaasını da yalnız para kuvvetine istinat ettirerek dört bucaktan toplanma karmakarışık ırk ve milletler mensuplarından mürekkep *ücretli askerlerle* ordu teşkil eylemişti. Para için toplanan, ve ana yurda karşı fedakârlık ruhundan ve her türlü vatan hislerinden mahrum olan bu ordu, yalnız *Krezus* un değil, bin yıllık Lidya devletinin ebediyyen mahvına, tarihe gömülüp gitmesine başlıca amil olmuştu.

Krezus, *Kurus* (Keyhusrev) dan çekiniyordu ; ve ayni zamanda kaynatası Met Kıralı Astiyağın ölümüne sebep olan Kurusa karşı kin ve nefret te duyuyordu. Her ikisinin ruhundaki teskin ve tatmin edilemez fütuhat ve hakimiyet ihtirası da bu hükümdarları boy ölçüşmeleri mukadder iki rakip vaziyetine koymuştu.

Nihayet ilk açık husumet adımını Krezus attı. Ispartadan askerî, Mısır ve Babil hükümdarlarından siyasî muzaheret vaitleri aldıktan ve ordusunu yeni ücretli asker kıt'alarile takviye ettikten sonra, m. ev. 546 da ansızın Kızılırmağı geçerek *Pterya* (Bogazköy) üzerine atıldı. Krezusun karşısına süratle gelen Kurus muharebeye girmeden evvel anlaşma teklifinde bulundu. Mevsim m. ev. 546 senesi sonbaharı idi. Kurusun korktuğuna ve kendine güvenemediğine hükmeden Krezus anlaşma teklifini gurur ve istihfaf ile reddetti. Bunun üzerine Kurus bütün kuvvetlerile Lidya ordusu üzerine yüklendi. Krezusa muzaheret sözü vermiş olan Babil hukümdarı Nabonit te

Kurusla uyuşmuştu. Krezus perişan ordusile Lidya içlerine kadar geriledi; buradaki son mukavemet tecrübesi de Lidya süvari kıt'aları atlarının *Kurus*un ordu ileri hatlarına dizdiği *Devletlerden* ürkmesi yüzünden boşa çıktı, ve hezimet tahakkuk etti; Sart muhasara ve zaptedildi; bir odun yığını üzerinde kendini yakarak intihar etmek isteyen Krezus esir alındı, ve dünya tarihinde Midya devleti faslı böylece kapanmış oldu. Krezus *Ekbatan*da yirmi yıllık bir esaret hayatı geçirdikten sonra öldü (m. ev 525).

EGE HAVZASI

YUNANİSTAN — EGE MEDENİYETİ — AKA ELLERİ VE MÜSTEMLEKELER — GREK KAVMİNİN TEŞEKKÜLÜ — IRKLAR VE KAVMLER — GREKLERDEN EVVEL YUNANİSTAN SAKİNLERİ HAKKINDA KISA MÜTALEA

VIII. EGE HAVZASI

Yunancadaki kelimerden birçoğunun İndo-Avrupaî namı verilen diller zümresi *haricindeki* lisan menşelerinden gelmiş olduğu ve bu meyanda Samî asıllardan gelen kelimelerin *pek az* bulunduğu malûmdur. İndo-Avrupaî ve Samî olmıyan kelimelere bilhassa Yunanistanın kadîm coğrafî isimlerinde tesadüf edilmektedir. Türk dili esasından gelme olmaları *çok muhtemel* ve lisan alimlerinin ciddî tetkikine lâyık olan bu kelimeler hakkında bir fikir verilebilmiş olmak için birkaç misal zikredeceğiz.

Meselâ *İon*, Grek esatirinde, *İon* ların (Yunanların) ceddidir; evvelâ Atık, kıt'asına geldi, sonra Pelopneze geçti, orada kıral, prens oldu; sonra tekrar, Atık kıt'asına döndü, orada da Atina Kıralı intihap olundu. Bu efsane, İon ırkının muhaceretlerini tasvir eder.

İyonya (İonie), umumî bir surette Anadolunun, Adalar denizi sahilini ihtiva eden kıt'adır. Bu isim Anadoluya Dorilerin istilâsı üzerine, şarka sürülen *Aka* larla (Akhaiens) beraber gelmiştir.

Demek ki *İon* Akalardandır; kıraldır, sahiptir.

Bedros Efendi Keresteciyanın *Dictionnaire Etymologique de la langue Turque* kitabının 33 üncü sahifasında şu tafsılât vardır: "İyé (T. orl) = Seigneur, maître. İyémek = Dominer. (Sumerien) ai = Père; (Basque) iau (na) = maître, seigeur.

En Mongol iigé (uiéké) singfie grand, ainsi que l'atteste Ebül-ghazi (Chedjérêi Turquié, pa.43) Ce vocable serait-il une forme mitigée de agha ou aga (veyez ce mot)......„.

Herman Vambery'nin alamanca; Türk - Tatar lisanlarının Etimolojisine ait kitabının 27 inci sahifesinde "iy„ kelimesi vardır. Bu kelimenin yanında Eg, Ey, Et, İt, kelimeleri de vardır. Bunlar Efendi, sahip demektir.

Uygurca, ige, ite, iti, idi-efendi, sahip, Allah.

Çagatayca, ege, eye = efendi, sahip, Allah; eylemek = sahip olmak; azerice, yeymek, eymek = sahip, hâkim olmak. Hüseyin Kâzım Beyin Türk lûgatının 513 ve 514 üncü sahifelerinde "İye, sahip, ike, ite„ kelimelerinin muhtelif türk lehçelerinde malik, Allah manalarına olduğu izah edilmiştir.

Bu malûmata göre, mana ve tarih vak'aları itibarile *İyon* (İon) kelimesinin türkçe *iye* kelimesinden gelme olduğuna ihtimal vermek caiz görülebilir. Bu kelimenin ayni manada olan türkçe *Aka, eke, eti, ata* kelimeleri ailesinden olması ihtimali de dikkati caliptir.

Mahal ve memleket isimlerinden alâka uyandıran kelimeler de çoktur. Meselâ Yunanistan kıt'ası, şimalden cenuba, gözden geçirilirse Tesalya cenubunda ve Pelopones kıt'ası şimalindeki sahalara verilen *Akhai* ve Egıale isimlerinin "Akaeli„ kelimesinin mana ve delâletini haiz olduğu görülüyor.

Dar bir bogazla kıt'adan ayrılan uzun adanın ismi *Eubée* = öbe, türkçe çadır, ev manasına olan *oba* kelimesinin aynıdır. Garpta, dağların teşkil eitiği bir yükeskliğe verilmekte olan *Acarnanie*

ismi türkçe yükseklik manasına olan *Akan* kelimesinin bozulmuş bir şeklini andırıyor.

Pelopones kıt'asının dağ geçitlerini ihtiva eden mıntakanın taşıdığı *Arcadie* ismi dağların geçit veren yerleri manasına olan türkçe *argıt* kelimesinden gelme olabilir.

Adalar denizinin taşıdığı *Egée* kelimesi ile türkçe *ege*, *eke*, kelimeleri arasında benzerlik tamdır.

A. YUNANİSTAN

MEMLEKET

Yunanistan, avrupanın Akden'ze doğru fırlattığı üç büyük yarımadanın en şarkta bulunan Balkan yarımadasının cenup kısmına bugün verilen isimdir. Bunun nihayetine dar bir berzahla, ağaç yaprağı veya açık bir el şeklinde, bir küçük yarımada birleşir. Bu yarımada bugün Mora veya Peloponez namını taşır. Yunanistan, şarkta Adalar denizi ve garpta Yunan denizi ile çevrilmiştir. Şimalde muayyen sınırları yoktur. Eski coğrafya âlimi *Strabon*a nazaran, Yunanistanın şimal hududu Ambrasi (bugün Arta) körfezinden Pene nehri (şimdi Salambriya) mansıbına çekilen bir hatla gösterilebilir.

Bu suretle tahdit edilmiş olan mıntaka 55,000 kilometre murabbaı genişliğinde küçük bir memlekettir. Uzunluğu 410 kilometre ve genişliği 210 kilometredir.

Çok arızalı olan ve zelzelelerin mütemadiyen sarstığı bu arazinin her tarafı sarp ve dik uçurumlu dağlarla kaplıdır. Dağlar alelûmum, kayalıklardan müteşekkil ve çıplaktır. En yüksek tepeler 2000 metroyu geçer. En yüksek nokta

şimal 3000 metroya yaklaşan Olimpos silsilesi içindedir. Yunanlılar ilâhlarının Olimpos dağı üzerinde oturduğunu söyliyorlardı. Yunanistanda dağlar mütemadi bir silsile teşkil etmez; içlerinden geçen bazı ırmakların dar ve derin geçitlerile ayrılır. Bu dağlar eski göllerin zeminini teşkil eden, ziraata çok elverişli ovaların etrafını da ihata eder, Tesaliya ve Beotıa ovaları böyledir.

Korent berzahı yunanistanı iki muhtelif mıntakaya ayırır: Şimalde *Kara yunanistanı* ve cenupta *Pelopones.* Bu mıntakaların herbiri de birçok küçük memleketlere ayrılırki, başlıcaları şunlardır:

1 — Kara yunanistanında : Tesaliya, Etoliya Beotya ve Atık.

2 — Peloponez de: Arkadya, Argolit, Lakonya, Meseni ve Elit.

KARA YUNANİSTAN

Şimalde bulunan Tesalya, diğer Yunan memleketlerinden büyüktür. Vaktile keçi yetiştirmekle şöhret almış olan bu mümbit ova, dağlarla çevrilmiştir. Garpta Pende silsilesi, şarkta Olimpos, Ossa ve Peliyon dağları yükselir. Bu ovayı ıska eden küçük Pene ırmağı, Olimpos ve Ossa dağları arasından geçtikten sonra Adalar denizine dökülür. Irmağın, bu dağların arasında teşkil ettiği geçit, vaktile manzaralarının gözelliği ve gölgeliklerinin serinliği ile meşhurdur.

Tesalyanın cenubu geçilmesi müşkül dağlarla kapalıdır. Yalnız, Öta dağıyle deniz arasına sıkışmış bir geçitten geçilebilir. Yunanistanın hakikî kapusu olan bu geçit, *Termopil* geçididir Termopil geçidinden sonra dağların her istikamette yekdiğerine karıştığı bir mıntakaya girilir.

Bunların takriben ortada bulunan en yükseği (2459 metre) *Parnastır*. Bu dağda suları berrak güzel membalar vardır. Parnasın etrafında bulunan derin vadiler *Fosit* memleketini teşkil ediyordu; buranın başlıca şehri olan *Delf*te bütün Yunanistanın en mukaddes mabedi bulunuyordu.

Daha şarkta Beotya kıt'ası vardır. Bunun da cenubu, Tesalya gibi, *Helikon* ve Siteron dağlarile çevrilmiştir. Mümbit bir ovadır. Beotiyanın şimali garbisinde Kopayis gölü bulunur. Bu gölün suları kış yağmurlarından sonra taşar ve cıvarındaki arazide toprağa imbat kuvveti verici bir balçık bırakır. Beotya zengin bir ziraat memleketi idi, burada birçok şehirler bulunuyordu ki başlıcası *Tep* idi.

Cenubu şarkide kara yunanistanın nihayetini teşkil eden ve bir geminin başı gibi denize doğru ilerlemiş olan *Atık*, bilâkis dağlık ve toprağı zayıf bir memlekettir. Bu araziye arılarile meşhur olan *Himet* ve mermerleri şöhret alan *Pantelik* ve Parnas dağları hâkim olduğundan ziraat için pek az yer kalır. Lâkin dağlar denize doğru ilerler ve cenupta *Egin* körfezi sahillerinde güzel, tabiî limanlar vücuda getirir. Sahile yakın tek bir kayanın dibinde Yunan tarihinde en büyük rolü oynamış olan *Atina* şehri yükselir.

Adalar denizi cihetinde bulunan memleketler, Yunan denizi cihetinde bulunan memleketlerden daha büyük tarihî ehemmiyet kazanmıştır; bu, kayde şayandır.

Yunan denizi cihetinde bulunan *Akari* (Acarnanie) ve *Etolie* derin vadili ve aralarından geçilmesi çok zor dağlarla kapalıdır. Bunlar bellibaşlı Yunan yollarından uzaktır.

Bundan dolayı bu memleketlerin ahalisi daima Yunan âleminden uzak gibi kalmıştır.

PELOPONEZ Şarkta Egin körfezile garpta *Korent* körfezi arasında, Korent berzahı Peloponezi, Kara Yunanistana rapteden bir köprü gibidir; bunun bazı yerlerde genişliği ancak beş kilometredir. Berzahın iki ucunda iki şehir teessüs etmiştir: şimalde Megar, cenupta Korent. Kara Yunanistanı gibi Peloponezi de dağlar muhtelif ve müteaddit memleketlere ayırmıştır. Küçük bir İsviçre gibi olan orta kısmı *Argit* (Arkadie) dir. Oldukça mümbit yüksek ovaları bulunan bu memleketin şimalinde ormanlarla kaplı Erimant dağı vardır. Burada da Beotyada olduğu gibi birkaç göl vardır ki başlıcası Stimfal gölüdür.

Argit mıntakasında, birçok dağ silsileleri yükselir ve herbiri denize doğru birer burunla nihayet bulur. Bu dağların en mühimmi cenupta 2400 metre yüksekliğinde *Tayget* silsilesidir ki nihayeti Tenar burnunu teşkil eder. Taygetin garbında uzanan memlekete Mesenya denir. Şarkında uzanan memlekete Lakonya denir. Bu memleketi, Örotas nehri sular. Bu nehrin kenarında Atinanın rakibi olan *İsparta* yükselir.

Adalardenizi cihetinde limon ve portakal ormanlarile örtülü mümbit bir ova daha vardır; Burası *Argolit* veya Argos ovasıdır. Yunan denizi sathı mailinde Elit memleketinde *Olempya* şehri de Delf gibi yunanlıların mukaddes şehirlerindendi.

DENİZ VE SAHİLLER Yunanistan, sahilleri en girintili çıkıntılı memleketlerden biridir. 2000 kilometreden uzun sahili vardı. Dağlar her tarafta yunanlıları yekdiğerinden ayırdığı

ve yayılmalarına mâni olduğu halde *deniz* adeta onları yekdiğerine yaklaştırır. Yunanistan tarihte oynadığı rolü bilhassa denize medyundur.

Adalardenizi sahillleri girinti ve çıkıntıları ve tabiî ilticagâhları itibarile Yunan denizi sahillerinden daha zengindir. Yunan denizi sahili yarımadaya bütün genişliğinde nüfuz eden derin bir Korent körfezine maliktir. Adalardenizinin, cenuptan şimale doğru, Argolit körfezi, Egin körfezi ve daha şimalde Termopil boyunca giden Maliyak körfezi ve Magnesi yarımadasını teşkil eden Pagazetik körfezi gibi birçok körfezleri vardır.

ADALAR Yunanistan sahilinin denizleri, *adalar ve adacıklarla doludur.* Bu adalar arasında bazıları karaya o kadar yakındır ki adeta onun imtidadı gibidir. Korsir, Lökat, İtak, Kefalonya ve Zasint ve Peloponezin cenubunda Siter, Egin körfezinde Egin ve Salamin adaları ve bilhassa dar bir kanalla karadan ayrılmış olan büyük ve uzun Öbe adası bunlardandır.

Bir nehrin geçit yerine atılmış taşlar gibi adalardenizine saçılmış olan diğer adalar da Avrupa ile Küçük Asya yolu üzerinde sıralanır. Yunanistana en yakınları Kiklat adaları grubunu teşkil eder. Bunlardan *Delos* meşhur bir mabede ve *Paros* zengin mermer ocaklarına maliktir. Küçük Asyaya en yakın olan adalar cenubî Sporat adaları grubunu teşkil eder. Bunların en mühimmi *Rodos* adasıdır. Derin girinti ve çıkıntıları, yarımadaları ve körfezlerile tamamen Yunanistan sahillerine benziyen Küçük Asya sahili boyunca da bağlarile meşhur üç büyük ada vardır. Midilli,

Sakız ve Sisam.. Cenuba doğru oldukça uzakta, büyük ve dağlık *Giril* adası, şarktan garba doğru uzanır.

İKLİM VE VARİDAT MEMBALARI

Herodot diyor ki: "Yunanistanın hissesine en hoş bir hava düşmüştür.„ Hakikaten Yunanistanın iklimi Mısır veya Irakın ikliminden daha mutedil ve daha hayat vericidir. Sıcak ve kuru yazları, tatlı ve oldukça yağmurlu kışları, güneşli ilk ve son baharlarile garbî Anadolu iklimine benzer. Hemen daima hava temiz bulutsuz, son derece berrak ve o derece şeffaftır ki ufukta dağların, sahillerin ve uzak adaların hututu her vakit vuzuhla teressüm eder.

Ynnanistanın *servet membaları* mütenevvi lâkin çok mahduttur. Dağlarda şüphesiz bugünkünden fazla ormanlar, meşe ve çam ağaçları vardı; bu ormanlarda geyik ve domuz avlanıyordu. Irmakların mecraları boyunca çınar ağaçları güzel gölgeler veriyordu. Lâkin ziraat ve mer'alar için pek az yer kalıyordu. Buğday ve arpa gibi hububat, üzüm, zeytin, incir ve portakal ağacı gibi Yunanistan toprağından hoşlanan meyva ağaçları, ovada çok sık bir halde yetişiyordu. Ziraat ve meyva ağaçları yetiştirmek için dağların yamaçlarında topraktan taraçalar vücude getiriyorlardı. Toprağın fakir istihsal membalarına, denizin varidat vasıtaları inzimam ediyordu. Yunanlılar *balık* tutuyorlar ve her türlü balıkları, bilhassa sardalya ve palamut balıklarını istihlâk ediyorlardı.

B. EGE MEDENİYETİ

1. UMUMÎ NAZAR

Yarım asırdanberi *Girit*te, Yunanistanda ve Anadoluda yapılmakta olan keşifler, eski bir *Akdeniz medeniyetini* meydana çıkardı. Kat'iyet bulan ve artık tarihte yerini alan bu medeniyetin ocağı *Knos* (Cnossos) ve merkezi Girittir. Akdeniz havzası ve hususile Adalardenizi mıntakası grekleşmeden evvel, oraların sahipleri parlak bir medeniyet kurmak için icap eden esaslı vasıflara ve hususî faziletlere malik bulunıyordu.

Bu insanlar, tarihî rollerinde şüphesiz, "Hint-Avrupalı„ denilen kavmlerden kadîm ve Samîlere ise yabancı idiler.

Adalardenizi ahalisinin faaliyeti, açık bir surette görülmeğe başladıktan sonra Fenikelilerin mubalâğa edilmek istenilen faaliyet tesirleri azaldı. Fenikelilerin, Akdenizde faikiyetleri, m. e. 1100-800 arasındadır.

Ege Havzasında, istikbalin medeniyeti denebilecek olan medeniyet doğduğu zaman, Kalde ve Nil vadisi tarih devirlerini yaşıyordu. Avrupanın, vahşi kabileleri ise, daha uzun asırlar, kesif karanlıklar içinde sürüneceklerdir[1]. İstikbâle aşık olan *Egeler*, küçük adalarda yahut dağlık mıntakalarda ve karadan kolaylıkla yaklaşılamıyan sahillerdeki şehirlerde otururlardı. Bu şehirler, bütün dünya yollarına açıktı.

Ege denizi Havzası, Asya, Afrika ve Avrupa arasında mutavassıt bir mıntakadır. Dünya ile muvasalası kolaydır.

[1] G. Glotz, La Civilisation Egéenne.

Bu Havza ahalisi Akdenizi baştan başa, serbestçe dolaştılar. İstedikleri yerlerde ticaret yaptılar. Hoşlandıkları yerlerde kalıp yerleştiler. Cihan tarihinde büyük yenilikler olmak üzere, *deniz ticareti* ve *müstemleke tesisi* öğrenildi.

Egeler cimnastik talimleri ve dans ile çok uğraşırlardı. Vücudun her vaziyet ve hareketini göre göre onlar tersim de tekemmül ettiler. Dans ta, onların tagannide, çalgıda konuşmada olan melekelerini arttırdı. Adalardenizi sahillerinde, *güzel san'atlar* ve *şiir* sönmez bir kıymet aldı.

Egeler taşı ve madenleri, ve toprağı işlemeği ve kullanmayı buraya gelmeden evvel biliyorlardı. Burada bu bilgilerini daha çok inkişaf ettirdiler. İnce ve büyük san'atkâr oldular.

Egelerin medeniyette gösterdikleri mucize, tabiî şartların, müstait insanlar üzerinde müşterek tesir ve yardımı ile izah olunur.

2. HAFRİYAT

Yakın senelere kadar Greklerden evvel, Yunanistanın ne olduğu hakkında hiçbir fikir yoktu.

Bu memleketin eski ahalisini ararken Pélasges, Gariens ve Leleges kelimeleri talâffuz olunurdu. Fakat bu, *Homer* zamanından daha evvele çıkarılan tarihî vak'aların eski tercümeleri tesirile veyahut hayalî gayret saikasile vukubuluyordu. Çok uzak bir mazinin bazı harabeleri, enkazı biliniyordu; fakat izah olunamıyordu. Yeraltından çıkarılan yüksek değerli vazolar, Avrupa müzelerine gittikten ve *Rodos* ta yapılan taharriler Greklerle hiçbir münasebeti olmıyan derin tabakalarda her nevi eşya meydana çıkardıktan sonra; toprak altında

milâttan 2000 seneden evvele ait şehirler bulundu. Saraylar, mağazalar, evler, nihayetsiz san'at eserleri, lâvhalar, heykeller, çiniler, aletler, silâhlar, mücevherler, elhasıl orijinal ve incelmiş bir medeniyetin bakiyyeleri meydana çıkarıldı. Bütün bunların ne olduğu bilinmiyordu. 1875 tenberi, Alman *Şilman* ın ve andan sonra diğer âlimlerin muvaffakiyetli taharrileri sayesinde, binlerce noktalarda, asırlarca karanlık içinde kalmış bütün bir medeniyet meydana çıktı. Bu medeniyetin sahibi olan kavm "Hint-Avrupalı„ lardan eski ve Samilere yabancıdır [1].

Adalardenizi medeniyetinin ilk sahipleri İçeri Asyadan gelmiş *Türklerdir.* Cenubî Rusya ve Tuna havzalarında çok eski devirlerde yerleşmiş Türklerin medeniyeti de, milâttan 3500 sene evel Makedonya, Tesalyaya ve Korent mıntakasına kadar nüfuz etmişti.

Greklerden evvele ait yazı bulundu. Yunanistan içinde, *Torikos* (Thoricos) *Orhomen* (Orchomène) isimli şehir harabeleri meydana çıktı.

Akdeniz, beşeriyetin tekâmülünde çok müessir olmuştur.

Adalardenizi medeniyeti, Ön Asyanın yerli halkının meselâ, Sumerlerin ve hususile Etilerin nüfuz ve tesiri altında kalmıştır.

Bütün adalar havzasında en eski medeniyet Giritte idi.

3. DEVİRLERE TAKSİM [2]

Ege medeniyeti, Cnossosc Kıralı *Minos*'a atfolunur; *Minos medeniyeti* denir.

[1] C. Glotz, La Civilisatlon égéenne, Mukaddime. Sa. II.
[2] C. Glotz, La ciuilisation egéenne. Sa. 23.

Minos medeniyeti, üç büyük devreye ayrılır: Eski Minos medeniyeti (E.M), orta Minos medeniyeti (O. M), son Minos medeniyeti (S. M). Bu devirlerin herbiri de üçer devreye ayrılır: I,II,III üncü.

Bu medeniyet devirlerini Giride hatta Giritte, Knos (Cnosse) şehrinin hâkim olduğu zamanlara hasretmelidir. Bu taksim bütün Adalar denizi havasına tekabül etmez.

Giritten başa diğer adalarda cilâlı taş devrine ait insan izlerine tesadüf olunuyor. Adalar tarihide Girit tarih devirleri gibi herbiri üç devirli üç büyük devreye ayrılabilir. Yunanistan adı verilmiş olan Akaelinde, Peloponezde, cilâlı taş devri medeniyeti eserleri yoktur. Tesalyada vardır. Fakat bu Giridin bakır devrine tekabül eder.

Adalardenizi medeniyeti en aşağı milâttan 3000 sene evvel, ehemmiyet kazanıyor. Milâttan 4000 sene evveline ait medeniyet izleri de vardır. "Fakat, Girit medeniyetini tetkik eden âlimler, bu medeniyetin inkişafını, m. ev. 2400 - 1400 tarihleri arasında kabul ediyorlar.„

Egeler Mısırla çok münasebette bulundular, her iki memlekette birbirinin eserleri bulundu.

Son Minos medeniyetinin devirleri şu tarihler içindedir: m. ev. 1580 — 1400 — 1200.

Adaların bize bıratıkları yazılı eserler, henüz okunmadı. Bu sebeple onların tarihteki hakikî yerlerini bulmak müşkül oluyur.

Müesseselerine, mezarlarına, kullandıkları eşyalara ressam ve heykeltraşlarının resim ve hakkettikleri sahnelere bakılınca bu ahalinin tipini ve maddî, iktısadî, içtimaî, dinî ve san'at hayatlarını tanımak mümkün oluyor; hatta ayni devirde yaşıyan cemiyetlerle mukayese noktaları da bulunabiliyor.

Müstakbel Yunanistanın menkıbelerinde ve masallarında adalılalrın terbiye edici hatırları da vardır.

Mısır vesikalarına göre, bu kavmlere "deniz halkı„ yahut *Kefti* ler derlerdi.

Adalar havzasının, hususile, Akdenizin hakikî merkezi olmuş olan Giridin, taş devrinden itibaren, Grekler zamanına kadar tarihini tetkik etmek lâzımdır.

M. EV. (6000—3000) ARASINDAKİ DEVİR.

Adalar havzasının bütün karaları içinde en eski medeniyeti tesis eden Girittir. Girit adası, dünyanın diğer binlerce mıntakaları gibi o kadar erken iskân olunmuş değildir.

Adalardenizi havzasının karaları, Orta Asya yaylâsından, Anadolu yolu ile denizden; ve Karadeniz şimalî - Tuna vadisi, Makedonya yolu ile karadan muhtelif devirlerde ve birbirini müteakip gelen *Türk ırkından* kavmlerle iskân olunmuştur.

Giritte yerleşen ahali medeniyette, yavaş, fakat mütemadi bir surette ilerlemişlerdir.

M. EV. (3000—4000) ARASINDAKİ DEVİR.

Milâttan evvel IV üncü bin senenin nihayetine doğru, bütün Adalardenizi havzasında, büyük bir tebeddül oldu. Yukarda söylediğimiz gibi daha m.ev. 3500 senesinde Tuna havzasında ve Cenubî Rusyada teessüs etmiş olan müşterek Türk medeniyeti, Trakyaya, Makedonyaya ve Tesalyaya çoktan girmişti ve yavaş yavaş (m. ev. 3000 senesinedoğru) Korent körfezine kadar bütün Yunan kıt'alarına yayılmıştı.

Mıntakaların mütenevvi olmasına rağmen bu

medeniyet heryerde vahdetini tesis etti. Eserleri Makedonya Tumbalarında; Tesalyada ve I inci Orchomène (Orhon) in müdevver evlerinde ve heryerde bulunur.

Fakat bu medeniyet ile Girit medeniyeti arasında irtibat yoktur. Arada meskûn olmıyan adalar vardır.

M. e. 3000 senesine doğru idi ki, Adalar havzasında ve bütün şarkta geniş bir hareket hâsıl oldu.

Adalar kâmilen iskân olundu. Bu ilk ahali, sonradan Greklerin umumiyetle dedikleri gipi, ister Pelasge, ister Karili (Cariens) namlarile yadedilsin, onlar, muhtelif dalgalar halinde Asyadan gelen Egelerdi.

"Her halde, bunlar *Grek* değillerdi,,. [1]

Bunlar Tesalya yoluyla Avrupadan da gelmiyorlardı. Bunların gelişi, o zamanlarda, Ön Asyanın manzarasını tadil eden *muhaceretle elbette münasebettardır.*

Çanakkale boğazı yakininde Hısarlık sırtı, bu devirde, ilk defa iskân ve I inci *Turova* (Troie) şehri inşa olundu.

Kıbrısta, taş devri yaşanmamıştır. Kıbrıs, maden devri insanları ile iskân olunmuştur.

Bütün bu kaynaşmalar içinde *Yunan alemi*, Greklerden evvel Asyadan şimal yolile Tuna üzerinden gelenler tarafından vücude getirilmiştir. Maden san'ati bu devirde meydana çıktı. Bakırdan bellibaşlı silâhlar, sivri veya keskin aletler yapıldı. Altın ve gümüş, tezyinata hasrolundu.

[1] G. Glotz, La civilisation Egéenne. Sa. 37 satır 1.

Ege (Adalardenizi) medeniyetinin devirlerini gösterir cetvel:

Girit			Adalar (Cyclades)		Péloponèze			Merkezî Yunanistan	Tesalya
		Cilâlı taş devri (6000—3000)		”			”		”
Bakır devri		E. M. I (3000—2800)	Bakır	E. A. I	Bakır		E. H. I (3000—2500)		Tesalya I (Cilâlı taş I) (3500 — 2500)
		E. M. II (2800—2400)		E. A. II					
TUNÇ	I. Tunç (2400—2000)	E. M. III (2400—2100)	Tunç	E. A. III	Tunç	Miken	E. H. II (2500—2200)	(Préhellènes)	Tesalya II (Cilâlı taş devri) (2500—2000)
	I. Saraylar (2600 — 1750)	O. M. I (2100—1900)		O. A. I			E. H. III (2200 2000)		
		O. M. II (1900—1750)		O. A. II			O. H. I (2000—1750)	(Achèens)	Tesalya III (Bakır devri) (2000—1580)
	II. Saraylar (1700 — 1400)	O. M. III (1750—1580)		O. A. III		Son mikenlik	O. H. II		
		S. M. I (1580—1450)		S. A. I			S. A. I		Tesalya IV (Tunç devri) (1580—1200)
		S. M. II (1450—1400)		S. A. II			S. A. II		
		S. M. III (1400—1200)		S. A. III			S. A. III		
SON MİKENİ (MİKENİN TEVESSÜÜ) (**1400 — 1200**)									

Giritte bakır devrile tunç devri arasında 5-6 asır geçti (m. e. I. ve II. devir, 3000 den 3400ze kadar).

Maden san'atları dahilî tekemmülün neticesi olmamıştır. Girit dahi bütün dünyayı yakından veya uzaktan alt üst eden şarkın daimî müstevlilerinin birbiri ardınca gelen tesirleri altında tekemmül etmiştir. M. e. 3000-3400 seneleri arasında Asyanın brakisefal insanları yeniden geldiler. Giridin şimal sahillerine çıktılar, bilhassa civardaki küçük adaları işgal ettiler. Giridin şarkı şimalî sahilinde Moklos (Mochlos) harabesinde bunların en eski bakır aletleri ve en eski mezar tipleri keşfolunmuştur.

Milâttan 3000 sene evveline ait vazolar, resimlerile, renklerile yüksek medeniyet eserleridir; bunlar iptidaî bir kavmin zarurî ihtiyaçları için yapılmış şeylerin çok üstündedir; evlerinin tezyinatı, bolluk ve emniyet şahitleridir.

Eski Minos medeniyetinin IIinci devrinde, yani m. ev 2800-2400 arasında, terakki daha açık oldu; bütün maden san'atlarında ve sairede tekemmül edildi.

Girit ve Adalar ahalisi, artık, Anadolunun bütün sahillerile, Suriye ve Mısırla, Akdenizin garp sahillerile muhtelif münasebetlere giriyor.

Korent körfezi cenubu, Peloponez kıt'ası, Adalarla hemen ayni zamanda iskân olundu ve Adalarla daima sıkı münasebeti muhafaza etti.

Bu devirde Korent havalisinde Argolit mıntakasında meydana çıkan medeniyet, Girit medeniyetile temasta bulunıyordu. Bu medeniyet merkezî Yunanistanla da temassız değildi. Fakat, dahil, terakkide bati idi. Tuna yalısından gelmiş olan

Türklerin tesis ettikleri bu medeniyete Miken (Mycenienne) medeniyeti demişlerdir. Çünkü merkez olarak yaptıkları şehrin adı Miken (Mycene) idi. Mikenlilerin asıl isimleri *Aka* lar (Acheens) dır. Bunlar Yunanistan kıt'asına Trakyadan ilk gelenlerdir.

M. EV. 2400 - 2000 ARASINDA

M. ev. 2500 senelerine doğru ikinci defa olmak üzere Avrupa ve Asyada kesif bir karışıklık görünür. Yeni istilâlar başlar. Trakyadan Türkler tekrar bir taraftan Tesalyaya indiler; diğer taraf tan tekrar Hısarlık havalisine de geçtiler. I inci Turova harap oldu; onun harabeleri üzerinde II inci Turova şehrini bina ettiler. Tesalyayı işgal edenler cenup memleketlerile irtibatta bulunmadılar. Otris (Tesalyanın cenubundaki dağlar) asırlarca geçilmez bir mania oldu. Fakat II nci Turova ile münasebette kaldılar; insanları, evleri ayni tipi gösterir. Medeniyeti durgundu, yalnız etrafı istihkâmlarla çevrilmiş yüksek şehirler dikkati celbeder. Merkezî Yunanistan ise cenupla irtibatta idi. Orta ve cenup memleketleri müşterek bir medeniyetle birleşiyordu. İkinci *Orhon* (Orchomène) un etrafında birçok yeni şehirler yapıldı. Bu memleketlerde tunç devrine geçiliyordu.

M. EV. 2000 - 1750 ARASINDA

Yunanistan kıt'ası m. ev. 2000 tarihlerinde bir defa daha karıştı. Hazar denizi kıyılarında oturan insanlar yeniden bütün manasile her tarafa yayıldılar. İran ve Hindistana girdiler. Onlardan bir kabile *Mitaniler* Diyarbekir havalisinde yerleşti. Bütün şarkta bu tazyikın tesiri hissedildi. Mısır kendisini müdafaada çok sıkıntı çekti. Kenan elleri yeni bir hayata doğdu. II inci

Turova (Yanık şehir) enkaz altında kaldı. Ve sonra adi bir köy haline geldi. Yeni muhaceret dalgaları Avrupaya da yayıldı.

Bu devrin nihayetlerine doğru Trakya taraflarından yeni bir istilâ oldu, tekrar Tesalyaya girdiler. Eski ahali üzerine atıldılar. Merkezî mıntakaya yerleştiler. Bu yeni gelenler de medenileşmeği biliyorlardı. Bunların kısmı küllîsi Otris (Othrys) dağlarını geçti.

Yeni gelenler de, kuvvetli *Türk ırkından* ve zeki, temsil edici idiler. Tahrip ettikten sonra yeniden imara başladılar. II inci Orchomène üzerine III üncü Orchomène bina olundu. Korent mıntakası işgal edildi. Adalarla sıkı münasebet başladı. Girit medeniyeti adalar vasıtasile dahile girdi.

M. EV. 1900 - 1400 ARASINDA

Fakat, Girit tekrar Asyadan gelen bir istilâya uğradı.

Giritte yeni bir sülâle çıktı. Bu sülâle yeni bir yazı getirdi; derhal nüfuzunu tesis etti. Böylece yarım asır geçti.

M. ev. 1700 de Girit daha güzel ve daha parlak oluyor, evcibalâya çıkıyor ve üç asır müddetçe o noktada kalabiliyor. Bu devirde yeni saraylar, mükemmel ve en ince her türlü san'atlar, medenî hayat, adalet, refah ciddî bir surette dikkati celbeder.

Fakat Giritte henüz siyasî birlik görülmüyor.

MİKEN (MYCEENNE) MEDENİYETİNİN HAKİMİYETİ (1400 - 1200)

Giritliler *Aka*larla ticarette mesailerini birleştirmişlerdi. Nihayet Akaların Giritlilere ihtiyacı kalmadı. Yalnız başlarına her tarafla, hususile Mısırla ticarete girişmişlerdi.

Akalar m. ev. 1400 tarihlerine doğru Giridi zaptettiler. Anadoluda Etilerle daha çok

irtibata girdiler. Eti ve Mısır tarihinde görüldüğü veçhile Etiler, m. ev. 1295 te Mısırlılarla *Kadeş* meydan muharebesini yaptılar. Etiler ordusunda birçok müttefik kırallıkların orduları vardı. Bu meyanda *Dardanlar* (Dardanien) ve Turovalılar bulunduğu gibi, Yunanistanın Akaları ve Adaların *Ege*leri de vardı. Denilebilir ki *Aka*ların, eli silâh tutanlarının çoğu memleketlerinin müdafaasını zayıf bir halde bırakıp uzaklaşmışlardı. Kadeş meydan muharebesinin neticesiz kalması yüzünden, bu ordular kısmen dağıldılar. Bu yüzden, Akalar tehlikeli bir surette zayıfladılar. İşte bu vaziyet üzerinedir ki *Dorilerin* istilâsı karşısında büyük felâkete uğradılar.

4. DORİLERİN YUNANİSTAN VE ADALARI İSTİLÂSI (M. EV. 1200)

Daha, m. ev. 1600 tarihindenberi, Balkanlardan, Epir ve Pent dağları yolu ile birtakım Kabileler, çeteler halinde, zaman zaman Yunanistan içerilerine kadar sokulmuşlardı. *Dori* namı verilen bu çetelerin sokuluşları bati hulûl şeklinde idi. Fakat Mikenlerin en zayıf bulunduğu bir devirde, (m. ev. 1200)de, bu bati hulûl şimalden yeni gelen Dorilerle istilâya müncer oldu.

Belki, bu istilâ bir an defolundu. Miken kaleleri kendilerinden beklenilen vazife ve hizmeti gördü. Fakat, Doriler, üç kabileden mürekkep bir ordu halinde geldiler. Bir kısmı garp yollarını takip ve Epir, Etoli, Akarnani ve Elidi işgal ettiler Diğerleri de şarktan ilerileyerek Fosit, Korent, Argolit, Lakoni ve Mikene hâkim oldular. Peloponez kıt'asında *Aka*lar kısmen mutavaata mec-

bur oldular, kısmen de Argit (Arkadi) yaylâlarına, Atik dağlarına iltica ettiler.

Kara kısmından sonra Adalar birer birer taarruza uğradı: Deloz, Tera, Girit ve sonra Karpatos, Rodos istilâcıların eline düştü.

Bu istilâcılar, yolları üstünde her şeyi tahrip ediyorlardı. Akaeli (Achaie) şehirleri birer birer yakıldı. Bu istilânın dehşeti Adalardenizi halkını her taraftan kaçırdı. Bu şaşkınca bir kaçışma oldu.

Herneye mal olursa olsun yeni vatan arıyan mağlûplar da korkunç oldular. Sarsıntı umumî olur. III üncü Ramses bir vesikasında "Adalar, artık sükûnetini kaybetmiştir„ demektedir. Karalarda ayni halde idi. Kuvvetli bir muhaceret cereyanı bütün Küçük Asyaya teveccüh etti. Anadolunun garp sahilleri, muhacirlerle doldu. Bu muhacir kütleleri nihayet Etiler üzerine atıldılar. Payitahtlarını zaptettiler. Fir'avunların kuvvetine karşı bir muvazene teşkil eden ve Asurileri tahtı itaatta tutan Etilerin hayatına bu suretle hatime çekilmiş oldu. Bir taraftan da, bu muhacirler içinden *Palesati* isminde bir kabile *Tökerler* (Teucrien) Mısır hudutlarında göründü. Bunlar, kadınları ve çocukları öküz arabalarında, kağnılarda yığılı olarak karadan ve denizden gelmişlerdi. Hiçbir kavm bunların önünde dayanamamıştı. III üncü Ramses onları *Magedo* da durdurabildi. Fakat, *Palesati* lerin kendilerine izafetle *Palestin* ismini alan memlekette yerleşmelerine mâni olamadı (1193).

1200 istilâsından sonra Akalar âleminin başına gelen, 200 sene evvel Giridin başına gelen gibi değildi.

Girit medeniyetine alışkın olan Akalar, Girit medeniyetini muhafaza ettiler; halbuki haşin

Arnavutluktan çıkan Doriler medeniyet namına ne varsa tahrip ettiler. Pentten Spartaya kadar Dorilerin geçtiği yerler harabe oldu. Giritte limanlar terk ve dağlara iltica olundu. Knosun bakıyyeleri yakıldı. Akdenizin hâkimi olan bu şehir mahvoldu. Asırların örttüğü enkaz üzerinden 3000 senelik bir ölüm sükûnu geçti.

Bütün bu tahribat mahallî ve geçici bir fırtına alâmeti değildir. Bu hal, umumî ve kat'î bir hercümercin tezahürleridir; tarihî bir mukayese yapılırsa, denilebilir ki, Giridin Akalara mahkûmiyeti, Yunanistanın Roma tarafından zaptı idi; Dorilerin gelmesi ise, barbarların istilâsı ve Renaissance'a intizar eden bir kurunu vüstadır [1].

5. YUNAN MEDENİYETİNİN DOĞDUĞU YER ANADOLUDUR

Dori istilâsı karşısında Girit ve Miken medeniyetinin sahipleri olan Akalar ve Egeler kütle halinde *Anadoluya hicret* etmişlerdi; birçokları Anadolu garp kıyılarında yerleştiler. Varis oldukları medeniyeti orada, yeniden tesis ettiler ve inkişaf ettirdiler.

Bu medeniyet Yunanistana da geçti. *Yunan medeniyeti adı verilmiş olan medeniyet işte bu medeniyettir.*

6. MİNOS MEDENİYETİ

Eski Girit halkının erkekleri işlemeli sade bir elbise taşırlardı, bellerini bir kemerle sıkıyorlardı.

[1] G. Glotz, La civilisation Egéene.

Kadınlarının tuvaletinin bugünkü hanımlarınkine benzediği hayretle keşfedilmiştir. Modaya göre kloşlu veya uzun eteklikler, kordelelerle süslenmiş blûzlar, dekolte gömlekler ve bugünkü moda mağazalarının vitrinlerinde teşhir olunmağa lâyık şapkalar taşıyorlardı. Resmi bir duvar üzerine yapılmış olan bir Giritli hanımın tuvaleti ve tavrı o derece süslü ve asrîdir ki kendisine " Parisli hanım„ namı verilmiştir. Kadının tuvaletindeki bu hayrete şayan asrîlik alâmetlerine ikametgâhlarda da tesadüf olunmaktadır. Girit şehirlerinde birçok katlı, balkonlu ve taraçalı evler vardır. Harabeleri bulunmuş olan saraylar mimarîlerindeki güzellikten ziyade hakikî bir *konfor hissini* gösteren dahilî tertibatları itibarile dikkate şayandır. Uzun koridorlar, geniş dehlizler, müteaddit merdivenler, hususî daireleri, merasim salonlarını, ibadethaneyi, hazineyi ve kırala mahsus mağaza ve imalâthaneleri yekdiğerine raptetmektedir. Kıraliçanın dairesi, banyo salonunu, yatak odalarını ve mükemmel sıhhî tesisatı ihtiva etmektedir. Zira Girit mühendisleri kanal açma ve sulama san'atlarında büyük bir meharet sahibi idiler: Knosos sarayına yeraltındaki lâğımlara açılan birçok su boruları yerleştirmişti.

OYUNLAR Girit medeniyetinin en ziyade dikkati celbeden farikalarından biri dans ve cimnastik talimleri gibi oyunlara büyük bir mevki ve ehemmiyet verilmiş olmasıdır. Bu noktada Greklerin Giritlilerden örnek almış oldukları muhakkaktır.

Knosos sarayında 400 seyircinin oturmasına mahsus sıraları havi hakikî bir *tiyatro* vardı. Dinî

bayramlar münasebetile burada *musiki* ve *dans* müsamereleri veriliyordu. Girit baletlerinin büyük bir şöhreti vardı, çünkü bunlar uzun müddet sonra, m. ev. IX uncu asra doğru, Yunan şairi *Homer*'in zamanında hâlâ hatırlanıyordu.

Giritliler, kuvvet ve meharet talimlerini, veya koşuları, boksu ve herşeyden ziyade boğa müsabakalarını şiddetle seviyorlardı. Bu boğa dövüşleri bugün İspanyada yapılanlardan çok az kanlı idi. Çünkü boğa öldürülmiyordu. Duvar ve vazu resimlerinin gösterdiği Girit toreadorları, boğa ile oynıyorlar, boynuzlarına asılıyorlar, hatta cesaretlerini, tehlikeli, sıçrayışı yapmak için bir baş darbesile kendilerini havaya fırlatacak dereceye vardırıyorlar.

SAN'AT Vücut ve zekâ oyunlarını takdir etmesini bilen bu incelmiş kavm san'atkâr bir kavmdi. Tabiatin bütün gözelliklerini iyice duyduklarından bunları sadıkane bir surette ifade edebildiler. Bundan dolayı Girit halkı her türlü kayıt ve şarttan azade canlı ve orijinal bir san'at vücude getirdi.

Girit san'atının en mühim eserleri sarayların duvarlarını tezyin eden *boyalı resimler* ve *kabartmalar*dır. San'atkârlar nebatlardan, deniz hayvanlarından, dinî merasimden, dans ve oyunlardan ve saray hayatından aldıkları mevzuları büyük bir meharet ve pek çok fantazi ile süslemişlerdir. Bir lâvha, kabuklu deniz hayvanlarının ve mercanların üstünde ve balıkların arasında yüzen yunus balıklarını, diğer bir resim de bir salonda konuşmak için toplanmış veya localarından bir müsamereyi seyreden zarif Knos hanımlarını gös-

teriyor. Girit san'atkârlarının, bilhassa tezyinî san'atların icap ettirdiği ince elişlerinde çok müstait oldukları anlaşılıyor.

Knos Kıralının imâlathanelerinde, resimli, işlenmiş veya mineli vazolar, çiniden veya altınla işlenmiş fildişinden *heykelcikler*, demirleri altın veya gümüş kakmalı, sapları kristal akik veya Oniksten kılıçlar ve hançerler, gibi her türlü san'at şaheserleri yapılıyordu. Ressamlar gibi dekor san'atkârları da tabiatin sadık müşahitleri idiler.

TİCARET San'atların inkişafı, Giritte zengin ve incelmiş bir lüks içinde yaşamasını seven bir cemiyetin mevcut olduğunu ispat ediyor. Bu cemiyet sanayi ve *deniz ticaretile* zenginleşmişti. Filhakika Fenikelilerden evvel Giritliler müteşebbis iş adamları, denizci, san'atkâr ve tacir kimselerdi. Baş tarafı kalkık, uzun ve dar gemilere binen Girit denizcileri, şüphesiz ilk defa olarak Akdenizi şarktan garba kat'eden kimselerdir,

7. MİKEN MEDENİYETİ.

Miken in ehemmiyeti mevkiinden ileri geli yordu. Korent körfezinden Argolit körfezine giden en kısa yolun geçtiği boğaza hâkim bulunuyordu.

Argolit yollarından en sık geçen tacirlerden birçokları Giritli idi. Sert tabiatlı cengâverler olan Miken reisleri, Akalar, Girit medeniyetine hayran oldular. Müstahkem şatolarında Knos kırallarının saraylarında olduğu gibi güzel resimlere malik olmak istediler. Ve memleketlerine Giritli san'atkârlar celbettiler. Çok zaman geçme-

den başlıca şehirleri olan Miken, Tirinte ve Tepte her şey Girit modasına tâbi oldu; hanımların tuvaletleri, oyunlar, saray hayatı, hep bu modayı takip etti.

BİNALARI Miken şehri iki kısımdan ibaretti: takriben 1000 metro uzunluğunda ve genişliğinde bir tepe üzerinde yükselen yukarı şehir, *Akropol* ve Akropolun dibinde ovada yayılmış olan aşağı şehir. Bunların her ikisi de kocaman taşları harçsız olarak üstüste koymak suretile yapılmış olan duvarlarla çevrilmişti.

Bu taşlardan dokuz metro uzunluğunda ve altı metro kalınlığında olan bazıları takriben 120 000 kilogram yani bir büyük lokomotif ağırlığındadır.

Miken Akropolüne, üzerine bir sütunun iki tarafında ayakta birer aslan gösteren büyük bir kabartma bulunduğundan dolayı "Aslanlar kapısı„ namını taşıyan bir kapıdan çıkılıyordu. Bunun yakınlarında kayaların içersine kazılmış birçok mezarlar keşfedilmiştir.

Bunlar Miken kırallarının kabirleri idi. Cesetler, altın zinetler, altın taçlar, mücevherler, güzel işlenmiş silâhlar, taşıyorlardı. Bu cesetlerden biri de Mısır mumyaları gibi tahnit edilmişti. Ve yüzünde ince bir altın safihadan yapılmış bir maske vardı. Akropolün tepesinde kıralın sarayı yükseliyordu. Saray, Girit sarayları gibi güzel resimlerle süslenmişti, lâkin dahilî tertibatı Girit saraylarınınki gibi değildi. Megaron adını verdikleri başlıca salonun ortasında dört direkle çevrilmiş bir ocak ve tavanda bir delik bulunuyordu. Ve buradan duman dışarı çıkıyordu.

C. AKA ELLERİ VE MÜSTEMLEKELER

Dorilerin istilâsı yunanistanı karışıklık içinde bıraktı. XII inci asırdan VIII inci asra kadar memleket, bir nevi kurunu vusta hayatı geçirdi.

Doriler tarafından zaptolunan bütün memleketlerde muhariplerin ve serbest adamların yanında bir esir sınıfının meydana çıktığı görüldü. Bu sınıf, galip ve fatihin menfaatına toprağı sürmeğe mecbur idi.

1. *İYONLAR VE DORİLER*

Bu devirdedir ki *Elen* denilen kavmi teşkil eden başlıca iki unsur birbirile muhalefete başlarlar. Bu iki unsur, *Iyonlar* ve *Doriler* dir.

İYONLAR Esas itibarile denizci bir kavm idi. Yunanistanda Dori istilâsı İyonları ancak Atik kıt'asında bıraktı. Fakat, İyonlar, Kiklat adalarına ve kütleler halinde Anadolu sahillerine dağıldılar. İyonların esas unsuru *Akalar idi.* Asıl *deha,* bariz hassaları ile bilhassa İyonlarda görülür. Şiddetli bir zekâ, parlak tahayyül, teşebbüs fikri ve hürriyet aşkı...

DORİLER İyonların aksine olarak, pek geç karalardan ayrıldılar ve ondan sonra denizci ve müstemlekeci olabildiler. Peloponez, bilhassa Lakoniya, Meseni, Argolit mıntakaları Dorilerin merkezi ve tercih ettikleri yerlerdi.

BUNLARIN YAYILMASI Yunanistan kıt'ası haricine m. ev. XII inci ve VIII inci asırda olmak üzre iki defa yayılma olmuştur.

XII inci asırdan X uncu asra kadar olan ilk

muhaceret, Dori istilâsı zamanında olmuştur ve istilânın neticesidir.

I — İlk evvelâ Tesalyadan ve Beotiyadan istilâcılar tarafından koğulan Akalar, denizden *Anadoluya gittiler.* Akalar, Çanakkale boğazından ve Turova mıntakasından İzmire kadar olan şimal sahiline yerleştiler. Bu ilk muhacirlere Eoliler, (karışık kanlı) ve yeni vatanlarına da Eolie dendi. Tesis ettikleri on iki şehirden başlıcaları, Foça şimalinde Sime ve Lesbos adasında Midillidir.

II — Merkezî Yunanistandan (Öbe, Atik, Argolit), yeni muhacirler daha gitti. Kiklat adalarını işgal ettiler. Daha sonra Eolilerin cenubunda olmak üzre Anadolu sahilinde yerleştiler. Bu muhacirler, İyonlar idi; yeni vatanlarına *İyonya* dendi. Dahile doğru yükselen vadilerin ağızlarında on iki şehir tesis ettiler. Başlıcaları sahilde Foça, İzmir, Efes ve Mile ve adalarda da birçok limanlı Sakız (Chios) ve Sisam (Samos) idi.

Kiklat adalarından bir muhaceret te Afrikanın şimaline oldu. Oraya giden muhacirler, geldikleri adaların ismine nispetle Siren müstemlekesini tesis ettiler (Bingazi ve havalisi).

Öbe adasından hicret edenler, Makedonyada Halkidikya yarımadasına yerleştiler. Bu isim, Öbedeki Halki şehrine nispetledir.

Ege denizi şark ve şimaline giden muhacirler, ilk yerleşmelerden sonra VIII inci asırda kendi nam ve hesaplarına Akdenizde ve Karadenizde birçok müstemlekeler vucuda getirdiler. Trakya sahillerine yerleştiler. Bogazlara geldiler ve orada bir mutavassıt liman olmak üzre *Abidos, Hellespont,* Sizik (Marmarada) ve *Bizans*ı tesis ettiler.

Karadenizin fırtınalarının ve sahillerinin pek müsait olmamasına rağmen muhacirler şimale doğru hareketlerine devam ettiler. Bu mıntakadaki müstemlekelerin tesisi bilhassa bir İyonya şehri olan Milelilerin eseridir. Karadenizin cenup sahillerinde *Sinop* ve *Trabzon* başlıca müstemlekeleri idi. Karadenizin şimal sahilinde *Get* ve *Sit* denilen Çit yani Türk memleketlerinden gelen Tuna (İster), Buğ ve Don nehirlerinin ağzında İstiriya, Olbiya ve Tanais şehirleri yapıldı. Bir müddet sonra, Anadoludaki Mile sitesinin doksan müstemlekesi oldu. Karadenizdeki şehirler iskân merkezleri değil, birer istismar müstemlekeleri oldu. Oralardan ağaç, maden, zahire alırlardı.

GARBÎ AKDENİZ

Karadenizdeki müstemlekeler Mileliler tarafından yapılmıştı. Akdeniz garbındaki müstemlekeler ise İyonya şehri olan *Foça* nın eseridir. Foçalılar bu havaliye geç geldiler. Buralarda Etrüskler ve Kartacalılar rakipleri idi. Tutunabilmek için bunlarla kanlı muharebeler yapmaya mecbur oldular.

Foçalıların tesis ettikleri müstemlekelerin başlıcası, milâttan evel 600 senelerinde yaptıkları *Marsilya* dır. Bu şehrin mevkii, bütün tabiî faydaları cami idi: tabiî bir koy, bunun önünde denize karşı limanı müdafaaya salih küçük adacıklar, kara tarafında tabiî yüksek bir tepe. Bunların hepsi, büyük bir nehrin (Ron) munsabı civarında kâindi. Az zamanda Marsilyanın etrafında birçok müstemlekeler peyda oldu. Sarkta Nikaia (Nice), Antipolis, garpta Agatha (Agade).

Foçalı gemiciler, İspanya cenubunda Tartesse (Andalousie) ye kadar gittiler. Hatta Atlas denizine

bile çıktılar. Marsilyalı Pythèas, İskoçya şimalinde sisler arasında kaybolmuş adalara kadar ilerledi. Diğer bir hemşehrisi de Afrika sahilleri boyunca Senegale kadar gitti.

MÜSTEMLEKELERİN EVSAFI Karadeniz müstemlekeleri gibi, Gol veya İspanya sahillerindeki müesseseler, emtia deposu, yerli ahali ile bir mübadele pazarı idi. Marsilya sitesinin parlak ve esaslı bir medeniyeti de olmuştur.

Görüldüğü gibi,Karadeniz müstemlekeleri muhacirlerin ana vatan ittihaz ettikleri yerlerin zenginleştirilmesi için istismar olunmuştur. Fakat, Akdeniz garbındaki müstemlekeler böyle değildi. Onlar daha çok husuî teşebbüs mahsulü idi: Ana vatanla siyasî bağları kalmamıştı. Bunun sebebi Anadoluya olan uzaklıktı.

2. İLK YUNAN MEDENİYETİNİN MERKEZİ

M.ev. VIII inci asırdan V inci asra kadar medeniyeti temsil eden fakir ve gerilemiş Yunanistan kıt'ası değil, Akdenizdeki zengin müstemlekelerdir. Bu medeniyetin başlıca merkezi *İyonya* idi.

İyonlar, beyinlerinde ittihat ettiler. İlk on iki site, Mikal (Mycal) burnunda, Posidon mabedi etrafında toplandılar. Bu şehirler, Yunanistanın ilk edebî lisanı olan *iyonca* konuşuyorlardı. Bu lisanı edebîleştiren, denebilir ki, *Homer* dir. Homerin şiirleri İyonyada yazılmıştır.

Diğer cihetten, şarkla temasta olarak, *san'atlar* ve *ilimler*, İyonyada inkişaf etti. Lidyalılar gibi İyonya mimarları da narin sütunlu, süslü başlıklı

mabetler yaptılar. Bu mimarlar, bu suretle İyon tarzını icat ettiler. Efeste Artemis ve Sisamda Hera mabetleri bu vadide en güzel eserlerdir. *Yunan ilim ve san'ati de İyonyada doğmuştur.*

VII inci asırda Mileli *Tales* riyaziyeci, coğrafyacı ve filezof olarak alemşümul bir şöhret kazandı. Golvalılara ziraati ve bundan başka alfabeyi ve para kullanmasını öğreten Foçalılardır. Fakir ve harap olmuş olan asıl Yunan kıt'asının da medeniyette kılavuzu, garbî Anadolu olmuştur.

Daha ziyade Dori nüfuzu altında kalmış olan *Sicilya* ve *cenubî İtalya* müstemlekeleri de büyük medenî roller oynamaştır. Sicilyanın müteaddit meşhur binaları ve cenubî İtalyadaki Pöstüm mabedi Dori stilinde sade ve kuvvetli eserlerdir. Meşhur riyaziyeci filezof *Pîtagor*, Kroton da yaşamıştır.

Doriler, Peloponezin cenup ucuna vardıktan sonra yavaş yavaş Girit ve Rodos adalarını elde ettiler ve İyonya cenubunda, İstanköy adasına doğru denize uzanan küçük bir burun parçası üzerinde yanyana, Knit (Cnide) ve Halikarnas ile İstanköy(Cos) adasında yerleştiler. Bu yerlere, *Dorit* dendi. *Dorit*, dahile uzanmadı. Sahilde münferit kaldı.

Asıl Yunanistan dahilinde küçük devletlerin birbirlerile uğraşmaları ve herbiri dahilindeki ihtilâller sebebile büyük anarşiler oldu. Mücadelede mağlûp olanlar, uzaklarda emniyet ve toprak aramaya gidiyorlardı.

Ekseriyet itibarile Dori olan bu muhacirler, İtalya cenubunda, Sibaris, Kroton ve Tarant müstemlekelerini kurdular. Bunların arazisi sahilden dahile doğru uzanıyordu. Bu müstemlekelere, inkişaflarından dolayı büyük Yunanistan ismi verildi.

İtalyadan sonra, Sicilyada müstemlekeler yapıldı. Bu müstemlekeler Hellat denilen kıt'anın Grekleri tarafından yani Korentliler, Megarlılar ve Lokrililer tarafından yapıldı. Bunlar, büyük Sicilya adasının cenup ve şarkında Agriyant, Katon ve Siraküzeyi tesis ettiler.

İki limanı olan *Siraküze* Akdenizin büyük ticaret merkezlerinden biri oldu. Sicilya Grekleri de cenubî italyaya yayılarak Kalabrada Reggio, Kampanide Kum ve Napoliyi inşa ettiler. Bu suretle İtalyada ve Sicilyada yerleştiler ve tekessür ettiler. Tarant Siraküzesinin 50,000 ilâ 80,000 nüfusu oldu. Sibaris 300,000 nüfusa kadar yaklaştı. Büyük Yunanistan toprakları daha mümbit olduğundan Hellat kıt'asından ziyade şarap, hububat ve zeytinyağı yetiştiriyordu. Tarant körfezinde yün sanayii ilerledi.

İtalyan müstemlekelerinin bu zenginliği çabucak ahlâk sukutunu intaç etti.

Bu kolonilerin de Yunanistanla siyasî hiçbir bağı yoktu. Ancak din ve ayinleri birdi. Müstemlekelerin ticarî politikası yavaş yavaş din bağlarına menfaat münasebetleri de ilâve etti. Ondan sonra, hususî bir hal hâsıl oldu. Yunanistan ve müstemlekeleri mütekabilen birbirlerine ticarî menfaatlar temin ettiler. Asıl Yunanistanın büyük ticaret merkezi Korent şehri oldu.

3. GREKLERİN MİRASA KONMASI

M. ev. VI ıncı asırdan itibaren müstemlekeler düşmeğe başladı. Bundan sonradır ki, Yunanistan kıt'ası Asya İyonyalılarının ve Sicilya Dorilerinin kıymetli mirasını topladı.

4. ATİNA MÜSTEMLEKELERİ

V inci asırda evvelkilerden pek farklı bir müstemleke tipi meydana çıktı: *Atina müstemlekeleri.* Bunlar, hususî teşebbüsle değil, devlet müdahalesile yapıldı. Atina hükûmeti müstemleke topraklarını parçalara ayırarak, fakir vatandaşlara tevzi ediyordu. Bunlar da, vatanlarının adliyesine, vergilerine ve kanunlarına tâbi oluyorlardı. Bundan başka bu muhacirler Atinaya gelerek vatandaşlık hakkını kullanabilirlerdi. Bundan dolayı bu tarz müstemlekeler, Atina toprağının bir imtidadı sayılabilirdi. Bu müstemlekeler askerî bir mevki olarak Atinalıların Ege denizi yollarını ve şüpheli müttefiklerinin sadakatini tarassut için kullanılırdı. Hiçbir vakit bunlar ticaret ve pazar yeri olmadı. Bellibaşlı Atina müstemlekeleri Trakya sahilinde *Amphipolis* ve Karadenizde *Sinop* idi.

5. BİR İYONYA ŞEHRİ: MİLE

İyonya şehirlerinin tipi, *Mile* dir. İyonyanın ziyneti olan Mile, Roma devrinde bile, İyonyanın en eski şehri ve Karadenizde, Mısırda ve bütün arzı meskûnun her tarafında pek çok ve büyük sitelerin ana vatanı olmakla iftihar eder. Mile şehri, üç kilometre tulünde ve 800-1000 metre genişliğinde bir yarımada üzerinde kurulmuştur. Burası, aranılan bütün şartları camidir. Yarımada, karadan bir berzahla ayrılmıştır. Bu berzah da yüksek duvarlarla kapatılmıştır. Denize karşı da emin birer melcei olan dört koyu vardır. Şehrin kalbini, garbi şimalîdeki liman teşkil eder.

İki büyük aslan limanın methalini muhafaza

eder. Methalde üç sıra rıhtım ve sütunlu galeriler vardır. Gemicilerin ve muhacirlerin hamisi Apollon mabedi limana hâkimdir. Bu limandan kuvvetli bir donanma himayesinde sayısız *Mile* tüccar gemileri her istikamete giderler. Mile, ticaretini inkişaf ettirmek için bir sanayi meydana getirdi. Mile, Lidyalılardan dokumacılığı, kumaşları boyamayı, kumaş ve halı tezyinatını öğrendi. Mile yünleri pek aranırdı ve cenubî İtalyada bile alıcı bulunurdu. Sibarlı *Elkistens* in üzerinde çiçekler ve insan resimleri bulunan mantosu şark usulü nakşın bir şaheseridir. Akdenizin bütün pazarlarında Mile tacirleri buluşurlardı.

Mile, *Öbe* nin ticaret şehirlerile iş yapardı. Bundan dolayı Halkis ve Eretri arasındaki muharebeye sürüklenmeye mecbur oldu. Çanakkale boğazından Kafkasa kadar tesis ettiği müstemlekeler sayesinde Karadeniz ticareti inhisarında idi.

Foça gibi garbî Akdenizde müstemlekeleri yoktu. Fakat, bütün Yunanistan sitelerile ticarî münasebetleri vardı. *Sibaris* in tahribi *Mile* de millî bir matem uyandırmıştır. Mile, *Etrüsk* limanlarile de münasebette idi. M. ev. 480 tarihine kadar Etrüri kıt'asına, Atik kıt'asının mahsulât ve vazolarını ithal edenler İyonyalılardır.

D. GREK KAVMİNİN TEŞEKKÜLÜ

Her nazariye mutlak kaldıkça yanlıştır. Grek tarihi için de yalnız nazariyelere müracaat etmek doğru netice vermez. Tarihi hakikat, dar çerçeveler içinde kalmakla meydana çıkarılamaz. En eski devirlerdenberi dünyanın birçok mıntakalarında olduğu gibi Yunanistan adını alan memleketlerde

de Dorilerden sonra muhtelif ırktan kavmler karıştı. Fiziyoloji noktai nazarından saf bir ırk kalmadı. Bu sebeple tamamile tarif olunabilecek bir Grek tipi yoktur. Bir grek kavminden bahsolunabilir. Gerçi Grek kavminde müşterek çehre benzeyişleri vardır, fakat bir o kadar da benzemeyişler bulunur. Bu ihtilâfı muhit ve ırk arasındaki münasebete atfetmek te, ilmen tam ve kâfi bir izah olmaz. Kavmleri izah için, tarihin yardımına müracaat etmek lâzımdır. Muhitin yahut fıtrî vasıfların tesirleri müsamaha edilmez; lâkin, muhitin tesirlerile, fıtrî vasıfların tesirleri muhtelif suretlerde imtizaç eder; bu her insan kütlesinin tarihî tekemmülüne göre değişir. Zaman içinde hâdiselerin neticesinde, kavmlerin teşekkül ve inkişafını mütalea etmek lâzımdır.

Atinadan Ispartaya kadar görülen muhit ve halk *başkalıkları* buralarda birbirine benzeyen iki kavm, birbirinin ayni iki medeniyet farzetmeye müsait değildir. Bu sebeple, Grek kavmini ve onun medeniyetini ararken, Grek kavmini vücude getiren ve bilhassa Grek kavmine *takaddüm* eden kavmlerin kendilerine mahsus dehalarını izah etmek lâzımdır. Umumiyetle bahsolunduğu gibi "bir grek dehası„ *yoktur*.

Bu noktada diğer bir mesele de dikkati celbeder. Grek kavmi hiçbir zaman tam bir *birlik vücuda getirmedi.* Küçük, küçük Grek hükûmetlerini büyük bir devlet halinde birleştirmedi, Bu kabiliyetsizlik nerden geliyor? Bu sualin cevabını verebilmek için de tarihin yardımına muhtacız. Tarih bize gösteriyor ki, Grek kavmlerinde iki nevi temayül mücadele halinde idi: millî birlik teşebbüsleri; ve sitelerin hodbinane serkeşlikleri;

işte, bu hal, bize Makedonya muzafferiyetinin, Greklere rağmen Yunanistan birliğini nasıl yaptığını izah eder. Umumî tarihi alâkadar eden de Makedonyalıların muhtelif Grek sitelerini, birleştirmesi ve teşmil etmesidir. Hotpesent siyasetleri içinde kapanıp kalmış olan küçük Grek hükûmetleri, kendilerinin haricinde derin ve devamlı bir tesir icrasına kabiliyetli değildiler. Şuna da nazarı dikkati celbetmek isteriz ki, asıl Yunanistan dediğimiz memleketlerde, yalnız burada değil, fakat İspanyaya kadar bütün barbar kavmlerde medeniyet yaratan Garbî Anaduludur, Garbî Anadolunun gemici ve tüccar ahali ile meskûn yerleridir. Hakikatte Romalıların tanıdığı Grekler *muhtelit bir halktır.*

Bu muhtelit halkın vücude getirdiği medeniyette şahsî başkalıklar erimiş ve silinmiştir. Bu medeniyet birliği millî hislerle hakikî olarak beraber değildi; bunun içindir ki Grek kavmine Grek milleti denemez.

E. IRKLAR VE KAVİMLER

1. *EFSANEVÎ DELİLLER*

İnsanlar ilk günlerinin hatırasını muhafaza etmezler. Milletler de böyledir.

Yunanistan denilen memleketlerin kadîm tarihi hakkında, bizzat Grekler de hiçbir şey bilmiyorlardı. Bilgileri, eski masallarda olduğu kadardı. Bu masallarda insanların sergüzeştleri, ilâhların sergüzeştlerine karışıyordu. Bu efsaneler, *Homer* in şiirleri gibi eserlerde toplandı. *Tükidit* (Thucydide) yahut *Aristo*nun eski zamanlara ait tarihleri de

efsanelere dayanan nazariyelerden başka birşey değildir. Bu efsanelere göre büyük Grek aileleri cetlerini bir kahramana yahut bir ilâha bağlarlar. İşte bu nevi efsanelerden biri: *Elen* bütün Greklerin babasıdır. Bunun Aiolos, Diros ve Oksutos namında üç çocuğu oldu. İksutostan da Akayos (Achaios) ve İyon atlı iki çocuğu dünyaya geldi. Eoliler (Eoliens), Doriler (Doriens), Akalar (Achéens)ve İyonlar (İoniens) yani Yunanlılar gibi an'anavî taksimatın şüphesiz saydığımız isimlerle alâkası vardır. Bir de Akayos (Achayos) ile İyonun kardaş olması tarihî devirde malûm olan Akalarla İyonların müşterek menşee malik olduklarına işarettir.

Böyle birtakım kahramanlar kavmleri temsil edince, onların sergüzeştleri temsil ettikleri kavmlerin *esatirî tarihleri* olur.

Bir de Yunanistanın muhtelif noktalarında ayni efsaneler dinlenir ve ayni din esaslarına tesadüf olunur. Bundan şu çıkarılır ki, bu efsaneler ve ayinler, muhaceretinin izlerini bırakmış muayyen bir kavm tarafından naklolunmuştur. Miken Kıralı *Agamemnon*un hükûmet sürdüğü *Argos* şehrinin Tesalyada birinci Argos olarak tanındığına göre, sühuletle tasavvur olunur ki Tesalyadan hareket eden bir kavm, Beotyada bir müddet kaldıktan sonra cenuba indi ve *Argit* (Argolide) ismini verdiği mıntakada yerleşti ve kendisile beraber kahramanı yahut daha doğrusu ilâhı Agamemnonun dinini nakletti. Tarih devri iki Akaeli (Achaie) tanıdı: biri Korent körfezi cenubunda, diğeri Tesalya cenubunda. Homerin şiirlerine göre Aka Elliler Agamemnonun tebaasıdırlar. Bu muhtelif deliller Akaların muhaceret tarihini vücuda getiri-

yor. Akalar Tesalya tairikile geliyorlar. Peloponezde yerleşiyorlar. Sonra Doriler tarafından tardolunuyorlar; Asyaya doğru melce arıyorlar.

Argıtlılarla Kıprıslıların lisanları arasında tesbit olunan benzeyiş bu muhacereti izah eder. Bir de İyon şehirlerile Aka şehirlerinin 12 site halinde bir arada toplu bulunmuş olmaları İyonların Akalardan olduğunu farzettirmiştir. Ayni zamanda Lidyalılarla Etrüsklerin kıyafetlerinde bulunan hayrete şayan benzeyiş, Etrüsklerin Küçük Asyadan deniz yoluyıla İtalyaya geçtiklerine inanmak lüzumunu meydana koymuştur. Sonraki insanlar tarafından tesbit olunan bütün bu benzeyişlerin ehemmiyeti vardır. Bunlar şu veya bu tez için deliller teşkil edebilirler. Biz onları nazarı dikkate almakla beraber izahlarına da teşebbüs etmek mecburiyetindeyiz. Bunlar tesbit olunan vak'alara bir mana ilave ettiği takdirde kıymetli olabilir. Bilhassa bu efsaneler tarihî devirde Greklerin, kendi menşelerini nasıl tahayyül ettiklerini bize öğrettiği için dikkati celbeder.

2. LİSAN DELİLLERİ

Eskilere göre Irk ve Lisan karışır. Son lisan uleması, ki mukayeseli grammerle daha eyi mücehhezdirler, grek lisanları hakkındaki tetkiklerini çok ileri götürdüler. Eskiler, İyonlara, Eolililere ve Dorilere ait olmak üzre üç lisan grupu teşkilât ettiler. Yeni alimler ise bu üç grup yanında dördüncü bir lisan grupu tefrik ettiler: Argıt - Kıprıs lisanı. Bu son lisan grupu, Argıt, Kıprıs ve Pamfili (Antalya havalisi) lisanlarını terkip eder. Bu lisanlar arasındaki benzeyişler onların

müşterek ayni bir dilden çıktığını tasdika müsaittir. Bu müşterek lisan Balkanlarda konuşulmuş en eski lisandır. Bu lisan Argıt mıntakası gibi dağlar içinde münferit kalmış mıntakada, Kıprısta ve Pamfili kıt'ası gibi Anadoluda muhafaza edilebildi. Fakat, bu memleketler diğer Grek memleketlerile istilâlar münasebetile temaslarını kaybettiler ve yeni istilâcılar Grek memleketlerini yeni lisanlar konuşmaya mecbur ettiler. Tarih devrinde, Öbe adasında, Kiklat adalarında, Halikarnastan Foçaya kadar Anadolu sahillerinde, Halkidi yarım adasında, Anadolunun Karadeniz sahillerinde, İtalyada ve Küçük Asyada konuşulan lisan iyonca idi. Bunlara *Atinayı* da ilâve edebiliriz. Hernekadar Atik lehçesi daha eski bir mahiyet muhafaza ediyordise de, Asyada konuşulan iyonca ile ayni menşeden olduğuna şüphe yoktur. İyoncanın birliği hayrete şayandır. Şüphesiz mıntaka mıntaka lehçe farkları vardı. Yazı lisanı bu farkları tanımaz. Eolilerin lehçeleri de muhtelif gruplar teşkil ediyordu.

Foçadan Hellesponta kadar Anadolu sahillerinde konuşulan Asiya lehçesi başlıcasıdır. Tesalyada, Beotyada bu lehçe kanuşulurdu.

Tesalya lehçesi, Asya lehçesile Beotya lehçesi arasında adeta mutavassıt bir mevki işgal ediyordu.

Yunan yarımadasının garp mıntakalarında konuşulan lisanlar umumiyetle birleşmişti; fakat bu birleşme sun'î idi.

Asıl *grekçe* denilen lisanda birçok kelimeler vardır ki bunlar *Hint-Avrupalı* lisanla izah olunamaz; bu kelimeler başka tipte bir lisandan alınmıştır. Bu kelimeler içinde kat'î olarak Samî kelimeler bulunmıyor.

Tamamen kabul etmek lâzımdır ki Grekler bu kelimeleri Ege âleminin sakinlerinden almışlardır. Tarih devrine kadar Kıprısta, Giritte, Limnide kullanılan lisan *Hint-Avrupalı veya Samî bir lisan değildi,* Greklerden evvel konuşulan bir lisandı. Yunanistanın ekserî yerlerinde tesadüf olunan mahal isimleri grek lisanı ile gayri kabili izahtır [1]. Egeler tarafından konuşulmuş olan lisanın Grek lisanının teşekkülü üzerine büyük bir tesiri olduğu hatasız tasdik olunabilir.

Hint - Avrupalı müşterek lisanını konuşan kavmler nerede ve ne vakit yaşadılar? Bunu h'ç kimse bilmiyor.

Bilinmiyen yalnız bu değildir. Müşterek Grek lisanının teşkil ettiği şubenin Hint - Avrupalı lisan kökünden, nerde ve ne vakit ayrıldığını da kimse bilmiyor. Lisan âlimleri, Trakyalılar ile Firikler (Phrigien) arasında kudemanın tesbit ettiği yakınlığı tasdik veya nakzetmekten içtinap ediyorlarsa da, hiç olmazsa Trakyalıların Greklere yakın olmadıklarını tasdik ederler. Bu, Trakyalılarla eski Yunanlıların uzun zamandanberi birbirinden ayrıldıklarına inanmaya saiktir ve Grek kavmini vucuda getiren son muhaceretlerin Balkanların garp yollarile teakup ettiğini kabul etmek lâzımdır.

Grek lehçeleri arasındaki münasebetleri kat'iyetle tayin etmek te daha az müşkül değildir.

İyonca ile sun'î olduğunu söylediğimiz garp lisan grupu arasında, Argıt - Kıprıs ve Eoli lisanları, mutavassıt tip gibi görülmektedir.

[1] Jardé, La Formation du Peuple Grec.

3. *ARKEOLOJİ DELİLLERİ*

Kaybolmuş medeniyetler hakkında o medeniyetlerin bıraktığı maddî vesikalar kadar bize en eyi malûmat verecek hiçbirşey yoktur.

Malûm olduğu üzre Alman *Şlimanın* taharrilerile, bütün *Miken* devri meydana çıktı. *Evans* ın taharrilerile bütün bir *Ege - Girit* devri bulundu; bu sayede birden bire *Homer* devrinden 1000 sene eveline gidildi. Beotyada, Fokitte (Phocide) Tesalyada, Makedonyada yapılan taharriler ise bizi Ege medeniyetinin daha evveline, yeni taş devrine kadar ilerletti ve bizi Balkanlarda ilk insanların yerleşmeleri devrine götürdü.

Turovada dikkatli bir tahkik, yeni taş devrinin birinci Turuvasından, *Grek-Roma* nın dokuzuncu Turuvasına kadar bütün vaziyetleri aydınlattı. Arkeoloji tetkikleri sayesinde bulunan eski medeniyetleri Ege medeniyeti bahsinde izah ettik. Burada tekrar etmiyeceğiz.

4. *ANTROPOLOJİ DELİLLERİ*

“Bir kavm nisbeten kısa bir zaman nihayetinde, lisanını, ahlâkını bazan san'atını değiştirir; ayni süratle boyunu, rengini, kafatasının şeklini kaybedemez.„

Eski Yunanlılar hakkında renge dair bilinenler noksandır. Ressamlar, hemen hiçbirşey bırakmamışlardır. Milâttan evvel IV üncü asra kadar portre bilmiyen heykeltraşların bize takdim ettikleri Grek tipi, bir idealin temsilidir. Acaba, bu tip, hakikata ne nispette uyuyordu? Grek burnu meşhurdur. Fakat, Sokratın burnu gibi kaç grek burnu vardı.

En kat'î malûmat mezarlarda bulunan kemiklerin veya kafataslarının ölçülerinden alınabilir. Lâkin ilmî bir surette ölçülen iskeletler çok azdır. Meselâ, yedi kafatasından 1 brakisefal, 2 mezosefal, 3 dolikosefal, 1 ültradolikosefal çıkarsa, böyle bir istatistikten Greklerden evvel yunanistan sakinlerinin dolikosefal bir ırk olduğu neticesi çıkarılabilir mi? Hiçbir vakit unutmamak lâzımdır ki her memlekette, birbirinden farklı bedenî tiplere ayni zamanda tesadüf olunur. Mesele, memleketi en çok daima hangi tipin temsil ettiğini bilmektir. Miken ve Isparta ve Navplia (Nauplie) mezarlarında bulunan 4 kafatası ya brakisefal veya brakisefale yakındır. Bunun gibi II inci Turuvada bulunan bir kafatası da brakisefaldir.

Bugünkü Greklerin renkleri tetkik olunursa takriben yüzde onu sarışın (blond), doksanı esmerdir. Sarışın renk, yunanlıların kahramanlarına ve ilâhlarına atfettikleri renktir. Aşil ve Elen sarışın idiler. Sarışın tiplere Greklerin atfettikleri kıymet, bu tipin içlerinde nadir olduğuna delâlet eder.

Grek, bilhassa esmer bir Dolikosefaldir.

Anlaşılıyor ki Gerk kavmi muayyen bir ırka raptolunamıyor. Bu halk muhtelif kanların karışmasından hâsil olmuştur.

F. GREKLERDEN EVVEL YUNANİSTÂN SAKİNLERİ HAKKINDA KISA MÜTALEA

Buraya kadar tahlil ettiğimiz muhtelif membadan malûmat, şu noktalar üzerinde durmayı icap ettirir:

Yunanistanın asıl ahalisinin *lisanları Hint-Avrupalı değildir.*

Topoğrafya bu lisanın izlerini muhafaza etmiştir. *Larisa* ismine, Yunanistanda tesadüf olunduğu kadar Asyada da tesadüf olunuyor ; tahkim olunmuş şehir manasına olacaktır.

Yunanistanın ilk ahalisine *Pelasge(=Pelaj)* diyorlar; bu kelime Gerek lisanından değildir. Bir âlimin, Pelajların cismanî ve manevî portresini çizdiği, ve en büyük ciddiyetle bu kavmin "ateşli ve mütemerkiz hırslı, çok zeki, sabırlı ve inatçı bir iradeye sahip, enerjik ve kavi bir ırk„ olduğunu tasdik ettiği görüldüğü zaman insan rüyaya dalar. Bu ırkın Egelerle ve Giritlilerle ayni ırktan olduğuna, ayni lisanın lehçelerini konuştuklarına şüphe etmemelidir.

Kadeş meydan muharebesinde Akaların, Egelerin bir arada bulunmuş olduklarına dair olan Mısır vesikasından Ege tarihinde bahsetmiştik. Bu vesikanın ehemmiyeti büyüktür.

Pelajlara *Akalar* da derler (Achéens). Bu isimdeki kavm, Mısır vesikalarile de tasdik olunmuştur. Akalar, Grek an'analarında da yaşadı. Homer şiirleri, Yunanistanın eski ahalisini tayin için Akalardan başka isim tanımaz. Yunanistan hâlâ *Akaeli* (Achaie) ismini muhafaza etmektedir. Biliyoruz ki *Akalar, Orta Asyadan şimal yolile garba giden kavmlerdendir.* Bunlar cenubî Rusyada ve Tuna yalısında çok kadîm devirlerde yerleşmiş ve müşterek bir medeniyet sahibi olmuşlardır. Buralarda durmayıp Tuna vadisi boyunca garba, Atlas denizi sahillerine kadar gidenler de vardı: *Keltler, Ligürler.* Bu akından İllirya (Ileri) denilen Dalmaçya mıntakalarında kalıp yerleşen kabileler de olabilir. Tuna yalısından, Trakya, Makedonya, Tesalya yolile cenuba inen ilk Akalrdan sonra

bunları şarka tardeden ve İllirya cihetinden gelen Dorileri de ekserî âlimler Akalarla ırk ve lisan karabetine malik ayni milletin kabileleri sayarlar. Bu gibi âlimlere göre Grek kavminin teşekkülü daha sonra ve yavaş yavaş oluyor.

ESKİ İTALYA
VE
ETRÜSKLER

ESKİ İTALYA — TARİHTEN EVVELKİ ZAMAN — TARİH DEVRİ — ETRÜSKLER — ETRÜSKLERİN HAKİMİYETİ — ETRÜSK MEDENİYETİ

IX. ESKİ İTALYA VE ETRÜSKLER

A. ESKİ İTALYA

1. *İTALYANIN* COĞRAFÎ *TARİHİ*

İtalya, Adriyatik ve Tiren denizleri arasında uzanmış (1000 kilometre uzunluğunda ve 200 kilometre genişliğinde) bir yarımadadır. Cenup ve garbında Sicilya, Sardenya ve Korsika adaları vardır. Jeoloklar İtalya kıt'asını evvelce Afrikaya bağlı ve Akdenizi ikiye ayıran bir arazi parçası olarak telâkki ederler. Septe boğazının açılmasile hücum eden sular altında çökerek bugünkü hale gelmiştir. Bu yarımada, baştan aşağıya kadar Apenin silsilesile kesilmiştir. Şimalinde Alp dağlarile Avrupadan ayrılır. Yunan denizine uzanan cenup ucuyla kıt'a bir çizme şeklindedir.

Yarımadanın darlığı dolayısile büyük nehirleri yoktur. Tiren denizine dökülen Tiber nehri ve şimalde Adriyatik denizine dökülen Po nehri en meşhur nehirlerdendir. Gölleri hemen yok gibidir. İklimi, şimalden cenuba doğru, hissolunacak derecede değişiktir. Cenup mıntakası ve bilhassa Sicilya, Afrika iklimini hatırlatır. Yarımadanın merkezinde kış yok gibidir. Uzun devam eden kuraklıktan sonra sürekli yağmurlar başlar.

Bu yağmurlar birçok bataklıklar meydana getirir. Onun için sıtması çoktur. İtalya yarımadası ormanlarla kapalıdır. Toprağı mümbit ve feyizlidir. Her türlü ziraate elvirişlidir.

2. TARİHTEN EVELKİ ZAMAN

İLK MEDENİYETLER

İtalyanın en eski insanları Avrupanın diğer memleketlerinde olduğu gibi tarihten evvel, Taş devrinde kendilerini tanıtırlar. Avculuk, balıkcılık ve meyvaları toplama, o zamanki insanların mühim meşgaleleri idi. Ekseriya mağaralarda otururlar, bazı iptidaî kulübeler inşasını da bilirlerdi. Taşları yontarlardı. Bunlarla silâhlarını ve âletlerini yaparlardı. Kemik, boynuz, tahta (odun) ve meşin üzerinde çalışırlardı. Elbiseleri meşindendi. Hayvan dişleriyle süsler yaparlardı. İçtimaî hayat mefhumları bir aile telâkkisini geçmiyordu. Ziraat, hayvanları ehlîleştirmek bilinmiyordu.

Birçok asırlardan sonra, Cilâlı Taş devri başlar. Bu devirden birçok eserler kalmıştır. İptidaî meskenler, çakmak taşı tezgâhları, silâhlar, balta, çekiç ve balık ağları gibi.

Bu devrin insanları, hayvanları ehlîleştirirlerdi. Çömlekçilik te vardı. Cenaze defni usulünü biliyorlardı. İçtimaî hayat telâkkisi tekâmül etmişti. Küçük köylerde toplu olarak yaşıyorlardı. Bu esnada *Küçük Asya medeniyeti İtalyaya nüfuz* ve tesire başlamıştı.

Bu devrin sonunda altın ve bakır madenleri görüldü. Bu devrin insanları, bu madenleri evvelâ zinet eşyası olarak kullandılar. Daha sonra, aletler imaline başladılar ve ziraate de başlandı. Buğday

ekmeği ve un imalini de öğrenmişlerdi. Milâttan 1800 sene evvel yine *Küçük Asya medeniyetinin tesiri altında* Tunç devri başlar. Sanayi ilerledi. Cenazeler yakılıyordu. Milâttan takriben 1000 sene evvel *demir* meydana çıktı. Bu suretle İtalyanın tarihten evvelki devri bitmiş oldu. Bidayette demir de zinet eşyası yapılmak için kullanıldı. Bilâhara *Etrürya* da demir madenlerinin keşfi bunların istimalini tamim ettirdi.

3. TARİH DEVRİ

Tarih devri *Etrüsk medeniyetinin* İtalyaya girmesile başlar (m. e. X-IX asır). Milâttan sekiz asır evvele ait mezar taşları üzerinde *Etrüsk yazıları* bulunmuştur. Bütün beşeriyet ve medeniyetin terakki ve tekâmülü daima üç amilin tesiri altında kalmıştır:

1 — Dahilî keşif ve tekâmüller,

2 — Medenî bir kavmin istilâ ve muhacereti,

3 — Yakın diğer bir medeniyetin muslihane hulûl ve tesiri.

Birinci amilin eski İtalya tarihinde hiçbir tesir yapmadığı muhakkaktır. Son yapılan tetkikat İtalya medeniyetinin amilleri olarak *Etrüsklerin muhaceretini* ve *Yunan müstamerelerinin* muslihane medenî *tesirlerini* kabul etmek lâzım geldiğini göstermektedir.

İstilâcı kavmler — İtalyanın ilk kavmlerini tesbit için üç membaa malikiz.

1 — İtalyanın etnoloji haritası,

2 — An'aneler,

3 — Antropoloji.

Romanın nüfuzu altındaki İtalya birliği arife-

sinde (m. e. 400) bu kıt'anın etnoloji haritası karışık idi.

Şimalde Goller ve Keltler, Po vadisini işgal ediyorlardı. Şimdiki Venedik kıtası civarında *Venet*ler, Alp ve Apenin silsilelerinin birleştiği yerlerde *Ligür*ler, Toskana kıt'asında *Etrüsk*ler. Apenin silsilesinin merkezinde ve cenubunda *Ombri*ler, *Sabin*lerden mürekkep olan İtalyotlar vardı. Lâtiyomda Lâtinler, Samnide Samniler, bunun şarkında Yapıgler büyük Yunanistan denilen mıntakalarda Grek kolonileri bulunuyordu.

M. e. Sekizinci asrın başlangıcında Akalarda cenubî İtalya sahillerine çıktılar. Oralarda üç şehir yaptılar.

1. *Sibari* — Kalabalık bir şehir idi. Hayvan yetiştirmek ve Şark ile Etrüskler arasında yaptıkları ticaret sayesinde zengin idi.

2. *Metapont* — Buğday ziraati yapardı.

3. *Kroton* — Ahalisinin güzel ve kuvvetli olmasile meşhur idi. Bu şehirler ayrıca müstemlekeler de yaptılar. Bir aralık beyinlerinde birleşerek kuvvetli bir konfederasyon da vücuda getirdiler. Bu konfederasyon yerlilerle iyi geçiniyordu. Merkezî İtalyanın medenileşmesine, Kroton diğer Grek Sitelerinden daha çok hizmet etmiştir.

M. e. 510 tarihlerinde bu şehirler arasında ihtilâf ve mücadele başladı. Birbirlerini tahrip ettiler. Ondan sonra cenubî İtalyada en kuvvetli Grek Sitesi, Doriler tarafından inşa olunan *Tarant* oldu.

4. ESKİ KAVMLER HAKKINDA İZAHAT

Görüldüğü gibi Roma birliğinden evvelki İtalya, *muhtelif kavmlerin* meskeni idi. Siyasî birlik yoktu. Irk ve lisan da büsbütün ayrı idi.

Yunan müverrihleri ve muharrirleri ve bilhassa *Herodot* ve *Aristot* ancak milâttan beş asır evvel İtalya tarihile alâkadar olmağa başladılar. Bilhassa, *Etrüsklerden* bahsettiler. Bunun için İtalyanın beşinci asırdan evvele ait tarih membaları yoktur. Antropoloji âlimleri muhtelif taş devirlerinden kalma kafatasları buldular, tetkik ettiler. Hem brakisefal ve hem de dolikosefal kafalar bulundu. Kat'î bir hüküm veremediler. An'aneye göre İtalyanın en eski halkı *Ligurler* (Ligures) dir. Bir nazariyeye göre de, İtalyanın en eski halkı, Afrikadan gelmiş Dolikosefal bir kavmdir.

Arkeoloji tetkikat, iptidaî İtalyanın etnoloji tarihini Avrupanın umumî tarihine bağlı göstermektedir. Bu nazariyeye göre, milâttan 2000 sene evvel Baltık denizi sahillerinde ve İskandinavya civarında birçok kabilelerden mürekkep bir insan kütlesi vardı. Bu kabileler müşterek bir lisana malik idiler. Ziraat bilirlerdi. Birgün bu kavmler, çoğalmaları dolayısile ve muhtelif sebeplerle cenuba doğru muhacerete başladılar. Şimdiki Almanya, İngiltere, Fransa, İspanya ve İtalyayı istilâ ettiler. Bu suretle merkezî ve garbî Avrupada büyük bir devlet teşekkül etti. İstilâcılar ile yerli halk karıştı. Bu devletin ırkî bir vahdeti yoktu. Binaenaleyh Hint - Avropalı diye bir ırk yoktu. Bu devletin vahdeti iptidada ancak siyasî idi. Gelenler lisanlarını cebren kabul ettirmeğe başladılar. Geçtikleri yerlerde birçok coğrafî isimler bıraktılar. Milâttan takriben 1500 sene evvel bilhassa dahilî sebepler dolayısile bu Avrupa devleti dağıldı. Birçok değişiklikler oldu. Bundan sonradır ki muhtelif lisan grupları meydana çıktı[1].

[1] Léon Homo, L'İtalie Primitive.

Bu nazariyenin tamam olması için şunu da ilâve etmek lâzımdır: Baltık sahillerinden ve İskandinavyadan cenuba gelenlerin *menşeleri Orta Asya yaylâsıdır.* Bu insanlar, şimal yolu ile şarktan garba binlerce sene zarfında intikal etmişlerdir [1]. Tarihten evvel ve tarihten sonraki umumî muhaceretler bu noktayı aydınlatır. *Kelt*ler ve *İtalyot*lar bu dağılmadan sonra, uzun müddet beraber yaşadılar. Onun için lisanları arasında büyük bir yakınlık vardı. Bu lisan, İtalyanın iptidaî lisanlarını meydana getirmiştir. İlk İtalyanlar, şarktan gelerek ve milâttan 1500 sene evvel şarkî Alplardan geçerek merkezî İtalyaya girdiler. *Sabin*ler ve *Ombri*ler milâttan 1000 sene evvel geldiler. Ombriler son gelenlerdir. Bunların dili Kelt diline çok benzerdi. Ombriler tarihte büyük bir kavm hatırası bırakmıştır. Milâttan evvel bininci sene iptidasında en kuvvetli İtalya Devleti, *Ombri*lerin devleti idi. *Villanova* yüksek medeniyet merkezi oldu.

İtalyotların gelmesi üzerine, Ligürler dağlara çekildiler. İtalyotların İtalyaya muhacereti Dorilerin İlliryalıları tazyika başladıkları ve Yunanistana indikleri tarihe tesadüf eder.

*Venet*ler ve *Yapıg*lar İlliryadan İtalyaya, bu tazyik üzerine hicret ettiler.

B. ETRÜSKLER

1. UMUMÎ MALÛMAT

Etrüskler İtalyaya deniz yolu ile *Lidya*dan gelmişlerdir. Başlarında Ataları (Atys) ve bunun

[1] Victor Dury, Histoire des Romains.

oğlu Türsen (Tyrsenas) bulunuyordu. Etrüskler, kendilerinin Lidyalıların akrabası olduklarını biliyorlardı. Etrüsklerin içtimaî hayatları, dinî telâkkileri, müsikileri, giyiniş tarzları, bilhassa denizcilikte ve ticaretteki müstesna kabiliyet ve istidatları da bu akrabalığı teyit etmektedir. Arkeoloji tetkikler de bunu gösterir. Mimarî, resim, nakış, itiraz kabul etmez bir surette şark karakterini göstermektedir.

Mısır vesikaları da, Mısırın denizden ve milâttan evvel 1200-1300 senelerinde *Türka* (Turscha) lar ve *Türsen* (Tyrsenes) ler tarafından istilâ edildiğini yazıyorlar. Limnide bulunan bir yazı da Etrüsk lisanına çok yakın bir lisanı göstermektedir. Şu muhakkak ki, *Etrüskler* Lidyadan veyahut Küçük Asyanın garbinden gelmişlerdir, Lidyalılar, Etiler ve Friklerle karabetleri vardır. İtalyaya gidiş tarihi tamamen muayyen değildir.

Kendi kronolojilerine göre, milâttan takriben 10 asır evvel İtalyaya ayak basmışlardır. Eskiden kalma mezar taşlarından bu tarih tesbit edilmektedir. *Alfabeyi* Kum (Cumes) dan m. ev. VII inci asırda aldıklarına nazaran gelişleri bu tarihten evvel olmuştur. Milâttan evvel VI ıncı asırdan kalma kitabelerde Etrüsk ve İtalik lisanlarından memzuç isimlere tesadüf ediliyor. Bu da, gösteriyor ki, bundan evvel uzun zaman Etrüskler ve İtalyotlar beraber yaşamışlardır.

Lisanlarına gelince: bunu da açık ve kat'î olarak tayin etmek daha mümkün olmamıştır. Bu lisanın Hint-Avropalı lisan olmadığı sabit olmuştur.

Limni adasında bulunan yazı ve eski Lidya lisanında yapılan tetkikler göstermiştir ki *Etrüsk lisanının Greklerden evvel Küçük Asyada kullanılan lisanla münasebeti vardır.*

Hulâsa şudur: Etrüskler, Türsenler, Türkalar Ege adalarında, Anadoluda kadimdenberi oturmuş olan kavmlerdir. Bunlara Akalar, Ekeler, Etiler denildiğini biliyoruz.

Doriler istilâsından sonra bunlardan bir kısmı İtalyaya muhaceret etmişlerdir.

Dorilerin istilâsı, milâttan 1200 sene evveldi. Dorilerin tazyıkı karşısında Etrüskler, ihtimal evvelâ Anadoluya geçtiler ve oradan küçük guruplar halinde İtalyaya hicrete başladılar, sahillere çıktılar. Ondan sonra dahile girdiler. Kampanyada methal olarak *Kapu* (Capoue) şehrini yaptılar. Fakat, asıl isimlerine izafe ediien *Etrürye* de yerleştiler. Bu mıntaka, o esnada *Ombri* lerin elinde idi. Gelenlerin medenî seviyeleri daha yüksek idi. Fakat, denizden azar azar geldikleri için istilâ çabuk olmadı. *Omberi* ler yavaş yavaş Apenin dağlarına çekildiler.

Bundan sonra Etrüsk şehirleri meydana gelmeğe başladı.

∴

Etrüskler 12 siteden mürekkep bir *konfederasyon* yaptılar. Bu 12 site arasında tam birlik yoktu. Yalnız tehlike zamanında birleşirlerdi. Hareket serbestilerini muahafaza ediyorlardı. Ayrı ayrı kırallar tarafından idare olunurlardı. Fakat, milâttan evvel IV üncü asırda aristokrat bir cümhuriyet teessüs etti. Bu cümhuriyet, *Lükümonlar* denilen sınıf tarafından idare olunuyordu.

Bellibaşlı siteler şunlardır:

Arretiyom, Caere, Clusium, Corton, Vetulonia, Vulci, Volterra, Volsini, Perouse, Papoulonıa, Rusella, Tarquinie, ve *Capoue.*

Tarkini şehri, banisi büyük reislerinin isimlerinin taşımaktadır. Bn isim *Tarkum* (Tarchum) idi [1]. Etrüskler, medeniyetlerinin yüksekliği sayesinde eski halkı temsile başladılar.

2. ETRÜSKLERİN HAKİMİYETİ VE İSTİLALÂRI

Eski İtalyanın hemen tamamen Etrüsklere ait olduğunu eski müverrih *Katon* iddia ediyor. Yine eski müverrihlerden *Tite-Live* "Romanın teessüsünden evvel Etrüskler hakimiyetlerini toprak ve deniz üzerinde tesis etmişlerdi. İtalyanın eski halkı, kıt'alarını çeviren iki denizin birine Etrüsk denizi, diğerine de Etrüsklerin bir müstemlkesi olan *Adrıya* dan mülhem olarak Adriyatik denizi diyorlardı„ diyor.

Yine eski müverrihlerden *Deni* (Denysd' Halikarnansse), "bir zaman oldu ki Lâtinlere, Ombrilere ve diğer birçok İtalya halkına Etrüsk deniyordu. Birçok müverrihler, Romanın bir Etrüsk şehri olduğunu söyliyorlardı„ diyor. Eski müverrihlerin bu şehadetleri ilk zamanlarda Etrüsklerin hemen bütün İtalyaya hâkim olduklarını gösteriyor.

Etrüsklerin yayılması, cenuba, şimale ve garba müteveccih olmak üzere üç cihetten olmuştur. Lâtiyomun zaptile cenubî İtalyayıstilâya başladı-

[1] Kavmlerin menşelerini tesbitte. *Toponymi* mühim rol oynar. Buna nazaran bütün bu mahal isimlerinin lisaniyat noktai nazarından tetkiki Etrüsklerin menşeini tesbit noktasından çok mühimdir. Lâtin edatı olarak sondaki (ium) lar atılarak gerikalan kelimenin ençok hangi lisan ile münasebeti olduğunu aramak lâzımdır. Kapu ve Tarkun kelimeleri barizdir.

lar. Ondan sonra, Volsk (Volsque) memleketlerini zaptederek çok mümbit ve feyizli bir yer olan Kampaniyeyi tekrar aldılar. Yunan müstemlekesi olan Kum (Cumes) un önüne kadar geldiler. Yunanlılar ile siyasî, ticarî ve fikrî münasebetlere giriştiler.

M.ev. VI ıncı asrın başlangıçlarında Yunanlılar, müstemlekelerini genişletmeğe başladılar. Her taraftan Etrüskleri çevirmeğe teşebbüs ettiler. Etrüskler de bunun üzerine *Kartacalılar*la anlaştılar. Eskidenberi Yunan ve Aka müstemlekeleri ile Fenikeliler arasında devam eden rekabet Fenikelilerin yok edilmesinden sonra Kartacalılara miras kaldı. Birleşmiş Etrüsk ve Kartaca donanması, Marsilyayı tesis eden Foçalıların donanması ile *İlva* (Elbe) da muharebeye tutuştu. Akdeniz muvazenesi için ilk yapılan deniz muharebesi budur.

Foçalılar, muharebeyi kazandı. Fakat, çok zarara uğradılar. Tecavüze devam edemediler. Hatta müstemlekeleri olan Korsikayı tahliyeye mecbur kaldılar.

Bütün İtalya kıt'ası, Etrüsklere ve Sicilya ile İspanya, Kartacalılara ait nüfuz mıntakaları olduğu esası üzerinde her iki taraf bir anlaşma yaptı.

Etrüskler Korsika adasını işgal ettiler. Ticaret noktai nazarından işlettiler. Tiren sahillerindeki Yunan müstemlekelerini ortadan kaldırdılar. Ondan sonra şimalî İtalyanın istilâsına koyuldular. Bolonya (Bologne) ve Pô nehri vadilerini zaptettiler. *Ombri*leri itaatleri altına aldılar. Etrüsk istilâsına kadar bu havalide daha kabile hayatı yaşamıyordu. Etrüskler bu halkı şehir hayatına soktular. Birçok şehirlerin banileri oldular. Lâtin kıt'asının eski şehirlerinin tipi Etrüsk tipi olduğunu eski Roma tarihleri kabul ediyor.

3. ETRÜSK MEDENİYETİ

Etrürye (Etrurie) kıt'ası ve Etrüskler, milâttan sekiz asır evvel merkezî İtalyada *medeniyetin merkezi ve membaı* olmuştu. Diğer hiçbir millet hars itibarile bunlara muadil değildir[1]. Etrüskler İtalyanın en mütemeddin ve en temdinci bir milleti idi [2]. İyi mühendis, mimar idiler. Sistematik bir programla memleketi imar ettiler. Bataklıkları kuruttular. Ormanları işlettiler. Nehirlerin cereyanlarını tanzim ettiler.

Taştan mimariyi İtalyalılara öğreten Etrüsklerdi. Bunlar, *Pompei* şehrinin banisi idiler Eskiden kalma kiremitler, sofra tabakları, vazolar altından, gümüşten, fildişinden mamul ziynet eşyası, çok eski ve ince bir Etrüsk medeniyetinin delillerdir.

Etrüsklerin oymacılığı hatta Atinada meşhur idi. Heryerde Etrüskleain imal ettiği işlenmiş aynalar. altından mamul kopçalar aranırdı.

Muasır kuyumculuk bile bir müddet Etrüsk modasını takip etti [3].

Dünyanın mahir çömlekçileri ve en iyi vazo yapanları Etrüsklerdi. San'at sahasında dünyanın muallimleri idiler [4].

Mimaride kemer ve kubbe yapmasını bilirlerdi ki, o zaman Grekler bunu bilmiyorlardı.

Küçük Asya ve Mısıra Ertüsk gemileri gider, ticaret yaparlardı. Gol sahillerine giderler, kalay getirirler. Baltık sahillerinden de kehlibar alırlardı.

[1] Léon Homo, L'İtalie **Primitive.**
[2] Victur Duruy, Histoire des Romains.
[3] İd.
[3] İd.

4. LATİYOM VE ROMADA ETRÜSK KIRALLARI

Latiyom kıt'asının tarihi ancak Etrüskler devrinde masallardan kurtularak vuzuh kespediyor [1]. Romada Etrüsk kırallarının mevcudiyeti tarihî bir hakikattir. Bunlardan evvelki Roma kırallarının mevcudiyeti şüphelidir. Ve masala müstenittir [2].

Romada Etrüsklerden Tarkin hanedanının üç kıralı meşhurdur; eski Tarkin, Serviyüs Tülliyüs ve muhteşem Tarkin. Romalılaşmış bu isimlerin Etrüsk asılları şunlardır:

(Tarquin) Tarkin = *Tarku* (Tarchu)

(Servius) Serviyüs = *Mastarna*

Vulcide 1857 de bulunan bir resim, bu Etrüsk isimlerini tesbit etmektedir.

Bu üç kıral bir aile idi. İkinci Tarku birincinin oğlu idi; Mastarna da damadı idi. Etrüsk an'aneleri Mastarnayı Tarkonun elinden cebren iktidarı alan bir şef olarak göstermektedir.

Şu muhakkak ki Roma şehri Latiyomluların elinde iken bir şehir değildi. Bataklık arazideki tepeler üzerinde yapılmıs birtakım köylerin federasyonundan ibarettir. Hakikat olan şudur: evvelâ Ligürler *Aventin* köyünü inşa ettiler. Lâtinler sonra *Germal* ve daha altı köy yaptılar. Bu yedi köyden Yedidağ *Septimontium* federasyonu teşekkül etti. Bunların arasındaki mütemadi nifak ve mücadeleler Etrüsklerin istilâsını kolaylaştırdı. Etrüskler bu istilâdan sonra *Roma* yı tesis ettiler,

[1] Léon Homo, l'İtalie Primitive.
[2] İd.

ve nehir şehri manasına olarak *Rumon* ismini verdiler[1]. Civarındaki bütün bataklıkları kuruttular. Mastarna zamanında etrafına büyük bir sur inşa ettiler. Etrafında arazi ve köyleri ve bilhassa Sabinlere ait Kirinali zabıt ve ilhak ettiler. Bu suretle Etrüsklerin zamanında Roma bütün Latiyomkıt'asının ticarî ve sınaî merkezi oldu. Heryerden birçok halk gelip yerleşmeğe başladı. Romada iki kısım ahali meydana geldi. Yedi dağın eski halkı zadegân; bunlar, *Patrici* namını aldılar ve yeni gelen halk, avam; bunlara *Plep* dediler.

Etrüskler Romada büyük eserler yaptılar. Kloaka — Maksima (Cloaca—Makxima) namını alan büyük lâğımlar, Triyat (Triade) mabedi, Serviyüs kaleleri, Palaten sarnıçları mimarî itibarile herkesin takdirini celbediyor. Latiyomdaki Etrüsk hakimiyeti bir buçuk asır kadar devam etti.

5. ROMADA ETRÜSK HAKİMİYETİNİN ZEVALİ

Etrüskler Kampanyada tamamen yerleştikten sonra, Grek müstemlekesi olan *Kum* u (Cumes)da almak istediler. Greklerin şefi olan *Aristodem* milâttan 530 sene evvel Etrüskleri mağlûp ve tardetti. Bu hezimet, Latiyom halkının Etrüskler aleyhine kıyamına sebep oldu. Kumlular Latiyomlular ile birleştiler. Yaptıkları muharebede, Etrüskleri tekrar mağlûp ettiler. Bu mağlûbiyet Roma halkını cesaretlendirdi; ve isyana sevketti. Kıral Tarku Roma haricinde Latinlerle harbederken,

[1] Grafunder. Etymologie Etrusque de nom de Rome.

akrabasından birisi, Patricilerden Lükres(Lucrece) namında bir kıza tecavüz etti. Bu vak'a ahaliyi heyecana duçar etti. Patriciler bundan istifade etti ve yine kıral ailesinden *Brütüs* ün riyaseti altında ihtilâl ettiler; *Tarku*yu halettiler. Bu ihtilâle 509 ihtilâli derler. Tarku Romaya dönüşünde şehrin kapılarını kapalı buldu. Kere şehrine çekilmeğe mecbur kaldı. Bu suretle Romada Etrüsk hakimiyeti nihayet buldu.

Romada Etrüsk hakimiyeti zeval bulduğu devirde bütün İtalya kıt'ası İtalyot, Ombri, Sabin, Lâtin, Etrüsk, Yapığ, Venet gibi muhtelif kavmler elinde idi.

Milâttan evvel IV üncü asır iptidasında bu kavmler silsilesine Gallar da iltihak ediyor. Bunların lisanları hep ayrı idi. Üç asırlık bir mücadeleden sonra, Roma bunları birleştirmeğe muvaffak oldu.

Bu mücadeleler safhalarına kısaca temas edelim. Etrüskler Romadan çekildikten sonra Romadaki idare vahdeti bozuldu. Yeni Etrüsk şeflerinden *Parsena* Romayı tekrar bir müddet için zaptettiği zaman Serviyüs kalesini yıkmıştı, bu suretle Roma, harice karşı da müdafaa noktai nazarından zayıf kalmıştı. Romayı teşkil eden siteler arasında yerlilik cereyanları (Régionalisme) başlamıştı. Plep ile Patrici sınıfları arasında mücadeleler hâdis oldu. Diğer taraftan 509 ihtilâlinden sonra Latiyom kıt'ası Roma tahakkümünü kabul etmek istemedi. Aralarındaki mücadele *Regilla* harbinde Roma muvaffakıyeti ile neticelendi.

Milâttan evvel V inci asır iptidalarında Sabinler oturdukları dağlardan inerek Etrüskleri ve

Ombrileri mağlûp ettiler. *Apuli* yi istilâ ederek Romayı tehdide başladılar. Reisleri Appius bir müddet Kapitola hâkim oldu. Nihayet Romalılar bir muahede yaptılar.

Diğer taraftan milâttan evvel 462 de *Eke* ler (Eques) [1], *Velsk* ler Roma kapılarına dayandı. Uzun bir müddet Roma bunların tehdidine maruz kaldı.

Bunlara Etrüsklerin tehdidini de ilâve etmek lâzımdır. Porsana Romadan aldığı *Tiber* nehrinin sağ sahillerini Etrüsk olan *Veii* sitesine vermişti. Romalılar bunu istirdat etmek istediler. İlk muharebede mağlûp oldular. Fakat Veiilerin Reisi olan *Tolumvius* bir muharebede maktul düştü. Yirmi sene müddetle bir muahede aktolundu. Romalılar, *Hermik* lerle ittifak ederek Voskları mağlûp etmeğe muvaffak oldular; ondan sonra Yeii şehrine taarruza başladılar.

Şimalden Gollülarin istilâsı ve cenuptan Siraguzalıların ve Yunanlıların tecavüzlerile zayıflıyan diğer Etrüsk şehirleri Veiiye yardım edemedi. Roma ordusu nihayet bu şehri zaptetti. Bütün cenubî ve bilâhare merkezî Etrürye, Romalılar tarafından istilâ edildi.

Bu suretle birçok âlimlerin Roma medeniyetinin ve hatta şehrinin hakikî banisi olduklarında ittifak ettikleri Etrüsklerin büyük tarihî rolleri nihayet buluyor.

[1] Etrüsklere mensup olan bu kavmin ismi şayanı dikkattir.

İRAN

UMUMÎ MALÛMAT — TARİH KISMI: METLER — PARSLAR — PARTLAR SASANÎLER VE SON DEVİR

X. İRAN

A. UMUMÎ MALÛMAT

1. *İRANIN COĞRAFÎ VAZİYETİ VE İKLİMİ*

Tarihî *İRAN* sahası Dicle ve Fırat vadilerile İndüs nehri arasında muhtelif parçalara, mıntakalara ayrılmış, yüksek dağlar, geniş çöl manzaraları, ırmaklar ve yeşilliklerle resimli bir sahife halindedir. Şimalden cenuba doğru şiphimünharif şeklinde uzanan bu kıt'a garpte Zağros silsilesinden başlar. Şarkta Hindistanın garbışimalîsini örten Süleyman dağlarile karşılaşır. Bütün İran dört taraftan yüksek dağlarla çevrilmiş bir yaylâdır. Şimalde asıl türkçe adile (Alan) dağla ın (Kafkaslar-Aleni montes) aşağı etekleri, Hazar denizinin bir parçası, daha sonra Öğüz (Oksus-Ceyhun) nehri vardır. Cenubu garbîde Basra körfezi, dağların arkasından yaylânın eteklerini Dicleye ulaştırmak için iyice karaya girmiş, uzamış bir vaziyette görülür.

Tarihî *İran* kıt'ası iki milyon altı yüz bin kilo metre terbiinde araziyi tşğal eder. Bugünkü siyasî *İran* bunun yarısından ancak iki yüz elli bin kilometre kadar fazla bir parçasından teşekkül etmiştir.

Kadîm *İran* hava ve iklim itibarile o kadar muhtelif mıntakaları ihtiva etmektedir ki, umumî bir tarif hiçbirşey ifade etmez. Dünyanın hemen en

güzel yerlerile yaşamaya en az müsait kısımları bu kıt'ada birleşmiş denilebilir. Hazar denizinin İran yaylâsına müteveccih dağlık sahilleri hayatın ve tabiatin kendisini insanlara en ziyade sevdirdiği ufuklardan biridir. Manzara yakından güzel ve tatlıdır. Uzaktan ayni sahili kuşatan Alburz (Elbürz) dağları ruhlara gizli bir korku hissi verir.

Ebedî karlar altında göklere çekilmiş billûr bir perde gibi parlayan şahikalar, beş bin beş yüz metre irtifaa kadar çıkar. *Âhura Mazda*nın milleti, İranlılar bu dağları mukaddes addediyorlardı. Fakat yüksek volkanların bıraktığı kararmış taş yığınları, çökmüş yerler, ve uzak manzaraların meşkûkiyet içindeki derin, anlaşılmaz manaları, Avestanın zihinlerde yarattığı korkunç devleri yine o şahikalarda yaşattı. İran efsaneleri devlerden bahsederken, bilhassa Alburz dağının (Demavent) denilen yüksek tepelerini hatırlatıyordu. Demaventte gizli devler osmanlı şairi *Nef'i*nin müstehçen bir hicviyesile Dördüncü Murat devrinin şiir lisanına kadar intikal etmiştir.

Alburzun şimal mailesinde Geylan (Gilan) ve Mazendran vilâyetleri mevcuttur. Buralarda hava gayet mutedildir. Toprak her türlü meyvalar ve çiçekler yetiştirir. Etraf yeşil ormanlar ve mer'alarla örtülüdür. İranın şimalindeki bu güzellik cenuba doğru inildikçe kuraklık ve hararetin verdiği iklimî bir hastalık ve sefalet içersinde kaybolur. Yay lânın iç tarafları bütün manasile çöldür. Şimal mıntakası için o kadar yüksek bir saadet olan Alburz dağları, kendisinden uzaklaşan yerler için serin rüzgârları tutan, yağmurları geri çeviren bir duvar, bir set haline gelir. Zaten yaylâyı kuşatan bütün dağlar bu tesiri yapmaktadır.

COGRAFÎ VAZİYET

İrakın iç taraflarına doğru çöller yakın yerlerde, badisemum denilen zehirli rüzgârlar eser. Ağır bir rüzgâr dalğası insanı birdenbire boğmaya müsaittir. Yağmur toprağa inmeden havada tebahhur eder. Bazı kere ufukta bakır renginde sisler hâsıl olur. Bunlar içinde rüzgârın getirdiği toz zerreleri tekâsüf ettikçe, adeta müteharrik ve zeminden yüksek bir kum tabakası bulut halinde etrafı örter. Hava yazın ve sonbahar aylarında subuharından o kadar mahrumdur ki, gece gündüz açıkta bırakılan parlak madenler paslanmaz. Gece yolda yürüyen atların kuyruklarından salkım salkım kıvılcımlar saçıldığı vaki olur. Dağlardan inen nehirler ekseriya kum çölleri içersinde bazı feyizli vahalar vücude getirdikten sonra düdenlerden süzülür ve kaybolur.

Yaylâ, kalın bir tabaka halinde yuvarlak çakıl taşları, kum ve toprakla karışık bir balçık ile örtülüdür. Bazı yerlerde epeyce derin olan bu tabaka açılıp kaldırıldıktan sonra etrafına muhafaza siperleri yapılmaya lüzum kalmaksızın kuyular ve tahtelârz galeriler açılabilir; toprak o kadar taşsızdır. Bu hal İran yaylâsının jeolojik teşekkülât noktai nazarından dördüncü devirden evel sular altında bulunduğuna delâlet eder. Merkezdeki çöl dünyanın en kuru ve yağmursuz noktasıdır. Tahrandan Meşhede kadar senenin bazı mevsimlerinde nadir yağmurlar yağar. Fakat Tahrandan Isfahana kadar uzanan sahada yağmur hemem hemen bahar mevsimine münhasırdır. Horasan, Irakı Acem ve Farsistan mıntakaları çöl rüzgârlarından mahfuzdur. Buranın dağ kısımlarında ormanlar ve akar sular, ovalar, dereler vardır. Şarka doğru imtidat eden çöllerde yazın hararet ne kadar şid-

detli ise kışın soğuk o derece müessirdir. Cenupta Basra körfezi ve Umman sahilleri havaca hattıistivanın altında bulunan Afrika sahillerinden farkedilmez. Hava sıcak ve kurudur. Bu kuruluk, o havaliye alışmayanlar için vahameti mucip olur.

2. İRAN ADININ MENŞEİ

Yukardaki coğrafî tafsilâta göre, şöyle basit ve umumî bir tarif yapılabilir.

Mezopotamyadan Hindistana kadar uzanan geniş bir kıt'a tarihte İran adını almıştır.

*Part*lar ve *Sasanî*ler zamanında kullânılan *Huzvareş* lisanında bu isim *Eran* şeklinde telâffuz edilirdi. Kadîm Yunan muharrirlerinin İran hudutları içindeki muhtelif kavmler ve memleketler hakkında kullandıkları *Arya*, *Aryana*, *Aryane* isimleri ayni asıldan çıkmıştır. Bu isimleri bir arada tetkik eden muhtelif garp âlimleri türkçede tevkire ait bir kıymet ifade eden er, (erkek, mert, hakikî insan, kahraman) kelimesini nazarı dikkate almaksızın bunların o manalarla alâkadar bir (er) kelimesinden alındığında ittifak etmişlerdir.

Sanskride (Arya) kelimesi sıfat halinde, sadık, muti, mükemmel, ve isim halinde, efendi, üstat manalarına kullanılır. Aryaman dost, arkadaş, aryaka, hürmete lâyık adam, kayınpeder, âryata namusluca harekete demektir. Zentçede kelime (erya) şeklinde mazbuttur; manası: sadık, muti, kanuna riayet eden. Ayni kelime huzvareşte (ér) pârsîde (er) şeklinde görülür.

Yunan muharrirlerinin *arya* ve *aryana* sı gibi *pârsî* nin eri, *huzvareş*in éri, *zentçe* nin *erya* sı da kavmlere ve memleketlere tatbik olunmuştur.

İRAN ADININ MENŞEİ

Şu pek kısa izahattan *İran* adının türkçe ile münasebeti istidlâl edilebilir. Fakat, şimdiye kadar hemen hiç tetkik edilmemiş olan bu mevzuun bütün *İran* ve *ârî*lik tarihile alâkası, bizi bahsin daha geniş ve esaslı bir surette mütaleasına sevkediyor.

Aşağıda görülecektir ki, İranı tesis edenler, bu kıt'anın garbıcenubisindeki dağlık mıntakalarda yaşıyan *Anzanit türkleri* idi. Bunlar, garp âlimlerinin ancak bir *Tuarn lisanı* diye tavsif edebildikleri bir *Türk - Oğuz* lehçesi konuşuyorlardı. İlk İran hükümdarlarından bazılarının oğulları ve kendileri doğrudan doğruya türkçe isimler taşıdılar. Dâralardan birinin adı Okus *(Oğuz)* dur. Diğerininki *Kodaman* dır. *Hiştasp* ın büyük oğlu ile *Kerkes*in (Xerexs) filo kumandalarından biri Aryaman *(Aryamanüs)* ismile tarihe geşmiştir.

Turan lisanı konuşan bir cemiyet içersinde *Oğuz* lar, *Kodaman* larla beraber zikredilen *Aryaman* adının aslı birçok lisan âlimleri tarafından (er) kelimesi ile birleştirildikten sonra bunun türkçeden başka bir lisandan çıktığını düşünmeğe imkân kalmaz. Lisaniyatın en müspet delilleri o imkânı bütün bütün nezediyor:

Türkçede (er) münferit bir tabir değildi. Uygurcada (eren) tıpkı (er) gibi hürmete lâyık kimseler hakkında kullanılır. Lûgat manası: erkek, mert, recül. Zamanımızda İran, Türkiye ve Mezopotamyada yaşıyan alevî Türkler kendi mezhep büyüklerine erenler derler. *Erat* (yahut, arat), hükümdarın, ilbeyinin etrafında toplanan bir burjuvazi sınıfıdır. Hükümdar ailesine mensup *tikin* ler, ahalinin vücuh ve eşraf kısmını teşkil eden *öge* ler, askerlik sınıflarını temsil eden *su* ve *çeri* lerden

sonra *Erat* ta başlıbaşına bir zümre vücude getirmektedir.

Türkçede (er) tabirinin asıl kendi medlûlile irtibatını kuvvetle teyid eden bu muhtelif ve şumullü rabıtalar karşısında ârî lisanlar zümersi o medlûlle alâkadar tek bir cezri, aslî bir maddeyi ihtiva etmez. Buna rağmen şarktan garbe yayılmış olan muhtelif milletlerden hepsinin tarihinde menşei malûm olmayan bir *er* yahut *ar* unsuru kavm, kabile ve eşhas isimlerine karışmıştır. Kafkasya Ossetleri kendilerine *İron* derler. Memleketlerinin adı *ir* dir. *Çitler* arasında *aryaka, arimaspi* gibi kabileler ve *aryapit, ariyante* isimlerinde hükümdarlar vardı. Tasit Cermen kabîlelerinden en muharibinin *ârî* ler olduğunu naklediyor. Cermencede tarihî eşhas atları olarak *ariyobîndüs, aryariküs, aribald, ariblint, ariman* gibi unvanlar sayılır. Anglosaksoncada *âr*, İskandinavya lisanında *aer*, şeref ve muzafferiyet demektir. Meşhur lisaniyat âlimi *Bopp* sanskri lûgat kitabında bu kelimeleri sanskrinin *arya* sila birleştirmiştir.

İrlanda lisanında *er* muhtelif kullanışları arasında büyük, asil, iyi manalarına geldiği gibi tıpkı türkçedeki medlûlü ile er ve kahraman manasına da kullanılır. İrlanda ismi ayni tabirden teşekkül etmiştir. Bunu bize haber veren lisaniyat mütehassısı *Pikte* — ki Fransada Paléontologie linguistique metodunu vazetmiştir. — İrlanda lisanındaki (er-yiğit) tabirinin *kimri* lehçesinde kelime başına gelen ve te'kit, tafdil alâmeti olan (er) edatile müşterek olduğunda şüphe edilmiyeceğini söliyor.

Bu lisanda görülen (er-tan) adını Şpigel (iyi cisim-iyi ten) diye tercüme etmiştir. Demek ki,

tan türkçe ve farisînin (ten) inden başka hiçbirşey değildir [1].

Başa gelen *er* de aynen lisanımızdaki *er-yiğit* kelimesile birleştirilmektedir [2].

Şu bahiste mukayese ve tetkikat mevzuu olarak aldığımız kelime ve tabirlerden yalnız türkçe olanlar müstesna olduğu halde, diğerleri lisan mukayeselerinde en büyük bir salâhiyeti bulunan garp âlimlerinin *ârî* tabiri hakkında yaptıkları tetkiklerden alınmıştır. Bu kelimeler arasındaki bazı sâit ve telâffuz farklarını tatbikatın yanlışlığı, hatta meşkûkiyeti hakkında delil ittihaz etmeğe kalkışmak, kendi zevk ve mantığımızla bütün bir ilim âlemini teçhil etmek kabîlinden bir cür'et olur. Avrupa âlimlerinin bu bahiste ihmal ettikleri nokta, *er* le *ar* ın, yahut *ir* in tebadülündeki lisaniyat kanunlarını aramamak, yahut bilmemek değil, mukayesenin aslını teşkil eden *er* kelimesi üstünde aranan yiğitlik, kahramanlık ve asillik manalarını hâlâ kullandığı bu tabirde yaşatan eski ve asil Türk dilini kale almamaktır.

İran dan, *ir* den, *ârî* den bahsedenler bu tabirlerin aslını bula- bula sanskride hareket manasına gelen *er* cezrinde bulmuşlardır. Onları bu içtihada sevkeden amil, ârîlik hududunu mutlak surette türklükten, turanlılıktan ayrıksı ve dar bir saha içinde aramaya saik olan temayüldür. Irk ve

[1] Ten türkçeden farisîye geçmiştir. Aslının türkçe olduğu tın (ruh, soluk) kelimesile münasebetinden anlaşılır. Lisanımızda kablessarf teşekküllerin izini muhafaza eden bu gibi müşterek birçok tabirler mevcuttur.

[2] *Er* in te'kit ve tafdil manasınan gelmesi en kuvvetli ve en iyi olanı göstermesine isnat ediliyor. Her lisanda böyle sıfatlardan alınmış edatlar vardır.

lisan aileleri fikrini son devirlerin husule getirdiği farklara hasretmiyerek türk ırkının ve türk lisanının da dahil olduğu geniş ve şümullü bir sahaya nakledince bugün için meçhul olan birçok ırkî ve tarihî hakikatler yavaş yavaş meydana çıkacaktır.

Yukarki mukayeselere göre *İran*ın aslı *Eran*dır. Bu da türkçenin *er* ve *ereni* gibi erler, kahramanlar, asiller manasile bir hanedan, yahut bir kabîle bir zümre unvanı olarak kullandıktan sonra evvelâ millete, sonra onun yaşadığı sahaya teşmil edilip kalmıştır. Bugünkü malûmatın hudutları dahilinde *iran*lılık ve *ârî*lik lisan itibarile ancak bu tarzda izah edilir. Yukarda söylediğimiz gibi, ilk *İranî*lerden büyük bir kısmının *Turan*lı ve Anzanit olmaları bu hakikati bir kere daha kuvvetle teyid eder.

3. İRAN IRKI VE İRANIN TARİHÎ DEVRELERİ

İranlılık bariz bir halde teessüs ettiği tarihe kadar iki safha geçirmiştir. Birincisi istilâ ve muhaceretler devridir. Orta Asya, Hindistan ve Kalde taraflarından gelen muhtelif kavmler İranda yerleşmişlerdir. Bu safhada iranlılık ancak coğrafî bir mana ifade eder. İkinci devrede lisan, din ve an'anat noktai nazarlarından geçirilen istihaleler müşterek bir iranlılık vücuda getirmiştir.

Avestanın lisanında İran ve iranlı tabirleri, Turan, turanlı mukabilinde kullanılmıştır. İranlı olmayan ırklar umumiyetle turanlı addedilir. Bu telâkki gösterir ki, milâttan altı asır evvel, yani

İRAN IRKI

Avestanın yazıldığı tarihlerde ırkı evsaf mevzubahsolmaksızın yalnız lisan, yaşayış ve din şartları itibarile değişen bir cemiyet iranlılığı temsil etmiştir. Onun haricinde gerek Medya ve İranda, gerek etrafta en ziyade münteşir unsur Turanlılar, yani Türklerdi.

Garpta yapılan ırkî tasniflerde İranlılar (Aryalar)ın büyük kollarından birini teşkil ederler. Aryalardan bir kısmı Pencap ve Ganj vadilerini istilâ etmiştir. Bu zümre (Hindu) lar kolunu vücuda getirmektedir. Diğer bir kısım Hazarın şimalinden Avrupaya geçmiştir. Bu Hind- Avrupalılar koludur. Üçüncü bir grup ilk Arlar, (Aryalar) muhitinde (Cenubî Sibirya?) yaşamıştır.

(Vendidad) ın birinci faslında bu zümrenin aşağıki sahalara geldiği ve yerleştiği bildirilir: Semerkand, Merv, Herat, Kâbil, Helmend, Baktriyan, Hirkanı, Arakozi, Medya, Aşağı Fırat, Şarkî Mezopotamya, Pencap ve henüz kat'iyetle tesbit edilemiyen diğer dört yer!

Esasını dinî bir an'anadan alan bu son Aryalar tasnifi ırkları tahdit eden muayyen seciyelerle izah edilmiş değildir.

Birçok antropolojistler müşterek evsafa malik bir İran ırkının mevcudiyetini reddederler. Bugün bile bazı lehçevî farklarla ayni lisanı konuşan umumî kütlenin ırkî hususiyetlerde inkısama uğraması tarihî birliğin ancak dinî ve siyasî rabıtalarda aranması lâzımgeldiğine delâlet eder.

Klasik İran tarihi beş devreye ayrılmıştır. Bunu aşağıdan yukarı şu tarzda sayabiliriz:

1 — Son zamanlar
2 — Sasanîller devri
3 — Partlar devri

4 — Akamanışlar (Kiyaniyan) devri.

5 — Metler devri ve ona takaddüm eden zamanlar.

Siyasî iran tarihi milâttan evvel VII inci asırda çıkan bir Met hanedanile başlar. Bazı müverrih ve arkeologlar Metleri turanlı, Parsları ârî addetmek temayülünde bulunmuşlardır. Bu taksimin ifade etmek istediği ırkî ve içtimaî farkı teyit için ortaya konulan deliller şimdiye kadar faraziyat hududunu geçmemiştir.

Öjen Pittar şöyle diyor:

"Metler ve Parslar kendi kudret ve hakimiyetleri devrinde Antropoloji noktai nazarından mütecanis birlikler mi vücude getiriyorlardı? Yoksa bunlar iranlılaşmış kavmlerin bir toplantısından başka bir şey değil mi idi? Tarihçe ehemmiyetini inkâr etmek kabil olmayan bu mes'ele halihazırda halledilmemiş olduğu gibi ilerde de halledilir zannında bulunulmamalıdır!„

Bu hüküm kısmen doğrudur. Tarihin herhangi muayyen bir devrinde ayni hususiyetlere malik ırkî ve içtimaî bir iranlılığın vücudu ilmen ispat edilemez. Fakat sonradan müşahhas bir şekil alan iranlı timsalinin ilk inkişaflarında ve ondan evelki tabakalarda bilhassa Orta Asyadan gelen bir türk unsurunun kuvvetle amil olduğu İran din ve lisanlarının ilk safhalarında görülen intibalardan istidlâl edilebilir.

Son Arkeolojik keşiflere göre milâttan 25 asır evvel İrana ilk medeniyet eserlerini nakleden unsurlar tarihin eşiğinde belirirler. Önde giden kafileler Hazar denizi kumluklarından Araks ırmağına doğru uzanır. Yollarının üzerinde bazı dolmenler vücuda getiren bu insanlar kaba bir su-

rette işlenmiş bir tunç, Elektrom, altın eşya ve çanak çömlek gibi levazımla beraber Orta Asyanın ehlî hayvanlarını naklederler.

Yirminci asırda ikinci bir istilâ ilk dalgayı kuvvetlendirir. Şimalden ve cenuptan gelen birçok kabîleler İranın merkez yaylâsına girerler. Bunlar arazi üzerinde yerleştikten sonra uzun müddet kendi ferdî ve müstakil vaziyetlerini muhafaza ederler. Muhtelif kabîlelerin siyasî bir kuvvet halinde toplanmağa başlaması Âsurîler tarafından gördükleri tazyikler üzerinedir.

Tarihçe mazbut bulunan ilk âsurî istilâlarının nasıl ve nezaman başladığını âsur vesikalarından anlıyoruz; Milâttan evvel XII inci asırda âsur orduları İran yaylâsına girer. Burada Elamitler ve Uraurtlular gibi kendilerinden başka bir mahiyette kabîlelere tesadüf ederler.

Âsurîlerin daimî bir mücadele halinde bulundukları garbî ve şimalî İran kabîleleri *Parsova*lar *Andia*lar, *Abdadana*lar, *Manda*lar. *Bikini*ler *Medya*lılar yani, *Metler* dir. İşte bu son kabîledir ki, kralları Ninuva(Ninive)nın sukutundan biraz evvel mütecanis kabîleleri kendi hakimiyeti altında toplamağa muvaffak olmuştur.

İlk âsur akınları (Teglatpalasar)la (Asurnasirpal) arasında (m. e. 1100 den 820 ye kadar) vukua gelmiştir.

İran an'aneleri Âsur ve Kaldelilerin istilâlarından efsanî bir lisanla bahsetmiştir. Bu an'anelere göre İranlılar tarihlerinin en mühim ve buhranlı bir devrinde cenubugarbîden gelen korkunç bir istilâdan kurtulmak için Ceyhunun öbür tarafındaki büyük Türk kaanını yardımlarına çağırmak mecburiyetinde kalmışlardır. Kurunu vustada

yazılan büyük Bundeheş, kitabı Zengâp ismine bir devin zehirli gözlerile baktığı insanları öldürdüğünü, İranlıların bu devi imha için Efrasiyaba müracaat ettiklerini, Efrasiyabın (Frazı abîler, Türkler) İrana girerek Zengâbı öldürdükten sonra buraya hâkim olduğunu kaydediyor.

Bu hâdise İran an'anecilerinin Pişdadyan adını verdikleri yarı efsanî bir hükümdarlar tabakasının hâkimiyeti zamanına tesadüf eder.

Pişdadyan tarihi şimdiye kadar esaslı bir surette tetkik edilmemiştir. Şark ve garp eserleri üzerinde yapılacak şümullü bir mukayese bu devre ve bu tabakaya ait hatıraların bütün bütün hayalden ibaret olmadığını ortaya koyabilir. Bu tarzda bazı tetkiklerden anlaşılıyor ki, an'aneler üçüncü binlik asırda (Millenium) Medyaya ve İranın bazı kısımlarına hâkim olan Elam ve garbî Türküstan hükümdarlarile Âsurdan, Kaldeden gelen müstevlileri birbirine karıştırarak bunların temsil ettiği devreye Pişdadyan zamanı adını vermişlerdir.

İran müverrihleri Efrasyap Türklerinin tenkil ettikleri Zenkâbı Yemen Himyerîlerile birleştirdikleri bir arap hükümdarı olmak üzere tanırlar. Pişdadyan hükümdarlarından Cemşidi öldüren ve onun yerine geçen Dahhak Zenkâbın evlâdındandır.

Bunu İran hükümdarı Feridun imha etmiştir. Yakub ibnin Nedim Kitabilfihristinde Cemşidin Tustere tâbi bir şehirden çıktığını, babasının adı (Unç Han) olduğunu kaydediyor. Tuster şimdilik (Şuster) şehrinin araplarca tahrif edilen adıdır. Aşağıda ilk Akamanış hükümdarı Kurusa (Keyhusrev) dair vereceğimiz izahattan anlaşılacağı veçhile, burası Anzanit Türklerinin yaşadığı bir saha idi.

Araplar Cemşidi (Metoşalih) ismile tanırlar. Meto ismi Türklere yabancı değildir. Hun hükümdarlarından biri mete, yahut Mote adını almıştır. Şu pek sarih malûmattan Cemşidin bir Türk-Anzanit hükümdarı olduğuna şüphe kalmaz. Diğer bazı an'aneler Cemşidin Azerbaycana gittiğinden, orada güneşe karşı altın bir taht üzerinde oturduğundan bahseder.

Vukuat ve rivayetler bir yere getirilince âsur kitabelerinin milâttan evvel XII nci asırla VIII inci asır arasındaki Medya ve İran seferlerine dair ihtiva ettiği malûmat ile karşılaşmaktadır.

Demek, bu devrin tarihî vukuatı şarktan gelen Efrasiyap ordularile Anzan muhtitinden çıkan türk kuvvetlerinin muhtelif zamanlarda bazan Âsurîlerle, bazan da birbirlerile mücadelelerinden ibarettir. Bu tarihte başlıbaşına bir İran ırkından bahsedilemez.

4. İRAN LİSANLARI

İran lisanları bize başlıca dört şekilde kendin tanıtır.

1 — Zent lisanı

2 — Paraça (Pers)

3 — Pehlevî, yahut Huzvareş (Araplar, Züvarşen derler).

4 — Parsî (Afgan ve Bülûç lisanları, ossetçe ve saire)

Zent lisanı — Zent kelimesi lûgat noktai nazarından (mana ve tefsir) demektir. İran Peygamberi Zeratuştranın kitabı olan Avesta bu lisanda yazılmıştır[1].

[1] Zend, Avesta ve Zend avesta tabirleri hakkındaki telâkkiler şark ve garp eserlerinde farklıdır.

İRAN

Lisanımızda mezhepsiz, itikatsız gibi bir manada kullanılan (zındık) kelimesinin aslı (zendik) tir ki zahirî manayı değiştiren, itizalci (schismatique) manasına alınmıştır.

Bu telâkki daha doğrusu İranlılardan bize kadar intikal eden bu söz, Avestaya, yahut onun tefsirlerine inananların daha evvelki zümreler tarafından itizal ile itham olunduğuna delâlet eder. Zaten aşağıda ayrıca izah edeceğimiz gibi, İranda, Zeratuştranın zuhûru ve Avesta dini birçok kanlı mücadeleler ve ihtilâflarla karşılanmıştır.

Zentçenin kendine mahsus bir yazısı vardır ki, Sâmî bir menşeden alınmıştır. Avesta da bu yazı kullanıldığı zaman İranın garbindeki ahali kendi lisanlarını en evvel Türküstandan çıktığı muhakkak olan çivi yazısıle yazıyorlardı.

Zent lisanı eski farisîye sıkı bir surette yakın, fakat ondan farklı bir lehçedir. Darmistetere göre Afganistanın zent lisanı konuşulan sahaya dahil olması lâzımgeliyor. Diğer müellifler bilâkis bu lehçenin anasıl Hirkaniye (Curcan), Medyaya ve Azerbaycana mahsus olduğunu söyliyorlar. Bunların hepsi tahminden ibarettir.

Eski farisî (parsça) — Akamanışlar zamanından kalan saraylar ve abidelerdeki kitabeler üç lisan üzerine yazılmıştır. Bunlardan biri Anzanit, diğeri Âsurî, üçüncüsü kadîm farisîdir. Bu son lisanın yazıldığı çivi yazısı nev'ini en evvel tahlil eden Grotefenddir. Ondan sonra Burnouf, Lessen tamamen okumuştur. Akamanış kitabelerinin ihtiva ettiği kelimeler dört yüzü geçmez. Bununla beraber şu mahdut sermaye lisanın sarf ve mahariclni yeniden tesise mâni olmamıştır. Bazı müellifler kadîm farisîyi

zent lisanının daha eski bir şekli addediyorlar. Bazıları zentçenin müşterek Hind - Avrupa lisanına kadîm farisîden daha yakın bulunduğuna kanidirler. Üçüncü bir fikre göre, zent ve kadîm farisî zaman zaman birbirine hâkim olmuştur. Bu lisanın bütün lâfzî unsurları malûm olsaydı hakkında daha kat'î bir hüküm verilebilirdi.

Pehlevî lisanı — Pehlevice Partların kullandıkları lisandır. Eski farisî lisanının yaşadığı devirden beş asır sonra, Sasanîler zamanında bu lehçe henüz meydanda idi. (Milâttan sonra III üncü asırdan VII inci asra kadar) zent akaidinin tercüme ve tefsirleri bu lisanda yazılmıştır.

Pehlevî metinler garip ve ahenksiz bir manzara gösterir. Zamirler, isimler ve fiillerin kökleri (cezirler) çok defa sâmî bir lisana mensuptur. Lahikalar, terkipler ve tasrifler irancadır. Bazan lâhikalar ve baş edatları da kökler gibi doğrudan doğruya sâmî olabilir. Âramî kelimelerin iran kelimelerini okutmak için bir remz, bir işaret gibi kullanıldığı da görülür.

Meselâ Sasanî hükümdarlarının muahedelere mahsus unvanı (malikân malikâ) diye yazılıyor. (şahan — şah) diye okunuyordu. İşte bu nevi rumuzlu yazı usulüdür ki huzvareş namını almıştır.

Bazı şark müellifleri huzvareş yazısı hakkında bize iki usul naklederler. Birincisi şimdi dediğimiz gibi sâmî yazıp farisî okumaktır. Küşt (et) yerine (beşer) yazmak gibi; ikincisi ayni manada birleşen ârамî ve farisî her iki kelimeyi bir arada zikretmektir. Nan (ekmek) yerine, (nan - hubuz) demek gibi. Böyle şeyler pehleviceyi aslından pek çok uzaklaştırmıştır.

Pârsî — Bazı müelliflere göre, pârsî lehçesi

pehlevicenin huzvareş şeklinden kurtulmuşudur. Pehlevice bir metnin muahhar bir iran âlimi tarafından okunması bu lehçeyi vücuda getirmiştir. Şu halde pârsî denilen lisan sâmî rumuzat ile tesbit edilen umumî dilin pehlevîye nisbetle daha yeni bir teşekkül tarzı olmak lâzımgelir.

Pârsî ve huzvareş gramerlerinde parsça ve zentçede görülen eskilik manzarası yoktur. Pârsî daha ziyade şımdiki farisîye (persan) yakındır. Burnuf ve Şpigel(Spiegel)e göre, XI inci asrın bidayetlerine kadar İranda pârsî konuşulmuştur. Yeni farisî hemen hemen Firdevsînin Şehnamesile başlayan bir edebiyat lisanıdır.

Tarihî İran dilinin geçirdiği karışık safhalar buraya kadar telhise çalıştığımız tasnifle izah edilmiş olmaz. Bazı devirler vardır ki, İranda hükümdarlar, mu'bitler, halk ve memurlar kendi aralarında ayrı ayrı lisanlar konuşmuş, ayrı ayrı yazılar kullanmışlardır. Sasanîler zamanında hükümdarlar ve aristokrat tabaka kendi mensuplarile huz (oğuz) lisanı konuşurlardı. Zevk ve eğlence âlemlerinde yine bu lisan hâkimdi. Sevat taraflarında halk muhaberelerini süryanî lisanile yapıyordı. Resmî muahedelerde kullanılan yazı ile hükümdarın hususî muhaberelerinde tatbik edilen yazı usulü ve lisanlar başka idi. Felsefe ve tıp kitapları ayrıca bir yazı ile istinsah ediliyordu. Bu yazılar ve lisanlar arasında bütün bütün muamma tarzında olanlar bulunduğu gibi halkın devlet esrarına vâkıf olamaması için saray adamlarından başkası tarafından istimali şiddetle menedilen yazı ve tekellüm tarzları da vardı.

Bütün bu karışıklıkların asıl lisan üzerinde de-

rin intibalar bırakmadığını zannetmek tabiî yanlıştır. Bazı lisanî delilller alelûmum farisînin bünyevî teşekküllerinde haricî amillerin müessir olduğunu ispat eder. Bu amiller arasında türkçe birinci dereceyi işgal etmektedir. İlk nazarda asıllarının farisî olduğu zannedilen birçok kelimeler türkçeden alınmıştır. Âramî ve pehlevice arasındaki ihtilâtın bazı nümuneleri türkçe ile farisî arasında da görülmektedir.

Bahis, şimdiye kadar hiç tetkik edilmemiş olduğu için kısaca birkaç misalle teyidi zait görülmemelidir:

Bürhanıkatı tercümesinde (can) kelimesine mukabil türkçede *(zındrık)* sözünün kullanıldığı zikredilir. Bunun nasıl telâffuz edileceği mazbut değildir. Yukarıda huzvareş lehçesine dair verdiğimiz izahat, kelimenin aslı hakkında yakın bir ihtimalden bahsedilmesine müsaittir.

Farisinin en kadîm lehçelerinden sogutçada jivan, can demektir, (Tirik) türkçe tirilmek maddesinden, zihayat olan şey, diri manasına gelir. Zivantirik, birbirini tefsir eden iki müşterek tabirdir. Bu tıpkı (nan-hubuz) gibi iki lisan arasında yapılan bir (atfı tefsir) şeklidir. Küşt yerine (beşer), şehinşah yerine (malikân malikâ) denilmek gibi tercüme ve tahvil şekli için de şu misali kaydedelim:

Türkçede balık hem şehir, kasaba, hem de suda yaşayan hayvanatın bir nev'i manasına kullanılır. Farisînin muhtelif lehçelerinde, mah (şehir) mahi (balık) kelimeleri ayni şerait altında teessüs etmiştir: Yalnız şu iki misalin vücudu ispat eder ki, İranda ve İran civarında farisînin âramî gibi türkçe ile de karıştığı ve birbirini izah için karşılaştırıldığı bazı devirler geçmiştir. Aşağıki keli-

meler farisînin aynen türkçeden aldığı unsurlardan küçük bir kısmını temsil eder:

TÜRKÇE	FARİSÎ
Kon-mesken, ikametgâh, (dağ kemeri) . . . . , .	Han, hane (Soğut farisîsinde: kanak türkçe konağın aynıdır.)
Kan	Hun
Kanca(kancar)-eğriliğine saplanan kıvrık demir	Hancer (kancar)
Tamuğ-cehennem	Tamağ (soğutçada kullanılır)
Tirek, tırak- agaç.	Draht (eski farisîde : drah)
Kor-ziyadar bir hale gelecek kadar yanmış ateş	Hur (güneş)
Akkor-beyaz ateş, nari beyza . .	Ahker
Gû-ses	Gû (söyle)
Maniş - yürüyüş tavur, hareket . (manimaktan)	Meniş
Kişi-şahıs, insan	Kes
O (onlar)	O, an
Us-akıl ve temyiz	Huş
Kırt-küçük	Hurd, hurde
Tüm-soğuk	Zem (kış, soğuk)
Çay-dere, ırmak	Cuy
Yara, yarık	Yâre
Para, parça (barca)	Pâre
Basa-sonra, arkadan gelen (uygurca)	Pes
Çalanğu - kahramanlık, zafer ve hükümdarlık alâmeti olarak alın üzerine takılan altın başlık . .	Çelenk

Türkçe ile farisî arasındaki münasebeti izah için bu kadar misal kâfidir. Bugünkü malûmatımız Medya ve İran sahasındaki lisan karışıklıklarının ne zaman başladığını tahmine müsait değildir. Metler ve parsovalar tarih sahnesine gir-

dikleri zaman içlerinde aramî ve farisî iki müşterek isimle anılan kabîleler vardı. Parsova kabîlelerinden birinin adı Marafîler *(Maraphiens)* dir. Mar-ef'i kelimesi Sâmî ve İranî iki unsurdan mürekkeptir. İkisi de yılan manasına gelir. Ermenilerin Metlere Marlar (yılanlar) dedikleri bazı eserlerde mazbuttur [1].

5. İRAN DİNİ

İranın ilk dini, yahut dinleri hakkındaki malûmat henüz lüzumu kadar tekemmül etmemiştir. Garpta en son yazılan dinler tarihleri bu mevzu üzerindeki tetkik ve kanaatlerini daha ziyade ihtimalî esaslara istinat ettirmektedir.

J. Briku (J. Bricout) şöyle diyor:

"Eski dinler tarihlerinde birçok noktalar ihtilâflıdır. Ekserî bilgilerimiz silintili, metinler az ve tefsirler şüphelidir. Bol bol vesikalarla teyit edilen Elen (Hellen) ve Roma dinleri bile bu hükümden müstesna kalamaz. Fakat dinler tarihinin hiçbir kısmındaki şüphe ve tereddütler İran-Pers dininin tetkikinde görüldüğü kadar çok ve ağır değildir.„

Bu meşkukiyetler bilhassa ilk ve son İran dinlerinin bir kül halinde mütaleasına çalışılmasından ileri geliyor. Irk ve lisan hususlarında bütün manasile müstakil ve devamlı bir vahdet gösteremiyen tarihî İranın din bahsinde o birliği muhafaza ettiğine ihtimal verilmemelidir. İran dini sabit bir şekil alıncaya kadar şark ve garbin, yani

[1] Marın Totemik bir isim olması pek ziyade muhtemeldir. Orta Asyadan Mısıra kadar yılanın mabut ittihaz edildiği bazı devirler geçmiştir. Hindin mukaddes kitabı olan Vedalarda yılan mabudunun izleri görülür.

Türkistan ve Mezopotamyanın, diğer taraftan da Hindin tesirleri arasında çalkalanmış ve en kanlı inkilâplar geçirmiştir. Binaenaleyh İranın dinî hayatını, dinin fikirler ve vakıalara verdiği mabadettabiî şekiller, ayinler ve itikatlar üzerinde mütaleadan ziyade siyasî inkilâplara karışan mütehalif vaziyetlerinde okumak daha doğrudur. Akamanış hükümdarı Kurus kendi sülâlesinden bahseden kitabede ceddi *Tehespin* Summer ve Akkat ilâhlarından *Bel* ve *Nebo*nın aziz tuttukları kırallık evlâdından olduğunu zikretmiştir. Bu kitabede İrana ve İranın dini olan mazdeizme ait tek bir kelime yoktur.

Kurus kendini Babilonya, Summer, Akkat ve Dört mıntaka hükümdarı diye zikretmiş, ecdadı hakkında da *(Susyan* kıralı ve büyük hükümdar) tabirlerini kullanmıştır. Gerek Kurus, gerek babaları din itibarile senevî, iki varlığa mutekit olmaktan ziyade *Elam* ve *Babil* muhitlerinde hâkim olan natürizm itikatlarına ve mevziî ilâhlara merbut görünmektedirler. Şark eserlerinin Sâsanî mu'bitlerinden naklettiği rivayetlere göre Daryüsün tahta geçtiği zamana kadar İran halkı lisan ve fikirce pek iptidaî bir halde bulunuyordu. İnsanlar maksatlarını vuzuh ile ifadeden acizdiler.

Medyalıların ve Kurusun devletçilik ve medeniyet hayatında gösterdikleri müterakki inkişaflar karşısında bu lisan ve fikir karışıklığı ancak müspet bir vakıa ile izah olunabilir ki, o da sonradan huzvareş lisanile yeniden meydana çıkan rumuzat ve muamma usulünün herşeyde husule getirdiği anlaşılmaz, karışık intibalardır. Bu rumuzat temayülü gayet tabiî olarak en ziyade din meselesinde kendini göstermiştir.

Üçüncü Akamanış hükümdarı Daryüs — aşağıda görüleceği vechile — İran aristokrasisini vücuda getiren yedi aile reisile ittihat ederek hükümdarlığı ele geçirdikten sonra yeni bir din inkılâbı yaptı.

Son İran peygamberi Zeratuştra aradığı himayeyi Daryüsün babası ve Hirkanya kıralı Küştaspın şahsında buldu. Bu dinin intişarına İran an'analarının Hiyavunalar dediği Hunlar kılıçla mukavemet ettiler, Zeratuştra Hunlarla vukua gelen mücadelede turanlı bir asker tarafından öldürüldü.

Daryüsün saltanatı bütün Muğların katli ile başlamıştır. Muğlar türanlı idiler. Tarihin şu iki müspet kaydi ilk ve son İran dinlerinin geçirdiği inkılâbı en vazıh bir lisanla izah eder.

Başlangıçta İranlıların allahı Türkün gök tanrısına verilen müşahhas bir mahiyetten ibaretti. Allah "gökün bütün çevresi„ diye tavsif ediliyordu. "İlâhların en metini„ o idi. Çünkü "onun libası göklerin kubbesi idi„ vücudü namütenahi ve hakimi mutlak olan nurdu. Gözleri ayla küneşti. Gide gide ilâh ilk mahiyetini bütün bütün kaybetmeksizin mücerret bir şekil aldı. Ve hemen hemen tamamile maddeden tecrit edildi. Önceleri Allahın tasviri için âsur timsali intihap edilmişti. Heykeltraşlar onu ninive abidelerinin üstünde kanatlarını açarak süzülen kanatlı bir çemberden yarı vücudile geçmiş bir halde tasvir ettiler.

Daha sonra İran padişahlarına kendi emir ve iradelerini ilham eden yüksek boylu bir *hükümdar* gibi gösterilmiye başladı. Adı Ahuramazda idi. Bu tabir herşeyi bilen demekti. Ahuramazdanın (ebedî lûtüfkârlar) isminde altı yardımcısı vardı.

Haddizatinde bunlar türk dini gibi natürist bir dinin tabiî mabutlarıdı ; güneş, ay, yer, rüzgârlar sular !... Fakat din maddî şeylerden mücerredata intikal ettikçe hepsi mahiyetini değiştirdi ; ruhu lâtif, en saf olan, temenniye lâyık hükümdarlık, ebedilik, akıl ve hikmet gibi manevî mefhumlar dinî itikatlarda yerlerin, suların ve güneşlerin makamına geçti.

İran dini artık sâmî dinler gibi maneviyat üzerine iptina eden bir itikatlar manzumesi şeklinde görünüyordu. Bunun kendisine mahsus ayinleri, kozmogonik (tekvinî) felsefesi, ahlâkıyat düsturları vardı. İran dinine dair bugün elde bulunan kitaplar Sasanîler zamanında zaptedilen metinlerdir.

Part hükümdarlarından Volojes İskenderin tahribatından kurtulan parçaların toplanılmasını emretmişti. O zaman ele geçenler bir araya getirilmeye başlandı. Nihayet VI ıncı asrın ortalarında İkinci Şapur tarafından mürettep bir şekle konuldu.

Bu külliyat arasında kadîm bir lisanla yazılmış bazı fasıllar mevcuttur. Bunlarda ifade edilen fikirlerden bir kısmının Akamanış hükümdarları zamanında dinî ve ruhanî addedilen metinlerden sızdığı sarih bir surette görülüyor. Fakat bütün Avestanın ayni vüsuk ile ilk şeklini muhafaza ettiğine hükmetmek bir az göçtür. Metler ve Parsların dinlerine dair yunan müverrihlerinin verdikleri pek cüz'î malûmat bile birçok noktalarda Avestanın telkinlerinden farklıdır.

Halihazırda Akamanış hükümdarlarının ne şer ve karanlık ilâhı Ankromanyoyi (ehremen) tanıdıkları, ne de iki ilâh ve iki varlık fikrinin akamanış kanunlarında sonraki kadar vuzuh ile tefrik ve tanzim edilmiş olduğu iddia edilemez.

Metlerin ve Parsların itikatları hiç şuphesiz Sasanîlerin sonradan topladıkları Avestaî itikatlardan ziyade türk natürizmine yakındır. Bir az evvel bahsettiğimiz gök tanrı itikadı bunu kat'iyetle teyit eder.

6. MEDYA VE İRAN MEDENİYETİ

Eski Asya ile Mezopotamyanın garbındaki memleketler arasında vukubulan bir ihtilâl İran harsını vücuda getirmiştir. Bunun tarihe intikal eden şeklinde millî ve ibdaî bir vahdet aranamaz. Geniş hudutlar üstünde en süratli adımlarla ilerleyen akamanış ordularının zaferi memleket kapılarını muhtelif medeniyetlerin karışık tesirlerine açmıştır. Akamanış medeniyetinde Mısırın, Fenikenin, Yunanistanın, Âsurun ve Kaldenin iyi tanzim edilmemiş intibaları görülüyor. Bu devirden evelki Medya medeniyeti safha, safha iptidaî bir şekilden mütekâmil vaziyete doğru yürüyen bir harsı temsil eder.

Metler san'at ve fikirce komşularının birçoğuna faiktiler. Küçük Kafkas milletleri tunç eşyanın en kaba nümunelerini vücuda ketirdikleri bir zamanda ayni san'at Metlerde hususî ve bariz bir inkişaf arzediyordu. Son Arkeoloji keşifleri Metlerde sanayiin üç tekâmül safhası geçirdiğini gösterir.

Birinci safhada silâhlar gayet basittir. Çanak çömlek gibi şeyler iptidaî bir tarzda imal edilmiştir. Bu, Medya sahasında birtakım kaba dolmenler inşa edildiği en eski bir devre tesadüf eder.

İkinci safhada mezarlara mahsus şeyler büyük bir terakkiyi ifade etmektedir. Bu devrin mezarlarında yan yana konulmuş yekpare taşlar yerine

sureti mahsusada inşa edilmiş kısımlar kaim olmuştur.

Son safhada san'at kendi hususiyetlerinin müntehasına varmıştır. Artık herşeyde şekiller bediî bir duyguya delâlet edecek kadar güzel ve zariftir. Fakat bütün bu güzellikler içinde tabiatin en basit bir taklidine tesadüf edilemez. Yapılan işlerde resim ve resme benzer tezyinat yoktur.

İranın şimalinde bu medeniyet mütevali inkişaflarla ilerlediği sırada küçük Kafkas milletleri demir madenlerini büyük bir faaliyetle işletiyorlardı. Biraz sonra, Gilan ve Taliş civarında demircilik hakikî bir inkılâp devrine girmiştir. Bu devrin eserlerinde yalnız insan resimleri görülmekle kalmıyor; zamanımızdaki İran kalemkârlığının en güzel nümuneleri o zamanın bakır kapları üstündeki işlemelerle başlamış bulunuyor.

Şimdiye kadar bulunan eserlere göre, bu san'at cereyanı milâttan evvel VI ıncı asra, yani siyasî tefevvukun Metlerden Anzanitlere intikalile ortaya çıkmıştır.

Avestanın ahlâkiyat esasları en ziyade hakikate riayeti, aile hayatını ve toprak üzerinde çalışmayı teşvik etmiştir.

Hukümdar her sene en çok evlât yetiştiren ailelere mükâfatlar dağıtırdı.Kuru ve çorak araziyi sulamak için tesisat yapan zürraın evlâtları beş nesle kadar bu arazinin hasılatını almak hakkını haizdiler.

Anadoluda bulunan bir satrap Fıratın garbına mahsus nebatatı yetiştirmeğe muvaffak olduğu için Daryüs tarafından tebrik edildiğini (Herodot) kaydediyor.

İran mimarlık ve heykeltraşlıkta en ziyade Kalde ve Babili taklit etmiştir.

B. TARİH KISMI

METLER Tarihte *Medya* ve *Pers* isimlerinin meydana çıkması *Âsur* Kıralı Üçüncü *Salmanasar*ın 837 de yaptığı bir seferle alâkadardır. Buaseferin tafsilâtı arasında *Parsova*ların yurtları vuzuh ile seçiliyor. Bunlar o zaman Zap ve Diyala nehirlerinin membaları arasındaki dar bir mıntakaya sıkışmış görünüyorlar. Burada yirmi yedi beyin hâkim olduğundan bahsedilmesi *Parsova*ların dağınık bir semiyye (clan)hayatı yaşadıklarına delâlet eder.

İran destanlarının *Maday*lar dediği *Met*ler ova kısmını işgal ediyorlardı. *Met*ler kendi zamanlarına göre muntazam ve mütemekkin bir cemiyet teşkilâtına maliktiler. Ahali *Mug*lar (Mage), *Arizant* lar, *Buz* lar, *Strokat* lar, *Budiya* lar, *Paretak* lar isimlerinde altı zümreye ayrılıyordu. Bu teşkilât Hindistanın kast hayatından ziyade zümre ve kabîleler arasında bir nevi müstakil semiyye (clan) tasnifini andırır. *Kast*lar içtimaî tabakalardır. Semiyye ve kabîleler cemiyetin üst ve alt tabakalarını değil, anasırı mürekkibesini teşkil ederler.

*Mug*lar muhakkak Türktürler. Kabîlenin büyükleri ruhanî sınıfı vücuda getiriyorlardı. Bazı ihtimallere göre, *Arizant* lar asker, *Buz* lar çiftçi *Budiya* lar köle ve amele, *Strokat* lar davar sahipleri, *Paretak* lar göçebe sınıflarını temsil etmekte idiler.

*Met*lerin içtimaî teşkilâtında ayrıca bir tüccar sınıfı yoktu. Gerek *Met*ler, gerek *Parsov* lar ticareti şerefsiz bir meslek addediyorlardı.

Şimdiye kadar yazılan *Met* ve *İran* tarihlerinin

bazılarında *Met* ler hiç aslı olmayan ırkî tasniflere tâbi tutulmuştur.

Bazı garp müellifleri bu kabîlelerden ikisinin *turan* lı, diğerlerinin *ârî* olduğundan bahsederler. Bazıları tahkiksiz istidlâlleri biraz daha ileri vardırarak *Mug* ları turanlı, *Budiya* ları arap, mer'a sahiplerini *pars*, çifçileri yerli, muharipleri *arya* addederler. Bu ırkî tasnifi yapanlar *Mug* ların türk (turanlı) olduğunu tasdik etmekle beraber onların da İranîler gibi (*arya*) lisanı namına tasavvur edilen muhayyel bir lisan konuştuklarını ileri sürüyorlar. Bütün bunlar âsurcadan alınan sınıf ve kabîle isimlerinden çıkarılan manalarla, o zamanki kavmlerin yaşayışları ve rabıta ve ihtilâtları üzerinde yapılan tahminlerden ibarettir. Meselâ *Budiya* ların arap addedilmesi isimlerinin bedevî, badiyeli ile tasavvur edilen münasebetinden dolayıdır. Muhakkak olan şudur ki, milâttan on, on iki asır evel *Mediya* herşeyden ziyade bir türk, bir turanlı muhiti idi. Ahalinin bir kısmını Türklerin teşkil ettiği bütün garp müellifleri tarafından itiraf edilmektedir.

Yunan müverrihi *Herodot* kabîle teşkilâtını aynen yazar. Ondan sonra bütün *Met* ler hakkında izahat verir. *Herodota* göre, *Met* ler umumî surette sürü ve davarlarıle geçinen bir millettir. Kendilerinin atları, sığırları, koyunları ve keçileri vardır. Bekçi köp kler beslerler. Bir yerden bir yere göçtükleri zaman arabalara binerler. Arabaların teker lekleri — şimdiki kağnılar gibi — kalın ağaç kütüklerinden yapılmıştır.

Aileler erkeğin hâkimiyeti altındadır. Erkek birkaç kadın alır. *Met* lerin kabîle halinde yaşamaları umumî birliklerini ihlâl etmez. Millî bir

tehlike karşısında birleşirler. *Met*lerin *âsur* tarihinde ikinci defa mevzuubahsedilmesi Dördüncü *Şamsi-dat* zamanına tesadüf ediyor. *Şamsi-dat* Üçüncü *Salmansar*ın halefidir. Âsurîler bu tarihte *Medya* üzerine büyük bir akın yapıyorlar. Şiddetli bir muharebe *Met*leri mağlûp ediyor. İstilânın korkunçluğu harbin neticelerinden anlaşılır. *Şamsi-dad*ın orduları *Âsur*a döndüğü zaman getirilen esirler büyük bir kütle teşkil ediyordu. İğtinam edilen atlar ve mevaşi birçok binlere baliğ olmuştu. M. e. 824 ve 812 seneleri arasında vukubulan bu muharebede *Met*ler müstevlilere her sene muayyen bir haraç vermek şartile sulhu istihsal ediyorlar. Fakat bu hal onlara ağır geliyor *Şamsı-dad*ın oğlu Üçüncü *Nirari* zamanında (m. e. 810), yapılan şart bozuluyor. Âsurîler tekrar *Medya*ya giriyorlar. Bu defaki muvaffakıyet o kadar büyük olmıyor. Hatta Âsurîler mağlûp oluyorlar denilebilir.

*Nirari*nin hayatında Medya üzerine yedi defa asker sevkedildiği mazbuttur. Bu tarihî kayit *Met*lerin düşmanlarına karşı sonderece mukavemet ettiklerini gösterir. Âsurîler bu mükerrer akınlarda hiçbir defa ilk geldikleri noktadan ileri gidememişlerdir.

*Medya*nın altmış yetmiş senelik tarihi baştanbaşa mücadele ile geçmiştir. Üçüncü *Tiğlat Palasar* tahta oturduktan sonra (m. e. 745) ilk işi Medyayı istilâ etmek olmuştu. Bu istilâ Medya için hakikî bir felâket oldu. *Tiğlat Palasar* Metlerin memleketine girince selefleri gibi karşısında birleşmiş bir kabîleler, oymaklar ordusu buldu. İki taraf ta taarruz ediyordu. Neticede yine Âsur payitahtına binlerce esirler, ve birçok ganimetler getirildi.

*Tiğlat Palasar*ın kumandanlarından biri Âsurîlerin *Bikni* (Billurdağ) adını verdikleri Demavent dağına kadar yürüdü. Onlar için dünyanın şimal hududu orada bitiyordu. 737 de Medya büyük bir ihtilâl neticesinde baştanbaşa yağma edilmişti. Bu ihtilâlde en uzak vadiler, en arızalı dağlar aşıldı. Bütün memleket bir tufanın tahriplerine uğradı. Medya bu felâketler içinde varlığını kaybetmiyor, bilâkis daha sonraki bir inkişafa hazırlanıyordu.

Âsurîlerin gayesi bu inkişafa evelden mâni olmaktı. 737 ihtilâlinden on beş sene sonra 722 de Sargon (Sameriye) yi zaptederek Beniisrail kırallığı ahalisini Mezopotamyaya ve Medyaya nakletmişti.

Yahudiler bu tarihte Habur nehri kıyılarına ve Met yurtlarına dağıldılar. 715 senesinde ayni hükümdar son bir istilâ fikrile Azerbaycana girmişti. Urmiye gölünün cenubunda *Mannay*larla yapılan bir muharebe mustevlilerin galebesile neticelendi. *Mannay*lar *Met*lerdendi. Bunların reisi olan *Dayakko* Âsurîlerin eline esir düştü. Âsurîlerin esir aldıkları büyük adamları sağ bıraktıkları nadirdi. Buna rağmen her nasılsa *Dayakko*nun hayatını muhafaza ettiler. Kendisini ailesile beraber Süriyede Hama şehrine gönderdiler. Medya bir müddet daha Âsurîlerin boyunduruğu altında kaldı.

Dayakko ismi kadîm Yunan tarihlerinde Met İmparatorluğunun müessisi olarak gösterilen *Deyokes*le müşterektir. Bununla beraber isimler arasındaki mümaselet Âsurîlerin esir ettikleri *Dayakko* ile Met hükümdarı *Dayakko*nun ayni şahıs olduğunu ispat etmez. Çünkü bu ikinci *Dayakko*nun Medya Devletini vücuda getirdikten sonra memleketten çıktığına dair tarihî bir kayit yok-

tur. *Dayakko* nun esareti Metlerin mukavemetini kırmamıştı. *Sannaşarib* in oğlu *Âsar Hatton* zamanında (takriben 674) Âsurîler Medyaya bir kere daha girdiler. İstilâ ordusu Demavent dağına kadar geldi.

Medyanın ııı. ev. 708 senesinden 788 e kadar devam eden 80 senelik tarihinde ihmal edilmemesi lâzımgelen en mühim vak'a *Arbakes*[1] isminde bir kumandanın zuhurudur. Bu adam Metleri kendi yüksek idaresi altında birleştirerek Âsurlulara mukavemet göstermiş, hatta birkaç defa onları mağlûp etmiştir. Zaten muharebelerin o derece uzaması ve beş on senede bir kere nükseden bir hastalık, bir sara nöbeti gibi tekerrürü âsur ve met ordularının çarpışmalarında neticelerin âsur kitabelerine yazıldığı gibi her zaman Âsurlular lehinde olmadığını gösterir. Âsurîler bu esnada olsa olsa Metleri muvakkat bir haraca bağlıyacak kadar bir muvaffakıyet istihsal edebiliyorlardı.

Yunan muverrihlerinden *Kinitli Stezya* (Ctesias de Cnide) Büyük Met İmparatorluğunun (Arbakes) le beraber ortaya çıktığına ve ondan sonra *Kurus* un, yani ilk İran Devletini tesis eden (Keyhusrev) in zamanına kadar devam ettiğine kanidir. *Stezya* bu hanedanın erkânını ayrı ayrı isimlerle zikretmiştir. *Arbak* tan sonra *Mandok* ve *Susarmus* gelir. Bazı müellifler Mandokla *Dayakko* yu birleştirmişlerdir. Şu tafsilâta göre Met İmparatorluğu *Dayakko* nun zuhurundan 80 sene evvel teessüs etmiş addolunabilir.

Herodot un rivayetine göre *Dayakko* bir hükümdar hanedanına mensup değildi. Kendisi ka

[1] Ârbağ türkçe sihir manasınadır.

bîle arasında derin bir adalet ve hakşinaslık duygusile mütehassis bir adam diye tanındı. Bir köyden bir kabîleye, daha sonra bütün bir memlekete intikal eden bu şöhret *Dayakko* nun ikametgâhını kendikendine vücuda gelen bir mahkeme, bir adalet kapısı haline koymuştu. Herhangi bir muamelede birbirile anlaşamıyan insanlar adaletin sözünü işitmek için ona müracaat ediyorlerdı. Bir müddet sonra *Dayakko* ferdî çalışmanın büyük bir cemiyet hukukunu temin edemiyeceğini anladı. Mahkemesini kapadı. Fakat Metler yine onu aradılar ve nihayet hükümdarlığa intihap ettiler. Hangmatananın, (Ekbatan - Hemedan) Metlerce payitaht ittihaz edilmesi *Dayakko* nun intihabından sonradır. Milletinin ruhuna nüfuz etmeyi bilmiş olan bu büyük adam hükûmet teşkilâtının bazı noktalarında Âsurîleri taklit etmişti. 708 den 655 e kadar devam eden hükümdarlık zamanını met kabîlelerinin müttehit bir millet halinde birleşmesini temine hasretti. Âsurîler bu esnada bütün faaliyetlerile Şarkî Anadolu taraflarını zapta çalışıyorlardı. *Elamlar* ve *Babilli* lerle uğraşmak onları Metleri müsterih bırakmıya mecbur etti.

Dayakko zamanında Âsurîler yalnız Ellipi denilen Kirmanşah havalisine tecavüz edebildiler. Memleketin diğer tarafları huzur ve asayiş içinde idi. Dayakko *Hangmatana* da büyük bir saray yaptırdı. Ve orayı payitaht ittihaz etti. Devletin bütün hazneleri yedi surla muhafaza edilen *Hangmatana* sarayı içinde idi.

Dayakko nun halefleri, *Fraukt, kiyaksar* ve *Astiyağ* dır. *Fraurt* memleketinde faydasız ve semeresiz bir fedakârlıktan başka hatıra bırakamıyan bedbaht bir hükümdardır. Pek kısa süren hayatı kendi-

sinin şahsı üzerine tam bir fikir verebilecek kadar sarih bir tercümeihal meydana çıkarmamıştır. Görülüyor ki, *Fraurt* Hangmatananın yeni devlet muhitinde tam manasile müstakil ve şerefli bir vatan düşüncesinin içine gömülmüş ve senelerce onunla büyük ruhuna kuvvetli ve hırçın bir irade telkin etmişti. Hükümdarlığının ilk günleri *pars*larla meskûn yerleri met bayrağının altında toplamak mücadelesile geçti. Maksat, millî ve cografî birliği temine muvaffak olduktan sonra memleketin her yıl Âsur haznelerine döktüğü ödenmez haraç borcundan kurtulmaktı. Hakikatte bundan büyük bir vazife ve saadet olamazdı. Fakat buna muvaffak olunamadı. Karşıda bulunan düşman, o zamanın en mükemmel ordularına sahipti. Buna karşı met ordusu henüz muntazam bir askerlik hayatına girmemişti. Silâhları iptidaî ve kuvvetsizdi. *Fraurt* Âsur hududunda giriştiği ilk tecrübede bu hakikati anladı. Fakat iş işten geçmişti. Hükümdar ilk muharebede maktul düştü.

Mağlûbiyet Metler için mühim bir ders oldu. *Fraurt* un öldüğü gün doğan çocuk at üstünde büyümeye başlamıştı. Artık Metlerin ordusu ferdî iradelerin sevkile hareket eden dağınık ve intizamsız bir ordu değildi.

Fraurtun yerine geçen Kiyaksar mahdut bir zaman içerisinde Âsur süvarilerinden pek çok fazla ve silâhça, terbiyece onlara kat kat faik bir ordu yetiştirmişti. Metler, ilk fırsatta silâhlarını huduttan uzattılar. Âsur istilâ edildi. *Ninive* de muhasara edilmişti. Fakat talih yeni bir engel meydana çıkardı *Ninive*nin Açlıkla teslim olması artık bir gün meselesi halinde iken Orta Asyadan gelen Çitlerin Medyaya girdikleri işitildi.

Metler vatanlarını kurtarmak için muhasarayı bozdular; ayak üstü bir musalâha yaparak kendi sınırlarına geçtiler. Asker yorgun bir halde idi. Metler gelinceye kadar çit ordusu derbentlerden Alan dağlarını aşmış, Azerbaycana girmişti. *Kiyaksar* Urmiya gölünün şimalinde Çitlere tesadüf etti. Ruhlarında ayni kudreti taşıyan iki kardeş nesil arasında elim bir yurt ve hayat kavgası başladı. Millî asabiyetlerini henüz menşeindeki kuvvetle muhafaza eden Orta Asya çitleri zaten yorgun bir haldeki *Met*leri, mağlûp ettiler. *Kiyaksar* galiplerin tekliflerini dinledi. Fakat kabul edemedi. *Çit*ler memleketi baştanbaşa yağma etmiye başladılar.

Çit ordusu *Medya*da yerleşmişti. Akın sahaları buradan Akdeniz kıyılarına kadar imtidat ediyordu. İstilâ 28 sene sürdü. *Kiyakşar* kendi yurdunda *Çit*lerin esiri gibi yaşıyordu. Birgün tertip ettiği hile ile *Çit* lerin başbuğunu öldürttü. *Çit* ler başsız, dağınık ve meyus bir mukavemetten sonra etrafa dağıldılar (m. e. 615).

Artık herşey tabiî haline avdet etmişti. *Kiyaksar* memleketi *Çit* lerin istilâsından kurtardıktan bir müddet sonra Âsurîlere karşı Babil hükümdarı Nabukodonosorla birleşti. Yapılan itilâf mucibince Diclenin membaından Kızılırmağa kadar olan saha Metlere terkedilmişti. Burada Lidyalıların hududu başlıyordu.

Kiyaksar garba yürüdü. Kendisine mukavemet gösteren yerleri kolaylıkla zaptettikten sonra *Lidya*lılarla karşılaştı. *Lidya* o zaman *Alyat*ların idaresi altında bulunuyordu. Muharebe zarurî fasılalarla altı sene devam etti. İki taraftan hiçbiri kat'î surette mağlûp olmıyordu. Tabiî bir hâdise musalâhanın aktına sebep oldu; 585 senesi mayısının

28 inde güneş tutulmuştu. O zaman için büyük bir manası olan bu hâdise ayni batıl ve iptidaî itikatları taşıyan met ve lidya askerlerine bir anda silâhlarını bıraktırdı. Babilliler arada hakem olmuştu. Kızılırmak iki memleket arasında tabiî bir hudut olarak kabul edildi. Bundan bir yıl sonra *Kiyaksar* kendi yerini *Astiyağa* bırakarak vefat etti.

Kiyaksar kelimenin bütün kuvvetile azmi ve iradesi yerinde, kudretli bir ıslahatçıdır. Zamanında *met* ordusu daha evvel kendisini mağlûp eden *âsur* ordularını bitirecek bir derecede intizam buldu. Ve bu intizam ona Anadolunun yarısını kazandırdı. Maalesef halefi *Astiyağ* ihtişam ve debdebeden başka bir şeye aklı ermeyen zayıf bir adamdı. O Hangmatana sarayını boyunlarından altın zincirler sarkan kırmızı elbiseli nedimler ve musahiplerle doldurmaktan ve bir takım merasimle zaman geçirmekten başka birşey bilmiyordu. Birdenbire tereddinin son derecesine düşen bu saray ahalinin nazarında menfur bir debdebe yuvası olmuştu. İlk *Akamanış* hükümdarı *Kurus* askerile *Medya* ya girdiği zaman ahalinin yaptığı iş kendisinin tâbiiyetini kabul etmekten ibaret kaldı. Bu suretle *Met* hanedanı düşüyor ve yerine *Akamanış* lar geliyordu.

C. PARSLAR

1. KURUSTAN EVVEL VE SONRA

KURUSUN NEŞ'ETİ

Yukarda *Met* ler bahsinde *Parsova*ların Diyala ve Zap vadileri arasında yaşadıklarını söylemiştik. Zap ırmağı tek değildir. Biri Azerbaycanın Kutur nahiyesi civarından, ikincisi Süleymaniyenin şarkındak

dağlardan çıkarak Dicleye dökülen iki nehir, daha Âsurîler zamanında Yukarı Zap, Aşağı Zap isimleri -i almıştır. Diyala nehri İranın Erdilan eyaletinden çıkar. Muhtelif istikametlerde dönemeçler ve kıvrıntılar yaparak garbıcenubîye akar, ve öbürleri gibi Dicleye karışır.

Diyalanın yatağından aşağıda Loristan dağları vardır. Daha cenuba inilince *Huzistana* girilir. Bugün harap bir halde bulunan Huzistan kıt'ası meşhur şehirlerinden birine nisbetle Ahvaz ismini de alır.

Akamanış Hükümdarı *Kurus* un (Keyhusrev) ilk İran Devletini tesis ettiği Susyan sahası buradadır. *Susyan*ın merkezi şimdiki (Şüster) civarında harabeleri görünen (Sus) şehri idi. *Sus* adı gayet eskidir. Milâttan 21, 22 asır evel ayni şehri payitaht ittihaz eden *Elam*lar onu yine bu isimle tanıyorlardı. Bazı garp müellifleri kadîm yunan müverrihlerinden naklen *Susyan*a *Ukuz* lar memleketi (Pays d'Uxiens) demişlerdi. *Sus*, *Susyan*, *Huz*, *Ahvaz*, *Ukuz* yahut *Ukzi* tabirlerinin muhtelif devirlerde birbirinden tebadül etmiş müşterek bir kelimeden ibaret olduğu meydandadır. Bazı müellifler *Sus*un farisîde susam çiçeği demek olan (sevsen) yahut (susen) le münasebetini, bazıları da bu ismin hintçede (şekerkamışı) manasına olan (hus) tan alındığını zannetmişlerdir. Bn ihtimallerin ne kadar zayıf olduğunu söylemeğe lüzum yoktur. Asıl ismin Samî lisanlara mahsus bir tasarruf neticesinde (Gus) şekline girmiş olan (Oğus) tabirinde aranması lâzımgeldiğini gösteren birçok deliller vardır. *Samîler Oğuz* lara *Guz* lar, yahut *Gus* lar derler. *Oğuz* türkçede vadi manasına gelir. Bu kelimenin vaktile oguz, uguz şekillerinde de kullanıldığı o

yoldaki lehçevî tebadüllerden anlaşılır. Küçük ordu ve kabîleler halinde yaşamak için geniş vadiler ve dere boyları arayan yüksek boylu, uzun saçlı ve gür sakallı Türkler *Oğuzlar* adını almışlardır.

(S) ile (k) ve (ha) daima tebadül eder. Türkçe renk isimlerinden sarı (aslı : sarığ) Sanskride hari, farisîde zar (altın) ve (zard) şekillerine girmiştir.

Yunan müellifleri asıl *Medya* denilen *Irakı Acem* in şarkından cenuba doğru Susyan muhitine kadar uzanan dağlardaki *Oğuzlar* ın atlarını *Cosse, Uxie,* tarzında tahrife uğratmışlardır. Milâdın birinci asrında yaşıyan Amasyalı *İstrabo* ya göre *susidin* (Susyan) şark tarafından yükselen ve onu Farsistandan ayıran dağlık mıntakaya *Uxie* derler. Araziyi yaran ırmaklar *Farsistan* a güçlükle geçit veren arızalı ve dar vadiler vücuda getirir. Bu mıntakada (Uxie) ler yaşarlar. Daha yukarda *Kossa* memleketi vardır. Burası da yükşek dağlarla kuşatılmıştır. *Medya* nın altında (yani *Susyan* ın şarkına doğru *Ukzi* denilen yerlerde) sıralanan şahikalar Kosseenler dağları (Monts de Cosseenes) adını alır.

Kosöylar ve *Okziler* in türklüğünde zerre kadar şüphe yoktur. Birçok garp müellifleri *Susyan*-da söylenilen (anzanit) lisanının bir Turan lehçesi olduğunu itiraf ederler. *Koslar* la *Anzanitler* in birliği de bu itirafa dahildir. Ohalde ayni milletin *Oğuzlar* dan başka bir sey olduğuna nasıl ihtimal verilir? Bazı garp müellifleri Loristan ve Huzistan dağlarında yaşıyan *Oğuzlar*ı bugünkü Bahtiyarîlerle birleştirirler. *Bahtiyarî* ler Türktürler. Fakat bir iran lehçesi konuşurlar. *Alfred Mori* (Alfred Maury) bunların millî simalarını Türklerin tesirine medyun olduklarını itiraf eder. Loristanda henüz

türklüğün izleri tamamen kaybolmamıştır. *Bahtiyarî* lerle komşu yaşıyan dört büyük kabîlenin ikisine Kuşgöllüler ve Gündüzlüler (yahut Kunduzlu) denilir.

İran İmparatoru *Kurus* kendisinin Anzan şehrinde yaşıyan bir hanedana mensup olduğnnu bildirmiştir. Anzan yahut Anşan Oğuzlarla meskûn olan Huzistan (Oğuzistan) şehirlerinden biri idi.

Eski Yunan ve İran an'anacıları *Kurus* un doğuşunu ve ırkî şahsiyetini tesbit için birbirine yakın bazı efsanî vak'alar kaydederler: (Delf) mabedi kâhinleri şöyle bir kehanette bulunmuşlardı:

"Bir gün bir (ester) Metlerin hükümdarı olacaktır. O zaman, ey hafif ayaklı Lidyalı! sakın durma, hemen Ermüs kumluklarına kaç, ve korkmaktan utanma!„

Bunu nakleden *Diyodor* kehanetin manası İranın Lidyayı istilâ etmesinden sonra anlaşıldığını yazıyor. O zamanın menkıbelerine göre, *Kurus* ana tarafından *Medya* lı, baba tarafından *Pars* tı. Delfin kehanetindeki(ester) sözünü bazıları sonradadn bu ihtilâta ait bir kinaye gibi telâkki ettiler.

Son tetkikler, *Kurus* un doğuşu hakkındaki menkıbelerin ırkî bir kıymeti olmadığını ispat etti. Yukarda söylediğimiz veçhile, *Met* lerle *Pars* lar arasında ırkça ayrılık olduğunu gösterecek bir delil yoktur. Bilâkis yunan müelliflerinden alınan malûmat *Medya* ve *Pars* muhitlerinde yaşıyan insanların ayni lisanla konuştuklarına, ayni elbiseyi giydiklerine delâlet ediyor. Fakat bu iştirak bazı müelliflerin zannı gibi her iki tarafın ârîliği lehine kaydolunacak bir esas değildir. *Kurus* un mensup olduğu hanedan nekadar parsova ise ve ne kadar Ârî ise o kadar da Turanlı

idi. Yukarda ırk ve lisan bahislerinde verdiğimiz malûmatı burada daha geniş bir noktadan mütalea edebiliriz: Kurusun bıraktığı kitabelerde yalnız (Anzan) dan bahsedilerek İrana dair bir kelime bir tabir zikredilmemesi delâlet eder ki, İran ve iranlı atları ancak Birinci Daryüsten sonra meydana çıkmıştır. Metlerle Parsovalar, müşterek bir ırka mesup iseler, aradaki rabıta iranlılık değil anzanitlik olmak lâzımgelir. Anzanda ötedenberi bir turan lisanının konoşulduğu, artık tereddütle karşılanabilecek bir mevzu halinden çıkmıştır. Bundan dolayıdır ki, *Kurus*un ahlafı olan İran hükümdarları bıraktıkları mahkûkât metinlerini üç lisan üzerine tertip etmişlerdir. Bu lisanlardan birincisi Babilonya lisanıdır ki *Samî* dir. Kalde ve Surdan Finikeye kadar bu lisan kullanılıyordu. İkincisi kadîm farisîdir. Devletin resmî lisanı bu idi. Üçüncüsü Anzan lisanıdır ki, *Kossoylar*ın kullandığı bir Turan lehçesidir. *J. Demorga* na göre o tarihte bütün Susyan ovasında ve cenubugarbî dağlarında bu Turan lisanı konuşuluyordu. *Sus*ta keşfolunan birçok elam ve anzanca yazılar ispat etti ki Anzan ve Susyan memleketleri birbirine sıkı surette bağlı idi ve ayni lisanı söylüyordu. Bu lisan tâ Akamanışlar zamanına kadar gelen yeni Anzanit lisanında yaşadı.

İlk defa *Hanri Ravlinson* Bisütun kayalığındaki mahkûkâtta üçüncü sütunun bir Turan lehçesine tahsis edildiğini anladı. Ve birçok tetkikler, çalışmalardan sonra yeni Anzanit lisanının ana hatlarını buldu. Birdenbire husule gelen fikir, bu lisanın *Metler*e ait olması idi. *Hanri Ravlinson*dan sonra *Fr. Lenorman, Norri, J. Opert* gibi âlimler ayni fikri muhafaza ve takip ettiler.

Fakat tetkikat arttıkça o, kanaat te artmadı. *J. Halevy* 1880 senesinde (yahudilik tetkikleri ve hıristiyan felsefesi) unvanlarını taşıyan iki mecmua ile neşrettiği makalelerde *Kurusu*n bir Anzanit hanzadesi olduğunu ortaya koydu. Bu zatın iddiası evvelkinden daha sarih ve kat'î idi. Akamanışlar zamanından kalan kitabelerde üçüncü sütunu işgal edan metinlerin *metçe* yi değil, *Susyan* lisanını temsil etmesi bu davanın esasını teşkil eder. Yarım asırdanberi ilim âleminde yaşıyan ve hâkim olan telâkki daha ziyade bu nokta üzerinde temerküz etmiş gibidir. Halbuki ayni lisanın bir aralık *Met* ler, *Elam* lar ve *Anzanit* ler arasında müşterek bulunmaması için hiçbir makul sebepten bahsedilemez. Henüz lüzumu kadar ilerlememiş olan Toponimi ve lisaniyat tetkikleri arasında birbirine bağlanmamış dağınık bazı esaslar ve hakikatler vardır ki, Medyadan Mezopotamyaya ve oradan Huzistana ve Arzı Farise kadar uzanan geniş saha üzerinde türkçenin hâkim olduğu bir devir bulunduğunu en sarih delillerle teyit eder. Zaten vukuat bu devre doğru irca edilmeden *Kurusu*n tesis ettiği Akamanış İmparatorluğunun mahiyeti lâyikile anlaşılmaz.

Yukarda bilmünasebe birkaç sözle işaret edip geçmiştik: *Elam* hakimiyetinin en ziyade muzaffer olduğu tarih milâttan 21, 22 asır evvelki bir devre racidir. Bu tarihte *Elam* hükümdarlarının payitahtı tıpkı Akamanışlar gibi Sus şehri idi. Bunların nüfuz ve hakimiyetleri garpte Akdeniz kıyılarına, şarkta ise *Baktriyan* dan ötede *Çin Türküstanı* na dayanıyordu. Bahtiyarî dağlarında yaşıyanlar — bir fransız âliminin tabiri ile — Çin medeniyetinden sıçrayan kıvılcımı etrafa yaydılar.

Bu medeniyetin merkezi Türküstandı. *Elam* İmparatorluğunun vüs'ati ve azameti pek uzun sürmedi. Milâttan evvel XXIIIüncü asra doğru *Hammorabi* nin Susa hâkim olduğunu görüyoruz.

*Hammorabi*nin şahsı hangi ırka, hangi milliyete mensup olursa olsun, bunun geçirdiği devir Susyan sahasında *Samî* bir lisanın *devlet* lisanı olduğu bir devirdir. Bu zamanlar cenuptan şimale doğru ayni sahaya yeniden Samî unsurlar süzülüyordu

Bundan sonra henüz bütün safhaları karanlık bir halde duran uzun mücadele asırları devam etti. *Elam* hükümdarları karargâhlarını *Susyan* ın merkezinde yeniden tesis ettiler. Hükümdar *Kotrok Nakonta* nın oğlu *Kin Kinak* Susta tekrar yirmi mabet ve bir o kadar metfen vücuda getirdi. Eski sütunları tekrar ihya ile üzerlerine dinî kitabeler yazdırdı. Bu kitabeler yine Samî bir lisanla yazılmıştı. Fakat altlarına *hükümdarın* kendisile evlâtlarının atları türkçe olarak ilâve edildi. *Elam* hükümdarlarının türklüğünü ve *Hammorabi* den evvelki devirde Türkistandan Akdenize kadar hâkim olan *Susyan* Devletinin bir *Türk - Oğuz İmparatorluğu* ndan başka birşey olmadığını ispat eden bu tarihî ve arkeolojik vesikaya Babilonya ve Âsur muhitlerinin Toponimi vesikaları da ilâve edilmelidir. *Babil* in en kadîm ismi *Tintirki* dir. Tintireki kadîm türkçede (hayat ağacı) demektir.

Bu tabirin ayni manayı ifade ettiği garp âlimlerinin itirafı altındadır. Hayat ağacı *Babil* in ortasında takdis edilen agaçtı. Artık müspet tarih ve müspet bilgiler safhasına giren bütün bu gibi izler vuzuhla güsterir ki *Elam* ların milâttan yirmi iki asır evvel Diclenin şarkındaki Susyan kıt'asın-

da temerküz ettirdikleri Orta Asya - Akdeniz hakimiyeti bilhassa Mezopotamya ile Oğuz dağları arasındaki bir Türk kütlesinin eseri idi. Millâttan evvel sekizinci ve yedinci asırda tebarüz eden *Medya, Âsur* ve *Babil* mücadeleleri ayni sahalar üzerinde vukubulan ırkî ve siyasî bir tefevvuk davasının tarihe intikal eden son serpintileri olmuştur. Medya İmparatoru *Kiyaksar* zamanında Babillilerle yapılan itilâf eski *Elam* İmparatorluğunun mirasını ikiye bölmekten başka birşey değildi.

Babil in hakimiyeti Suriye ve Filistine kadar uzanıyordu. *Hangmatana* asıl Âsur sahasile Azerbaycana ve oradan *Kapadokya* ya kadar tasarruf ediyordu. Âsurun tam merkezini teşkil eden Zap ve Diyala ırmakları arasında sıkışan *Parsovalar* Susyana indikten sonra *Elam* hakimiyetini düşündüler. Kadîm *Elam* imparatorları gibi Anzan türkçesi konuşan *Kurus* un teşebl üs ettiği gaye *Medya* ve *Babil* in paylaştığı mirası birleştirmekti. Büna muvaffak olmak için ilk yapılacak iş Babil üzerine yürümek değildi; Met İmaratoru *Fraurtun* düşündüğü gibi küçük ve müstakil prenslikler halinde yaşıyan komşu ve ırkdaş kabîleleri, *Metler* i, *Oğuzlar* ı ve *Parsovalar* ı bir araya getirmekti. *kurus* Metlerle Parsovaları birleştirmekle bu gayeyi temine muvaffak oldu.

AKAMANIŞLAR

Kuruş, muvaffakıyetlerini biraz da ailesinin kendisinden evvel *Susiyan*da tesis ettiği otoriteye medyundur. Kurusun haleflerinden Daryüs, Bisütun (Bagıstana, ilâhların yeri) kayalıklarına yazdırdığı kitabede şu yolda tavsif ediyor :

(Ben Daryüsüm. Büyük hükümdar, Şehinşah, Pers kıralı ve vilâyetler kıralı, *Hiştasp*ın oğlu *Arsamesin*, *Akamanış*ın torunu.)

Kitabede İran hanedanının ilk ceddi ve müessisi olarak gösterilen *Akamanış*—ismindende anlaşıldığı veçhile—bir aka, bir kabîle reisidir [1]. Bunun riyaset ettiği hanedan Susıyan şehirlerinden Anzanı Metler, yahut daha evvel Âsurîler tarafından bir nevi yurtluk olarak almıştı. *Akamanışlar* ın asıl vatanı *Persepolis* (Istahr) ın şimali şarkîsinde şimdi Mür gap denilen nehir üzerindeki Pazargat şehri idi. Yunan coğrafyacısı İstrabo Akamanışları *Martlar* ve *Patişörler* le beraber İranlıların bellibaşlı üç kabîlesinden biri olarak zikreder. Diğer muhtelif kayıtlar bunların son yurtlarına nisbetle (Pazargatlar) ismini alan nüfuzlu bir kabîle arasında yükselmiş büyük ve muteber bir soy, bir hanedan teşkil ettiklerine delâlet etmektedir. Parsovalar Metler gibi muayyen kabîlelere ayrılmıştı. Bir kısmı memleketin yerli ve zürra sınıfını vücuda getiriyordu. Diğer kısım henüz küçük aşiretler halinde idi. Yerli olanlar şunlardı:

*Pazargat*lar, *Marafi*ler, *Maesep*ler, *Pantal*lar, *Derüc*ler, *Kirman*lar. *Göçmül* olanlar şunlardı:

[1] Akamanış tamamile tükçe bir tabir sayılmak lâzımgelir. Lisanımızın muhtelif lehçelerinde (manımak) yürümek, hareket etmek manasına kullanılır. (Manış) yürüyüş, tavur, kâreket diye mazbuttur. (Akamanış) ağa tavurlu, ağa gibi hareket eden demektir. (Manış) kelimesi farisîye (meniş) tarzında geçmiştir. Kelimenin bu lisanda hiçbir cezre, hiçbir cevheri filîye istinat edememesi aslının türkçe olduğunda iştibaha meydan vermez. Akamanış yazdığımız manasile bir isimden, yahut resmî unvandan ziyade halkça verilmiş bir lâkabı andırır.

*Danne*ler, *Mart*lar, *Dropik*ler, *Sagart*lar! *İstrabo*nun kabîle diye tavsif ettiği *Marj*lar ve *Patişör*ler daha ziyade bir sınıf ve soy gibi telâkki edilebilir.

Milâttan evvel IX uncu asırda Âsuriler tarafından rekzedilen bir sütunda 27 Pars memleketinin *Âsur*a tâbi olduğu kaydedilmiştir. Hakikata en yakın bir ihtimal ile *Parsova*lar *Met*lerle *Âsurî*lerin mücadeleleri esnasında Susiyana ve diğer cenup eyaletlerine inmişlerdir. Zaten İran ve *Medya*nın coğrafî vaziyeti, büyük harpler, istilâlar karşısında muharip kabîlelerin zaman zaman muhtelif nottalarda toplanmalarını iktiza ettiriyordu. Birkaç asır içersinde payitahtın birkaç defa değişmesi, Azerbaycandan Hemedana, *Sus*a ve *Persepolis*e nakli etraftaki dağların teşkil ettiği müdafaa sınırları arkasında yeni mevziler almak ihtiyacından ileri gelmiştir. *Anzan* şehrinin mevkii henüz belli olmamıştır. Fakat bunun *Sus* şehrine nisbetle daha şarkta bulunduğu kuvvetli bir tahmin ile ileri sürülmektedir.

İlk *Parsova* akasile büyük İran hükümdarı *kurus* arasında üç hükümdar geçmiştir. *Asurbanapal* *Sus*un tahribine hitam verdiği zaman *Anzan*da akalık mevkiini Teesp isminde biri muhafaza ediyordu. Teespe o tarihte *Elam*ın şark tarafını ele geçirerek Anzan kıralı namını aldı. *Akamanış* Devletinin dairei hükûmeti Orvatis (Tab) ırmağından Hürmüz boğazına kadar olan sahayı ihata ediyordu.

Parsovalar kendi mevkilerini bilhassa Elamlılar aleyhinde giriştikleri mücadelelere medyundurlar. *Teesp*ten sonra gelen diğer iki hükümdar, Metlere tâbi bir beyliğin ve kabîle hayatının sükût ve inkıyadını yaşadı. *Fraurtun*

Medya ve Pars kabîlelerini birleştirmek için göze aldırdığı uzun ve müsellâh teşebbüsler diğer birçok müstakil kabîleler gibi onları da mağlûp etmiş ve sinirlendirmişti. Bunun meraretini hisseden genç *Ağradat* (Kurusun ilk adı bu idi) büyük babalarından daha büyük bir cür'etle siyaset sahasına girdi. Kendisinin hükümdarlık mevkiine gelmesile Medyalılara karşı hazırlanan geniş bir ihtilâl hareketi arasında uzun bir zaman geçmedi. *Akamanışlar*ın bu millî birlik teşebbüslerini birbirine yabancı iki milletin mücadelesile izah etmek çok yanlıştır. İran ile Medya arasındaki ihtilâf bir hanedan kavgasından başka hiçbirşey değildi.

*Kurus*un şahsında vuruşmak ve uğraşmaya hazırlanan büyük kuvvet, *Hangmatana* sarayının tefessüh eden ahlâkî benliği içindeki müsrif vaz'ı ihtişamı devirmeğe azmetmiş bir ihtilâl ve inkılâp kuvvetidir. Mücadele edecek olanlar ayni ırkın iki tarafa ayrılan kabîle çocukları idi. Bundan dolayıdır ki, mücadele pek az sürdü. Pazargat surlarının önünde medya ve pars orduları birkaç defa çarpıştıktan sonra Metler silâhlarını aşağı indirdiler.

Bu teslimiyetin hakikî sebebi Kurusun temsil etttği birlik ve yükselme gayesinin anlaşılmasıdır. Bunda genç hükümdarın Metlerle akraba olması da büyük bir tesir icra etmişti.

Medya - İran tahtının *Kiyaksar* hanedanından *Akamanış* ailesine geçmesile hiçbirşey değişmemiştir. Evvelce olduğu gibi imparatorluğun askerini yine Metler ve Parslar teşkil ettiler. Yine bütün kumandanlar, ve saray adamları onlar arasından intihap edildi. Hükûmetin idaresi evel-

kinin ayni idi. Teslihatta en ufak bir tebeddül hâsıl olmadı. İçlerinde Yunanlılarda dahil olduğu halde birçok muasır milletler nazarında *Met*ler ve *Pars*lar daima Metler namını muhafaza ediyorlardı. Değişen bir esas varsa devletin haricî siyaseti idi. Metler *Babil*lilere ve *Sartlar*a muahedelerle bağlı idiler. Yeni hükümdarın hiçbir tarafla böyle bir ilişiği yoktu. O lüzum görüldüğü zaman memleketin yüksek menfaatlerini kendi yüksek iradesi noktasından muhakeme edebilirdi.

Bununla beraber henüz devletin siyasetinde yarına ait bir şekil, bir istikamet aramak sırası gelmemişti. *Kurus*un nüfuzu *Medya*nın her tarafında iyice yerleşmiş sayılamazdı. Şark vilâyetleri yapılan inkılâba muhalifti. Bu vaziyet *Medyan*ın eski müttefikı olan Lidya Kıralı *Krezüs*ün dikkatini celbetti. Ona göre şarkta büyük bir kuvvetin teessüsü *Lidya*nın istikbali için pek vahim olabilirdi. *Krezüs* hiç tereddütsüz karar verdi: Küçük bir vesile bularak Kızılırmağın ötesinde hazırlanan inkişafı durdurmağa, çürütmek ve yıpratmağa çalışacaktı. İlk fikri ilk teşebbüs takip etti. .Mısırda ve Babilde yapılan gizli ittifak müzakereleri arasında Yunanistan mabetleri de kendi kâhinleri ve hatiflerile konuşuyordu. Delf mabedinin yukarda bahsettiğimiz kehaneti o zaman meydana çıktı. Fakat Diyodorun kaydettiği sonraki anlayışlardan bütün bütün başka bir tarzda tefsir olundu.

Medya tahtına bir ester çıkıncaya kadar *Lidya* nın muzaffer olacağını bildiren sözler *Krezüs* ün mağlûbiyetini değil, bilâkis muzafferiyetini tepşir eden bir fal gibi kabul edildi; ester ayağı altında kalmak sözü izmihlâl manasına alınmıştı.

Herşey yolunda gitse idi İran umumî bir istilâ karşısında kalacaktı. Fakat düşünülmiyen bir hâdise bütün teşebbüsleri alt üst etti. Bazı yerlerden ücretli asker toplamak için gönderilen bir memur verilen parayı alarak İrana firar etmişti.

Krezüs bir tecavüze hazırlandığı sırada iran ordusunun Kalde üzerinden *Kapadokya* ya doğru yürüdüğünü *Nabonid* in gönderdiği adamlardan haber aldı.

Ordu o devre göre mümkün olduğu kadar süratli vesaitle hareket ediyordu. Kurus *Kalde* tarafından geçeceğini ora hükûmetine bildirmemişti. Niniveye yakın bir geçitten Dicleyi atladı. Şimale doğru uzanan dağları sağ tarafında bıraktı. Mezopotamyayı' enliliğine geçerek Kapadokya önüne geldi. *Kurus* un askeri arasında develer üstüne binmiş birçok süvariler göze çarpıyordu. Anadolu o zamana kadar devenin ne olduğunu görmemişti. Manzara bu muhit için gülünç olmaktan ziyade korkunçtu.

İranîler *Lidya* hudutlarını boş bulmadılar. *Krezüs* hazırlanmıştı. Derhal toplanan *Lidya* askeri m. e 546 senesi baharında Kapadokyayı işgal ettikten sonra düşmanla kendi arasında geniş bir boşluk bırakmak için *Piterya* (Bogaz köy) kalesinden ötesini boşaltmış, tahrip etmişti. İlk çarpışma *Kurus* un yorgun askerini zedeledi. Mağlûbiyet geçici idi. Fakat *Kurus*, ordusunun dinlenmeğe ihtiyacı olduğunu anladı. üç aylık bir mütareke istedi. Bu teklif *Krezüsün* de işine geliyordu. Henüz hiç bir harekette bulunmayan müttefiklerinin yardımını temin için en aşağı o kadar bir zamana lüzum vardı.

Mütareke zamanını Kurus pek boş geçirmedi.

Hasmını arka tarftan vurmak için İyonyalıları ittifaka davet ettiği gibi *Lidya* nın içersinde bir ihtilâl çıkarmağa da teşebbüs etmişti. Fakat bu teşebbüslerinden hiçbir fayda hâsıl olmadı. İyonyalılar Lidyalılarla dost olmalarından ziyade İranın tahakkümünden korktukları için *Kurus* un teklifini reddettiler. Mücadele yeniden başladığı zaman *Lidya* nın üç aylık mütarekeden kuvvetçe hiçbir istifade edemediği anlaşıldı. Bir gün sabahtan akşama kadar devam eden şiddetli bir muharebeden sonra *Krezüs* ordularını kızılırmağın garbına çekmeğe mecbur oldu.

İkinci bir muharebe *Krezüsün* ordusunu bütün bütün perişan bir hale koydu. *Lidya Kırallığı* nın zengin altın madenlerini boşaltan, ortaya saçan Krezüs nihayet derme çatma bir askerle bir kaleye kapanmıştı. 40 gün muhasaradan sonra burası da zaptedildi. Artık İran Anadolunun mühim bir kısmına hâkim olmuştu. *Maspero* nun itiraf ettiği gibi *Kurus* un Lidyalılara karşı kazandığı zafer tarihte yeni bir devir açmıştır. *Krezüs* ün üç senede hazırladığı ordunun birkaç günde mahvolması İranın tefevvukunu bütün dünyaya tanıttı. Bilhassa şark hükümdarları kendi zâflarını anladılar. Şarkta en büyük siyaset İranla mücadeleye sebep olabilecek bir vesilenin ortaya çıkmasına mâni olmaktan ibaretti. Kurus kumandanlarından birini anadoluda bırakarak İrana döndü. Fakat orada durmadı. Kapadokya hudutlarında başlayan muharebe şimdi Türküstanın bozkırlarına intikal etmişti.

Kurus un bu son akınından maksat herşeyden evel memleketin vahdetini tamamlamaktı. Kurus ilk defa *Baktriyana* hücum etti. Dünyanın en mühim askerleri orada idi. Buna rağmen Baktriyanlı-

lar birkaç musademeden sonra kolaylıkla *Kurus* a teslim oldular. *Steziya* bu inkıyadın sebebini tarihe tevdi ediyor: Baktriyanlılar *Kurus* un *Astiyağ* la münasebetini, yahut aynen Stezyanın tevcihıle, *Astiyağ*ın kızile evlendiğini işittikten sonra hükümdarın kendiler'ne yabancı olmadığını anlamış, silâhlarını bırakmışlardı. Bu hâdise ilk *Pazargat* muharebesinden sonra bir defa daha tekerrür ediyordu. *Baktriyan* ın iltihakı, *Margıanı (Merv)*, *Ova razmiya* yı (Hârizm), Soğdianı (Semerkand) Arkasından sürükledi. *Kurus* bütün Sirderya üzerinde birçok kaleler yapmıştır. Bunlardan en meşhuru yunan müelliflerinin *Cyropolis* dedikleri (UraTübe) kalesidir. Kurus hareketini Sistana kadar temdit etti. Burada yaşıyan *Saka* yahut *Çaka* lar servetleri ve kahramanlıklarıle meşhurdular. Sakalar kendilerine teklif edilen kayıtsız ve şartsız tâbiiyeti reddettiler. Muharebe başladı. *Saka* ların hükümdarı *Amor Ağa* (Amorgez) esir düştü. Kurus muvaffakıyetinin kat'î olduğunu zannediyordu. Biraz sonra yanıldığını anladı. *Amor Ağa* nın zevcesi etrafına topladığı yeni bir kuvvetle Kurus ordusuna hücum etti. Muharebe Sakaların lehinde neticelendi. Bir avuç kahraman koca bir orduyu hırpalamış ve birçok esir almıştı. Muharip kadın esirleri kocasile mübadele etti. Daha fazla mukavemet imkânsızdı. Sistan Beyliği her yıl muayyen bir vergi vermek şartile müsalâhayı kabul etti. Bu itilâf Sakaları imparatorluğun şarktaki cephesini muhafaza eden bir kuvvet haline koymuştu. *Kurus* un Getrosie (Mekran) çölünde susuzluk ve yiyeceksizlik yüzünden bir ordu kaybettiği görülüyor. Türküstanda yapılan iş İran ve Medyanın şark hudutlarını tam bir emniyet altına almıştı. Bu

Türküstan seferi 545 ten 539 a kadar 6 sene devam etti. Bundan sonra Babille anlaşmak lâzım geliyordu.

İran ve Medyadın 10 senedir geçirdiği büyük inkılâp hayatı karşısında *Susyan*ın komşusu olan memleket, *Kalde* mazinin ihtişamına gömülmüş bir ölü idi. Orada hiçbir ideal maddî hayata hâkim değildi. Ahali daha ziyade dinlerile meşguldüler.

Eski Kalde muğlarıla Beniisrail papazları birbirlerile kehanet, ayin ve malûmat yarışı yapıyorlardı. Harranlı bir kâhinenin oğlu olan Kıral *Nabonit* devletin idaresini oğluna bırakarak bir köşeye çekilmişti. Onun bütün iştigali eski mezarlara ait mahkûkâtı aramaktan ibaretti. Ağır tuğlalar üstüne hakkedilmiş metinleri hükümdar derin bir merak ile okuyor ve sıraya koyuyordu.

Kâhinler herkesten ziyade *Nabonid*in üzerinde nafizdiler. Onu elleri içinde bir oyuncak gibi kullanıyorlardı. İran orduları huduttan göründüğü zaman (m. e. 538) *Nabonit* memleketi kurtarabilmek için kendi vasıtalarının en büyüğüne müracaat etti; kâhinler hemen koştular. Mabutlara kurbanlar takdim ederek milletin günahlarını çıkarttılar.

Memleketin diğer yerlerinde bulunan mabutlar büyük bir itina ile hükûmet merkezine nakledilİyordu. Kurus dindar ahalinin mabutlarına karşı son vazifelerini yapmalarına mâni olmadı. Kendilerine birkaç haftalık müsait bir zaman bıraktı. Bazı müverrihler iran ordusunun Dicleyi geçtikten sonra (Rutum) şehri önünde *Kaldeli*lerle çarpıştığını kaydetmişlerdir. *Kurus* sütununda Babilin (musademesiz ve harpsiz) alındığı yazılıdır. Rutumdaki musademeler her halde kısa sürmüştü. Babilin düşmesi üzerine bütün im-

paratorluk en ufak bir heyecan, bir sarsılma hissetmeden İrana intikal etmiş oluyurdu. Süryanîler, Araplar, Fenikeliler memleketin geçirdiği inkılâbı ancak yıllık vergilerinin dünkü metbuları yerine ondan daha kuvvetli bir efendiye ödenmesi yolunda tefsir ettiler.

Kurus tıpkı kendisinden evelki *AsurBanapal* lar *Asarhadon* lar *Sargon* lar, *Tiğlat Palasar* lar gibi mabut *Bel Maradok* un elini tutarak ayinler ve dualarla Bâbil kıralı olmuştu (20 mart 538). Ahaliyi hoşnut etmek için bu kadarı kâfidi.

Kurus un Babildeki harekâtı yalnız siyasî ahlâkı hususunda bir miyar olmakla kalmaz. Kendisinin ruhuna, duygularına, dinî telâkkilerine ve en sonra yaşadığı zamanın itikatlarına bu vasıta ile intikal edilebilir.

Anzan da bir *Oğuz* ailesinden yetişmiş olan bu adam muhitin dört tarafından süzülen, içeri sızan muhtelif itikatlar araısnda hakikatin, daha doğrusu hakikat zannedilen, şeyin ancak değişen şekiller ve görünüşlerden ibaret olduğuna hatsî bir kanaatla nüfuz etmişti. Nazarında şekillerin büyük bir kıymeti yoktu. Tabiatın fevkındaki kudret ve büyüklük her şekilde takdis edilebilirdi. Kendi millî mukaddesatını hiç rencide etmeksizin *Kalde* ilâhlarına o kadar sarahatle hürmetkârlık göstermesi ve onların dinlerine, ayinlerine inkıyadı ancak böyle bir zihniyete delâlet edebilir. Müteassıp bir hükümdar, hele Kurus gibi galip bir cihangir, velevki zahiren olsun, bu müsamahaya temayül edemezdi. Bu noktada niçin ısrar etmek istediğimizi ilerde vukuatı muhakeme ettiğimiz zaman daha kat'î bir surette izaha çalışacağız.

Kurus son hareketile tarihe din ve vicdan

hürriyetini ilk telkin eden adamdır. Bundan en çok istifade edenler *Sargon* un Filistinden naklettiği yahudi sürgünleri oldu. *Kurus* Babil haznelerini açtırarak Kudüs mabedinden getirilen altın ve gümüş vazoları yahudilere verdi. Onlara bu vazolarla beraber hürriyetleri de iade edilmişti. Yahudilerden bir kısmı yıkılan mabetlerini ihya için vatanlarına döndüler. *Kurus*un Filistin menfilerine karşı iltizam ettiği himayede iki amil aranmıştır. Birincisi Babilin zaptında yahudilerin gösterdikleri yardımdır. İkincisi Filistinde Mısırla İran imparatorluğu arasına minnettar bir unsurun girmesinden kazanılacak siyasî faydadır. Hiç şüphesiz bütün bu fikirler *Kurus* un din hususundaki mübalâtsızlığına karışmıştı. Yahudilerin kendisini çokdanberi bir halâskâr, bir mesih gibi beklemiş oldukları muhakkaktır.

Nebi Elyesa kitaplarında dünya üzerine ağır bir çekiç gibi inen Babil tahakkümünü kırmak için bir halâskârın oraya adım adım yürüdüğünü tepşir etmişti. *Kurus* un hareketile nebilerin bu tepşiri arasında görülen irtibat o zamanların tarihinde birbirine benziyen hatıralar bıraktı. Beniisrailin Musası ile İranın *Kurus* u ayni şeydir. *Kurus*un Babili aldıktan sonraki hayatı bütün tafsilâtile tarihe geçmemiştir. Malûm olan birşey varsa kendisinin son günlerde yeniden Türküstan taraflarile uğraşmağa mecburiyet görmesidir.

Vukuatın aldığı renk İranın garbindeki muvaffakıyetlerin uzun bir müddet *Kurus* a şarkı unutturduğunu, orada imparatorluk aleyhine fikirler ve cereyanlar hasılolduğunu ve en sonra bazı kabîlelerin içeri İrana doğru mütecaviz ve tehditkâr bir vaziyet aldığını gösteriyor. Kurus şarkta

bu hareketleri durdurmak için tekrar silâh kullanmağa lüzum gördüğü zamandan sonradır ki vukuatın dalgaları arasında erimiş, kaybolmuştur.

Kurus tarihin en bariz simalarından biridir. Zamanında iran ve Medya İmparatorluğu Türküstandan Akdenize kadar uzanıyordu.

KAMBİS Kurus tahtını büyük oğlu Kambise bırakmıştı. Fakat Kambis bütün imparatorluğa tevarüs etmiyordu. Şarkta *Harzem*, *Baktriyan*, *Partiya* ve *Kirman* vilâyetleri *Kurus*un ikinci oğlu *Bardiya*nın idaresi altında idi. Bu manzara Hükümdarlık salâhiyetini ikiye bölünmüş gibi garip bir vaziyete koymuştu. Kambis buna pek az bir zaman katlandı. Babasının cesaret ve fütuhat duyğularını derin bir zulüm ve kindarlıkla birleştiren yeni İran hükümdarı kardeşini esrarengiz bir surette öldürtmüştü. *Bardiya*nın ölümünden kimse haberdar değildi. Ahali kendisinin oradan kaybolduğunu işittikleri zaman bile öldüğüne ihtimal vermediler. Türküstanda bir kaleye konularak muhafaza edildiği halka telkin olunmuştu.

Kambis dört sene kadar kendisine itaat etmek istemiyen vilâyetleri yatıştırmakla uğraştı. Ondan sonra yine fütuhat başladı.

Kurusun bazı düşünceleri oğlunun şahsında daha kat'î bir inkişafla tebarüz ediyordu. İranı bütün dünyaya hâkim ve metbu tanıtmak bu devletin siyasetinde tek bir esas, bir umde idi. Kambis ordularını topladı. Mısıra doğru yürüyordu.

Mısır Fir'avunu Amasis fırtınayı daha uzaktan görmüştü. Memleketi yalnız kara tarafından müdafaa ikinci bir tehlikeyi davet edebilirdi. İyonlarla Fenikeliler İranla müttefiktiler. Bunların deniz

yulu ile bir kuvvet göndermeleri ihtimale çok yakındı. Amasis bu ihtimale karşı Greklerle bilhassa Samos Tiranı *Polikrat*la seri bir ittifak yaptı. Grekler *Amasis*e bir filo ile müzaheret etmeği temin ettiler. Kambis Gazzeye gelmişti. Orada bedevilerle bir muahede aktetti. Bunlar kendilerine gösterilen bazı menfaatlar karşısında İran ordusunun çöldeki su ihtiyacını temin edeceklerdi. Ordu Filistinden Mısıra gitmek için çölün içersine girdi. Binlerce deve su dolu tulumlarla ufkun kırmızı sathında yürüyen ve dalgalanan bir çizği bir hayal gibi ilerliyordu.

Amasis iyi bir asker ve kudretli bir idare adamı idi. Mısır onu ilk musademede kaybetti. Yerine oğlu Üçüncü *Psametik* geçti. Şimdi ordunun başında hakikî bir reis yoktu. İkinci bir musademe Mısırlıları dağıttı (m. e. 525). *Psametik* düşmanın Mısıra geçmesini men için Kanalı muhafazaya mecburdu.

Böyle bir şeye teşebbüs edilmedi. *Psametik* hayatını kurtarmak kaydına düştü. Menfise kaçtı. Kendisini almak için giden asker ahalinin şiddetli mukavemetine uğradı. Şehri muhasara ettiler. Birkaç gün sonra şehir ve *Psametik* teslim edildiği gibi bütün Yukarı Mısır da İranlıların eline geçmişti. *Kambis* Menfisi beğendi. Garbe yürümek için burası en müsait bir taarruz noktası olabilirdi. Sahillere Kartacalılar hâkimdiler. Siranaik hükümdarı kendisine beş yüz bin gümüş para gönderdi. Kambis bunu istihfafla kabul etti, ve avuçla askerlerine dağıttı. Ordu içinde bulunan Fenikeliler *Kambis*in Kartaca üzerine hareketine muvafakat etmediler. Kendi eski müstemlekelerini tahrip ettirmek istemiyorlardı. O halde gidilecek yol yalnız sahra ve Habeşistan yolu idi.

Kambis *Tep* ten (Thebes) elli bin asker çıkardı. Bunlar gittikleri yerden dönmediler. Ammon çölünün kumları iran askerlerini örtmüştü (m. e. 524). İlk teşebbüsün muvaffakıyetsizliği Kambisi yeni hareketlerde bulunmaktan menetmedi. Bizzat ordusu başında Nil vadisi üzerinde ilerlemeğe başladı. Nöbe yolu tutulmuştu. Buradan başka orduyu besliyecek saha yoktu. Ordu *Koroska* ya kadar Nili takip etti. Ondan sonra *Nabat* Kırallığı istikametinde çöl geçilmeğe başladı. Yolun dörtte bir kısmında su bulmak kabil değildi. Kambis birçok telefat verdikten sonra Mısıra avdeti kararlaştırdı. Çekilen zahmete göre istihsal edilen fayda pek mahduttu. Yalnız Siyen nahiyelerinden birkaçı İrana raptedilmişti.

Birinci *Daryüs* zamanında Mısırın cenubundaki Habeşler İran tebaasından sayılıyorlardı. Kambis yarıyolda kalan *Nabata* seferinden sonra iki sene daha Mısırda vakit geçirdi.

Çölün korkunç hatırası, zayi ettiği ordular ve en sonra o şerefsiz, meyüs dönüş âsabını bitirmişti. Zaten küçük yaştanberi vucudunu hırpalayan ağır sara nöbetler iiçinde yaptığını bilmiyordu. Mısırlılar onu karşılarında daima korkunç bir zalim olarak gördüler.

Nihayet vatanına dönmek için Mısırdan hareket etti (522). Suriyede kendisine fena bir haber verdiler. Bazı vilâyetler isyan etmişlerdi. İhtilâlin başında kardeşi *Bardiya* ya benziyen biri vardı. Halk bunu bizzat kaybolan *Bardiya* diye telâkki ediyordu. Kambisin aldığı haber bundan ibaret kalmadı. Memlekette kendisinin hiçbir taraftarı bulunmadığını, onu mahlû bir hükümdar tanıdıklarını, sahte *Bardiya* nın bütün kuvvet ve iktidarı eline aldığını söylediler. Kambis kendini öldürdü.

SAHTE BARDİYA İranda sahte *Bardiya* rolünü oynıyan adam *Gomata* isminde bir mecusî papazı idi; sonraki bir tabir ile bir mu'bitti. Klasik İran tarihi *Gomata* yı sahte *Semerdis* adı ile tanır. *Gomata* yalancı şahsiyeti ile ele aldığı kuvveti her şeyden evel menfi bir din teşebbüsünde kullandı. Mevkiinde kalabildiği yedi aydan ibaret zaman zarfında birçok mabetleri tahrip ettirdi. Sahtekârlık pek çabuk meydana çıktı. Kendisini *Medya* da kapandığı bir kalede muhasara ettiler. Etrafında bulunan adamlarile beraber öldürdüler.

Gomata dan sonra iran tahtı Birinci *Daryüs* e intikal etti. İntihapta an'anevî bir tefe'ül hâkim oldu. Namzetlerin binek atlarını geniş bir tavlaya koydular. Sabahleyin ilk kişneyen atın sahibi hükümdar addolunacaktı. Sabah oldu; daha güneş etrafa yayılmamıştı. Sükût içinde uzaktan Daryüsün atı kişnedi. At uşağı bunun yolunu bulmuştu.

İntihabın böyle fal ve kur'a ile yapılması namzetlerin istihkakça farkları olmadığını gösterir. Bisütun kitâbesindeki kayde göre *Daryüs* Akamanış soyundandır. Fakat Kurusla müşterek bir koldan gelmemiştir. Kurus onunla üçüncü batında birleşir. *Daryüs* ün hükümdarlık mevkiine gelmesini takip eden birkaç yıllar muhalifleri yatıştırmak, teskin etmekle geçmişti. Görülüyor ki ne Daryüsün intihabı, ne de ondan evvel *Gomata* nın tahakkümü memlekette kendisini sükûn ve inkıyat ile kabul ettiren nafiz bir tesir husule getirmemişti. İlk muhalefet *Elam* muhitinde zuhûr etti. Vaktile Akamanışların Anzan Hükümdarlığını ellerinden

aldıkları başka bir hanedan evlâtlarından *Atrina* ailevî kakkını istemek için ayağa kalkmıştı. Etrafında kendisine yardım eden büyük bir kuvvet vardı. Babilde *Nabonid* in ikinci oğlu olduğunu iddia eden *Nidintübel* sahte *Semerdis* in zuhûrundan birkaç gün sonra *Nabokotonosor* adı ile kendisini hükümdar ilân ettirdi. Daryüs Elam işinin hallini cenerallarına; bıraktı. Kendisi bir ordu ile Babile yürüdü. Her iki sahada yapılan hareket muvaffakıyetle neticelendi. *Atrina*, ve *Nabokotonosor* cür'etli teşebbüslerini hayatlarile ödediler.

Ayrılık temayülleri az çok heryerde mahsustu. Medyanın yerli ordusu *Kiyaksar* evlâtlarından *Fraurt* u kırallık mevkiine getirdi. Medya istiklâlini istiyordu. Daryüs başka yerlerdeki ihtilâli bastırdıktan sonra *Medya* ya geldi. *Fraurt* la çarpıştı. *Fraurt* Reye kaçmıştı. Bir az sonra ele geçti. Hükümdar burnunu, kulaklarını, dilini kestirdikten, gözlerini de oydurduktan sonra iki sene *Hangmatana* sarayının kapısında zincirle bağlı olarak ahaliye teşhir etmiş ve sonra astırmıştı.

İhtilâl ve hoşnutsuzluk Türküstan hudutlarından *Lidya* ya kadar türlü türlü şekillerde sekiz sene sürüklendi. Bu müddet zarfında hükûmetin ilân ettiği seferler on dokuzdur. Dokuz kişi istiklâl ve hükümdarlık davasına kalktığı için silâh kuvvetile tenkil edilmiştir. Bu suretle husule gelen intizam bütün imparatorluğun manzarasını değiştirdi. Kurusun din ve millet kayıtları haricinde tesis ettiği Medya - İran tefevvuku yerine memlekete müşterek bir din ve mutlak bir idare sistemi veren bir İran Devleti kaim olmuştu.

2. KURUS — DARYÜS

Kadîm İran tarihinin en ziyade tahlile muhtaç kısmı *Gomata*nın zuhûrunu takip eden büyük ve kanlı inkılâp devresidir. En son zamanda yazılan bir kadîm İran tarihi sahte *Semerdis* in yıktırdığı mabetlerden bahsederken şöyle diyor:

"*Pers*lerin mabedi yoktu. *Gomata* nın tahrip ettiği ibadethaneler evelce fethedilen memleketlerde olmalı! kendisini bu ifrata sevkeden halin din taassubu olduğu meydandadır.„

Tarihin bize kadar vâsıl olan tafsilâtı, Kambisten sonra İran İmparatorluğu içersinde bir mabet mücadelesinin zuhurunu gösteriyor. İstrabo ve saire gıbi yunan muharrirleri Kambis zamanında bazı mabetlerin yıkıldığını mevzuubahsetmişlerdir. Bu tahribat Kambisten bir haylı zaman sonra Daryüsün oğlu Kerkes tarafından yabancı memleketlere kadar teşmil edilmişti. Sicilyalı Diyodor Kerkesin mahza Delfteki Apollon mabedini yıkmak için ordu sevkettiğini yazıyor. Bu iki yıkma devri arasında bir de ihya ve tamir devri geçmiştir. Daryüs mahut Bisutun kitabesinde Gomatanın yıktırdığı mabetleri ihya ettiğinden bahsetmiştir. Demek ki mabetler uzun bir inkılâp geçirmişti. Bazı müellifler *Gomata* vak'asının maksadını temin için Daryüs tarafından tasni edildiğine kanaat etmişlerdir. Hali hazırda bu sözü tevsik edecek bir delil bulunamaz. Fakat yıkılan mabetlerin ne tarzda tamir edilmiş olduğu tarih nazarında daima şüpheli kalacaktır. İhtimalki Daryüs ibadethaneler yerine ateşgedeler inşa etmişti.

Ateşgede, mabet meselesi doğrudan doğruya bir türklük, ve sonraki iranlılık bahsi gibi telâkki

olunabilir. *Maryüs Fontan* ın sarahatle ifade ettiği gibi, Allah için evler yapmak sırf Turan zihniyetidir. Ârîlerin mabetleri açık hava ve ormandı.

Herodot şu izahatı veriyor:

"Benim bildiğime göre, Parslarca heykel, mabet, ve mezbahlar inşası gayrimeşrudu. Bunları yapanlar nazarlarında akılsız ve deli sayılırlardı. Hakikatte onlarda Grekler gibi Allahın insanlardan başka bir mahiyeti olmadığına kanidiler zannederim. Grekler, *Zeüse* e dağların üzerinde kurbanlar arzederlerdi.„

Herodotun bize bildidirği *Pars* lar dince *Met* ler ve *Anzanit*lerle müşterek olan ilk İranlılar değildirler. Mabetleri istemiyen sonraki İran dinidir. *Zeratuştra* nın Avestasında hiçbir mabet meselesi mevzuubahsolmamıştır. İran peygamberi yalnız Allaha ibadet için yakılacak ateşin meşru bir yere konulmasını tavşiye ediyordu.

Şu hal delâlel eder ki, yıkılan ibadethaneler *Kurus*un yaşadığı zamanlarda hâkim olan başka bir din sisteminin mahsulü idi. Sonraki din cereyanları bunları tahrip ettirdi. İnkılâbın menşeini *Zeratuştra* nın şahsında ve taraftarlarında aramak lâzımgelir.

Şimdiye kadar bu isim etrafında vapılan tetkikler birkaç noktada temerküz etmiştir. Bazıları şu kanaati ileri sürmüşlerdir : *Zeratuştra* adı tarihte bir kaç defa yaşamıştır. Milâttan 20, 22 asır evvel *Medya* da zuhûr eden bir din müessisi bu ismi taşıyordu. Sonradan gelenler onun koyduğu esasları bazan takip, bazan da ihlâl ettiler. İkinci bir fikir şudur: *Kurus* la *Daryüs* zamanı arasında biri diğerini benimseyen iki *Zeratuştra* gelmiştir. Sonraki avesta dini Babil yahudilerin-

den öğrendiği şeyleri kendi düşüncelerine karıştıran bir Zeratuştranın eseridir.

Her halde Avestanın son şekilile alâkadar bir Zeratuştra mevcuttur. Ve bu adam — yukarda uzunuzadı izah edildiği gibi—mensup olduğuMedya muhitinde telkinlerini kimseye kabul ettiremediği için *Baktriyan* hükümdarı *Küstasp* ın yanına gitmiş orada muvaffak olmuş, dinini tesis etmiştir. *Metler* in reddettikleri bu yeni din, hangi kuvvetle meydana çıktığı bilinmiyen *Gomata* nın Şuuursuz taassubile eski millî mabetleri yıkıp bitirdikten sonra *Küstasp* ın oğlu bir kura ile hükümdarlık mevkiine çıkıvermiştir. Birbirini takip eden ihtilâller ayrılık teşebbüsleri ve dinî mücadeleler tek bir amilin tesiri altındadır: *Kurus* un tesis ettiği eseri kendi enkazı üstünde başka bir heyete koymak!

İhtimalki başlangıçta Gomatayı teşvik edenler — bazı müverrihlerin ima ettikleri gibi—Daryüsün taraftarları olmuştu; Gomata bunların elinde bir aletten başka bir şey değildi.

Kurus başladığı işte samimî idi. O Medya ve İran ittihadının tefevvuku altında şarkla garbı birleştirecek siyasî bir esas kurmağı düşünmüştü. Bunda hiçbir temsil fikri, hiçbir dinî maksadı yoktu. İdaresi altındaki memleketler ayrı ayrı kendi hükümdarlarını, dinlerini ve millî inkişaflarını muhafaza edeceklerdi.

İranın ilk hâkim olduğu yerlerlerde yaşıyan milletler bu umumî müsamaha ve hürriyetperverlik siyasetinin kıymetini birbirinden daha iyi takdir ediyorlardı. Bazan tarihte en küçük bir hâdise başlıbaşına bir devri izah eder. *Kambis* Mısırda Kartaca üzerine yürümeği tasmim ettiği zaman

kendisile müttefik olan Fenikelilerin buna muvafakat etmemiş ve *Kambisi* azminde vazgeçirmiş olduklarını yukarda söylemiştik; bundan bilhassa müşterek bir hatıranın tesiri de amil olmuş gibi görünür. Fenikelilerin Kadikste mabutları *Melkart* a ait bir mabetleri vardı ki bütün garp müstemlekelerinin dinî merkezi halinde idi. Mabut *Melkart* kadîm yunan ve lâtin herküllerinin ayni idi. Her üç millet bunu takdis ediyordu. Halbuki mabut Melkartın gemilerle İspanyaya gitmesini temsil eden efsanede Fenikelilere Metler ve Parslar da karıştırılıyordu. Mabudun etrafındaki askerler arasında bunlar da mevcuttular. Bu hatıra hangi devre ait olursa olsun *Melkart* ın başka bir isim altında Metler ve Parslara ait ilâhlar arasında da takdis edildiğine delâlet eder. *Kurus* ve *Kambis* zamanlarında henüz *Elam* muhitinde en eski zamanlardan intikal eden müşterek bir din an'aneleri izlerini tamamen kaybetmemişti. Kurus Anzanlı bir Oğuz sıfatile bu an'anelerin hepsine kıymet verdi. Bunun için Babilliler kendisini bir Babil hükümdarı, Yahudiler bir rehakâr, Metler bir Türk, bir Anzanit diye tanıdılar. *Lidya*dan başka heryerde birçok taraftarlar buldu. Ve heryeri kolaylıkla teshir etti. *Daryüs* ün İran Devleti bu gidişin bütün bütün aleyhinde bir İran aristokrasisi ile karışık Avestaî bir din sistemini etrafına zorla kabul ettirecek bir vaziyet aldı.

Medya Elam ve Anzan muhitlerinde *Daryüs* ün yaptığı ıslahat imparatorluğun idaresini birdenbire sıkı bir merkeziyet altına koymuştu. Görünüşte heryer kendi millî müesseselerini muhafaza ediyordu. Fakat herşeyin fevkınde Satrap vardı. Bunu doğrudan doğruya merkez intihap ediyor

ve kendisine her türlü salâhiyeti veriyordu. Mühim memleketlere gönderilen Satraplar hükümdarın etrafında toplanmış olan imtiyazlı yedi pars ailesinden intihap edilirdi. Bu Satraplıklar adeta mahdut bir İran aristokrasisine verilmiş bir inhisardı. Başka unsurdan gelenler, meselâ Metler büyük bir Satraplığa geçemezlerdi. İran aristokrasisi içinde temessül eden Parslara verilen imtiyaz buna münhasır değildi. Memleketin her tarafı ağır vergiler altında inleyip durduğu halde *Pars*lar bundan azade idiler. Metler senevî yüz bin koyun, dört bin katır, üc bin at vermeğe mecburdular. Buna karşı *Pars*lar yalnız hükümdarın tesadüfen kendi memleketlerinden geçmesi esnasında kendisine bazı hediyeler takdimile mükellef tutulmuşlardı. Bir koyundan bir bardak süte, bir avuç una kadar en kıymetsiz birşey veren bütün mükellefiyetini ifa etmiş oluyordu. Ahalinin *Daryüs*le selefleri hakkındaki telâkkisi idarenin tâbi olduğu farkları izah eder; herkes şöyle söylüyordu: *Kurus* bir baba idi. *Kambis* bir efendi oldu. *Daryüs* kazanca açıkmış bir muhtaçtır. Şu tafsilât *Kurus*un tesis ettiği İran - Medya hegemonyası karşısında *Daryüs* hükûmetinin ne demek olduğunu göstermek için kâfidir.

*Daryüs*ün verdiği şekil iran aristokrasisini müstakil ve millî bir devlet haline koydu. *Medya Elam* ve *Anzan* muhitleri, hatta Türküstana yakın bazı yerler yavaş yavaş ve bariz bir tahakkümle onda temessül ettiler. İşte *Anzan* Akamanışlarıle kendisinin ayni aileye mensup olduğunu ancak kendi kitabesile tevsik edebilen *Daryüs*ün ailesini ayıran ve *Anzanit*lerin, *Oğuzların türklüğünü* tarihe unutturan amil budur.

3. DARYÜTEN İSKENDERİN ÖLÜMÜNE KADAR

Daryüs etraftaki ihtilâfları bastırdıktan sonra gözlerini Hindistana ve garp tarafına dikmişti. İlk hedefi Hindistan sahası oldu; burada yaptığı sefer kendisine ilk adımda geniş Heptahindu (Pencap) ovalarını kazandırmıştır. *Daryüs* Hintte uzun müddet meşgul olmak istemedi. (İndüs) nehri üzerinde tesis ettiği bir filo Hintistan Satraplığının hududunu bu ırmağın uzanabildiği saha üzerinde tesbit etti. Filonun kumandanlığına *Skılak* isminde bir grek getirilmişti. Bu adam altı ay gemilerle Mekran, Gedrosie ve Arabistan sahillerinde dolaşarak İranın mevcudiyetini tanıttırdı. Yunanistan *Daryüs* için heryere tercih olunmak lâzımgelen bir istilâ sahası idi. Fakat ondan evel Avrupa Çitlerini, yani simdi kısmen Cenubî Rusyaya tesadüf eden saha da ve Karadenizin şimalindeki Göçmül Türkleri itaat altına almak lâzımdı. Daryüs *Sus* tan *Sart* hududuna kadar askerî bir yol yaptırdı. Bunun boyu iki bin dört yüz kilometroya varıyordu. Yol üzerinde muhtelif posta merkezleri tssis etti. Menzillerde atlar daima hazırdı. Her merkez aldığı şeyi son süratle öteki menzile naklediyordu.

Çitler o zaman servet ve cesaretlerile meşhurdular. Dağlardaki altın madenlerini işletmek onları zengin etmişti. *Daryüs* Çitler üzerine hareket etmeden evvel Kapadokya Satrabî *Aryamana* Karadenizin şimalinde bir akın yaptırdı (m. e. 515). Getirilen esirler ordunun hareketi için lâzım olacak malûmatı verdiler. *Daryüş* seksen bin kişilik bir ordu ile İstanbul boğazını geçti. Trakyanın şark tarafını itaat altına aldıktan sonra *İyon-*

ların yaptıkları gemilerle tertip edilen bir köprü üzerinden Tunayı geçti. Göçmül bir halde bulunan Çitler hiçbiryerde iran ordusu ile temasa meydan vermediler. İki ay Tuna ve Don nehirleri arasında dolaşan ordu yiyecek ve içecekten son derece muztaripti. Çitler iran ordusunun doğrulduğu istikamet uzerine zahireleri yaktıkları gibi kuyuları da dolduruyorlardı. *Daryüs* bu fena şerait altında daha şimale çıkarak bazı köyleri yaktıktan ve rasgeldlği şeyi yağma ettikten sonra geldiği yol üzerinden geri döndü. Satrap *Megabez*in kumandası altına verilen seksen bin gişilik ordu Trakyanın tâbiiyetini temin etmiş ve Makedonyayı tazyıka başlamıştı. Bu vaziyet İran ile Şimalî Yunanistanı yakından karşılaştırmış oluyordu. Aradaki münasebet pek kısa bir zaman için *Atina* nın gösterdiği bir inkiyat ve teslimiyete benziyen bir şekilde devam etti. Atinalılar dahilî siyasetlerine ait bazı vak'alarda yakındaki satrapların müdahalesini isteyecek kadar ileri gittiler. Fakat bu hal kolayca aksine döndü. Lidya Satrabının *Naksos*a karşı yaptığı bir akında büyük bir muvaffakıyetsizliğe uğraması evvelâ *İyon*ları, daha sonra bunlara iltihak eden diğer eyaletlerle beraber Atinalıları İranın aleyhine teşvik etti. Müttefikler birdenbire *Sart*a tecavüz ettiler.

Daryüs ü hayatında en ziyade müteessir eden hâdiselerden biri bu idi. Hususî adamlarına hergün yemeğe oturduğu zaman kendisine *Atinalılar*ın yaptığı fenalığı hatırlatmalerını emretmişti. Bu husumet İranla Yunanıstanın iki asır birbirile vuruşmasını intaç etmiştir.

*Daryüs*ün Yunanistana karşı giriştiği iki muharebeden birinde ordunun levazımını taşıyan filo

şiddetli bir fırtınaya tutulmuş, yarıdan ziyadesini kaybetmişti. İkinci defa Adana ovasında büyük bir kuvvet tahşit edildi. Altı yüz seksen gemi ile Avrupa yakasına geçirilen bu ordu, lehinde ve aleyhinde neticelenen birkaç çarpışmadan sonra *Maraton* da mağlûbiyete uğradı. Yunanlılar bununla memleketlerini istilâdan kurtardılar (m. e. 490).

Daryüs Mısıra gitmişti. Burada bazı ıslahat yaptı. Mısırlıların muhabbetini kazanmak için kullandığı en büyük ve en müessir vasıta dinî duyguları okşamak oldu. Ruhanî zümre memnundu. Bir satrabın idaresi altında hükümdarlık makamını muhafaza eden Fir'avun ve ailesi de memnundu. Fakat köylüler vergilerin ağırlığından son derece ıstırap çekiyorlardı. İhtilâl bu ıstırabın tabiî bir ifadesi halinde ortaya çıktı (m. e. 486). Daryüs bununla iştigal edemedi. Ayni senenin sonbahar mevsiminde vefat etti. Yerine oğlu *Kerkesi* getirdiler. İran tarihi en ufak bir yenilikle değişmiş değildi. Yine evelkiler gibi ordular toplanacak, istiklâl istiyen yerler silâhla susturulacak, fütuhat ve intikam muharebeleri yapılacaktı. Mısır ihtilâli ayni vasıta ile bastırıldı. Ondan sonra Yunanistana geçildi. İmparatorluk hududu içindeki milletlerden hiçbiri bu muharebeye iştirakten müstesna tutulmamıştı. Ordu Çanakkle boğazının en müsait iki noktasında kurulan köprülerden Avrupa kıyısına geçti.

Yunanlılar müstevlileri Termopil geçidinde karşıladılar. Büyük muharebeler başladı. İranlılar başka bir yoldan Termopilin arkasına geçtiler, ve Atinayı yaktılar. Salaminde girişilen son bir muharebe iran ordusunu bütün bütün zedeledi.

Kerkes yeğeni Mardonu (Mardonios) ordusunun başında bırakarak Asyaya çekildi.

Dört yüz altmış beşte saraylara ve hükümdara mahsus bir facia, saray adamlarının ihanet ve suikastı *Kerkes* in mezarını hazırladı. Halefleri İranın harp hayatını Kendi hayatları kadar uzattılar. *Üçüncü Daryüs* kodaman zamanında idi ki, en garip bir anlaşmamak siyaseti, iran parası ile grek altını arasındaki fark meselesi *İskender* in İrana yürümesi için vesile oldu. İskender kendi asrı için mutavassıt sayılacak bir kuvvetle İranı istilâ etti. Son kat'î muharebe *Erbil* (Arbel) de olmuştu. Daryüs ordusu burada son bozgunluğa uğradı. Baktriyan Satrabı *Nobi* (m. e. 330) kendisini öldürdü. *Akamanış İmparatorluğu* İskenderin istilâsile artık tarihe karışmıştı. İlk İran Devletinin hayatı ikı yüz dokuz sene devam etmiştir.

D. PARTLAR

İskenderin İrana girmesile ölümü arasında yedi senelik bir zaman geçmiştir. İskender Asyada bütün manasile bir iran imparatoru halınde yaşadı denilebilir. İranın hükümdarlığa mahsus bütün âdetlerini kabul etmiş, iran imparatorlarının kırmızı renkte geniş elbiselerini giymiş, onların taçlarını başında gezdirmişti. *Daryüs* ün satraplarından birinin kızı *Roksan* la izdivaç etmesine rağmen hayatını büyük bir zevk ve sefahet âlemi içinde geçiriyordu. Herkes eski iran hükümdarları gibi onun önünde de yere kapanmağa mecburdu. Ölümü bir sefahet gecesinin sabahına karşı oldu. Başının altına koydukları demir kalkan burnundan boşanan kanla ıslanmıştı. Avrupada yerine yeğenini ge-

tirdiler. Asya İmparatorluğunda kendisini istihlâf edecek kimse yoktu. Zevcesinin iki ay sonra doğuracağı çocuk dünyaya gelinceye kadar Perdikas (Perdicase) isminde biri hükümdar naibi intihap edildi. Satraplıklar İskenderin kumandanlarına intikal etmişti. Bunların kendi idareleri altındaki memleketlerde tam bir istiklâlle yaşamağa başlamaları için uzun bir zaman geçmedi.

Muhtelif eyaletleri birbirine bağlayacak merkezî bir kuvvet kalmamıştı. Rekabetler muharebelere karıştı. Neticede Asyanın büyük bir kısmı Süriye ve İran kıt'aları Selefküs (Seleucus)ün idaresi altında toplandı. Tarihe Selefküsler (Séleucides) ismile yeni bir hükümdarlık çıkıyordu (m. e. 312).

Üçüncü Selefküsün hükümdarlığı zamanında Partlar İranı kurtarmağa teşebbüs ettiler. İhtilâl *Arsak* isminde bir türk başbuğunun riyaseti altında meydana çıkmıştı. *Part* lar tarihçe mazbut olmayan bir zamanda Çin Türküstanından gelmişlerdir. *Selefküsler* aleyhinde mücadeleye girdikleri güne kadar (m. e. 255) Hazar denizinin cenubuşarkîsinde *Hirkanya* (Hyrcanie - Curcan) ya yakın bir sahada meçhul bir hayat geçirdiler. *Arsak* Baktriyanlılara karşı yaptığı muharebede maktul düştü. Kendisinin yerine gelen İkinci *Arsak* —ki *Tiridat* adını almıştır.— *Hirkani* Kırallığını zabtetti. Halihazırda Esterabat denilen (Zadrakarta) *Part*ların ilk hükûmet merkezidir. *Tiridat* la beraber (Baktriyan) grekleri de *Selefküs* aleyhinde harekete geçmişlerdir. Bu son hareket Partlara Suriyeyi kazandırdı. *Tiridat* büyük hükümdar unvanını almıştı.

Paratlar hakkında yapılan tetkikler daha ziyade bunların Türk ırkından olduklarını mey-

dana çıkarıyor. Alfert Morinin (Alfred Maury) M. Belodan naklen yazdığına göre Partlar, *Türk*ler ve *Koman*ların mensup oldukları ailedendir. (M. Belo) Koman lisanının doğrudan doğruya türkçe olduğuna kani idi.

Herodot bunlara Parthien = Partlar ismini veriyor. Çivi yazısile yazılmış kitabelerde Partların memleketlerine Partva denilmiştir. Bu isim ayni saha civarındaki yerlerde (Pahlavî) şekline girmişti. Kurunu vustada *Koman*lara verilen *Polovzes* adının ayni kelimeden başka birşey olmadığına kanaat gösteriliyor. *Alfret Mori* işte şu fikirdedir:

"*Atrek* (Etrek) havzasında sakin olan *Türk koluna* mensup *Turan kabîle*leri milâttan iki asır evel cenubuşarkîye doğru ilerlemişlerdir. Bunların diğer kısımlarının da birçok asırlar sonra *Hazar*ın şimaline çıktıkları ve Theisse (Tisza), ve *Tuna*ya kadar ilerlemek suretile Cenubî Rusyayı istilâları altında bıraktıkları zannolunabilir. *Sikül*ler (Sicules) yani *Transilivanya* (Transylivanie) *Zekler*i (Szekler) —ki kendi atlarını taksim oldukları kazalardan (Szek) almışlardır.— Bazı müellifler tarafından Hunların ahlâfı addedilmişlerdir.„ *Zekler*in ve bunlarla müşterek bir aileden oldukları bildirilen Partların *Türk* olduklarını göstermek için bu kadar izahat kâfidir zannederiz.

Partlar kendilerinin *Akamanış* hanedanından olduklarını söylüyorlardı. Bu rabıta yukarda *Akamanış*lar, *Oğuz*lar, *Parsova*lar hakkında verdiğimiz malûmatı teyit eder. Partların iddiası daha başka bir noktayı tenvire medar olur ki, bu da *Akamanış*ların mensup oldukları *Parsova*ların tıpkı *Partlar* gibi *Çin Türküstanı*ndan gelmiş olmalarıdır. Partlar tesis ettikleri devletle eski İran İmpa-

ratorluğunu yeniden vücuda getirmiş oluyorlardı. Fakat *İskenderin* istilâsı İran üzerinde o kadar derin tesirler bırakmıştı ki bu dirilişin hakikî bir canlanma olduğuna inanılamıyordu.

Klasik iran tarihleri *Partlar (Eşkâniyan)* devrine pek az bir kısım ayırabilmiştir. Firdevsînin Şehnamesinde Eşkâniyana tahsis edilen parça birkaç sahifeyi geçmez. Bazı müellifler bunun *Firdevsî* devrinde *Partların* türklüğüne ait fikrin daha kat'î olmasından ileri geldiğini söylemişlerdir. *Metlerin Romalılarla* mücadeleye girmesi *Partlar* zamanına tesadüf eder. Roma salnameleri bu muharebelerin hatıralarını muhafaza etmiştir. *Partlar* la *Romalılar* arasındaki çarpışmaların birincisi ve en meşhuru *Kırasüs* ordusunun mahvını intaç eden muharebedir. Roma patrisiyenlerinden *Krassüs* Suriye hükûmetini deruhde etmişti. *Partlara* karşı açacağı bir muharebe ile diğer patrisiyenlerin yaptıklar seferleri, kazandıkları fütuhatı gölgede bırakmak istedi. Ne asker toplamanın küçlüğü, ne de kabîlelerin beddua ve lânetleri kendisini bu sebepsiz kan dökmek vahşetinden vazgeçirmedi. Ermenistan kıralı müttefiki idi. Meşhur Roma kumandanlarından *Kasiyüs* te muavinliğinde bulunuyordu. Bunların muhalefetine rağmen *Mezopotamya* ovalarına daldı.

Orada (Kerha) yanında *Part* Hükümdarı *Orodes*in kumandanı *Sürena* tarafından kuşatıldı. Kendi oğlu ile beraber 30000 kişilik bir ordu kaybettikten sonra kendisi de telef oldu (m. e. 53). Romalılar *Partlar*la karşı karşıya muharebenin imkânsızlığına kani idiler. Onlarla harbettikleri zaman bir taraftan üzerlerine bir ok yağmuru yağdırırlar, diğer yandan atlarını son süratle koş-

turarak kaçarlardı. *Partların* milâttan evel 255 senesinde başlayan hakimiyetleri milâttan sonra 226 senesine kadar devam etmiştir. Bu müddet zarfında kendilerinden 30 hükümdar gelmiştir. Part Devletinin hayatı, bilhassa son zamanları Romalılara karşı yaptıkları muharebelerle geçer. *Sasanîler* Farsistanda yeni bir devlet, yeni bir hanedan tesis ettikleri zaman *Partlar* Nisibin (Nusaybin) surları önünde Romalılarla vuruşuyor ve onları irana sokmıyorlardı.

E. SASANÎLER VE SON DEVİR

Bütün kadîm cemiyetlerde olduğu gibi İranîler arasında da hükûmet teşkilâtı ötedenberi merkezî ve müşterek müesseselerden ziyade zümreler ve kabîlelerin hususî salâhiyetlerine, idarelerine tâbidi. Her zümre yahut kabîle doğrudan doğruya kendi arasından seçilen ocak ve aile büyüklerinin idaresi altında bulunuyordu. Bunun sebebi belli idi.

Zümrelerde bilgiler ve tecrübeler ancak ailevî bir ocak terbiyesine istinat ediyordu. Kabîle hayatında ise vadiler ve kaleler cemiyetleri daima birbirlerinden müstakil parçalara ayıran bir geçinme ve müdafaa vasıtası olmakta idi. İranın Partlar zamanındaki içtimaî manzarası bilhassa bu iki şekilde göze çarpar. Her şehir, yahut her kale surlarının içersinde bir derebeyliği ve zümre hayatı yaşıyordu. *Susyan, Isfahan, Darabkerd* gibi büyük yerler ve şehirler kendi beylerini hükümdar tanımışlardı. Bu dağınık vaziyette herhangi bir ailenin iki üç şehir üstünde tesis edebileceği nüfuz memleketin umumî hakimiyetine doğru atılmış bir adım sayılabilirdi.

SASANÎLER

Partlar henüz kuvvetli bir ordu ile İranın bir tarafında *Roma* yı mağlûp ederken diğer bir tarafında ufacık bir ailenin, bir *Sasanî* hanedanının bir devlet teşkil etmesi işte bu nüfuzla olmuştu. Küçük bir kale muhafızlığından birdenbire İran hükümdarlığına yükselen *Ardışir* mevkiini kendi cür'et ve cesaretile beraber babası *Babek* in teşebbüslerine medyundur. Bu hanedanın meydana çıktığı günlerde *Darabkerd* kalesinin asıl hâkimi vuruldu. *Ardışir* in büyük kardesi *Şâpur* zevcesinin konağında anî bir kazaya uğradı.

Ardışir in bir çığ gibi harekete gelir gelmez büyüyen hakimiyeti o kadar seri oldu ki, Part Hükümdarı IV üncü *Artaban* galip ordusile *Susyan*da *Ormozdağan* ovasına indiği zaman onu kendisinden daha kuvvetli bir ordu ile karşısında bulmuştu. ilk musademede *Artaban* mağlûp olan ordusundan ölü olarak ayrıldı. Artık İran tamamile *Ardışir* in elinde idi. Partların *Sasanî* lere bıraktığı tarihî vazife memleketi Romalılara karşı müdafaa edecek bir orduyu evelce olduğ gibi ayak üstünde tutmaktı. *Sasanî*ler dört asır bu vazifeyi muvaffakıyetle ifa ettiler. Sasanîlik tarihinin en doğru hulâsası işte şu birkaç kelimeden ibarettir.

Sasan ismi *Ardışir*in büyük babası Sasandan gelmiştir. Bu adam *Persepolis*te Anahita (Nahid, Zühre) mabedinin mu'bidi, yani muğı idi. *Ardışir*in ahlâkıyata ait bir eseri mazbuttur. Bu iki kayit *Sasan ailesi*nin kendi zamanına göre medenî ve münevver bir muhitte yetiştiğini gösterir. *Sasanî* ler son pars mezhebinin yani Mazdeizmi tedvin ve teyit ettiler. *Venedik*te Mihitarist manastırı kütüphanesinde bulunan Ermenice ve Süryanî bazı

eserler — ki fransız müsteşrikleri tarafından tercüme edilmiştir—*Sasanî*leri yaşatan askerî kuvvetlerin bilhassa türk ordularından müteşekkil olduğunu gösteriyor. Süryanî *Mikail* tarihine göre bir aralık İstanbul surlarına kadar ilerliyen *Sasanî* ordularının başında *karadoğan* isminde bir kuman dan bulunuyordu. O zaman Sasanîler Romalılardan aldıkları ganimetlerden bir kısmını *Horasan* ın şark hudutlarında yaşıyan türk hakanına gönderirlerdi. Sasanîlik islâmiyetin teessüsünden sonra, yani İkinci Halife *Ömer-ül-Faruk* tarafından gönderilen bir ordunun istilâsı üzerine tarih sahifesinden silindi.

820 senesine doğru halifelerin kuvvetten düşmesi İrana yeniden hayat verdi. Araplar birbirini müteakıp İran vilâyetlerini kaybettiler. *Tahirî*ler *Saffarî*ler, *Sâmânî*ler, *Âli Büveyh*, *Gaznevî*ler muhtelif devletler teşkil ettiler. Bu hanedanların yerine en son Selçukîler kaim oldu. İlk hükümdar 1037 de *Bağdadı* zaptettikten sonra İrana hâkim olmuştu. *Harzem* Sultanlığı *Selçukî* Devletine hitam vedi. Fakat *Cengiz*in zuhûru *Harzem* hükûmetini uzun müddet sürdürmedi. 1225 te bu hükûmet te İrandan çekildi. *Cengiz*in torunlarından *Holâgü*1258de *Bağdad*a girmiş ve hilâfete nihayet vermişti. 1335 ten 1381 e kadar İran yalnız bir karışıklık içinde görülür. 1389 da Aksak *Timur* İrana girer ve hükûmeti ele alır. Âli *Timurun* inhilâli 1499 dadır. Bundan sonra İran Devleti *Safevîler*e intikal etmiştir. *Safevîler* bütün İrana tasarruf etmişlerdi. Fakat Osmanlılar garp vilâyetlerini kendilerinden almışlardı. Devleti en ziyade sağlamlaştıran Şah *Abbas*tır. Bunun zamanında Tebriz fethedildi. Ve *Hürmüz* Portekizlerden alındı. Şah *Abbas* ın vefatı İranı

yeniden bir inhitata düşürdü. 1722 den sonra *Afganlılar* İranı istilâ ettiler. Osmanlılar Azerbayıcana girmişlerdi. Halbuki sonradan Ruslar Hazar vilâyetlerinde *Derbend*i, *Bakû*yu ve *Gilan*ın büyük bir kısmını istilâ etmişlerdir. Muhtelif galipler İranı parçalamıştır. 1747 ye kadar devamd eden *Avşar tükleri*nden *Nadir Şahın* saltanatı bu cümleden sayılabilir. *Zent* kabîlesinden *kerim Han*ın geçirdiği devre (1761 - 1779) İran için yeni bir inkişaf ve varlık hayatı sayılabilir. Ondan sonra dahilî muharebeler başgösterir, ve bu muharebeler 1794 te *kaçar hanedanı*nın müessisi *Mehmet Ağahan*ın zuhuruna kadar devam eder. *İkinci kaçar* Hükümdarı *Fetih Ali Şah* kadîm İranın garbinde yeni bir devlet vücude getirdi. Bu zat Fransa İmparatoru *Birinci Nabolyon*la tedafüî ve tecavüzî bir muahede aktetti. Fakat 1827 de Rusya ile yapılan muharebeler devleti yeniden kuvvetten düşürmüştü.

ORTA ASYA

ORTA ASYADA TÜRK MEDENİYETİ TARİHİNE UMUMÎ BİR NAZAR — M. E. III ÜNCÜ ASIRDAN SONRA ORTA ASYADA KURULAN VE ORADAN YAYILAN TÜRK DEVLETLERİ.

XI. ORTA ASYA

A. ORTA ASYADA TÜRK MEDENİYETİ TARİHİNE UMUMÎ BİR NAZAR

— 1 —

Bütün dünyaya medeniyet neşretmiş olan Türkler asıl vatanları olan Orta Asyada da muhtelif devirlerde yüksek medeniyetler te'sis etmişlerdir.

Fakat Orta Asyada Türk medeniyeti normal bir surette, fasılasız inkişaf edememiştir. Bunun sebeplerini anlamak için Orta Asyanın iklimî ahvalini göz önünde tutmak gerektir.

Son cümudiyeler çekilip, Orta Asyanın büyük bir kısmı kuruduktan sonra, tarihten evvelki devirlerin bizden en uzak asırlarında cenubî Sibirya ile bugün Kırgız stepleri ismini taşıyan kıt'alar ırmaklar göllerle dolu gayet mümbit sahalar teşkil ediyordu. Burada müsait şerait sayesinde Türkler medeniyetçe inkişaf ederek gayet kesif bir maden medeniyeti tesis etmişlerdi. Bu devirde bu sahada yaşıyan Türkler ayni zamanda ziraatçi idiler. Ziraat ve madenciliğe dair sözler bütün Türk lehçelerinde aynidir. Bu, Türklerin, dünyaya yayılmadan evvel bütün Türklerin ayni sahada yaşadıkları zaman dahi ziraatle uğraşmış, maden işlemesini bilmiş olduklarını ispat eder. Bu devrin kaç asır sürdüğü tahmin edilemez. Türk ırkının lisanı, umumî

evsafı, ruhî temayülleri bu devirde tekevvün ve teşekkül etmiştir. Bu devirde Türk ırkının merkezi sıkleti Altay dağları havalisi olduğu tahmin olunmaktadır. Türkler müsait şerait sayesinde gayet çabuk çoğaldılar. Altaydan şarkta Baykal, garpte Urala, Şimalde Sibiryaya, cenupta Çin ve İrana kadar yayıldılar. Bu devirdeki Türk medeniyetinin en mühim eserleri *Kurganlar* dır.

KURGANLAR Kurgan, pek eski devirlerde yaşamış Orta Asya Türklerinden kalma mezarlara (Tumuluslara) verilen isimdir. Ural dağlarından Yenisey nehri havalisine kadar bütün cenubî Sibiryada ve Kırgız steplerinde binlerce Kurganlara tesadüf olunur. O havalide yaşıyan Türkler bu Kurganlara hiç dokunmazlar, onlara bir nevi mukaddes şeyler nazarile bakarlar.

On yedinci asırda Sibirya Ruslar eline geçtikten sonra cenubî Sibiryanın birçok yerlerinde rus muhacirleri yerleştirildi.

Ekserisi tepecik şeklinde olan Kurganlar rus muhacirlerinin dikkatini celbetti. Ruslar bu mezarları deştiler, kazdılar. O zaman şayanı hayret bir şey keşfedildi: Mezarlar tunç, altın, gümüş, bakır ve demirden yapılmış alet ve ziynet eşyalarile dolu idi. Bir kısım rus muhacirleri ziraati bıraktı, bu kurganları kazıp, çıkarılan tunç ve altın eşyayı satmakla maişetlerini temin etmeğe başladılar. Bu suretle birkaç sene zarfında büyük servetler istihsal eden Ruslar görüldü. Birinci Petro hükûmetin müsaadesinden başka Kurganların kazılmasını menetti. Hafriyatın ilmî heyetler murakabesi altında yapılmasını emretti. Bundan sonra Kurganlar ilmî heyetler tarafından usulle kazılmağa başladı.

Kurganları tetkikle birçok âlim uğraşmıştır. Arkeoloji âlimleri Kurganları iki kısma taksim ediyorlar:

1) Bronz devrine ait Kurganlar.

2) Demir devrine ait Kurganlar [1].

Birinci nevi Kurganlar bilhassa Yenisey nehri havalisi ile Abakan steplerinde bulunur. Demir devri Kurganlarına ise Irtiş ve Tobol nehirleri havzasında tesadüf olunur. Fakat bronz devri Kurganları arasında demir devri Kurganlarına ve bilâkis demir devri Kurganları sahasında bronz devri Kurganlarına da tesadüf olunmaktadır.

Bronz devri Kurganlarının milâttan evvel 3,000 sene ile 500 arasındaki devre ait oldukları tahmin olunmaktadır. Fakat hakikatta bronz Kurganlarının bazılarının daha eski olması ihtimali de kuvvetlidir. Şimdiye kadar tetkik edilmiş bronz devri Kurganları milâda yakın asırlara aittir.

Tunç (bronz) devri Kurganlarında bulunmuş eşya şunlardır:

Kılıç [kılıçların sapı ekseriya hayvan şeklindedir] ok ucu, süngü, bıçak, orak, kayçı [makas], balta, iğne, biz, burgu.

Koşum takımına ait eşya: toka, özengi, gem.

Ev hayatına ait eşya: kazan, tava.

Ziynet eşyasından: küpe, düğme, bilezik, ayna, hayvan şeklinde yapılmış muhtelif ziynet eşyası. Ziynet eşyasının çoğu altından mamuldur.

Demir devri kurganlarına gelince, bunların ekserisi milâttan evvel V inci asır ile milâttan sonra VII inci asır arasındaki devre aittir. Fakat VII inci asırdan sonraki devirlere ait kurganlar da vardır.

[1] Bu taksim. W. Rodloffun taksimidir. «Aus Sibirien» cilt II, fasıl VII

Demir devri kurganlarında bulunmuş eşya şunlardır:

Kazma, burgu, balta, bıçak, ok ucu, kalaylama aletleri, kılıç, süngü, zırh, çakmak; koşum takımına ait eşyadan: gem, özengi; ev hayatına ait şeylerden: çakmak; ziraate ait şeylerden: saban demiri, orak. Bunlardan başka muhtelif şeyler: türlü büyüklükte tokalar, kemer tezyinatı, kopçalar, muhtelif büyüklükte çiviler. Demir devrine ait kurganlarda bulunmuş eşyanın da birçoğu altın ve bakırdan yapılmıştır. Demir devri kurganlarında kemikten yapılmış ziynet eşyası ve çömlekler de bulunmuştur[1].

TÜRKLERDE MADENCİLİK

Her iki devrin kurganlarında bulunmuş eşyanın yapılışındaki nefaset, güzellik, san'atkârın yüksek mehareti şayanı hayrettir. Moskova, Leningrat müzelerinde saklanmakta olan, kurganlardan çıkarılmış eşya nümunelerini gördüğü zaman insan bunların milâttan evvel devirlerde, yapılmış eşya olduğuna inanmak istemiyor; bunları bugün Avrupa şehirlerinden birinde yapılmış eşya zannediyor. Leningrat, Moskova müzelerinden başka Sibiryada Tomsk, Krasnoyarsk müzelerinde de kurganlarda bulunmuş eşya çoktur. Avrupa müzelerinden Londranın (Britiş museum) unda da güzel bir kolleksiyon vardır.

[1] Kurganlar hakkında mühim eserler:
D. G. Messerschmidt "Sibirskie drevnosti„ St. Peter. 1888.
W. W. Radloff, "Aus Sibirien„ cilt II, fasıl VII s.s. 68-143
A. V. Adrianoff, "Vıborki iz dnevnikov kurgannıkh raskopok. Minusinsk 1900.
A. M. Tallgren, "Collection Towostin des antiquités préhistoriques de Minusink.„ Helsingfors 1900

Kurganlarda bulunmuş madenden mamul eşyanın çokluğu bir sual tevlit ediyor: Eski Türkler madenleri nereden alıyorlardı? Altay dağlarının pek çok yerlerinde keşfolunmuş maden ocakları ve izabe fırınları bu suale cevap veriyor. Türkler madenleri kendileri yerden çıkarıyor, kendileri işliyorlardı. Yani *Eski Türkler* madenden eşya yapmasını bildikleri gibi, madenleri işlemesini, istimal edilebilecek hale getirmesini de biliyorlardı, diğer tabirle, Türkler madencilik san'atinin bütün şekilleri ve bütün usullerine aşına idiler. Eski Türk ülkelerinde kadîm devirlerde işletilip bırakılmış maden ocakları gayet çoktur. Ekserisi bakır madeni ocaklarıdır. Bu ocaklardan bazılarının yeraltındaki koridorları, tam asrımızda yapılmış ocaklar gibi mükemmel bir surette ağaç direklerle (sütunlarla) dayatılmıştır.

Bu ocakların çokluğu, Türklerin madenleri ancak kendi ihtiyaçları için değil, diğer milletlere satmak için de çıkardıklarını ispat ediyor.

Kurganlarda bulunmuş eşyadan Türklerde madencilik san'atinin gayet ünlü bir san'at olduğu da anlaşılmaktadır. Leningradın "Ermitaj„ müzesinde kurganlarda bulunmuş eşya arasında çekiç tutmuş bir maden işçisini temsil eden küçük bir bakır heykel bulunuyor. Bundan başka kurganlarda pek çok küçük çekiçler bulunmuştur. Anlaşılıyorki, Türkler, bu gibi heykelleri ve küçük çekiçleri bir ziynet olarak kullanıyorlardı.

Eski Türkler bakır, tunç ve demirden başka altın dahi çıkarırlardı. Orta Asyanın birçok yerinde metruk altın madeni ocakları keşfolunmuştur. Bu maden ocaklarında bakır aletler bulunmuştur. Bugünkü türk ülkelerinin türlü

yerlerinde maden izabesine mahsus fırınlar da keşfedilmiştir.

Türklerde madencilik san'atinin bütün usullerinin malûm olduğunu tarihî devirlere ait vesikalar da teyidetmektedir. Meselâ *Tukyu türkleri*nin vergileri onlar için madenden eşya yapmak suretile ödedikleri tasrih edilmektedir.

ORTA ASYANIN KURUMASI VE İKLİMİNİN DEĞİŞMESİ

Milâda yakın asırlarda Asya Türklerinin bir kısmı hayvan beslemekle, göçebe hayatla yaşamağa başlıyor. Bu hayatî istihalenin sebebini Asyanın iklimî tahavvülünde aramak lâzımdır.

Eski devirlerden bugüne kadar Orta Asya tedricî surette daima kurumaktadır [1]. Orta Asyada ırmakların adedi gittikçe azalmakta, mevcut nehirlerin suları eksilmekte, göller kurumaktadır. Eskiden mevcut birçok göller bugün yok olmuştur. Coğrafya âlimlerine malûm bu hâdise türk ırkı tarihinin anahtarı sayılmalıdır. Orta Asyanın diğer mühim iklimî vasfı şimali şarkîden esen rüzgârların çokluğu ve şiddetidir. Bu rüzgârlar Orta Asya sularının tebahhurundan hâsıl olan buharları Orta Asya cenubundaki ülkelere götürür. Bu ruzgârların Orta Asyaya getirdiği

[1] Asyanın kuruması meselesine dair mühim eserler:
Ellsworth Huntington, " The rivers of Chinese Turkestan and the dessication of Asia. »Geog journal 1906. Cilt 28
A. Boutquin, "L'Asie centrale. La question du dessèchement du globe,,
Dr. Edar Brückner, "Klimaschwankungen und Völkerwanderungen,, Almanach der keiser. Akad. Wien 1912

şey ise kumlardan ibarettir. Bu suretle Orta Asya kuruduğu nisbette kum istilâsı altında kalmaktadır. Kumlar tedricen mümbit sahaları işgal ederek bir zaman yeşil ekinliklerden ve mahsuldar tarlalardan ibaret olan sahaları ıssız kumluklara tahvil etmektedir.

Bugün geniş kum sahralarından, steplerden ibaret olan sahaların vaktile mümbit, mahsuldar sahalar olduğu türlü emarelerden istihraç olunmaktadır. (Kum sahralarında 2 - 3, bazan 4 - 5 metre kalınlığında kum tabakası altında su yolları "Arklar„ bulunmuştur.)

Son bin sene zarfında Orta Asyayı kumların istilâsı daha seri bir cereyan almış olduğu anlaşılıyor.

ESKİ TÜRK ŞEHİRLERİ

Bundan 7 asır mukaddem zamana kadar milâdî 6 ıncı asırla 13 üncü asır arasında garbî Türkistan ile Kırgız steplerinin cenubî kısmında birçok şehirler mevcut olduğunu çin ve islâm müverrihleri eserlerinden öğreniyoruz. Bugün bu şehirlerin yerini kum tabakaları kaplamıştır. Tarihî şehir harabelerinin yerini tayin etmek ancak kumlara karışmış mebzul çinili toğlalar, nefîs çömlek kırıntıları gibi medeniyet bakıyeleri sayesinde mümkün olmaktadır. Bugün medeniyetten mahrum Kırgız - kazakların oturdukları sahanın birçok yerleri şehir harabeleri, medeniyet enkazı ile doludur.

Bu harabelerin bir kısmı tarihen malûm şehirlerin enkazıdır. Meselâ *Otrar*, *Cent*, *Yangı - Kent Sağnak* harabeleri gibi. Diğerleri, tarih isimlerini zaptetmemiş şehirlerin harabeleridir. Pek çok

şehirlerin, tarih isimlerini kaydetmiş olduğu halde, yerleri tayin edilmemiştir. Bu cümleden Atlak, Atbaş, Almalık, Balasagun, Talas, Kulan, Barshan, Sus, Suyap, Nuzket, Sütkent, Ili-Balık, Şelci gibi Türk şehirlerinin isimleri sayılabilir. Bugün bütün bu, *vaktile büyük bir Türk medeniyeti merkezi olan şehirlerin* yerinde kum ve rüzgârdan başka bir şey yoktur.

Son zamanlarda yapılan hafriyat neticesinde Çinî Türkistanda kum altında elliden ziyade şehir harabesi bulunmuştur.

Orta Asyanın eskiden mümbit arazisinin kum çölü haline gelmesi yukarda izah edilmiş iki hâdisenin mevlûdudur: Orta Asyanın tedricî kuruması, kumların istilâsı.

Suların azalması, ırmak, çay ve göllerin kuruması neticesinde eskiden mümbit sahalar çorak step haline gelmiştir. Mukim ahali oturduğu yerleri, köyleri, kasabaları bırakıp başka vatan aramağa, yahut göçebeliği ihtiyar etmeğe mecbur olmuştur. Metruk yahut tahrip edilmiş şehirlerin bulunduğu sahaları tedricî surette kumlar istilâ etmiştir. Yeşil tarlalar step olmuş, stepler kum sahrası olmuştur. Onun için Orta Asya türklerinin eski medeniyetleri nerede? sualine: kumlar altında, diye cevap vermek doğru olur.[1]

[1] Eski Türk şehirleri hakkında eserler:

Aurel Stein, "Sandburied ruins of Khotan„ London 1903.
W. Barthold, «Otçet o poezdke v sredniyü Aziyü» S. Petersburg 1897.
P. K. Kozloff, Trudı ekspeditsii imp. ros. geog. obşçstva soverşennoy v 1899 - 1901.
R. Pumpelly, Exploration in Turkestan...Expedition of 1903 Washington 1905.

Bu kum ve harabeler altındaki eski türk medeniyetleri son zamanlara kadar ne Türklerin kendilerine ve ne de Avrupanın ilim âlemine malûm idi. Ancak son 50-60 yıl zarfında Orta Asyada yapılan hafriyat sayesindedir ki Türklerin eski medeniyetleri ve bu medeniyetlerin yüksekliği hakkında bir fikir hâsıl etmek mümkün oldu. Türk ırkının mazisi hakkında Avrupa müsteşrik âlimlerinin fikirleri değişti.

TÜRK IRKI TARİHİ ORTA ASYANIN COĞRAFÎ ŞERAİTİ NETİCESİDİR

Orta Asyanın tedricî kuruması türk ırkının tarihî mukadderatı için mühim birkaç netice tevlidetti:

1 — Türk ırkının bir kısmını göçebe hayatla yaşamağa mecbur etti. Göçebelik türk tarihinde iklim tahavvülü neticesi bir zaruret olmuştur. Müsait coğrafî, iklimî şartlar içinde yaşıyan Türkler hiçbir zaman göçebe hayata meyil göstermemişlerdir.

2 — Türk vatanlarının bir kısmının step haline gelmesi, türk ırkının, hayatî, iktısadî menfaatleri birbirinden farklı, mütezat iki zümreye bölünmesini mucip oldu.

3 — Steplerde hayat şeraitinin ağırlığı, göçebe Türklerin coğrafî sahanın şartlarına makûsen mütenasip bir surette daima çoğalmaları, göçebe Türklerde garba, cenuba muhaceret ihtiyacını, yeni vatan aramak meylini doğurdu.

4 — Muhacereti muvaffakıyetle yapabilmek için teşkilât lüzumu anlaşıldı. Bundan Türklerde askerlik ve inzıbat ruhu doğdu. inzıbat itiyadı Türkleri devletci bir millet yaptı.

5 — Askerlik, askerî teşkilât sayesinde Türk muhaceretleri fütuhat şeklini aldı.

6 — Fütuhat yapmak için garba, cenuba doğru yürüyen step Türkleri ilk önce yol üzerindeki mümbit Türk ülkelerini tahtı itaate aldılar, onları da fütuhata iştirake mecbur ettiler. Çünkü fütuhatın muvaffakıyetle neticelenmesi için mütemeddin Türklerin teknik ve malûmatlarından da istifade lüzumunu anlıyorlardı.

7 — Bu suretle mümbit türk medeniyeti yuvaları daimî surette şimalden, steplerden gelen türk dalgalarının darbelerine maruz kaldılar.

Türk muhaceretlerinin bütün esbabını iyice kavramak için Orta Asyanın tedricî kurumasından, rüzgârların şiddetinden, mümbit sahaları kumlar istilâ etmesinden başka, Orta Asya ikliminin diğer şeraitini de göz önünde tutmak lâzımdır. Orta Asya ikliminin mühim bir vasfı da iklimin sertliğidir. Yani mevsimlerin derecei harareti arasındaki büyük farklardır. Orta Asyanın yazları fevkalâde sıcaktır. Vasatî hararet fevkassıfır 35 dir (Sudan hararetine müsavidir). Bazan bu hararetin 65-70 e çıktığı görülür. Kış ise fevkalâde soğuktur. Soğukluk Norveç ülkesinin vasatî bürudetidir. Tahtessıfır 30 ile 35 arasındadır. Orta Asyada yağmur nadiren görülen bir hâdisedir. Orta Asyanın bazı aksamında senelerce yağmur yağmaz. Yaz gayet kurudur. Kışın stepler kalın bir kar tabakası altında kalır. Göçebe Türkler bu kışları yeraltındaki evlerinde geçirirler; ev haricinde binlerce kilometre uzanan kalın kar tabakası, şiddetle esen soğuk rüzgar ve onun hazin feryadından başka hiçbirşey yoktur. Ancak arasıra bu rüzgâr sesine uzaktaki kurtların uluması karışır. Göçebe Türkler bu hazin inlerinde kışı geçirmek için yazın mukim zümrelere sattıkları koyun ve atlar

mukabilinde kâfi erzak alabildiler ise ne âlâ! O zaman bu inler de onlara bir saadet yuvası gibi görünür. Fakat, eğer bir sari illet neticesinde yahut kışın soğukluğu yüzünden hayvanları ölüp cenuptaki zümrelerle erzaka mubadele için göçebe Türkler hayvanlardan da mahrum kaldılarsa, yahut cenupta kıtlık olup mukim zümreler göçebelere zahire satmak istemedilerse, göçebe Türkler kar altındaki soğuk inlerde yiyecekten de mahrum kalırlardı. Göçebe Türklerin ağır hayat şeraiti bundan ibaretti. Türklerde muhaceret ve fütuhat cereyanlarını tevlit eden bu şerait olmuştur. Bu gibi ağır şerait içinde yaşıyan Türkler için cenubun sulu, sıcak, mümbit kıt'alarına gidip yeni bir vatan aramak, orada yerleşmek arzusu çok defa mukaddes bir millî ideal şeklini almıştır. Her devirde Türklerin cenuba, garba doğru yürümek temayülü ibraz etmelerinin derin esrarını bu şeraitte aramak lâzımdır. Türklerin tâ kablettarih devirlerden on altıncı asra kadar süren, Çine, Hindistana, İrana, Mesopotamyaya, Anadoluya, Avrupaya muhaceretlerinin en mühim âmili Asyanın kuruması ve bunun neticesinde bir kısım Türkler için iktısadî hayatın ağırlaşması olmuştur, Türk muhaceret ve fütuhatları iklimî tahavvüller neticesinde hâsıl olan iktısadî zaruretten doğmuştur. Bu muhaceretler sayesindedirki Türkler garpte, cenupta büyük kıt'alar zaptettiler, orada nizam, inzıbat, asayiş ve emniyet tesis ettiler. Bu suretle mütemeddin devletler vücude getirdiler[1].

[1] İklim ile milletlerin tarihi arasındaki münasebete dair eserlerden mühimleri:
E. Huntington, Civilisation and Climate
New Haven 1915.

— 2 —

TÜRK MEDENİYETİ MERKEZLERİ

Bereket versin, Türk vatanlarının bütün aksamı step ve kumlardan ibaret değildir. Orta Asyada bugüne kadar kurumamış büyük nehirler vardır. Bu nehirlerin etrafındaki Türkler türlü isimler altında yüksek medeniyetler kurmuşlardır. Oturma hayat mümkün olan mümbit sahalar cümlesinden Şimalî Moğolistandaki Selenga-Orkhon havalisini, Balkaş ile Issik-Kül arasındaki Yedi su mıntakası ismini taşıyan İli nehri havalisini, Çinî Türkistandaki Tarım nehri vadisini, garbî Türkistandaki Çu, İnci (Sirderya) ve Öküz (Amuderya) nehirleri havalisini zikretmek lâzımdır. Bu sahaların herbirinde muayyen bir devirde Türkler yüksek medeniyetler tesis etmişlerdir. Tâ milâttan evvelki asırlarda Orkhon havalisi Türk leri medeniyetçe çok yükselmişlerdi.

BÜYÜK TÜRK DEVLETLERİ

Hyung-nu ismi ile malûm şarkî Hunların medeniyeti o devir için yüksek medeniyet sayılmalıdır. Şarkî Hunlar Moğolistandan Idil havzasına kadar uzanan büyük

F. Ratzel, Anthropogêographie s. 73-368.
E. Semple, Influence of géographical environnement London. New-Yozk. 1911. s. 473-515.
E. Reclus, L'Homme et la Terre. Paris Vidal de la Blache Les conditions géographigues et les Faits sociaux.
Sven Hedin, Through Asia London 1893.
Göçebeliğin sebepleri hakkında eserler:
E. Brückner, Klimaschwankungen und Völkerwanderungen. Almanach der Keiser. Akad. D.W. Wien 1912
Türk kavmlerinin muhaceretlerine dair eserler:
J. Klaproth "Rechereches sur la migration des peuples„ Paris 1824.
Uyfalvy, «L' Emigration des peuples» Paris 1825.

ve muntazam bir devlet tesis etmişlerdi. Bu ülkede asayiş ve inzıbat hüküm sürüyordu. Hunların mükemmel kanunları vardı, mahkeme ve hapishaneleri vardı. Devlet muhtelif büyüklükte idarî sahalara bölünmüştü.

Hunların türlü mahiyette umumî halk içtimaları olurdu. Hun devleti kuvvetli bir askerî teşkilâta malikti. Bütün Hun halkı askerî inzıbata tâbi idi. Her Türk bir asker idi.

Bu devirde Türkler ziraate de ehemmiyet verirlerdi. Her Türk bir arazi parçasına malikti. Hunlarda madencilik san'ati de ilerlemişti. Hunlar madenden her türlü alet ve eşya imal etmesini bilirlerdi.

Milâttan sonraki devirlerde de, Orkhon, Selenga havalisi merkezi olmak üzre kuvvetli türk devletleri kurulmuştu. Bu devrin Türklerine Çinliler «Tukyu» [1] ismini veriyorlar. Milâttan sonra teessüs etmiş büyük türk devletlerinden biri, Altay türklerli tarafından kurulmuş başında *Bumın* ve *İstemi* Han bulunan devlettir.

Bu devlet iki kısımdan ibaret idi. Şarkî kısmında *Bumın Han* ahfadı hâkim idi, garbî kısmında [bugünkü garbî Türkistanda] İstemi Han ve ahfadı hüküm sürüyordu.

İstemi Han devrinde (562-576) garbî Tukyu devleti dünyanın en kuvvetli devletlerinden biri idi. Türk İmparatoru İstemi Han, zamanının bütün büyük hükümdarları ile siyasî münasebetlerde bulunuyordu. Bizans ve İran hükümdarlarına sefirler gönderir, onlardan sefaretler kabul ederdi.

[1] Tukyu «Türk» kelimesinin Çince tellâffuzudur.

İranın Sasanyan sülâlesi hükümdarlarından Hüsrev Nuşirevan (m. sonra 531-570) İstemi Han kızile evlenmeği bir şeref addetmişti.

Türk hükümdarı İran ve Bizans imparatorlarına yazdığı mektupları ve sefirlerin itimatnamelerini türk dilinde ve türk yazısı ile yazardı.

İstemi Han devrinde Türkler arasında maden san'ati fevkalâde ilerlemişti. Türkler altından, gümüşten ve başka madenlerden her türlü alet ve eşya yaparlar, bunları diğer milletlere satarlardı. 569 da İstemi Han payitahtına gönderilmiş bir Bizans sefiri, Zemarque, *Türkiyede* gördüğü altından yapılmış eşyanın güzellik noktai nazarından İstanbulda yapılan maden mamulâtından kat'iyyen dun olmadığını itiraf ediyor. Rum sefiri, İstemi Hanın müteaddit saraylarında gördüğü altın eşyanın mebzullüğünden bahsediyor. Türk imparatorunun sarayında tavus şeklinde yapılmış ayaklar üzerine oturtulmuş altın tahtlar, altın sütunlar, altın masalar, sandalyeler, ve pek çok altından mamul ev eşyası gördüğünü hayretle hikâye ediyor. Türklerin bir kısmının maden mamulâtı yapmak ve satmakla meşgul olduğunu söylüyor.

Bumın ve İstemi Hanlar tarafından tesis edilmiş bu devlet yedinci asrın ortalarına doğru sukut etti. Fakat yedinci asır nihayetlerine doğru merkezi gene *Orhon* ve havalisi olmak üzre yeni bir *Türk devleti* teessüs etti. Bu devirde Türkler siyasetçe yeniden yükseldikleri gibi medeniyetçe de ilerlediler. Bu devir Türkleri birçok kitabeler taşıyan abideler bırakmışlardır.

ESKİ TÜRK DİLİNDE KİTABELER

Orhon abideleri ismile malûm abideler bu devirde, (sekizinci asırda) Orhon havalisinde yaşıyan Türklerden kalmış eserlerdir.

Orhon kitabelerinden ve Çin vakayinamelerinden bu devirde Türklerin yüksek bir medeniyet seviyesine erişmiş oldukları anlaşılıyor.

Orhon kitabelerinden bu devirde Türklerin gayet koyu millî şuur sahibi bir millet olduklarını, bütün Türkleri birleştirmek rehberlerin yüksek gayesi olduğunu, Türklerin kendilerine mahsus kanunları mevcut olduğunu, devlet memurlarının türlü sınıflara bölünmüş olduğunu, Türk devletinin Moğolistanın şarkındaki Kadırkan (Hingan) dağlarından Aral gölüne, Sibiriyadan Demirkapıya (Efganistana) kadar uzandığını öğreniyoruz.

Orkhon kitabelerinde kullanılan lisan saf türkçedir. Yazısı türk yazısıdır. Halbuki o devirde bugünkü mütemeddin Avrupa kavımlerinden hiçbiri ne böyle inkişaf etmiş lisana, ne de millî şuura malikti.

ÇİNÎ TÜRKİSTANDA TÜRK MEDENİYETİ

ÇinîTürkistan türkleri de tâ islâmiyetten evvelki devirlerde medeniyette çok ilerlemiş bir zümre teşkil ediyorlardı. Çinî Türkistan şehirlerle dolu idi. Ziraat ve san'atle uğraşan bu Türkler san'at ve hirfetlerde çok terakki etmişlerdi. Çinî Türkistan Türklerinin kendilerine mahsus yazıları, inkişaf etmiş edebiyatları da vardı. Son zamanlarda ingiliz, rus, fransız, bilhassa alman âlimleri tarafından yapılmış hafriyat neticesinde Çinî Türkistan türkleri lehçesind eislâmiyetten evvel gayet zengin bir edebiyat yaradılmış olduğu ispat olunmuştur. Eski şehirlerin harabeleri, mabet enkazı arasında bulunan yazma eserler bugün Rusya

Fransa ve Almanyanın kütüphane ve müzelerinde saklanmaktadır. Bilhassa Berlin şehrinin etnoğrafi müzesindeki Uygur eserleri birkaç dolap dolduracak kadar çoktur. Bu eserlerin bugün bir kısmı tamamen okunup almanca tercümelerile beraber neşrolunmuştur. Büyük bir kısmı daha okunmamıştır. Uygur (Çinî Türkistanda islâmiyetten evvelki devirlerde yaşamış Türklere bu isim verilmektedir) edebiyatının bütün bulunmuş eserleri okunup neşrolunduğu zaman bu edebiyatın ehemmiyet ve kıymeti daha iyi anlaşılacaktır. Eski Uygur mabet harabelerinde bulunmuş eşya arasında yazma eserlerden başka birçok nakışlı duvar tezyinatı gibi san'at eserleri de bulunmuştur.

İslâmiyetten evvelki devirlerde Çinî Türkistanın gayet kesif bir medeniyet ocağı olduğunu Çin müverrihlerinin eserlerinden de anlamak mümkündür. Yedinci asırın başlarında Çinî Türkistanda seyahat etmiş olan Çinli *Hyuven - Thsang* ın bu ülke Türkleri hakkında verdiği malûmat bu devirde Çinî Türkistanda Türklerin medeniyetçe çok yükselmiş olduklarını gösteriyor [1]. X uncu asır nihayetlerine doğru (981 de) Çinî Türkistanın daha islâmiyeti kabul etmemiş Türklerinin merkezi olan Bişbalık şehrindeki Arslan Han sarayını ziyaret etmiş olan bir Çin sefiri Uang-Yen-Ti bu devirde Bişbalık havalisinde beş yüz kadar mabet bulunduğundan, Bişbalıkta bu mabetler yanında kütüphane bulunduğundan, şehirlerde evlerin birkaç katlı olduğundan, Çinî Türkistan ahali-

[1] Edouard Chavannes, Documents sur ler Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux, St. Petersbourg 1903.

Stanislas Julien, Memoires sur les contrées occidentales etc. Voyages des Pélerins bouddhistes. Paris 1853

sinin ziraat ve türlü san'atlarda fevkalâde mahir olduğundan bahsediyor [1].

Çinî Türkistanda şehir harabelerinde bulunmuş Uygur edebiyatı bunu teyit etmektedir.

Çinî Türkistanda islâmiyet intişarından sonra da medenî devirler görüldü. Karahaniler sülâlesi devri Türkistanın medeniytçe parlak devirlerinden biridir. Bu devirde de Çinî Türkistanda halis bir Türk dilinde yüksek bir edebiyat yaratılmıştı. Cengiz fütuhatı ve ondan sonraki Çinî Türkistan ahalisinin başına gelen felâketler neticesinde büyük bir kısmı kaybolmuş olan bu edebiyatın güzel bir nümunesi (Kutadgu Bilig) dir.

1069 da Yusuf Has Hacip tarafından yazılmış bu büyük bir cilt teşkil eden eser her cihetten dikkate değer bu abide, Türklerin iftihar edebileceği bir eserdir. Kutadgu Bilig bize II inci asırda Türk harsinin seviyesini, Türklerin ahlâkî hukukî, felsefî telâkkilerini gösteriyor.

Kutadgu Bilig saf türkçe bir lisanda yazılmıştır. İslâm devri eseri olmasına rağmen bütün eserde kullanılan arapça ve acemce kelimelerin adedi yüz kadardır.

Çinî Türkistan türkleri tâ on birinci asırda yüksek mevzular üzerinde öz türkçe sözlerle fikir ifade edebilirlerdi. Türk dili tâ o devirde işlenmiş mükemmel bir edebî dil şeklini almıştır.

Kutadgu Bilig Acemlerin Şahnamesi ile muasırdır. Aralarında 30—35 yıl kadar zaman farkı vardır. *Şahname Kutadgu Bilig*ten evvel yazılmıştır.

[1] W. Schott, "Zu Uiguren Frage„ II Abteilung sahife 27-56 Berlin 1375.
J. V. Klaproth, Abhandlung über die Sprache und Schrift der Uiguren. Sahife 23-28. Berlin 1812.

Kutadgu Bilig te kullanılan türkçe söz köklerinin adedi Şahnamedeki acemce söz sayısından fazladır.

GARBÎ TÜRKİSTANDA TÜRK MEDENİYETİ

Keza Arapların "Maveraünnehir„ dedikleri Sirderya (İnci) ile Amuderya (Öküz) arasındaki sahada da birkaç defa türk medeniyeti yükselmiştir. Tâ İskenderi Kebirin Türkistana hücumu devrinde burada büyük şehirler mevcut olduğu sabittir. Meselâ: Semerkant şehri tâ o devirde (milâttan ev. 330 dada) da mevcut idi.

Bu havaliyi Araplar istilâ ettiği devirde [sekizinci asır başında] Buhara, Samarkant Hanlıkları gayet müreffeh medenî ülkeler idi.

Buhara Hanlığının o devirdeki payitahtı olan Baykent şehrini Araplar müteaddit defalar yağma etmişlerdir, ve her defasında yüzlerce deve yükü mebzul altın eşya götürmüşlerdir.

Garbî Türkistanın *Harezmşah*lar devri de Türkistanın bir medenî inkişaf devridir. Arap müverrihlerinin rivayetine göre bu devirde Türkistan şehirleri medrese ve kütüphanelerle dolu idi. Yalnız *Merv* şehrinde beş yüz kadar kütüphane mevcut olduğu mervidir. Timur torunlarının hakimiyeti devri garbî Türkistanın en parlak devridir. Bu devirde Türkistanın bütün şehirlerinde muhteşem binalar inşa edildi. Yüzlerce saray gibi muazzam medreseler, camiler, köprüler, hanlar yapıldı. Bu devirde Samarkant dünyanın en büyük ilim merkezlerinden biri idi. Türkistanın müteaddit büyük medreselerinde dinî ilimlerden başka, dünyevî ilimler de tedris olunurdu. Medreseler birer darülfünun mahiyetini haiz idi. Türkistan medreselerinde bütün ilimlerde yüksek salâhiyet sehipleri zuhûr etmişti.

Bilhassa riyaziyat ve heyet ilmi çok ilerlemişti. Samarkantta *Timur* un hafidi *Ulug Bek* büyük bir rasatane inşa ettirmişti. Bu rasatane o devrin en mükemmel rasatanesi idi. Zamanının en büyük heyetşinaslarından sayılan *Ulug Bek* birçok diğer âlimlerile beraber bu rasatanede yaptığı heyete ait rasadî muşahedelerini "*Zayçei Ulug Bek*„ ismile malûm eserde tesbit etmiştir. Bu zayçe uzun müddet Avrupa âlimleri arasında dahi itimat edilir bir mehaz sayılmıştır[1].

Türkün pek çok diğer medeniyet asarı gibi bu rasatane de son zamanlara kadar kum altında kalmıştı. Türkistan Türkleri arasında medeniyet yerine tarikat kaim olduktan, rasatane ve kütüphaneler yerini tekkeler tuttuktan sonra, bu rasatanenin yeri bile unutulmuştu. Bundan 22 yıl önce 1908 de rus atikiyatcılarından *W. L. Viatkin* rasatanenin mahallini keşfetti. Büyük masraflarla hafriyat yaptırarak dört buçuk asır kadar kum altında kalmış olan bu muazzam binayı meydana çıkardı. Rasatanenin ilmî müşahedeler yapmağa hizmet eden merdiven şeklinde mermerden yapılmış, rakam ve harflerle müzeyyen muazzam duvarları, her görenin hayretini mucip olmaktadır.

Bu rasataneyi ziyaret eden bütün şuurlu Türkler her cihetten türk dehası mahsulü olan bu muzzam ilim abidesini gördüğü zaman derin bir türklük gururu hissediyorlar. Taassup ve cehalet kurbanı olmadığı zaman Türkün neler

[1] Ulug Beyin bu eseri tâ yedinci asır ortalarında, 1665 te, İngliz âlimlerinden Dr. Thomas Hyde tarafından tercüme edilip neşrolunmuştur; Yüz yıl sonra 1767 de yeniden bastırılmıştır. Sonraları M. Sedillot tarafından Fransızcaya tercüme olunmuştur.

yapabileceğine bu rasatane parlak bir delildir. Türkistanın medeniyet asarı bu rasataneye münhasır değildir. Türkistanın bütün büyük şehirlerinde, bilhassa Samarkant ile Buharada pek çok başka muazzam binalar da vardır.

Timurîler devrinde Türkistanda bir türk tarzı mimarîsi vücude gelmiştir. Bu tarzı mimarî dünyanın meşhur klâsik mimarlık sistemlerinden biri sayılır. Bugüne kadar Türkistanın medrese, cami, ve türbelerine takliden binalar yapılmaktadır. Leningrat şehrinin meşhur büyük camii *Timurî* ler tarzı mimarîsine takliden yapılmıştır [1].

Bu devirde Türkistanda nefîs san'atlerin bütün diğer şubeleri de çok inkişaf etmiştir. Türkistan küçük mikyasta resim yapan birçok ressam çıkarmıştır. *Avrupada yanlış olarak "Mignature persane" ismile malûm bu resimlerin ressamları*nın çoğu asılları itibarile *Türkler idi.*

Timurîler devrinde edebiyat da inkişafın son noktasına varmıştı. *Çağatay edebiyatı* ismile malûm bu edebiyat dünyanın en münkeşif edebiyatlarından biridir. Asya türklerinin en büyük edip ve şairi *Mir Ali Şir Nevaî* de bu devirde yaşamıştır, eserlerini bu devirde yazmıştır, Mir Ali Şir Nevaî ve onun izinden giden yazıcıların eserleri sayesinde garbî Türkistan lehçesinde işlenmiş bir edebî dil yaratılmıştır.

Bu izahattan görüyoruz ki Türkistanın mümbit sahalarında birçok defalar türlü devirlerde türlü isimler altında Türkler tarafından medeniyetler tesis edilmiştir.

[1] N. I. Weselowski Nadgrobnı pamyatnik Timura V Samarkande.
E.T. Smirnoff,« Drevnosti v okrestnostiah Taşkenta.
W. Barthold, Ulug Bek i yego Vremya

Burada mühim bir sual varidi hatır oluyor. Niçin türk medeniyetleri fasılasız inkişaf etmemiştir? Niçin, meselâ, garbî Türkistanda İstemi devrinden sonra Samanîler devrine kadar Harezmşahlar devrinden sonra Timurîler devrine kadar geçen devirlerde türk medeniyeti inhisafa uğramıştır? Parlak devirler arasında niçin fasılalar olmuştur? Bunun sebebini anlamaksızın türk tarihi anlaşılmaz.

Yukardaki izahlardan anlaşıldı ki türk vatanları birbirinden bariz bir surette ayrılan iki sahaya bölünür:

Kurak çöller, [stepler].

Mümbit vadiler.

Birinci sahada yaşamağa mecbur olan Türkler göçebe Türklerdir. Bunlar daima mümbit sahalara hicret ihtiyacı hissetmişlerdir. Şeraitin müsait olması yüzünden göçebe Türklerin medeniyeti göçebelikle telifi kabil olan bir seviyeden yükselmemişlerdir. Mümbit vadilerde oturan Türkler, nerede yüz sene kadar sulh ve asayiş içinde yaşayabildiler ise orada bir medeniyet kurmuşlardır. Fakat mukim Türkler nadiren 100-200 sene rahat oturabilmişlerdir. Yukarda izah edildiği üzere, şimalden garba, cenuba müteşekkil bir asker kütlesi halinde yürüyen göçebe Türkler mümbit saha Türkleri arazisinden geçtikleri zaman mukim Türkleri de İrana, Hinde, Avrupaya doğru sürüklemişlerdir. Medenî Türkleri bu muhaceret ve fütuhat hareketlerine iltihak etmeğe mecbur etmişlerdir. Çünkü göçebe Türkler büyük fütuhatları muvaffakıyetle neticelendirmek için mukim medenî Türklerin san'atlarına, bilgilerine muhtaç idiler. Medenî Türkler için iki türlü hattı hareket mutasavver idi. Ya göçebe Türklere arzı itaat etmek yahut göçebe

kardeşleri şimale püskürtmek. Mümkün olduğu zaman medenî Türkler bu son hattı hareketi takip etmişlerdir. Fakat bu her zaman mümkün olmıyordu. Şimalden gelen kuvvetli dalgalar medenî Türkleri tav'an yahut kerhen kendilerine itaata mecbur ediyorlardı. Mukim Türklerin göçebe Türklere tâbi olması, harp neticesinde olsun, sulhî surette olsun ayni neticeleri tevlit ediyordu: *bir sahada türk medeniyetinin ya büsbüün sönmesi yahut memedeniyet seviyesinin inmesi.*

Göçebe Türkler de medenî sahada yerleştilermi, derhal kendileri yeniden bir medeniyet yaratmağa başlamışlardır.

Orta Asyada bütün Türk tarihi bu iki türlü Türk zümresinin mücadelesinden ibaret olmuştur, dersek mubalâğa olmıyacaktır.

Türklerin bir kısmı medeniyet yaratmıştır, ikinci bir kısmı hayatî zaruret icabatı neticesinde bu medeniyeti yıkmağa mecbur olmuştur. Türk tarihi bunu ispat edecek misallerle doludur (Tukyu Türkleri medeniyetini şimalden gelen Uygurlar yıkmıştır. Çinî Türkistandaki Uygur medeniyetini Cengizkumandası altında gelen şimal Türkleri tahrip etmiştir. Timurîler devri medeniyetinin sönmesine şimalden gelen Özbekler istilâsı sebep olmuştur.

Türk medeniyetinin mutat olduğu üzere normal bir surette fasılasız inkişaf edememesinin sebebi türk ırkının iki zümreye bölünmüş olmasıdır. Bu da eski Türk vatanlarının iklimî şartlarının bir neticesidir. Buna rağmen Türkler ağır şartlar içinde de birkaç defa asıl vatanlarında, Orta Asyada da yüksek medeniyetler yaratmışlardır. Çünkü medeniyet yaratmak Türkün cibilliyetinde mündemiç bir ihtiyaçtır.

TÜRKLERDE YAZI

Yazı değişmesi milletler için bir medenî ve tarihî istihale mebdeini ifade eder. Yazı kablettarih devirlerde Türkler tarafından icat edilip dünyaya yayılmış olduğu tahmin olunmaktadır. Her halde Dicle, Fırat havzasına yazıyı getiren *Sumer*ler olmuştur.

Türkler Asyada bundan sonra da türlü devirlerde türlü yazı usulleri icat etmişlerdir. Tarihen malûm türk dehası mahsulü olan yazı *Orhon — Yenisey* yazıları adı ile malûmdur.

Bu yazı Yenisey ve Orkhon nehirleri havalisinde bulunmuş eski türk kitabelerinin yazısıdır. Bu eski türk yazısı otuz sekiz alâmetten ibarettir. Bunlardan dördü sesli (sait) harflerdir. Kalan otuz dördü bir yahut iki sesi birden ifade eden samit harflerdir. Bu ses ifade eden alâmetlerden (harflerden) başka sözleri birbirinden ayırmak için kullanılan iki noktadan ibaret bir nevi durak alâmeti vaı dır.

Bu Türk alfabesinin menşei hakkında türlü fikirler söylenmiştir. Bazı harflerin başka alfabelerden alınmış olduğu fikri de ileri sürülmüştür [1]. Bugüne kadar bu alfabenin başka yazılardan alınmış olduğu ispat olunmamıştır. Bu yazıları okumak usulünü keşfeden *Wilhelm Thomsen* türk harflerinin menşei hakkında türlü fikirler serdettikten, bazı harflerin başka alfabelerden alınmış olması ihtimalini de söyledikten sonra kalan harflerin menşei hakkındaki mütalealarını şu suretle hulâsa ediyor:

“Bütün bu fikirler delilden mahrum birer tahmin ve nazariyelerden ibarettir. Bütün bu fikirleri söyledikten sonra bu harfleri (Orhon

[1] Donner, Sur l'origine de l'alhpabet turc

yazısı harflerini) örneği olmıyan, yeni yaradılmış şekiller gibi telâkki etmeliyiz„ [1].

Bu suretle Orhon yazıları harflerinin bir kısmının müstakil icat mahsulü olduğu tasdik edilmiş oluyor. Bazı harf şekillerinin diğer milletlerden alınmış olması ihtimali vardır.

Fakat ekserî harflerin istiare mahsulü olmayıp ayni deha mahsulü olduğunu gösteren cihetleri de zikretmek lâzımdır:

Bu harfler tetkik edildiği zaman, bunların hepsinin üç unsurdan terekküp ettiğini görüyoruz: 1) bir doğru hat, 2) Yay şeklinde bir iğri hat, 3) nokta. Harflerin çoğu doğru hatlardan ibarettir. Harfler türlü yazılardan istiare suretile yapılmış olsa idi harf unsurlarında bu vahdet görünmezdi.

Orhon yazılarile kurganlarda bulunmuş bazı eşya üzerindeki alâmetler arasında göze çarpar müşabehetler vardır.

Orhon yazılarındaki alâmetlerin bazılarının bugüne kadar türk kabilelerinde damga şeklinde kullanılması da bir dereceye kadar bunların türk mahsulü olduğuna delil olabilir. Çünkü Türklerde damga kullanmak pek eskidir [2].

[1] W. Thomsen "İnscriptions de l'Orkhon déchiffreés„ p. 51

Yenisey - Orkhon Yazıları hakkında mühim eserler: Wilhelm Thomsen, "Inscriptions de l'Orkhon déchiffrêes„ W. Rodloff P. Melioranski, Drevne Türkskiye Pamiatniki v Koşo-Tsaydame. İ. R Aspelin, "Inscrıptions de l'Yenisei... Donner, L: - Origine de l'alphabet turc. Helsingfors. W. Thomsen op. cıt.

[2] N. Malitski "O svyazi Türkskikh tamg s Orkhonskimi pismenami„.

Türkistan atikiyat derneği zabıtnameleri 1897 - 8 s. s. 34 - 7.

ESKİ TÜRK HARFLERİNİN ŞEKİLLERİ

SÂİTLER:

𐰀 = a ve e

𐰃 = ı ve i

𐰆 = o ve u

𐰇 = ö ve ü

SÂMİTLER:

𐰴 = k (ق)

𐰶 = k (ق) ı dan evvel ve sonra

𐰸 = k (ق) o u dan evvel ve sonra

𐰚 = k (ك)

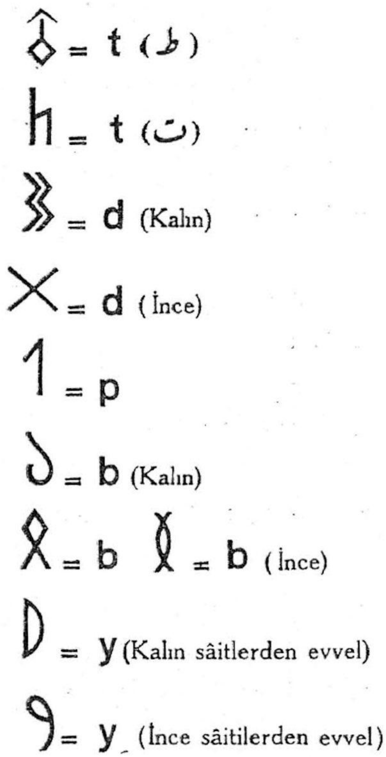
𐰜 = k ö ve ü den evvel ve sonra

𐰍 = g (غ)

𐰏 = g (گ)

ESKİ TÜRK HARFLERİNİN ŞEKİLLERİ

(Mabait)

ESKİ TÜRK HARFLERİNİN ŞEKİLLERİ

(Mabait)

𐰃 = i (Sâitlerden sonra)

𐰭 = ng

𐰣 = n (Kalın sâitlerden evvel ve sonra)

𐰤 = n (İnce sâitlerden evvel ve sonra)

𐰢 = m

𐰺 = r (Kalın sâitlerden evvel ve sonra)

𐰼 = r (İnce sâitlerden evvel ve sonra)

𐰞 = L (Kalın sâitlerle)

𐰠 = L (İnce sâitlerle)

𐰲 = ç

ESKİ TÜRK HARFLERİNİN ŞEKİLLERİ

(Mabait)

𐰱 = iç

𐰽 = s (Kalın sâitlerle)

𐰾 = s (İnce sâitlerle)

𐱁 = ş

𐰔 = z

𐰦 = nd

𐰨 = nç

𐰡 = Ld (Lt)

: Bu iki nokta bir ses ifade etmeyip, ancak kelimeleri biribirinden ayırmak için kullanılır.

YAZI ŞEKLİ:

Sağdan sola

(Tanrı Türkü yaşatsın)

VII inci asırdan sonra tarihî sebepler neticesinde Türkler arasında başka bir yazı usulü intişar etti: *Uygur yazısı.* Uygur yazısı türk mahsulü değildir. Bu yazı tâ V inci asırda Çinî Türkistana Suryeden getirilmiştir. Bu yazıyı Türkler arasında neşreden hıristiyan misyonerler olmuştur. *Uygur yazısı* bir vakit Suryede müstamel yazının türk diline uydurulmuş şeklidir.

Çinî Türkistan medenî yükselme devrinde Türkler bu yazıyı istimal ederlerdi. Çinî Türkistanda bulunmuş islâmiyetten evvelki devre ait Uygurca eserler ve islâmiyet devrinde yazılmış *Kutadgu Bilig*gibi kitaplar bu yazı ile yazılmıştır.

İslâmiyetin intişarile, Türkler arasında, X uncu asırdan itibaren, arap harfleri yayılmağa başladı.

Fakat arap harflerinin intişarı uygur harflerinin istimalini durdurmadı. Muhtelif Türk zümreleri arasında uygur harflerinin istimali XIV üncü asrın sonlarına kadar devam etti [1].

1928 e kadar bütün Türkler arasında kullanı-

[1] İslâmiyetten evvelki uygur edebiyatına dair eserler.

W. Radloff, Çinî Türkistanda bulunmuş türkçe yazılardan "Huastuanift„ ismindeki duayı okudu ve tercüme etti.

A.Von Le Coq, İslâmiyetten evvelki türk yazılarının bazılarını aşağıdaki isimlerle neşretti:

A. Von Le Coq, "Ein christliches und ein manichaïsches Manuscriptfragment in türkischer Sprache aus Turfan„. Sitz, K. P. akad. wissen. 1909. S. 1206.

A. Von Le Coq, "Türkische manichaica aus Chotscho. I. abh. K. P. akad. wissen, Berlin 1911.

W. F.K. Müller, "Uygurica„ ismile Çinî Türkistanda bulunmuş yazıların birçoğunu almanca tercümesile beraber neşretti. Uigurica. I-V,

W. Bang ve, A. Von Gabain, Türkische Turfan texte I. II.

lan arap harfleri türk lisanına hiç uygun olmıyan bir yazı sistemi idi. Kuvvetli saitlelerle dolu türk lisanı sait alâmetleri pek az olan bu Arap yazı sistemi içinde esir gibi idi.

Bu arap alfabesi dünyanın en muğlâk alfabelerinden biridir. Her harfin üç şekli mevcut olması, harflerin yazıda raptedilmesi bu yazıyı öğrenmeyi çok müşkülleştiren cihetler idi. Arap harflerini istimalde devam etmek Türklerin medenileşme sayruretini ağırlaştıran bir amil idi. Onun için 1928de, arap harfleri yerine, lâtin alfabesini türk diline uygun bir şekle sokmak suretile yeni bir türk alfabesi icat olundu.

ESKİ TÜRKLERİN HUKUKUNA UMUMÎ BİR NAZAR

Orta Asya türkleri, tarihî devirlerin tâ bidayetlerinde sağlam hukukî esaslara istinat eden camialar teşkil etmişlerdi. Türklerde nikâha müstenit bir aile sistemi tâ tarihten evvelki devirlerde teessüs etmişti. Nikâh, merasimle icra olunan bir mühim mukavele telâkki olunurdu. Nikâh için ana ve babanın rızası şart idi. Güveyin gelinin velilerine bir miktar mal vermesi âdet idi. Eski Türkler bu güvey tarafından verilen mala *kalıng* diyorlardı. *Kalıng* ekseriya at ve koyunlardan ibaret olurdu. Türk camialarında kadınlar kocaların vesayeti altında ezilmiş bir zümre olmaktan uzak idiler. Kadın, ailenin hukuk sahibi bir azası sayılırdı. Kocasının vefatı takdirinde kadının veraset ve çocuklar üzerinde velâyet hakkı vardı. (Orhon kitabelerine göre *Kutluk Han*ın vefatından sonra oğullarının vasisi valideleri *Bilge Hatun* olmuştur).

Türklerin hukuku medeniye esaslarından

birini ayrıca zikretmek lâzımdır. Türklerde hayatta kalan biraderlerin vefat eden biraderlerin zevcelerile evlenmesi bir içtimaî vazife telâkki olunurdu. Bu âdet zamanımıza kadar bazı türk zümreleri arasında yaşamaktadır. Türklerde mülkiyet müessesesi kablettarih devirlerde doğmuştur. Çin vekayinameleri, her *Hyung - Nu* nun kendine mahsus bir arazisi olduğunu söylüyorlar. Çin tarihleri Türklerin hayvanlara vurdukları damgalara mülkiyet alâmeti ismini veriyorlar.

Türklerde mülkiyet müessesesinden doğan mukavelevî münasebetler de pek eskiden malûm idi. Türkler mukavele mefhumunu ifade için türlü kelimeler kullanırlardı. Merasimle yapılan bir nevi vicdanî taahhüdü tazammun eden mukavelelere *and*, diyorlardı. Umumiyetle mukavelenin ismi *bıçgas* idi. Hükümdarlar arasındaki muahedeye *baçig* deniliyordu.

Hukuku amme müesseselerine gelince, eski Türklerin bu sahada münkeşif bir hukuk yaratmış olduklarını görüyoruz.

Türkler devlete *il*, hakimiyete *kut* diyorlardı. Türk telâkkisinde devlet: *gayesi asayiş ve adalet olan bir nafiz hakimiyete itaat eden müstakil ve müteşekkil bir camia demektir. İl* başında *han* bulunur. *Han* eski Türklerin telâkkisinde bir hükümdar olmaktan ziyade bir yüksek memurdur. *Han ili türe*lere uygun bir surette idare etmekle mükelleftir. Türe, sarih veyahut zımnî surette, millet tarfından kabul olunmuş hayat kaidelerinden ibarettir. Türeler üç yolla vücude gelmiş kaidelerdir: Örf şeklinde tedricen teessüs etmiş kaideler, hanların millet tarafından kabul olunmuş

*buyuruk*ları, halk içtimalarında ittihaz olunmuş *karar*lar.

Eski Türkler halka *büdün* diyorlar. Türk elinde halkın devlet idaresinde rolü vardır. Her devirde Türk camialarında muhtelif mahiyette halk içtimaları yapıldığını görüyoruz. İlin hayatındaki mühim meseleler bu *büdün* içtimalarında hallolunurdu. Silâh taşımağa muktedir olan her erkek umumî halk içtimalarına iştirak etmek hakkını haiz idi. Bu halk içtimalarına verilen *Kurultay* ismi Moğol devrinden sonra taammün etti. *Han*dan başka da devlet idaresinde ona yardım eden memurlar vardır. Bunlar *bey*lerdir. Beyler türlü sınıflara bölünmüştür.

Tukyu türkleri devrinde başlıca üç sınıf beyler görüyoruz: *Şadapit*ler, *tarhan*lar, *buyruk*lar

*Şadapit*ler devlet içinde en yüksek memurlar idi. Bunların mansıpları irsî idi. İkinci derece memurlar *tarhan*lardı. Bunlar hizmetleri sayesinde yükselmiş büyük memurlar idi. Adi memurlara umumiyetle *buyruk* diyorlardı. Memurlar işgal ettikleri mansıp ve rütbelere göre ayrıca unvanlar da taşırlardı. *Han*ın biraderine *Yabgu* derlerdi. Bir vilâyeti idare eden prenslere *şat*, umumiyetle prenslere *tegin* diyorlardı. Bu yüksek unvanlardan başka *alpaga, tutun* gibi unvanlar da vardı.

Türk devletleri kuvvetli bir disipline müstenit devletler idi.

Bu inzıbat makul ceza kanunları sayesinde temin olunurdu. Tâ *Hyung-Nu* devrinde cürümler ağır cürümler, hafif cürümler diye ikiye taksim edilmişti. Ağır suçların cezası idam idi. *Hunlar* da muhakeme usulü gayet seri idi. Hiçbir maz-

nun on günden fazla hapishanede kalmazdı. Onun için *hun* hapishanelerinde mahpus az bulunurdu. Tâ *ŞarkîHun* devrinde ceza hakkı devlete münhasır bir hak olmuştu. Türklerde çoktanberi hususî intikam usulü zail olmuştu.

Cürümlerin bu şekilde ikiye inkısamını *Tukyu* denilen Türkler devrinde de görüyoruz. Bu devirde ağır cürümlerden olarak vatana hıyanet, katil, başkasının zevcesile gayrimeşru münasebet gösterilmiştir. *Eski Kırgızlar*a ait vesikalarda ağır cürümler arasında harpte gevşeklik göstermek, elçilik vazifesini ifada kusur, salâhiyeti olmaksızın hükûmet işlerine müdahale, eşkıyalık sayılmıştır.

Bu ceza kanunlarından eski Türklerin devlet dahilinde inzıbatı temin mes'elesine büyük bir ehemmiyet atfettiklerini görüyoruz.

Türklerin hukuku düvele ait telâkkileri de çok münkeşif idi. *Hun, Tukyu* ve *Uygur* Hanları tarafından Çin, İran ve Bizans hükümdarlarına yazılmış mektuplar sayesinde Türklerin beynelmilel münasebetler hakkındaki telâkkilerini tesbit etmek mümkün olmuştur. Eski Türklerin telâkkisine göre milletler arasındaki münasebetler, muahedelere istinat eder. Muahedelere riayet bir ahlâkî borçtur, muahedeleri bozmak bir cezayi istilzam eden cürümdür. Komşu devletler arasında münasebette esas sulhtür. Harp daima bir muahedenin bozulmasından doğan hâdisedir. Devletler arasında fikir mübadelesi elçiler vasıtasile temin olunur. Elçilerin şahsiyeti masundur. Bu esas eski Türklerde *elçiye ölüm yok* vecizesile ifade olunmuşutr.

Türklerin devlet teşkilâtı kuvvetli bir merkezî hakimiyet ile halkçılık esasını telif fikrine istinat

ediyor. Handan başlayıp bir nefere kadar bütün Türklerde *türe* ye riayet gerekliği duygusu hâkim idi. Türkün Hanı emretmesini, halkı, askeri itaat etmesini bilirdi. Fakat her Türk için hayatta kılavuzluk eden *türe* idi. Türk ırkının ruhî hasletlerinden biri türeciliktir. Bu sayededir ki Türk ellerinde her zaman inzıbat ve asayiş hâkim olmuştur.

Türk ırkını cihan tarihinde devletçi idareci, inzıbatçı bir ırk olarak tanıtan, Türklerin yer yüzünün türlü kısımlarında pek çok devletler tesis edip türlü milletleri asayiş içinde idare edebilmelerini temin eden amil Türklerin bu çok sağlam hukuku amme esasları olmuştur. [1]

[1] Türk hukuku faslı için istifade edilmiş eserlerin mühimleri:

De Groot, die Hunnen der vorchrestlicher Zeit

J. Biçurin, «Sobranye svedenii o narodakh obitavşikh ve Sredney Azii v drevniye vremena» St. Petersburg 1851.

E. H. Parker, «A Thousand years of Tartars»

S. A. Julien, Documents historiqus sur les Tukioue (turcs). J. A. serie VI cit III, IV.

W. Thomsen, Inscription de l'Orkhon dé chiffreés

W. Radloff, Die Denkmäler von Koscho-Zaidam .Iste Lieferung St. Petersburg 1843

W.Radloff, Kudatku-Bilik des Jusuf Chass-Hadschil aus Balasagun St. Petersburg 1891

H. Vambery, «Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen»

H. Vambery, «Die primitive Cultur des Turko-Tatarischen Volkes»

V. V. Barthold, «Die historishe Bedeutung der alttürkischen Inschriften.

D.Samokvasoff, «Sbornik obiçnago prava Sibirskikh inorotsef»

ESKİ TÜRK-LERİN DİNİ

Din, içtimaî bir müessesedir. Her içtimaî müessese gibi din de ait olduğu kavmin fikrî ve medenî tekâmüllerile hemahenk olarak inkişaf etmiştir. Demek ki bir kavmin geçirdiği dinî safhaları araştırmak suretile o kavmin medeniyetteki kıdemini, içtimaî tekâmülünün merhalelerini az çok takdir etmek imkânı vardır. Şu halde bir kavmin, haricî tesirden azade olarak, tabiî bir cereyanla geçirdiği dinî safhaların mütekâmil şekilleri ne kadar eski ise, o kavmin medeniyeti, içtimaî tekâmülü de o nisbette kadîm demektir.

Yaşadıkları dinî devirler bu noktai nazardan tetkik edildiği zaman Türklerin en iptidaî şekillerden mütekâmil safhalara yükseldikleri tarihin, eski milletlerin hepsinden kıdemli olduğu tebeyyün etmektedir. Tarihî devirlere intikal edebilen millî efsanelerle dinî ayinlerde kırıntıları görülen bazı telâkkiler, Türklerin pek eski zamanlarda bir nevi *totemcilik* devri yaşamış olduklarını göstermektedir. Bu devirlerde Türklerin içtimaî teşekkülleri de *totemcilik* ile ahenktar olan *klan* esasına müstenit bulunuyordu. En eski Türk efsa-

	Sibiryanın Rus olmayan kavmlerinin örfî hukuku mecmuası
D. Koçneff	Yakutların hukukî hayatı (Rusça)
A. Lomakin	Türkmenlerin örfî kukuku
E. N. Yakuşin,	Rusyadaki gayri Rus kavmlerin örfî hukuku (Rusça)
N. A. Kostroff	Koybal Türkleri, Çulım Türkleri, Kaçın Tatarları
N. A. Kostroff,	Yakutların örfî hukuku. (Rusça)
A. Levschin,	Description des hodes et des steppes des Kirghiz-Kazak S,1848 Paris

nelerinde *klan* teşkilâtile *totem* dininin bariz izleri pek güzel seçilmektedir.

Tukyuların *kurt*tan inmiş oldukları hakkındaki efsane ile Uygur ve Oguz efsanelerinde totem dininin pek eski devirlere ait hatıraları yaşamaktadır. Tukyu efsanesinde *totem* kurt, Uygur efsanesinde ise huş ağacıdır. *Ebülfadıl Reşidettin* ve *İbni Bibi* gibi müverrihler tarafından Oguzların klan teşkilâtına dair verilen malûmat arasında bunların evvelce geçirmiş oldukları *totemcilik devri*ne ait izler göze çarpmaktadır. Her iki tarihci de Oguzları teşkil eden yirmi dört boydan herbirinin bir *ungun*u olduğunu kaydediyorlar. *Ungun*lar, şahin,kartal, tavşancıl, sungur ve çakır gibi avcı kuşlardır. Tarihçilerin bu ungunlara dair verdikleri malûmat, tamamile din tarihlerindeki *totem* telâkkisine uygundur. Filhakika *Ebülfadıl Reşidettin*in izahına nazaran *ungun* mubarek manasınadır. Totem dinine merbut olan kavmler nazarında da *totem* mubarek ve mukaddestir. Bundan başka ekserî totemler gibi bu ungunlar da birer hayvandır. Totem dininde totemi öldürmek, etini yemek nasıl memnu ise Oguzlarda da bir boya mensup fertlerin o boyun *ungun*unu öldürmeleri, etini yemeleri öylece memnudur. Demek ki Oguzların boy teşkilâtında görülen *ungunlar*, onların bir zamanlar yaşamış oldukları totemcilik devrinin bir hatırası olarak kalmıştır.

Mahmut Kaşgarî, eski Türk takviminde bir devir teşkil eden on iki yılın sıçan, öküz, kaplan, tavşan, ejderha, yılan, at, koyun, maymun, tavuk, it ve domuz gibi on iki hayvan ismini taşıdıklarını haber veriyor. Bu on iki hayvanın vaktile bir

takım Türk klanlarına ait totem olmaları müstebat değildir. *Radloff*un Altay Türklerinin, *sirjevski*nin de Yakutların dinleri hakkında verdikleri malûmat *totem teşkilâtı* kırıntılarının bunlar arasında bugüne kadar yaşadığını gösteriyor.

İçtimaî ilk teşekkül olan *klan* bir aile mahiyetinde idi. Fakat bu ailede efradı birbirlerine bağlayan rabıta kandaşlık değil, ayni toteme merbutiyet idi. İçtimaî tekemmül neticesinde bu iptidaî telâkki değişerek efrat arasında kandaşlık karabeti başgösterince tabiatile *klan* çemberi kırıldı. Yerine ayni kandan gelen aileler müttehidesi olan *boy* kaim oldu. İçtimaî tekemmül ile hemahenk olan dinî telâkki de ayni suretle değiştiğinden *totemcilik* de mevkiini tabiatile *animizme* bıraktı.

Animizm devri, fikrin rüya ve ölüm gibi insanı yakından alâkadar eden vak'alara sebep arayacak derecede inkişafile başladı. Bu sebebi araştıran iptidaî insanlar, kendilerinde cesetten başka az çok maddî bir varlık, bir eş bulunduğunu tahayyül ettiler. Can çekişen bir adamda hayatın söndüğünü bildiren alâmetin son nefes olması, onları bu varlığın soluk nev'inden bir şey olduğunu kabule sevketti. Rüya hâdisesi ise bu varlığın cesedi muvakkaten terkederek istediği yerlerde dolaşabileceği zannını verdiğinden, bu eş, hayalet gibi bir şey telâkki edildi. İnsanlar bir defa kendilerinde cesetten ayrı böyle bir varlık kabul edince bunu tedricen hayvanlara, nebatlara, ağaçlara, dağlara da teşmil ederek onlara da birer ruh isnat ettiler. İşte bu kanaat yerleştikten sonradır ki ecdada ibadet dini başladı.

Her soyda biri büyük atanın, diğeri büyük ananın ruhu olmak üzere iki *man* mevcut olduğun-

dan soy fertleri cet-ata ruhu ile cet-ana ruhunu takdis ettiler. Onlar namına yanan soy ödünü söndürmemeğe çalıştılar.

Çin tarihlerinde, *Hiyungnu* devletinin teşekkülünden asırlarca evvele ait olan *animizm* devrinin merasim halinde yaşıyan şöyle bir hatırasından bahsediliyor. "*Hiyungnu* lar senede bir defa Long-Şing şehrinde umumî bir toplanış yaparak atalarının ruhuna, göğe ve yere kurban keserler.„ Ayni âdetin Tokyular devrinde de yaşadığı yine çin müverrihlerinin "Tukyu asılzadeleri her sene cetlerinin metfenlerini ziyaretle ruhlarına kurban keserler.„ yolundaki kayıtlarından anlaşılıyor.

Türklerde, boyların ittihadile büyük kabileler teşekkül ettikten sonra bidayette ecdada perestiş mahiyetinde olan animizm de tekemmül ederek mevkiini arzî natürizme bıraktı. Fakat, totemizm gibi bu da büsbütün kaybolmadı. İzleri bazı ayin ve ibadetlerde yaşamakta devam etti. Natürizm devri, ecdadın ruhları yerine bunların mukaddes makamları olan dağlar, büyük ırmaklar, büyük ormanlar ve ağaçlar ikamesile başlar. Bu suretle *Yer-Su* denilen yeryüzü mabutları doğdu.

Çin vekayinamelerinde deniliyor ki: "Hunlar (Hiyungnular), sonbaharda atlar semizlediği zaman bunları çayırların ve hububatın hâmisi olan mabutlara kurban ederlerdi. Kurbanlar merasimi mahsusa ile ormanın etrafı devredildikten sonra kesilirdi.„

Ayni dinî merasim Tukyularda da vardı. Bunlar da *Yer-Su* lara kurban kestikleri gibi *cet-ata* addettikleri *Bozkurt* namına da senede bir defa dinî merasim yaparlardı.

Orhon kitabelerinde görülen *Yer-Sular,* arzî

natürizm devrinin mabutlarıdır. Arzî natürizm devrinde merkezin ve dört cihetin *Yer-Su* ları olduğu gibi muhtelif kabilelerin de kendi yurtlarına mahsus birer hususî mabutları vardı.

Türkler bu devirde ağaç, ateş, demir ve su gibi unsurlara karşı bir hissi tazim besliyor, bunlara kutsî bir mahiyet atfediyorlardı.

Türklerin müteferrik kabileler halinde yaşadıkları zamanlara ait arzî natürizm, bir kabile reisinin diğer kabileleri tahtı itaate alarak hâkim bir sülâle tesis ettiği yani içtimaî teşekkül kabile halinden millet şekline yükseldiği zamandan itibaren yerini semavî natürizme bıraktı. Semavî natürizm tarihin Orta Asyanın ilk büyük Türk devleti olarak tanıdığı *Hiyungnu* devletinin zuhurundan çok zaman evvel başladı. Bu şekli dininin kıdemi bize *Hiyungnu* devletinin teşekkülünden asırlarca evvel Türk cemiyetinin Orta Asyada millî teşekküle malik bir heyet olduğunu anlatmaktadır. Semavî natürizm devri başladıktan sonra mabutlar biri arzî, diğeri semavî olmak üzere ikiye ayrıldılar. Bu mabutlara karargâh olan yer ile gök te ayrıca kutsiyet kazandılar. Güneşin, ayın mabut tanınması da bu devirde başladı. Ort Asya Türklerinin milâttan yirmi iki asır evvel semavî natürizm devrini yaşadıkları anlaşılıyor.

Milâttan (2205) sene evvel Çinin tarihî ilk sülâlesi olan *Hiya* Hanedanını kuran büyük *Yu* nun millî Türk menkıbesindeki *Dibbakoy Han* olduğu ihtimalini ileri süren *De Cugines* Çin tarihlerine istinaden bu devirlerde Orta Asyada bir devlet kurmuş olan *Şün-Goey* in de bu hanedana mensup olduğunu söylemektedir. Demek ki Orta Asya Türkleri milâttan yirmi iki asır evvel devlet kuran

bir millet haline yükselmişlerdi. Çinin mitolojik beş hükümdarının sonuncusu olan *Şün* tarafından büyük *Tufanın* tahribatını bertaraf etmeğe memur edilen *Yu* ya "Pe„ yani Bey unvanı verilmiş olduğuna dair *Şu-king* de görülen bir kayıt *De Guignes* yi teyit etmektedir.

En eski Çin üsturelerinin tetkiki, *Hiyalar* ın daha o devirlerde mütemeddin bir heyeti içtimaiye halinde bulunan Orta Asya Türklerine mensup olduklarını, Çine ilk dini de bunların götürdüklerini gösteriyor.

Orta Asyada semavî natürizm dininin bu eskiliği ve güneşle ayın daha o zamanlarda mabut tanıldığı düşünülürse, *Sümer* lerde, *Eti* lerde görülen, bilâhara bunlar vasıtasile *Fenike* lilere, *İbranî*lere geçen güneş ve ay mabutlarının menşei anlaşılır. Demek ki Orta Asyada semavî natürizm başladığı zamanlarda garbe hicret eden Sümerler, Etiler bu dini de beraber götürmüşlerdir.

Gökle yerin, güneşle ayın mabut telâkkisi *Hunlar* devrinde resmî bir din oldu. *Hiyungnu* hükümdarlarının *Tanrı kutu* unvanını taşıdıklarını kaydeden çin müverrihleri, büyük Metenin Çin İmparatoruna gönderdiği mektuplara (gök ile yerin doğurduğu, güneşle ayın tahta geçirdiği *Hiyungnu* ların büyük *Tanrı kutu* ihtiramla Çin imparatorundan rica eder ki...) ibaresile başladığını da haber veriyorlar. Bu ibare *Hunlar* (Hiyungnular) ın gök ile yeri mukaddes, güneşle ayı da mabut tanıdıklarını vazıhan göstermektedir.

*Orhon kitabeleri*nde bu akide daha sarihtir. Kitabelerde gök ile yer, gök ilâhlarile yer mabutları birbirlerile karşılaştırılmıştır. Orhon kitabesinin başında "Öze kök tanrı, asra yağız yer kılundukta,

ikin ara kişi oğlu kılınmış„ yani yukarda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldıktan sonra ikisinin arasında insan oğlu yaratıldı, denilmektedir. Kitabenin diğer bir yerinde *Gök tanrı* ile mukaddes-*Yer-Su*lar karşılaştırılmış, Gök, zıyanın ve mükâfatın, Yer de zulmetin ve mücazatın mümessili gibi gösterilmiştir. Tukyular da güneş mukaddes olduğundan hakanların saraylarının, otağlarının kapıları daima şarka müteveccih bulunurdu. Hakanlar her sabah kalktıkları zaman şarka teveccühle güneşi takdis eder, tahta oturdukları zamanlar da yüzleri şarka müteveccih olurdu. Türklerin *Yer-Su* mabutları bilâhare aynen Çine geçmiştir. Asrı hazır sinologlarından *Edouard Chavannes* milâttan 249 sene evvel Çeu sülâlesi enkazı üzerinde dördüncü sülâleyi kuran *Tsin* lerin neslen Türk olduklarını söyledikten sonra şu satırları yazıyor: "Tsin sülâlesinin ecdadı kendi memleketlerinde (Orta Asyada) hükümran iken bir dinî manzumeleri vardı. Bilâhara bunlardan Çin-Şe-Huvang-ti, bütün Çini zaptederek bu kıt'ada ilk büyük imparatorluğu kurduğu zaman eski yurdundan getirmiş olduğu bu dini Çinlilere de kabul ettirdi. Anasırı erbaadan suyun bereketile hükümran olduğunu ilân ederek tedbirlerini bu unsurun hasaisine göre tertip etti.„

Chavannes, Tsinlerin eski yurtlarından getirdikleri bu dinin esası, yukarda bulunan Yeşil Han Sarı (Kara) Han, Kızıl Han ve Ak Handan mürekkep dört mabuda perestiş ve namlarına kurban kesmekten ibaret olduğunu söylüyor.

"Chavannes„ Şavan, *Li-ki* nin aylık emirlerinden bir fıkra ile kesilen kurbanların neler olduğunu naklettiği anlatıyor. Bu fıkrada deniliyor ki:

Semanın oğlu ilk baharın üç ayında koyun,yazın üç ayında horoz, senenin ortasında öküz, son baharın üç ayında köpek, kışın üç ayında da domuz eti yer[1]. Bu fıkra bize senenin her mevsiminde semanın oğulları olan hanlardan ilkbaharı temsil eden Yeşil Hana koyun, yazın mümessili olan Kızıl Hana horoz, sonbaharı temsil eden Ak Hana köpek, Kışın mümessili olan Kara Hhana da domuz kurban edildiğini gösteriyor.

Görülüyorki Türkler, *Tsin*ler zamanında semavî natürizme yükselmiş bulundukları halde eski totemizm ve arzî natürizm devirlerine ait ayinler yine aralarında yaşıyordu.

Orta Asyanın henüz kuraklığa mahkûm olmadığı, yüksek dağlardaki buz kütlelerinin erimesinden hâsıl olan çaylar, sık sık yağan mebzul yağmurlar, her tarafı sulayarak yemyeşil yaptığı devirlerde tabiatin bütün kuvvetlerini takdis etmek pek tabiîdir. Bunun içindir ki Türklerin eski dinleri çok mabutlu bir natürizmdir. Bu din, mümbit ülkelerde yaşıyan ziraatçi kavmlerin dinidir. Yıldızların hergünkü devri, hasat mevsiminin senevî teakubu, bütün zevklerin neşelerin membaıdır. Maişetini tabiattan alan bu kavmin daimî surette tabiat kuvvetlerini takdis etmesi; güneşi, ayı, yeryüzüne hayat ve neşe saçan mabutlar tanıması pek tabiîdir. Fakat ilâve etmek icabeder ki müteahhir devirlerde Türklerin bu natürizm dininde mafevkalârz bir temayül başlamış neticede *Yer-Su*lar dinî, sihrî bir mahiyet alarak şamanizmi doğurmuştur.

Arzî natürizm devrinde her hâdise hususî

[1] Le Cycle Turc des douzc animaux P. 36-74

mabutlar olan *Yer-Su* lardan birine isnat ediliyor, iyilik ve fenalık bunlardan biliniyordu. Şu halde hadiselerin arzulara uygun olmasını temin için hangi şeylerin *Yer-Su* ların hoşuna gideceğini, hangi şeylerin de onları kızdıracağını bilmek lâzımdı. Bunu bilen ve bildirenlerin de cemiyet içinde muhterem bir mevkileri olması pek tabiî idi. İşte bu saiklerle dir ki *Yer-Su* ların muhabbetlerini kazanmak, mazarratlarından korunmak için bir takım sıhrî ayinler başlamış, bu ayinleri yapan hususî bir sınıf türemiştir. Bu sınıf mensuplarına evvelce *kam, kaman* sonraları da *şaman* denilmiştir. Bir nevi zahitlik ve sihirbazlık olan şamanlık saravî bünye sahiplerinin yapabilecekleri bir iş olduğundan tabiatile irsî idi. Hastalığa mahsus ilk nöbet alâmetlerinin zuhûru şamanlığa liyakatin nişanesi addolunurdu.

Şamanlar, sema ve arz tabakalarını ziyaret için cet ruhların kendilerine muavenet ettiklerini iddia eder, esrarlı nefirlerinin istimdat sesini ilk evvel bu cet ruhların duyduklarını söylerlerdi. *Radlof* un Altay Türkleri arasındaki şamanizme dair verdiği malûmata göre *Yer-Su* lara kurban takdim edebilmek, ölenlerin ruhlarını semalardaki ebedî karargâhlarına götürmeğe rehberlik etmek şamanlara mahsus bir imtiyazdı. Eski Türklerin akidesine nazaran ölenlerin ruhu hemen semaya çıkamazdı. Cesetten ayrılan ruhların bir tasaffi devri geçirmeleri lâzımdı. Bu devirde ruhların evlerinin civarından ayrılmadıklarına cesetlerin etrafında uçuştuklarına inanılırdı. Bunun için akrabası namlarına kurban keser *Yuğ ayinleri* yaparlardı. Ölen bir adamın cesedini bu tasaffi devrini geçirmek için 3-6 ay sonra defnederlerdi.

Çin tarihlerinde Tukyu Türklerinin Şamanizm devrinden kalan *Yuğ* ayinleri, cenaze defni merasimi hakkında şu malûmat veriliyor: Tukyular ölülerini ya ilkbaharda veya sonbaharda yani iki mevsimde defnederler. Bahar ve yaz mevsiminde ölen bir adamı defnetmek için sonbaharda ağaç yapraklarının sararıp döküldüğü zamana intizar ederler, sonbahar ve kış mevsiminde ölenleri de ilkbaharda ağaçların yaprak ve çiçek açmağa başladığı zaman defnederler [1].

Ölüleri gömme zamanı olan ilkbahar veya sonbahar gelince müteveffanın dostları, akrabaları, sadakalar, nezirler verir. Ceset kazılan çukura indirilir. Önde yuğcular ve sigitçiler olmak üzere hazır olanlar atlara binerek yedi defa kabrin etrafını tavaf ederler. Devir esnasında herkes ağlayıp, sızlar, yüzünü bıçaklarla çizer, gözyaşlarını kana bular. Merasim bittikten sonra kabrin üzerine taş konulur. Mezar başına uzun bir sırık dikilir. Üzerine bir lâvha asılır. Müteveffa hayatında nekadar düşman öldürmüşse üzerine konulan taşlar da okadar çok olur. Müteakıben bir at ve bir koyun kurban edilerek başları mezar başına dikilen sırık üzerindeki lâvhanın üstüne talik olunur. Vefat eden adam ümeradan ise, kabri üzerine türbe yapılır. Türbenin iç duvarlarına müteveffanın ve hayatında iştirak ettiği muharebelerin tasvirleri yapılır.

Çin müverrihlerinin haber verdiklerine göre cenazelerin defin merasimi yeni izdivaçlara vesile

[1] Çin müverrihlerinin verdiği bu malûmat, Türklerin cenazeleri tahnit etmek usulüne vâkıf olduklarını gösteriyor.

olurdu. Merasim günü, kadın erkek herkes en yeni ve en süslü elbiselerile geldiklerinden bu esnada delikanlılar kızları, kızlar delikanlıları beğenirler, avdette ailelerine müracaatla evleneceklerini söylerlerdi. Gençlerin bu talepleri ekseriya reddedilmez ve izdivaçla neticelenirdi.

Şamanlığın zuhûru hakkındaki izahtan anlaşılacağı veçhile semavî naturizm devri başladıktan sonra biri teabbüde, diğeri kehanete müteveccih olmak üzere iki manzume teşekkül etti. Mahmut Kaşgarî, Türklerin teabbüde ait dinî sistemlerine *nom*, kehanete ait sihrî sistemlerine *yalfi*, dinî ruhanîlerine *tüyün*, sihirbazlarına da *yalfici* ve *kam* isimlerini veriyor. Kitabülbedvettarih unvanlı bir eserde de eski Türklerin din ve şeriatlerini muhtevi bir kitapları olduğu ve buna (Nom) ismi verildiği tasrih edilmiştir

Türkler, ilâh manasına olarak Tanrı, İdi, Bayat ve Ogan lafızlarını kullanıyorlardı. Tanrı, hem gök hem de allah manasına geliyordu. İlâhiyat âlimlerine de *tengrigan* deniliyordu. İdi, Allah ve sahip manalarına geliyordu. Gök tanrının mümessili olmak itibarile *Hiyungnu* hükümdarlarına Tanrı Kut, *Uygur* Hanlarına da İdi Kut unvanları veriliyordu. Bayat, da *Argo türkleri* nin lehçesinde Allah demekti. Kudatku Bilikte bu lâfız allah manasına kullanılmıştır. Ogan ise kudretli manasına ilâhî bir vasıftı.

Türklerin bidayettenberi geçirdikleri dinî devirlerin kırıntılarını bugün, *Altay türkleri* le *Yakut* ların dinî telâkkilerinde bulabilmek mümkündür. Radlofun Altaylıların dinleri hakkında verdiği malûmat, bu noktainazardan pek ziyade ehemmiyeti haizdir. Bu malûmata göre, Altay türklerinin kâ-

inat hakkında muayyen kanaatleri vardır. Bunlar, dünyanın birçok tabakalardan mürekkep olduğuna inanırlar. Yukarda on yedi tabakadan mürekkep olan gökler, ziya memleketini, Uçmağı teşkileder. Aşağıda yedi veya dokuz tabakadan ibaret olan yağız yer de zulmet memleketini, Tamuğu teşkileder. Bu iki âlem arasında insan ların yaşadığı yeryüzü vardır. Yeryüzü, bütün sekenesile beraber, yukarı göklerle aşağı yağız yerlerin tesirleri altındadır. Bütün iyi ruhlar, yani ilâhlar, melekler, güneş ve aydınlık ülkesinin üst katlarında yaşarlar. Bu mabutlar, insanları yaratır, himaye eder, sonra kendi ülkelerine alırlar. Güneş ve ziya, insanların hâmisi, tabiatin hayat menşeidir. Zulmet ülkesinin alt katlarında uğursuz ruhlar (cinler, şeytanlar) ile insanları zararlandırmak, mahvetmek ve sonra ebedî karanlıklar içersine çekmek isteyen ilâhlar bulunur.

Gök mabutlarının en büyüğü (Tanrı Kara Han) dır. Göğün en yüksek tabakasında oturur. Bütün cihanı buradan idare eder. Tanrı Kara Handan üç büyük ülûhiyet sudur etmiştir. Bunların en büyüğü Bayülken (en ulu bey) dir.

Bayülken, on altıncı kat gökte altın dağda bir altın taht üstünde oturur. Mabutların en kudretlisidir. Buna ancak açık renkli at kurban edilebilir. Kara Handan sudur eden diğer iki mabut ta Kızagan Tanrı ile Mergan Tanrıdır. Kızagan tanrı göğün dokuzuncu katında, Mergan Tanrı da yedinci katında oturur. Diğer bir mabut olan (Gün ana) da yedinci kattadır. (Ayata) mabudu ise altıncı kat gökte ikamet eder.

Altay mitolojisinde üçüncü kat gök hakkındaki telâkki pek mühimdir. Yunanistanda görülen

Olimp üsturesinin nereden geldiğini gösteren bu telâkkiye göre (Bayülken) in iki oğlunun (Mayene ile Maytere) makarrı olan üçüncü kat gökte (Suruve) denilen bir dağ vardır. Bu dağ yedi (kuday) yani yedi ilâh ile onların emirlerini yapmağa memur sıyanet melekleri olan Yayuciler (yaratanlar) ın ikametgâhıdır. Kâinattaki bütün hayatların menşei olan (Süt gölü) de bu dağın civarındadır. Ak ülke yani insanların cenneti de bu kattadır. Dünyada iken iyilik yapan salih insanların ruhları (aktular) öldükten sonra bu ak ülkeye giderler. Orada mabutlar arasında mesut bir hayat sürerler. Yeryüzündeki insanların cetleri olan aktular, burada yeryüzünde olduğu gibi, soy soy, boy boy yaşarlar. Aktular yeryüzündeki torunları hakkında gök ilâhları nezdinde şefaatçilik eder, onların hayrına çalışırlar.

Altaylıların yeraltı mabutları, korkunç ilâhlardır. Bunların büyüğü yerin dokuzuncu katında siyah bir taht üstünde oturan (Erlik Han) dır. Yeraltının her katında cehenneme mahsus bir güneşin korkunç şuleleri münteşirdir. Bu katlar, insanların peşine t-kılarak onlara fenalık etmeğe çalışan şerir ruhlarla doludur.

İnsanların en korkunç düşmanı olan (Erlik Han) yeraltında kendi tabileri ve şerir ruhlarla muhattır. Pek çok korkulduğundan gazabını teskin için kendisine daima kurbanlar takdim edilir. Kurbanların en makbulü koyu renkli atlardır. Yerin en alt tabakasında dünyada iken fenalık yapanların cezalarını çekecekleri (kazırgan) vardır [1].

[1] L'année Sociologique, T, 7-P. 224

Altaylıların haylı uzun ve karışık olan dinî manzumeleri şu suretle hulâsa edilebilir: yukarda mavi sema tabakalarile aşağıdaki yağız yer tabakalarının, diğer bir tabir ile aydınlık ülkelerile karanlık ülkelerin ulu tanrısı (Tanrı Kara Han) dır. Fakat Kara Han bu ülkeyi doğrudan doğruya idare etmez. Aydınlık ülkelerinin idaresini (Bayülken)e, karanlık ülkelerin idaresini de (Erlik Han)a vermiştir. Bayülken, iyilikleri mükâfatlandıran hayır ilâhı, Erlik Han da fenalıkları cezalandıran şer ilâhıdır. Birincisi hayır, ikincisi de şer masdarıdır. Birincisine ümit, ikincisine de havf saikalarile ibadet edilir. Tanrı Kara Han, bilfiil işe karışmıyan yüksek bir varlıktır.

Altaylıların ilâhî manzumelerinde Türklerin millet haline yükseldikleri devirlerin hatırası olan bu iki ilâhî silsile arasında, kabilevî hayat devirlerinin yani arzî natürizm zamanının da kırıntıları yaşamaktadır.

Yeryüzü mabutları (Yer-Su)lar olan bu ilâhlar, on yedi handan mürekkeptir. Bu hanlar, ya gölgelerini uzak ovalara yayan büyük dağların karlı tepelerinde veya ülkeleri yeşillendiren, meyvalarla dolduran büyük ırmakların kaynaklarında otururlar.

Yer-Suların başı, en kudretlisi Oğan Handır. Oğan Han, arzın ortasında yeşil ormanların arasında tepesi (Bayülken) in ikametgâhına erişen bir çam ağacının bulunduğu merkezî noktada ikamet eder. Oğanın iki oğlu vardır. Birinin adı Su Han, diğerinin adı da Demir Handır.

Adetleri on yediye çıkarılan Yer-Sular, ya bir kabile, bir ülke veya bir ırmak, bir dağ ismini taşırlar. Buna göre vaktile bunların ayrı ayrı

kabilelere ait birer hususî ilâh oldukları kabul edilebilir. Bunlar, Türklerin millî vahdetlerini henüz idrak etmemiş oldukları devirlere ait mabutlardır.

Altaylılar, her insana biri hayır ilâhı Bayülken, diğeri şer ilâhı ErlikHan tarafından memur iki ruhun müekkel olduğuna inanırlar. Bunlardan evvelkisi iyi, ikincisi fena ruhtur. Bu ruhlar,yaşadığı müddetçe insana refakat ederler. Altaylıların bu dinî üstureleri Çin, İran ve Hindin üsturevî dinlerile Sumer, Eti ve Ege dinlerinin menşelerine ait izleri muhafaza etmek itibarile pek mühimdir.

Çinin eski üsturelerinde görülen dinî telâkkiler tamamile Türklerdeki semavî ve arzî natürizme tekabül etmektedir. Çinin *Kong-tse* den evvelki dini olan *Sinisme* de bu mümaselet sarahaten görülüyor. Bu eski dinde bütün mevcudatın babası ve anası gibi tasavvur edilen gök ile yere, *(Heou-Thou)* ya atfedilen kudsiyet eski Türklerin telâkkilerile hemahenktir. Hiyungların gök hakkındaki telâkkilerile sinizmin *Thian* hakkındaki telâkkisi ayni şeydir. Çin üsturesinin iki aslı müvellidi olan (Yin) ile (Yang) ı Tukyuların mavi gökile yağız yerinden başka bir şey değildir.

Sinizmin tanrı imparator manasını ifade eden *Shang-Ti* si Altaylılarda gördüğümüz (Tanrı Kara-Han) dır. *Şang-Ti* den sonra tasavvur edilen semavî ruhlar (Shan), arzî ruhlar ve insanî ruhlarda da Altaylardaki üçlük görülmektedir. Çin mitolojisinin (Puan-Ku) su Bayülkendir. (Tien-Hoang-Ti), sema mabutları (Ti-Hoang-Ti) yer mabutları, (Yin-Hoang-Ti) de Yer-Sulardır.

Sinizmin *Kwei* leri, Tsu (ruhi ecdat) ları, Altaylılardaki *Aktular* dan başka bir şey değildir.

Orta Asyadaki ecdatperestlik ile Çinde *Tsu* lara karşı yapılan ayinler birbirlerinin aynıdır. *Tsu*-larda *Aktular* gibi *Şang - Ti* ile insanlar arasında bir vasıtadır. Şang-Ti nezdinde insanların hamisi ve şefiidir.

Bazen *Şang-Ti* nin bir timsali gibi tasavvur edilen *güneş* te, Türklerde olduğu gibi mukaddestir.

Zerdüşt dinine göre hayır mabudu olan Ahura Mazda (Ormuzd) ile şer ilâhı olan *Ahriman* dan her ikisi de *Zervane-Akeren* den çıkmışlardır. Bu üçlük, Orta Asyada pek erken teşekkül eden ilâhî manzumenin bir şeklinden başka bir şey değildir. Orta Asyada muşahhas bir şekilde tasavvur edilen ilk varlığı Zerdüşt Felsefî bir haleye büründürerek namütenahi bir varlık şekline sokmuştur. Fakat, *Ormuzd* ile *Ahriman* a atfettiği rol, Orta Asyada (Bayülken) ile (Erlik Han)a isnat edilmiş olan rollerin aynıdır. Esasen *Avesta* da daha eski zamanlara ait ayetlerde vâsi nisbette bir animizm görülmektedir. Bu ayetlere göre cihan, iyi ve fena ruhlarla malidir. Ecdadın ruhları berhayat olanların hamisi, siyanet melekleri, *(Eravashis)*dir. Ağaçlara, atlara, öküzlere, köpeğe, yılana atfedilen kutsiyet vasıflarile pek çok olan tabular da Orta Asya totemizminin izleri seçilmektedir, *Avesta* nın tasvir ettiği yedi *Ameshs Spentas* yani yedi mukaddes Ebedîler, Altaylıların mitolojisindeki *Yedi kuday*dan başka bir şey değildir. Her iki mitolojide bu yedilere atfedilen roller birbirlerinin aynıdır.

Yerli ve yabancı pekçok unsurlarla karışmış olmasına rağmen Hindin eski dininde de Orta Asyalıların üçlü ilâhî manzumeleri yine seçilebil-

mektedir. Hintte *Vasus*lar sema mabutları, *Rudras*lar yeryüzü mabutları, *Adityas*lar da yeraltı mabutlarıdır. Görülüyor ki Dravidilerin Hindistana getirdikleri Orta Asya dini buradaki muhtelif dinlere ve telkinlere rağmen izini muhafaza edebilmiştir. Orta Asyada olduğu gibi kadîm Hint dininde de (Dijauus Pitra) Babagök ile ona merbut olan (Prithivi) Azizyer mukaddestir. Orta Asya animizmi, Hindistanda, ecrami semaviyeye, dağlara, nehirlere, büyük ağaçlara ibadet şekillerinde yaşamaktadır.

Hinde mahsus olan tenasuh akidesi yanında Diravidilerin getirdikleri akide mevcudiyetini muhafaza etmiştir. Yerli olmadığı muhakkak olan bu akide, Altaylarda hâlâ yaşıyan *Aktu*lar akidesidir. Hint dininde (Pitris) denilen cet ruhlarının semada (Yama)nın (ilk insanın) yanına gittikleri yolundaki akide, Altaylıların *Aktu*lar hakkındaki akidelerinden başka bir şey olmadığı da pek vazıhtır.

Pitlisler de Aktular gibi yer yüzündeki torunlarile alâkadardır. Onları himaye edenler. kendi lerine yapılan nezirlerden, kurbanlardan memnun olurlar. Altay türklerinde olduğu gibi Birahma dininde de cet ruhlara kurban kesmek, nezir yapmak (Şrâddhas) en mukaddes bir vazifedir. Diravidilerde Orta Asyada olduğu gibi ölüleri için taştan muazzam kurganlar yapmışlardır. Yerlilerin esas akidelerile kabili telif olmıyan bu kurganlar, Dravidilerin menşeini göstermek itibarile pek mühimdir.

Orta Asyada olduğu gibi, bu akideye merbut Hintliler arasında da cenazeler, hemen defnedilmez. Tasaffi devrinin geçmesi beklenir. Bu zaman

geçtikten sonra ruh semaya çekilir. Ceset de defnolunur. Vedaların (Varuna) mabuduna atfettikleri rol (Bayülken) in rolünün aynıdır. (Aditi) mabudu da *Oğan* a pek benzer. Vedanın fenalık mabûdu olan (Rudra) ile Erlik Han arasında hiçbir fark yoktur. Rudra da korkunçtur, müntakimdir, bir sürü fena ruhlarla (Maruts) muhattır.

Eski Türk dininin izleri bugünkü *Yakut* lar arasında da muhafaza edilmiştir. Altaylıların dinlerine pek ziyade benzeyen Yakut dininde de mabutlar, sema ilâhları, yeryüzü ilâhları, yeraltı ilâhları diye üç manzumeye ayrılmıştır. Yakutlarla Altaylılar arasında yalnız mabutların isimleri ve adetleri itibarile pek ehemmiytsiz farklar vardır. Yakutlarda Ulu tanrı (Ârt Tüyün Ağa) dır. Bu Altaylıların tanrı Kara Hanının mukabilidir. *Bayülken* e karşı da (Oronk Ay Tüyün) yani yaradan Ak Han vardır. *Yakut*ların (Ulu Tüyün) mabudu da Yer-Sular Başbuğu olan Oğan Handır. Yakutların (Kadırgan Boray Tüyün) dedikleri mabut ta Erlik Handan başka bir şey değildir.

Art Tüyün Ağa, millî birliğin timsali, sulhun hamisi, saadetin membaı, adalet ve hayırhahlığın mümessilidir. Güneş, bunun timsalidir. Güneş gibi Art Tüyün de ziya ve nur saçar, her şeye hayat verir.

Art Tüyün, kandan müçteniptir. Hayvan kanının bile dökülmesini istemez. Bu sebepten kendisine kurban kesilmez, yalnız onun günü ve millî birlik bayramı olan ilkbaharda gençler *kımız* dolu dokuz bardağı dokuz defa içmek ve taganni etmek suretile kendisine ibadet ederler. Ulu Tüyün, bilâkis intikamcı ve gazaplıdır. Sebepsiz adı anılmaz ayağını yere basınca, yer sarsılır, zelzele kopar.

gazabından kurtulmak için namına kurbanlar kesilir. Yeraltı mabudu olan (Kadırgan Buray Tüyün) ise pek korkunçtur. (Niyemi naya) nın yani dev ananın kardeşidir. İsmini, korkularından ne Şamanlar, ne de başkaları ağza alamazlar. Ulu Tüyünden başka mabutlara gücü yeter, kendisine beyaz alınlı boz at kurban edilir.

TÜRKLER ARASINA HARİÇTEN GİREN DİNLER

Türkler, Orta Asyada muhtelif asırlarda budizm, mazdeizm, hıristiyanlık, maniheizm ve islâmiyet gibi hariçten gelen büyük dinlerin tesiri altında kalmışlardır.

Buddha Sakyamuni dini budizm, ilk evvel şimalî Hindistanda bir imparatorluk kuran *Yüeçi*ler arasında intişar etmiş, bunlar vasıtasile diğer Türkler arasına yayılmıştır.

*Yüeçi*ler hükümdarı Kanişka, siyasî bir lüzum üzerine kabul ettiği budizmin inkişafına pek çok çalıştı. Hükûmetin bütün müesseselerine dinî propağanda vazifeleri verdi. Dinî konsillere riyaset etti. Budizmi neşretmek üzre ecnebi memleketlere heyetler gönderdi. Sikkeleri üzerine *Buda*nın resmini koyacak kadar dindarlık gösterdi. Belhte, Keşmirde, Kâbilde, Pencapta Budanın remadını ve mukaddes eşyasını hıfza mahsus (Stupa) lar yaptırdı. Kitabeli sütunlar, mabetler, manastırlar inşa ettirdi. Bu hizmete mukabil Buda kilisesi, milâdî yetmiş sekiz tarihine doğru kendisini şimalî Hindistan imparatoru sıfatile takdis etti.

Kanişka, şimalî Hint budistleri arasında devam eden mezhep ihtilâflarına bir nihayet vermek üzre *Peşaver* de umumî bir konsil topladı. Bu konsilde Buda dininin ihtilâflı noktaları, telif

ve tevhit edildi. Şimalî Hint budistlerinin *mahayana* yani büyük minhacı selâmet denilen mezheplerine ait akideler tesbit olundu.

Kanişka, budizmin Kostantinidir. Birinci Kostantin hıristiyanlığın neşir ve takririnde ne rol oynamış ise Kanışkada budiliğin neşrinde ayni rolü ifa etmiştir.

Milâdî birinci asırda şimalî Hindistanı ziyaret eden çin seyyahı *Hiouen - Tsang*, Kanişka isminin budistler arasında en büyük bir veli gibi takdis edildiğini yazar. Milâdî 402 tarihinde Baktriyanı ziyaret eden Çinli *Fa-Hiya*, buralarda Kanişka tarafından inşa edilmiş birçok dinî müesseseler gördüğünü kaydeder. Budist müverrih *Sanang-seçen*, Kanişkadan şefkat ve atıfet kıralı unvanile bahseder.

Gotamanın, yani Buddhanın dini, Çinde büyük bir hükûmet kuran *Topa Türklerin*den *Vey* ler devrinde de şimalî Çindeki Türklerden *Wei* ler devrinde şimalî Çindeki Türkler arasında da intişara başladı.

Wei hükümdarlarından *Tsum* devrinde (452-465) Budizm, *Wei* lerin resmî dini idi. Tsum, budizmin mütteki bir saliki oldu. Başını traş ederek bir Pagudada itikâfa çekildi. *Tatung-Fu* civarındaki *Yun-Kan* mabedini tezyin eden budizme ait güzel statüler, bu dindar hükümdar zamanına aittir. *Tsu* nun haleflerinden ve *Wei* lerin büyük hükümdarlarından *Hong* ibadet için bir manastıra çekildiği gibi (470), halefi *Koda Long-Men* de kaya içinde oyulan meşhur üç mabedi vücude getirdi. Budizmin *Wei* ler sarayındaki hakimiyeti en ziyade Kıralıça Hou-Şi zamanında parladı. Budizmin ateşli bir saliki olan bu kıraliçenin zamanı salta-

natı, her sene dinî bir abide vücude getirmekle geçti. Milâdî 516 tarihinde payitahtı olan *Lo-Yang* da meşhur muazzam *Yong-Ning* mabedini inşa ettirdi. *Lo-Yang* da inşa ettirdiği (pagoda)ların adedi, hayatının sonlarına doğru beş yüze baliğ olmuştu. Kıralıça, ümerasından Song-Yung isminde birini Kandahar taraflarına göndererek buralardan budizme ait yüz yetmiş kadar yazma din kitabı getirtti. *Wei* hükümdarlarının budizme karşı olan bu meclûbiyetleri, sınaat itibarile pek mühim neticeler verdi. Türkler arasında mimarî, resim ve heykeltraşlık terakki etti. Şimalî Çinde muazzam dinî mebani vücude geldi.

Milâdî VI ıncı asır sonlarına doğru da Tukyu Hanı *Topo*, budîliği kabul ve Orta Asya türkleri arasında neşretmeğe başladı. *Topo*, bu dini, esaretle Tukyular arasına giren *Hoei-Lin* isminde bir Brahmenin teşvikile kabul etmişti. Payitahtında büyük bir mabet (Kia-Lan) yaptırdı. Bu mabet Orta Asyada yapılan ilk *Sanghârama* dır.

Çinin *Tisi* hanedan Hükümdarından budizme ait din kitapları getirten *Topo*, mutaassıp bir budist oldu. Fakat kendisinden sonra bu din Tukyular arasında yaşayamadı. Bilâhara *Uygur*lar budiliği kabul ettiler, Cengizin oğlu Oktay devrinde *Uygur*ların ilk hanlıklarını kurdukları *Orhon* havalisini ziyaret eden müverrih Alaeddin Cüveynî Uygurların Buda dinini nasıl kabul ettiklerine dair şöyle bir menkıbe kaydeder:

"Uygur hükümdarı *Buğu Han* Hitay (Çin) imparatoruna bir heyet göndererek Buda dini hakkında da malûmat almak üzre birkaç âlim gönderilmesini rica etti. İmparator da birkaç Toin gönderdi. *Buğu Han*, kamları davet ederek huzurunda

Toin lerle münazara ettirdi. Toinler (nom) denilen din kitaplarından birçok şeyler okuyarak *kam* lara bazı sualler sordular. Fakat kamlar mukabele edemediler. Galebe toinlerde kaldı; Buğu Han da budiliği kabul etti.„

Uygurların bilâhara bu dini diğer Türkler arasında neşre çalıştıkları anlaşılıyor. Moğolların ilk devirlerinde (M. 1253) seyyah Rübrük, İli nehri şimalindeki Kayalık şehrinde Budi dininde Uygurlara tesadüf ettiğini kaydediyor. Bunların *Kara Kitay* lar devrinde bu havaliye göçtüklerini tahmin edebiliriz.

ZERDÜŞT DİNİ Zarathustra (Zerdüşt) tarafından İranda tesis edilmiş olan *mazdeizm* ancak Maveraünnehir ve Baktriyan havalisindeki Türkler arasına sokulabilmiştir. Arap istilâsı zamanlarında Fergana, Buhara, Samarkant, Belh ve Harzem havalisinde ateşkedeler bulunduğu anlaşılıyor. Fakat, Zerdüşt dini bu sahaları aşamamıştır.

İSA VE MUSA DİNLERİ Hıristiyanlığın Türk âlemile ilk teması Nesturîler vasıtasile olmuştur. *Ayasolog* da in'ikat eden büyük konsilin aforozladığı İstanbul Patriki Nasturiyusun taraftarları Şarkî Roma İmparatorluğu ülkesinden teb'it edildikleri zaman, ekserisi İran hükûmetine iltica etmişlerdi. Bunlar, Horasanda ilk defa (Merv) de bir metrepolitlik tesis ettiler. Sonra da Samarkant peskoposluğunu kurdular. Buradan Türk ellerine yayılan nesturî misyonerleri milâdî beşinci asrın ikinci nısfında Uygurlar arasına sokularak hayli taraftar kazandılar. Orhon civarında Uygurlara ait bir kitabenin çince yazılan kısmında milâdî

762 tarihinde Uygur Hanı *İdi Kut* un nesturiliği talim etmek üzere Çinden nesturî rahipleri getirtmiş olduğu mukayyettir.

Turfanda keşfedilen eserler, hıristiyanlığın bilhassa sekizinci ve dokuzuncu asırlarda Uygurlar arasında intişar ettiğini göstermektedir. Yedisuda birçok hıristiyan mezartaşları bulunmuştur. Turfanın şarkındaki *Bulayık* kasabasında keşfedilen yazma kitapların kâmilen hıristiyanlığa ait olması Uygur hıristiyanlarının merkezi bu kasaba olduğunu göstermektedir. On birinci asır evailinde *Ortus* hıttasile *Koko - Hotan* arasında sakin olan *Karait* ler (Kirayetler) hıristiyanlığı kabul etmişlerdir. Müverrih Ebülfereç Grigoris, bu vak'ayı kaydederken, büyük perhizde Karaitlerin süt içmelerine müsaade edilmiş olduğunu da ayrıca söylüyor.[1] *Selçukîle* rin de islâmiyeti kabulden evvel bir aralık hıristiyan olduklarına dair bir rivayet vardır. Hıristiyanlık, Nesturîler vasıtasile Orta Asyaya sokulduğu gibi, İstanbul imparatorlarının gayretleri de Hazar Türkleri arasına girebilmiştir. Bilâhara Komanlar arasında da taraftar bulabilmiştir. Şarkî Roma imparatorları ülkesinden çıkarılarak Hazarlara iltica eden Yahudiler de oralarda dinlerinin tamimine çalıştılar. Hazar Hanına ve bir kısım Hazarlara Musa dinini kabul ettirmeğe muvaffak oldular bugün Kırımda bulunan ve Karaim denilen musevî Türkler bunlardan inmişlerdir.

Hıristiyanlık iki koldan Türkler arasına sokulmakla beraber, intişar ve taammüm edememiştir.

MANİ DİNİ Milâdî üçüncü asır sonlarına doğru. İranda zuhûr eden Mani dini, altıncı asırda Türk ellerine girmiştir. Birkaç dinin halitası

olan maniheizm bir aralık Uygurların resmî dini oldu. Maveraünnehir havalisinde de hayli taraftar buldu. Uygurların, daha *Orhon* boylarında iken maniheizmi tanımış oldukları buralarda keşfedilen kitabelerden anlaşılıyor.

Orhon havalisinde keşfolunan Uygurlara ait kitabelerin en uzunu ve en ziyade şayanı dikkat olanı çince yazılmıştır. Çince yazılmış olan bu abidenin yanında suğudca yazılı küçük bir kitabe daha bulunmuştur [1]. Maniheizmin Uygurlar arasında intişarını gösteren bu kitabe Uygur yazısının menşeini de göstermek itibarile haizi ehemmiyettir. Kitabe Uygurların maniheizmi milâdî sekizinci asrın ikinci yarısı iptidalarında Sugd misyonerlerinden öğrendiklerini göstermektedir.

Sekizinci asır ortalarında Uygur hanlığında bulunan (Büğük Han) milâdî 762 tarihinde şimalî Çine yaptığı bir sefer esnasında Suğud taraflarından buralara gelerek ticaretle uğraşan ve ayni zamanda *Mani* mezhebi misyoneri olan Suğdakları alarak payitahtına getirdi. Bunların telkinile maniheizmi kabul etti. Ümera ve kumandanlarile ahaliden bir kısmı da kendisine peyrev oldular. Suğudca yazılı kitabede bu inkılâp (evvelce et yiyen kavm, bundan sonra pirinç yiyecek. Evvelce adam öldür-

[1] Uygur Hanının çince ve suğudca yazılan kitabeleri yanında Orhon harflerile yazılmış küçük bir kitabe daha bulunmuştur. Bundan anlaşılıyor ki milâdî sekizinci asrın ikinci yarısında Uygur Türkleri arasında biri çince, biri orhonca, diğeri de suğudca olmak üzere üç nevi yazı kullanılıyordu. Suğudca kitabe bu tarihlerde Türkler arasında orhoncadan başka yeni bir alfabenin intişar etmeğe başladığını göstermek itibarile şayanı ehemmiyettir. Bu alfabe bilâhara Uygur yazısı olarak payidar kalmıştır.

mek şayi olan ülkede bundan sonra hayrü hakkaniyet hüküm sürecek) sözlerile alkışlanmıştır. Uygurların en müreffeh, en mes'ut ve medeniyet itibarile en yüksek devirleri *Mani* mezhebinin kabulünden sonra başlamış, yüz sene devam etmiştir. Kırgızların tazyikı ile Mongolistandan çıkarılan Uygurlar, Çin Türkeline gelerek yeni bir hanlık kurdukları zaman *Mani* mezhebini de beraber getirmişlerdir.

İSLÂM DİNİ İkinci Halife Ömer zamanında Kadisiye zaferile Sasanîler payitahtının mukadderatını tayin eden Araplar Nihayet meydan muharebesinde İranîlerin son mukavemet kuvvetlerini de kırmışlardır. Nihayet zaferi yalnız bütün İranın arap hakimiyeti altına girmesini değil şark kapılarının da arap istilâsına, islâm dinine açılmasını temin eylemişti. İranın gayretli fakat talisiz hükümdarı *Yezdicürd*ün Belh önündeki mezbuhane mücadelesi de neticesiz kalınca Horasan da elinden çıktı; muzaffer arap orduları *Ceyhun* boylarına, Türk çitlerine dayandı. İslâm dinini götüren arap orduları *Ceyhun* boylarına yanaştıkları bu tarihlerde Orta Asya türklüğü elim akibetler içinde çırpınıyordu. Milâdî 6 ıncı asır ortalarında teşekkül ederek bilâhare şarkî ve garbî namlarile ikiye ayrılmış olan *Tukyu* hanlıklarından şarktaki 13 sene evvel(630) Çinliler tarafından yıkılmış, memleketleri istilâ edilmişti. Garpta henüz yaşamakta olan Hanlık ise dahilî iğtişaşlarla ayni akibete sürüklenmeğe başlamıştı. Tukyu hanlığı zamanında Maveraünnehir ve Sint havzası küçük küçük beyliklere bölünmüştü. Bunların başlıcaları Suğud, Buhara, Esruşen, Şaş, Keş, Fergana, Toharis-

tan, Heytal, Çanbülistan, Komet, Vahan, Odiyana, prenslikleri idi. Bu beylikler kendi aralarında bir birlik vucude getiremediklerinden Araplara karşı mukavemet edecek bir halde değillerdir. Bu sebepten Maveraünnehir, Toharistan, Sint havalisi Araplara karşı açık demekti.

Halife Ömerden sonra Araplar arasında zuhûr ederek Peygamber Muhammedin en büyük hasmı olan Ebusüfyanın oğlu Muaviyenin islâm halifeliğine geçmesile nihayetlenen sürekli bir devrei ihtilâl Arapların bir müddet şarka doğru tevessülerini durdurdu.

Bu tevakkuf devresinde Garbî Tukyu Hanlığı da dahilî iğtişaşlara inzimam eden Çinin kuvvetli darbelerile yıkıldı. Çinliler nüfüzlarını Sint boylarına, İritiş kıyılarına, Harzem havalisine kadar temdit ettil.r. Türk elleri milâdî 681 tarihine kadar Çin hakimiyeti altında kaldı. Bu tarihte eski Tukyu hanedanı prenslerinden *Kutlu Han yeniden türk devletini ihya etti.* Emevî Halifelerinden Apdulmelikin meşhur Haççacı Horasan valiliğine tayin ettiği tarihte (698) Mogolistandan Ceyhun boylarına kadar sahadaki Türkler Kutlu Han sülâlesi idaresinde bulunuyordu. Haççaç bir taraftan Maveraünnehir diğer taraftan Baktriyan tarikile Türk ellerini istilâya memur ettiği ümeranın muvaffakıyetsizliğini görünce Arapların en büyük kumandanlarından sayılan Kuteybeyi bu havaliye göndermeğe mecbur oldu (705).

*Kuteybe*nin Horasan valiliği zamanındadır ki Araplar Türk ellerine doğru ilerlemeğe başladılar. Geçtiği yeri kana boğan *Kuteybe* Ceyhun nehrile Buhara şehri arasında ticaret ve servetile meşhur Baykent şehrini yağma ettikten sonra her şeyi

yaktı yıktı. Şehir halkını katliam ettirdi. Kuteybe uzun ve sürekli bir mücadeleden sonra Toharistan, Fergana, Buhara ve Samarkant havalisini Arap hakimiyeti altına sokabildi. Fakat din götüren arap ordularının yağmagerliği arap ümerasının zulüm ve teaddisi istilâ edilen yerlerde bile islâm dininin intişar ve tamimine mâni oluyordu. 13 sene türk kanı dökerek nankör Emevîlere şanü şeref kazandırmağa çalışan *Kuteybe* nihayet hizmetinin mükafatını gördü.Kardeşleri ve efradı hanedanile beraber imha edildi. Başı bir nişanei zafer gibi Şamda Halife Süleymanın ayakları altına atılırken rakibi Yezit bin Mühalleb te Horasan ve Maveraünnehrin umumî valiliği hil'atini giydi(717).

Yeni Arap umumî valisi de selefinin yolunu takip etti. Türk ellerinde din neşri yerine yağma ve kıtal ile vakit geçirdi. Fakat bu da Halife Yezit bin Abdülmelikin zamanında selefinin akibetine uğradı. Halifenin emrile bütün hanedanı efradile beraber imha edildi.

Bu vaziyetten istifade eden Türk Hakanı *Bilge*, kardeşi *Gültekin*le beraber İrtiş nehrini geçerek Maveraünnehre girdi. Arapların zulüm ve teaddilerinden bizar olan Maveraünnehrin küçük prenslikleri kendisini bir halaskâr gibi istikbal ettiler. Fakat *Kutlu Hanın* kurmuş olduğu bu devlet te milâdî 745 tarihinde dahilî iğtişaşlarla yıkılınca Araplar tekrar Maveraünnehirde ilerlemeğe başladılar. İkinci Tukyu Hanlığının yıkılması Orta Asya türklüğü için pek feci oldu. Varlıklarını ancak birlikle gösteren Türkler birbirlerile boğuşmağa başladılar. Birçok boylar yurtlarını terkederek etrafa dağıldılar. Vaziyetten istifade eden Çinliler şarktan garba, Araplar da garptan şarka doğ-

ru ilerlemeğe başladılar. Bu iki müthiş kıskaç arasında sıkışan Türkler için Seyhun nehri ve Aral gölü üzerinden geçen tek bir menfez kalmıştı. İkinci Tukyu Hanlığının inkırazından sonra anarşi içinde kalan Türk ellerinde vaziyet şu şekilde inkişaf etti: Şarkta *Selenga* boylarındaki Dokuz Oğuzlar bir aralık büyük bir nüfuz kazandılar.

Başbuğları Kutluğ Bilğe Gül Han Basmilleri tahtı itaate alarak bir müddet için ehemmiyetli bir varlık gösterdi. Bilâhare bu havalide kendilerine Uygurlar halef oldu. Uygurlar Orhon boylarında kuvvetli bir hükûmet kurdular. İrtiş boylarındaki Karluklar da diğer bir hükûmet kurdular. Isığ gölün garbında İli ve Çu nehirleri boylarında da *Türkeş Devleti* kuruldu. Türkeşler garptan gelen arap istilâsına bir müddet mukavemet ettiler.

Hatta Türkmen Hanı *Sulu* Maveraünnehri Arapların elinden almağa muvaffak oldu. Arap Kumandanı *Eşers*i kat'î darbelerle sarsan *Sulu* Horasanı da istilâ etmek hazırlığında iken Çinlilerle Türkmenler arasında başgösteren bir ihtilâf kendisini sür'atle avdete icbar etti. Fakat bilâhare Türkmenler arasında zuhûr eden dahili nifak arap istilâsına sebep olan bu hükûmetin de inkırazını intaç etti. Milâttan 756 tarihinden itibaren kuvvetlenmeğe başlayan *Karluk*lar 776 tarihine doğru hudutlarını Çuğ nehri boylarına kadar tevsi ederek arap istilâsına az çok mukavemet edecek bir kuvvet vücude getirdiler. Fakat ne Türkeşler ne de Karluklar Maveraünnehir ve Toharistandaki küçük beylikleri hakimiyeti altında birleştirmeğe muvaffak olamadıklarından bu mıntakaların nihayet kat'î surette Arapların eline geçmesine mani olamadılar. Maamafih bu küçük beylikler

müstevli Araplara karşı senelerce vicdanî ve siyasî hürriyetlerini müdafaa ettiler. Emevîlerin insafsız kumandanları buralarda seller gibi kan akıttıkları, on binlerce hanüman söndürdükleri halde islâm dinini bir türlü bu havaliye kat'î surette sokamamışlardı. Türkler, din neşrine gelen arap ordularının bir sürü çapulcu olduğnu görerek mukavemet etmiş, her vesile ile bir ihtilâl çıkarmışlardır. Halifeleri Şam saraylarının israf ve eğlencesine sarfedilecek para bulamayınca Horasan valilerini şarka doğru fütuhat icrasına sevk ediyorlardı. Fütuhat ve yağma imkânı göremedikleri zamanlarda Maveraünnehir halkına tarhedilen cizyeyi tezyit ediyorlardı. Bu insafsız muamele ise halkı Araplardan ve temsil ettikleri yeni dinden uzaklaştırıyordu. Türkler arasında islâm dininin intişarı ancak kendi ırklarından olan Samanîlerin Maveraünnehirde bir islâm hükûmeti kurdukları zamanda oldu. Samanîler devrinde müslümanlık Seyhunun şimalindeki sahalara kadar yayıldı. Isıg gölden İrtiş nehri boylarına kadar imtidat eden geniş sahada dolaşan Türk kabileleri, bunlar arasında bilhassa *Karluk*lar, *Türkeş*ler, *Oğuz*lar islâmlara ısındılar. Nihayet milâdın 963 tarihinde bu Türklerden ikiyüz bin çadır halkı hep birden islâm dinini kabul ettiler. Samanîler idaresindeki müslüman Türklerin din neşri faaliyetleri yalnız bu sahaya inhisar etmedi. Şarka ve cenubî şarka doğru da inkişaf etti. Kâşgar hıttasının Artuç havalisinde oturan *Karluk*lar başbuğları *Satıkbuğra*ile birlikte islâm dinini kabul ettiler. Karahanîler namile büyük bir *İslâm - Türk Devleti kuran* Satıkbuğra ahfadı müslümanlığı Kâşgar tarikıyle *Kotan* mave-

rasındaki Türkler arasına yaydılar. Arapların zulüm ve şiddetlerile müslüman olan Türkleri bile ezmekten çekinmediklerinden bıkan halk bir türlü müslumanlığa ısınamamışlardı. Fakat kendi ırkdaşları hükûmeti ellerine alınca kütle halinde müslümanlığı kabul etmeğe başladılar. Orta Asya türkleri arasına bu suretle sokulan islâm dini Şimalî Türkler arasına da Kafkas ve Harzem yollarile girdi.

Araplar daha ikinci halife Ömer zamanında Kafkas eteklerine dayanmışlardı. Vatan ve istiklâllerinin müdafaasında pek kıskanç olan *Hazarlar* Arapları buradan tardetmişlerdi. Bu vak'adan sonra ikinci asrı hicrî bidayetine kadar Araplar bu havalide bir türlü ilerlemeğe muvaffak olamadılar. Bu tarihten sonra tekrar başlayan istilâ teşebbüsü birçok defalar kırıldı. Bir aralık *Hazarlar* Musula kadar inerek Bağdat halifelerini dehşete soktu. Kanlı mücadelelere rağmen Kafkas tarikıyle Hazarlar arasına sokulamayan müslümanlık başka bir yoldan *muslihane* girebildi. Dahilî bir ihtilâl neticesinde memleketlerini terke mecbur kalan müslüman *Harzemîler* Hazarlara iltica ettiler. Bunlar arasında müslümanlığı neşre çalıştılar. İslâm dini Hazarlar arasında taammüm etmediği halde daha şimalde Volga boylarında oturan *Bulgar türkleri* nezdinde büyük bir muvaffakıyet kazandı. Nihayet *Bulgar Kıralı Elmas Silki Han* tebaasile birlikte ihtida etti. Milâdın 921 tarihinde Bağdat Halifesi *Elmuktediribillâh*a müracaatle islâm dininin esasını talim etmek üzere bir heyet istediler. Ahmet bini Hutlan bu heyet kâtipliğinde bulunuyordu. Bağdat heyeti Bulgar şehrine geldikten sonra Bulgar Kıralı da ismini *Cafer bini Abdullah*a tahvil eyledi.

B. M. E. III ÜNCÜ ASIRDAN SONRA ORTA ASYADA KURULAN VE ORADAN YAYILAN TÜRK DEVLETLERİ

1. ASYA HUNLARI (HYUNGNU) DEVLETİ

Türkler milâttan çok zaman evvelki devirlerde Orta Asyadan ayrılarak muhtelif kıt'alarda devletler kurdukları gibi bunlardan ana vatanda kalmış olanları da bu sahada muhtelif zamalarda, muhtelif isimlerle devletler kurmuşlardır. Bunların tarihçe malûm olan en eskisi, Çinlilerin (Hyungnu) dedikleri *Asya Hunları Devleti* dir.

Bu devlet, bidayette, Çinin şimalinde Çin seddinden Orhon nehri ve (Tanu - Ola) dağlarına kadar olan sahaya sahipti. Daha sonraları, Mançurya hududundan Aral gölüne kadar uzanan geniş kıt'alarda hükümran oldular. Nüfuzlarının İdil (Volga) havzasına kadar uzandığı zamanlar da olmuştur.

Bu devletin, milâttan pek çok evvel mevcut olduğu muhakkaktır. Son zamanlarda *Hyungnu Devleti* ülkesinde yapılan hafriyat neticesinde elde edilen eserlerden *Hyungnu* ların pek eski zamanlardanberi bir medeniyete sahip oldukları anlaşılmıştır.

Milâttan evvel XIII üncü asra ait Çin vesikaları, *Hyungnu* lardan bahsetmektedir. Fakat bunlar hakkındaki tarihî malûmat, ancak milâttan evvel III üncü asırda vuzuh kespediyor.

Bu devirde bu büyük Türk Devleti, muhtelif kabilelerin *Teoman* isiminde bir reisin idaresi altında birleşmesinden vücude gelmiş bir imparatorluktu.

Mühim işlerde, bilhassa harp ve sulh işlerinde devlet reisinin emri kat'î olmakla beraber, imparatorluğu teşkil eden kabileler dahilî işlerinde serbest idiler.

Hyungnuların devlet reisleri *Tengri Kut* unvanını taşırdı; "*Tengri Kut*„ semavî kudret, demektir. Eski türkçe de Tanrı, Tengri telâffuz olunurdu. Çinliler, bu unvanı kendi lisanlarına göre tahrif ederek *Tanyu* şekline sokmuşlardır. Bu kelime, Fransızca tarihlerde ve bu lisandan tercüme edilen bazı türkçe tarihlerde *Tanju* şekline girmiştir.

Bu müttehidenin en meşhur reisi *Teoman*ın oğlu Mete (Mote) dir (m. e. 209-174).

Tanrı-Kut *Mete*, şarkta *Tunguzlar*ın ecdadı olan *Siyen-pi* ve *Vuhuan*ları Türk yurdu olan Moğolistandan çekilmeğe mecbur ettiği gibi imparatorluk bayrağı altına girmek istemiyen Yueşileri de Kansu dan garba doğru muhacerete icbar etti (m. e. 175). Mete, İli nehri boylarındaki *Vusun* Kırallığını da mağlûp ederek imparatorluğuna ilhak etti. Bundan maada bugün Çine tâbi Türkistandaki Yarkent, Hotan, Kuça, Karaşar, Turfan ve Kâşgar gibi Türk şehirleri de *hun hakimiyetini* tanıdılar.

İşte *Mete*nin bu şanlı zaferleri neticesindedir ki tarihî devirde birinci defa olarak Kingan dağlarından İdil nehrine kadar uzanan geniş sahadaki bütün türk kabileleri bir bayrak altında toplandı.

Hyungnular, ilk zamanlardan itibaren Çini tehdide başlamışlardı. Bu akınlara karşı muhtelif Çin imparatorları Çinin şimalî hududunun muhtelif noktalarında kaleler ve duvarlar yaparak müdafaaya çalıştılar. En nihayet Çin İmparatoru *Şe-Huang-Ti*, M. E. 214 te bu duvarları birleştirerek

3000 kilometre uzunluğunda meşhur *Çin Seddini* meydana getirdi.

Şe-Huang-Ti nin vefatından sonra Çinde dahilî ihtilâller çıktı; bu esnada Han sülâlesi müessisi meşhur *Kao-Hoang-Ti* Çini eline geçirdi. Bu vaziyetten istifade eden *Mete* de, Çine harp ilân ve imparatorun kumanda ettiği Çin ordularını bir meydan muharebesinde mağlûp etti.

Çin imparatoru esaretten ve çin ordusu kat'î bir imhadan ancak *Mete* nin zevcesi *Yensi* Hatunun şefaatile yalnız vergi vermek şartile kurtulabildi (M. E. 199).

Metenin zevcesi Çinliler lehine bu şefaatte bulunmasaydı bütün Çinin de Metenin hakimiyeti altına geçmesi muhakkaktı.

Büyük Hun İmparatorluğu, Çinin şimal ve şimali garbîsinde Çin için müthiş bir tehlike idi. Çinliler, bu Türk Devletini behemehal yıkmak istiyorlardı. Bunun için birçok intrikalarla müttehide içinde nifak ve niza çıkardılar. Muhtelif türk kabilelerini birbirlerile muharebe ettirerek bu Türk Devletini zayıflattılar.

Bu işte, çin sarayından Hyungnu hükümdarlarına gönderilen Çinli prensesler de mühim rol oynamışlardır.

Hun prensleri arasında zuhûr eden ihtiras mücadeleleri de, nihayet Hun İmparatorluğunun ikiye ayrılmasını mucip oldu.

Hun İmparatorluğu, şimalî ve cenubî Hyungnu namlarile ikiye ayrıldı. Gobi çölünün şimalinde bulunanlar Şimalî, cenuptakiler de Cenubî Hun ismini aldılar (M. S. 48).

Çinliler, evvelâ Cenubî Hunların ve Siyenpilerin yardımile Şimal Devletini yıktılar (M. S. 93). Bu

inhizamdan sonra Şimalî Hunlardan bir kısmı, yurtlarını istilâ eden *Siyenpi*lerin hakimiyetini tanımaya mecbur olmuş, diğer bir kısmı Cenubî Hunlara iltihak etmiş, mütebaki büyük kısmı da garba doğru çekilerek Ural dağlarile Hazar denizi arasındaki sahada yerleşmişlerdir.

Cenubî Hun Devleti, Şimalî Hun Devletinin inkırazından sonra Çinin himayesinde olarak M. S. III üncü asır bidayetlerine kadar yaşamıştır. Bu tarihte şimalî Çinde hükûmet süren *Vey*ler bunlalrın son hükümdarı olan *Uçu*yu tevkif ederek bu devlete de nihayet vermişlerdir (M.S. 216).

Bu inhilâlden sonra Cenubî Hunlardan bir kısmı Çinin *Kansu* ve *Suçeu* eyaletlerinde yerleşmişlerdir. İşte bu Türklerdir ki daha sonra Çinde bir devlet kurmuşlardır.

Hyungnular, Asyanın, medeniyette çok ileri gitmiş kavmlerinden biri idiler. Bazı cihetlerde, Çinliler de Hyungnu medeniyetinden istifade etmişlerdir. Meselâ, Çinde ilk yapılan takvim, en eski türk takvimlerinden başka birşey değildi. Bundan başka Çinliler, askerî teşkilâtlarını da Hunlardan aldılar. Hun Devletinde, memleket askerî teşkilâta göre orta, sol (şark), sağ (garp) diye üçe ayrılırdı. Orta kısım, bizzat devlet reisi, sol (şark) veliaht, sağ (garp) hanedana mensup bir prens tarafından idare olunurdu. Şark, güneşin doğduğu taraf olduğundan mukaddes addolunurdu. Mülkî teşkilâtta da Çinlilerin Hunlardan pek çok şeyler aldıkları anlaşılıyor.

Tanrı Kut kendini Çin imparatorlarından daha yüksek tutardı. Mete devrinde Çinliler Türklere her yıl muayyen miktar vergi vermeğe mecbur edilmişlerdi.

ÇİNDE HYUNGNULARIN HAKİMİYETİ

Çinliler, Cenubî Hun Devletinin inkırazından sonra *Hyungnu*lardan mühim bir kısmını Çin Seddi içerisinde bilhassa *Şansi* eyaletinde yerleştirmişlerdi.

Çinin askerî kuvveti zayıflayınca Hyungnulardan *Çao*lar 305 te Şan-si eyaletini zapettiler. Biraz sonra, 311 de, bu *Çao* ların reisi *Liyeu-Yuan* Çin payitahtı *Lo-Yang*ı da zapt ve Çin imparatorunu esir etti ve öldürdü.

Bu zamanlarda şimalî Çine hâkim olan Türk Devletleri şunlardır:

I — Şansi, Şensi, Peçili ve Honan eyaletlerinde teessüs eden *Han Devleti* (M.S.305-328). Bu devletin müessisi Hyungnu kabilelerinden birinin reisi olan *Liyeu-Yuan* dır.

II — Çao Devleti: Bu devlet, Hanların kumandanlarından *Şele* tarafından (Han) Devleti ülkesinde ve Han Devleti yerine kurulmuştur (M.S. 328-350).

III — Hiya Devleti: (407-431). Hyungnulardan, Tiyefo (Ana) kabilesinin reisi olan *Popo* tarafından evvelâ Ordos mıntakasında kurulmuştur.

TOPA (VEY) KIRALLIĞI

Topalar, Hyungnu Devleti devrinde Hunların şimalinde Angara ve Obi nehirleri arasında yaşıyorlardı. Bunların, Hun Devletinin inkırazından sonra, cenuba doğru inerek evvelâ şarkî Moğolistanda ve sonraları daha aşağı inerek Şansi şimalinde Tatuy havalisinde yerleşmişlerdi (270). *Topa*lar Evvelâ bu havalide *Vey* ismile hakimiyet tesis ettiler. Sonraları *Yen* devrinde şimalî Çinde bütün Şan-si eyaletini ve (Peçili)nin bir kısmını, Nankin, Loyang, Honan

ve (Şantung)u ve bir müddet sonra bütün Şensi ve Peçiliyi zaptettiler (336-496).

Topalar, bu sırada, merkezî Asyadaki Turfan, Karaşar, Kuça, Kaşgar, Kırallıkları üzerinde hakimiyet tesis ettiler (448).

*Vey*ler, türk ülkelerini Cücen *(Yu-Yen)* hakimiyetinden kurtarmak için kanlı mücadelelerde bulunmuşlardır. Orta Asyayı Cücenlerden tamamen almağa muvaffak olmamışlarsa da hasımlarını rahat bırakmamışlardır.

552 Türk Devleti teşekkül ederek Türkler Cücen Devletini mahvettiği zaman *Vey*ler şimalî Çinde en kudretli bir devlet halinde yaşıyor, Hint ve İran hükûmetlerile siyasî münasebetlerde bulunuyorlardı.

Şarkî ve garbî namile ikiye ayrılan *Vey*lerin (534) Çinde hakimiyeti, VI ıncı asrın nihayetlerinde (M. S. 581)bitti.

GARBÎ HUN DEVLETİ

Şimalî Hyungnu Devleti inkırazından sonra garba çekilen Hunlar Hazar denizi, Yayık (Ural) ve İdil (Volga) arasındaki geniş sahada bir devlet kurdular (M.S. 100-376). Buna *Garbî Hun Devleti* denir.

Hunlar, Alanları ve diğer Türk olan ve ol mıyan birçok kavmleri idareleri altına alarak Avrupa hududunda kurdukları Türk Devletini kuvvetlendirdiler.

AVRUPADA HUN İMPARATORLUĞU

Garbî Hunlar reisleri Balamır idaresinde milâdî IV üncü asrın nihayetlerine doğru (375) Orta Asyadaki muhaceret hareketlerinin tazyikile Don nehrini geçerek bugün cenübî Rusyayı

teşkil eden sahaya girmişler ve Dinyester ve Purutu da aşarak Tuna nehrinin orta kısımlarına kadar uzanan vâsi sahadaki bütün kavmleri itaat altına almışlardır. Bu istilâ ve fütuhat hareketlerinde Hunlar yalnız değillerdi; Hunlara inkıyat eden diğer türk kavmlerini ve hatta birçok Türk olmıyan kavmleri de beraber sürüklemişlerdi. Fakat hakimiyet Hunlarda idi.

Hunlar, bütün şarkî Avrupa kavmlerini ve bu meyanda *Ostrogot* lar üzerinde hakimiyetlerini temin ettikten sonra Yayık nehri ile Ural dağlarından Tunaya kadar uzanan vâsi arazide hâkim bir millet oldular.

Mağlûp edilen kavmlerin kaçışı, diğer kavmlerin de muhaceretlerini intaç etti ve bu suretle bütün Avrupada bir umumî muhaceret cereyanı hâsıl oldu; bunun neticesinde Avrupa kavmleri birbirine karıştı.

Hun orduları süvariden ibaretti. Avrupada hayatları at sırtında geçen cesur Hunlardan mürekkep türk süvari ordularına, karşı çıkabilecek hiçbir millet yoktu. Avrupa baştan başa korku ve dehşet içinde idi.

Türklerin karşısında hasım olarak Garbî Roma İmparatorluğu (Bizans) vardı.

Hunlar, Tuna havzasına yerleştikten sonra, reisleri *Mundzuk* un iki oğlu olmuştu: *Bleda* ve *Atila.* Küçüğü olan Atila 395 te doğmuştu. Mundzuk ölünce, çocukları küçük olduğu için yerine kardeşleri Oktar, Rua ve Aebars geçtiler. Aebars Hun Devletinin Asyadaki kısmını idare ediyordu. Tuna havzasınde ise Oktar ve Rua ayni zamanda hüküm sürüyorlardı.

Bleda zayıf tabiatli idi. Atila ise cesur, akıllı,

azimkâr ve milliyetperverdi. Küçük olmasına rağmen devlet işlerine karışmak istemesi amcalarının hoşuna gitmiyordu. Amcaları, küçük *Atila* nın müdahalelerinden kurtulmak için kendisini rehine olarak Roma sarayına gönderdiler.

Hunlar, Tuna havzasına yerleştikten sonra da akınlarına devam ederek Şarkî Roma Devletine ait mıntakalara girmekten geri durmıyorlardı. Şarkî Roma İmparatorluğu, siyaset ve para ile Hunların taarruzuna mâni olmak ve mümkün olduğu kadar bu kuvvetten düşmanlarına karşı istifade etmek yolunu tercih etti.

Oktar bir ordu ile Ren havzasında *Burgond* lara karşı sefere gittiği zaman, Bizanslılar Tuna havzasında kalan Rua ile anlaştılar. Bu anlaşma neticesinde yardım maksadile bir hun ordusu İstanbula, diğer bir hun ordusu da Garbî Romaya gitti. Huldin kumandasında Romaya giden hun ordusu, İtalyaya taarruz eden Slav ve Germenleri Florans civarında (405) mağlûp ederek Romayı kurtardı. Şarkî Roma İmparatoru Teodos, kendisine karşı isyan eden bir ceneralını tedip için de Hunlara müracaat mecburiyetinde kaldı. Bununla beraber Bizans, kendi emniyeti için Tuna havzasında Hunlara tâbi bazı kavmleri istiklâllerini istirdada teşvik ediyordu. Bu yüzden Rua ile Bizansın arası bozulmuştu. İhtilâf noktalarını görüşmek üzre bir Bizans sefaret heyeti Hunlara geldiği zaman karşısında *Atila* yı buldu. Rua ölmüş ve yerine *Mundzuk* un oğulları Bleda ve Atila geçmişti (437). Bleda ahmak ve yalnız eğlenceye düşkün olduğundan Atila devleti idarede serbestti. Atila cesur ve kahraman olduğu kadar Roma ve Bizans ahvaline de hakkile vakıftı. A-

tila Türklerin başına geçtiği zaman yapacağı işleri tamamen kararlaştırmış bulunuyordu. Atila evvelemirde türk ordularının para mukabilinde düşmanların menfaatlerine hizmet etmelerine mâni olmak ve dağınık bütün türk kabilelerini birleştirerek kuvvetli müttehit bir Türk Devleti kurmak istiyordu. Bu kuvvetli Türk Devletine istinaden bütün İslav ve Germenleri, sonra Bizansı ve Garbî Romayı da idaresi altına alarak Avrupada büyük bir imparatorluk kurduktan sonra Hint, Çin ve İranı da istilâ etmek ve bu suretle bir cihanşümul imparatoluk meydana getirmek azminde idi. Roma ve Bizansın ve bütün Avrupanın fethi bu büyük gayenin bir safhası idi.

Hunlara giden Bizans sefaret heyeti, şimdiki Belgrat civarında Margüs mevkiinde Hunlara mülâki oldukları zaman karşılarında büyük Hun Hükümdarı Atilayı buldular. Bu, beklemedikleri bir vaziyet idi. Bizanslılar burada Atila ile bir muahede aktettiler. Bizans ile yapılan Margüs muahedesi Atila için parlak bir başlangıç oldu. Bu muahedeye göre Bizans, Bizanslılar hizmetindeki bütün türk askerlerini geri verecek ve Hunların elindeki Bizans esirlerinden beheri için bir fidye ödeyecek idi. Bunlardan daha ağır bi şart vardı : Bizans, Hunların düşmanlarile ittifak edemiyecek ve her sene mühim miktarda vergi verecekti. Bu muahede ile Şarkî Roma Hunların bir tâbii derekesine inmişti.

Hunların Avrupadaki muazzam istilâları Ruadan sonra Atila (453-454) zamanında başladı. Atilâ Şarkî Romayı bir tâbii menzelesine indirdikten sonra Avrupadaki muhtelif milletleri itaat altına aldı. Yayık (Ural) nehrinden (Ren) neh-

rine ve Karadenizden, Tunadan Skandinavyaya kadar olan şarkî ve merkezî Avrupa Atilanın nüfuzu altına girdi. Atila bundan sonra kuvvetli bir ordu ile Şarkî Roma üzerine yürüyerek Çanakkale boğazına kadar Trakyayı istilâ etti (441). Bizans surlarına iltica eden Teodos Atilanın pek ağır şartlarını kabul ederek sulh aktetmeğe mecbur oldu.

Atila bundan sonra Fransada husule gelen siyasî buhrandan istifade ederek Avrupanın fethine karar verdi. 451 de yedi yüz bin kişilik bir ordu ile Ren nehrini geçerek *Galya* ya girdi. Strazburg, Meç ve Orleanı zaptetti: Atila Roma jenerallarından *Aetyüs* [1] kumandasında Visigotların, Frankların, Gallerin ve diğer Germenlerin birleşmiş orduları ile Marn nehri üzerindeki Şalon şehri civarında Katalon ovasında yaptığı pek kanlı, fakat muvaffakıyetsizlikle biten meydan muharebesinden sonra, Fransayı terke mecbur oldu (451). Fransa Türk istilâsından kurtulmuştu. İki taraf ta ağır zayiata uğradığından Atila ordusunu tanzim etmek üzere kurduğu devletin merkezi olan Tuna havzasına çekildi. *Aetyüs* te Türkleri takip edemedi.

Atila biraz sonra Garbî Roma üzerine yürüdü. Papa Sen-Leonun tavassutu üzerine hareketini durdurdu payitahtına döndü (452).

Yeni fütuhat düşünürken bugün Macaristan ismini taşıyan sahadaki payitahtı, Atila şehrinde (Etzelburg) öldü (453).

Atila, orta boylu, geniş göğüslü esmer, heybetli ve cesur bir Türktü. Ecnebilere karşı mu-

[1] Aetyüs, Roma hizmetine geçen bir Türktür.

taazzım olan Atila kendi milletine karşı pek mütevazı ve debdebe ve servete karşı lâkayıttı.

Atının geçtiği yerde bir daha ot bitmediği söylenen ve mağlûp milletler tarafından Allahın gazabı diye anılan Atila, Almanların Nibelungen destanlarında Etzel ve Skandinav an'anelerinde Atlı unvanı ile yadedilen kahramandır. *Atila* nın vefatından sonra Hun Devleti dağıldı. Macaristandan ibaret kalan küçük bir kısmında Atilanın oğullarından *Dengiz* bir müddet hükûmet sürdü. En nihayet dahilî mücadeleler yüzünden Hunlar Macaristanı terkederek cenubî Rusya, Volga ve Ural havalisine çekildiler. Avrupada kalanları ise muhtelif milletlerle karıştı.

AVAR İMPARATORLUĞU Avrupadaki Hun Devletinin inkırazından sonra, *Hunlar* la akraba olan Avarlar, VI ıncı asır bidayetlerinde *Bayan Han* idaresinde Orta Avrupayı istilâ ettiler. Avarlar da Hunlar gibi türk ırkına mensup idiler.

Avarlar, Tuna garbında, Panoni kıt'asında bugunkü Macaristanda büyük bir devlet kurdular. Avarlar Macaristandan başka Moravyayı, bugünkü Çekoslovakyayı, Polonyanın bir kısmını, Volinyayı ve Balkanların bir kısmını hakimiyetleri altına aldılar. Avarların Şarkî Avrupada üç asır kadar sürmüş olan hakimiyetine, IX uncu asır nihayetinde Frankların Kıralı Garp İmparatoru *Şarlman* tarafından nihayet verilmiştir.

AKHUNLAR Bu Türkler, milâdî 424 tarihinde Orta Asyada yeni bir kargaşalık çıkaran Cücenlerin tazyikile yurtlarını terkederek evvelâ Siriderya havalisine bilâhare garbî Türkis-

tan ve Şimalî Afganistan mıntakasına gelmiş ve buralarda yerleşmişlerdir.

Milâdî V inci asır ortalarına doğru *Akhunlar*, hudutlarını tevsi ederek Çin Türkistanından Şimalî Efganistana kadar uzanan bir *Türk Devleti* kurmuşlardır. Bunlara Çin membalarında *Hua*, Yunan asarında *Akhun* ve *Eftalit*, arap tarihlerinde ise *Heyatile* ismi verilmiştir. Akhunlar, bilâhare Şimalî Efganistandan başka, Hindistanın Pencap kıt'asını da istilâ etmişlerdir. Orta Asyada teessüs eden Diğer büyük Türk devletleri gibi Akhun Devleti, iki büyük kısımdan terekküp ediyordu: şimalî ve cenubî.

Şimalî kısmının merkezi, Şimalî Efganistanda Kunduz civarında, Cenubî kısmının merkezi de Pencap kıt'asında idi. Milâdî 525 tarihlerine doğru şimaldeki Akhunlar Hanı Aksungar (Aksunvar) cenuptakilerin hükümdarı ise Toraman isimlerini taşıyorlardı.

Eftalit ülkesinin şimal kısmile, cenubî kısmı arasındaki hukukî münasebet, vesikalara istinaden tesbit edilmiş değil ise de cenup hanlarının şimal kısmındaki hanlara tâbi olduklarını tahmin edebiliriz.

Milâdî VI ıncı asır başlarında Akhun ülkesi Çin Türkistanından Hazar denizine, Kazak steplerinden Hindistanın Kâşmir havalisine kadar imtidat ediyordu.

Akhun hanları, komşuları İran hükümdarlarile siyasî münasebetlerde bulunuyorlar ve İranın dahilî siyasetine tesir ediyorlardı. (Sasanyan hükümdarlarından *Firuz*un tahta cülûsu, Akhunların yardımı sayesinde vuku bulduğu gibi, *Nuşirvan*ın babası *Keykubat* ta, kaybetmiş olduğu

tahtını Akhun hükümdarlarının muavenetile istirdat etmişti. Keza Hindistandaki Akhunlar da, Hindistanda büyük kuvvet ve nüfuz kazanmışlardı. Akhunların devleti, uzun müddet payidar olamadı. Sebebi VI ıncı asır ortalarında (652) Orta Asyada siyasî hakimiyetin Tukyu Türklerinin eline geçmesi ve garp hudutlarında da İran Sasanîlerinin Nuşirvan gibi kuvvetli bir hükümdar idaresinde kuvvetlenmeleri olmuştur. Bu iki devlet (Tukyular — Sasanîler) birleşerek Akhun Devletini imha ve Pencap kıt'ası hariç olmak üzre, memleketlerini aralarında taksim etmişlerdir.

Cenubî Akhunlar Reisi *Toraman*a halef olan *Mihra Kula*, babası zamanında başlıyan Hint fütuhatına devam ederek parlak zaferler kazandı. Bu tarihte Hunlardan, bir kısmı Çinde, bir kısmı Avrupada hükümran oldukları gibi Akhunlar da Hindistanda hükûmet sürüyorlardı.

Atila Avrupada, *Liyeu-Yuan* Çinde nasıl bir şöhret ihraz etmişlerse *Mihra Kula* da Hindistanda ayni mevkii kazanmıştı.

2. TÜRK (TUKYU) İMPARATORLUĞU

(Tukyu) İmparatorluğu ismile yadedilen *Türk Devleti* VI ıncı asır ortalarında kadîm Hyungnu ülkesinde *Altay Türkleri* tarafından kurulmuştur.

Tukyu Türkleri eski Hyungnu ahfadından idiler. Bu Türkler ; Hyungnu Devletinin inkırazından sonra Altayın kolay geçilmez vadilerine sığınarak orada 400 sene kadar yaşamışlardır. Bu mıntakaya Türk an'anasında *Ergenekon* ismi verilmektedir. Tukyular *Ergenekon* da bulundukları müddetçe evvelâ Siyenpilere ve sonra Cücenlere tâbi olmuş,

demir istihsal ve sanayiinde gösterdikleri terakki sayesinde varlıklarını muhafaza etmiş ve medeniyetce yükselmişlerdir. Altay Türkleri 540 senelerine doğru *Bumin* isminde bir reisin idaresi altında bulunuyorlardı.

545 te *Bumin Kaan* isyan ederek Cücenleri mağlûp etti. Cücenlerin tardı üzerine *Tukyu* lar Moğolistanı işgal ettiler ve *Seddi Çin* den garba doğru Volgaya kadar hâkim oldular.

Bumin öldükten sonra yerine geçen oğlu *Muhan* (553 - 572) garp havalisinin idaresini amcası *İstemi Yabbu* ya tevdi etti (553-576).

Bu suretle Türkler, biri Orhon boyunda *Şark Türkleri*; diğeri Garbî Türkistanda *Garp Türkleri* namile ikiye ayrıldılar. Bununla beraber ilk zamanlarda Garp Türkleri şarka tâbi idiler.

Garp Türklerinin merkezi bazan *Talas* veya Tokmak ve bazan Küça ile Tekeş arasında *Akdağ* idi. Şark Türklerinin merkezi Moğolistan da Orhon nehri ve Ötüken dağları havalisinde idi. Garp Türklerinin ilk hakanı İstemi, İran kisrası Husrev Nuşirvan ile ittifak ederek Akhunların ülkelerini aralarında taksim ettiler.

Garbî Türkistan ve Çin Türkistanı Tukyulara, Şimalî Afganistan ise İranlıların hissesine düştü. İki devlet arasında hudut Amuderya yani Öküz ırmağı oldu. Bundan sonra Nuşirvan İstemi Hanın kızı ile evlendi.

Türk Hanı İstemi (555 - 576) İstanbula Çinle Şarkî Roma arasında ipek ticareti yapan kervanlarının İrandan serbestçe geçmelerini *Husrev Nuşirvan* dan istedi. Husrev, ret edince İstemi, İrana karşı bir ittifak temini maksadile İstanbula bir

sefir gönderdi (567). İttifak husule gelemedi ve Türkler yalnız başına İrana harp açtılar. İsteminin halefi Tardu (576-603) zamanında Türkler Şimalî Afganistanı da İranlılardan aldılar. Garp Türkleri bu fütuhatla kuvvetlenmiş olduklarından Şark Türklerinden büsbütün ayrıldılar (580). Bu vak'a, Türk birliğini bozdu. *Şarkî Tukyu Devleti*, VII inci asır ortalarında (630), *Garbî Tukyu Devleti* ise biraz daha sonra (658) Çinlilerin hakimiyeti altına düştü.

KUTLUK DEVLETİ

Sonradan Çinlilerin intrikaları ve aralarına soktukları ahlâksızlık ve fesat neticesinde ve reislerinin hataları yüzünden mahkûm vaziyete düşen Türkler, başka bir millete tâbi olmaya asla tahammül edemiyorlardı. Koca Tukyu Devleti, sonradan gelen iktidarsız, ahlâksız ve ecnebi bir devlet menfaatına hizmeti kabul eden mütereddi prensler yüzünden muvakkat bir esarete düşmüştü. Bu esaret yarım asır kadar sürdü. En nihayet, *İdatşat* isminde bir kahraman çıkarak Çinlilere karşı hürriyet ve istiklâl seferi açtı. Hürriyete susamış olan bütün Türk milleti kendisini takip etti. Türkler Çin boyunduruğundan kurtularak istiklâllerine kavuştular. *İdatşat* Kutluk El-Teres unvanile Han intihap olundu (681).

Kutluk, istihlâs hareketine devam ederek Çin Türkelini ve garbî Türkistanı da Çin hakimiyetinden kurtardı. Bu suretle *Muhan* zamanındaki büyük Türk Müttehidesi ihya edildi. 691 de Kutluk vefat etti. Kutluktan sonra Kapagan (691-716) Türk Devletini tensik etti. Kapagan garpta Türkeşleri, Karlukları da hakimiyeti altına alarak şarkta Kingan dağlarından garpta Ural ve cenupta İrana

kadar uzanan sahada yaşıyan bütün Türkleri şanlı bayrağı altında birleştirdi.

İdatşat dahi Mete, Atila, Bumin ve İstemi gibi eski türk kahramanlarından biridir.

Çinlilerle olan bu mücadeleler hakkında, *Orhon Kitabeleri* oldukça mufassal ve sahih malûmat vermektedir.

Orhon abidelerinden biri *Kapagan*dan sonra gelen *Bilge Han* (716-734) tarafından biraderi ve ordu kumandanı Gül-Tekin için dikilmiştir. İkincisi, *Bilge* Han namına oğlu *İyen* tarafından inşa olunmuştur.

Orhon kitabesi, bize Türklerde vatan ve millet muhabbetinin pek yüksek bir nümunesini göstermektedir. *Bilge Han* bu kitabede milletine şu tavsiyede bulunuyor:

"Ey Türk milleti, sizden Çinlilerin tatlı vaitlerine, cazip altınlarına kapılarak Ötügeni, bu mukakddes yurdu terkedenler ölüme koşmuşlardır. Ey Türk milleti, Ötügeni terkederek Çine gidersen öleceksin! Fakat Ötügende oturarak oraya kafileler, kervanlar gönderirsen kazanır ve bahtiyar olursun. Gerçi, Ötügende servet ve ihtişam yoktur. Fakat elemler ve kederler de yoktur. Türk milleti! ancak yurdunu korumak, muhafaza etmek suretiledir ki hükûmetinin ebediyetini temin etmiş olursun.„

Bilge Han (734) ten sonra, Kutluk Devleti de anarşiye düştu: Türk Müttehidesinin en kuvvetli unsurları olan Dokuz Oğuzlar, Karluklar, Basmiller devlete karşı düşman vaziyeti aldılar. Bilhassa Dokuz Oğuzlar Kutluk sulâlesine karşı birkaç defa isyan ettiler. Bu mücadeleler neticesinde Kutluk Devleti zayıfladı. Nihayet 745 te

Dokuz Oğuzlar Kutluk sülâlesini mağlûp ederek Ötügen dağlarındaki türk payitahtını işgal ettiler. Bu suretle Ötügen havalisinde hâkim zümre oldular.

3. TUKYU DEVLETİNDEN SONRA ORTA ASYADA TÜRK DEVLETLERİ

OĞUZLAR (646—790)

VIIinci asırda Tukyu Devleti zayıf düşünce Selenga ve Tula boylarında yaşıyan Oğuzlar bulundukları yerlerde *Dokuz Oğuz* ismile mühim bir kabile ittihadı vücude getirdiler(646). Dokuz kabileden herbirinin başında *Tekin* unvanile birer kumandan bulunuyr, bunların hepsi Han unvanını haiz olan Yoloko kabilesinin başbuğunu metbu tanıyorlardı. Tukyu Hanlığının sukutu esnasında Dokuz Oğuzlar Reisi *Pusa* idi. Çinliler *Pusa* yı şöyle tasvir ediyorlar: Pusa, cesur olduğu kadar cüretkâr idi. Harp planını tertipte mahir idi. Muharebede daima askerlerinin önünde bulunurdu. Düşmanın çokluğundan asla yılmazdı. Daima askerlerinin talim ve terbiyesile meşgul olur, boş vakitlerini nışan talimi ve avla geçirirdi. Pusa Han, kendisi ordu ile meşgul olduğundan idare işlerini Anası *Olu-Hoen*e bırakmıştı. Fevkalâde dirayetli olan bu kadın, halkın şikâyetlerini dinler, Türeye muhalefette bulunanları şiddet ve adaletle cezalandırırdı. Bu türk kadınının dirayeti sayesinde Dokuz Oğuzlar arasında huzur ve intizam teessüs etmiştir.

Tukyu Devletinin Kutluk tarafından ihyasına kadar Dokuz Oğuzlar, diğer Türkler gibi Çini metbu tanıyorlardı. Kutluk Hanın devleti teessüs ettikten sonra Dokuz Oğuzlar da bunları metbu

tanımışlar, fakat istiklâllerini istirdat azminden hiçbir zaman vazgeçmemişler ve fırsat düştükçe isyan etmişlerdir.

713-741 arasında Dokuz Oğuzların büyük bir kuvvet kazanmış oldukları anlaşılıyor. Bunlar bu devirde Çinin büyük ordusunu mağlûp ederek Çinin şimalle olan irtibat yollarını kapamışlardır. Yukarda zikredildiği üzre Oğuzlar, 745 te Çinlilerin yardımile Kutluk Devletinin payitahtını zapt ve son Hanını tahttan indirerek Moğolistanda hâkim zümre olmuşlardır.

Bir müddet sonra, VIII inci asrın nihayetlerine doğru bu devlet, Uygur Devleti ismini almıştır. Bu tarihten itibaren Oğuzların bir kısmı Selenga ve Tulayı terkederek evvelâ şimalî Çin tarikile Çin Türkistanına gelmiş ve bir müddet sonra buralardan da İnci Irmağının (Sırıderyanın) şimaline göçmüşlerdir. Milâdî IX uncu asır iptidalarında Çu boylarında Talas mıntakasında dolaşan Oğuzlar, *Yeni Kent*i merkez intihap etmişlerdi.

Daha sonra, Hazar denizile Sırıderya arasındaki sahada ve Maveraünnehirde yayılmışlar ve islâm dünyasile temasa gelmişlerdir. Bunlardan bir kısım cenubî Rusyada da yerleşmiştir.

Müteakıp asırlarda Rusya tarikile Balkanlara giden ve Bizanslılarca *Uz* denilen Türklerle Selçukîler kumandası altında İran, Suriye ve Anadoluyu fetheden Türkler arasında da Oğuzlar vardı.

UYGURLAR (790-840)

Orhon boylarındaki Oğuz Devletinin bilâhare Uygur namını aldığını görmüştük. *Şimalî Uygur* denilen bu devletin merkezi Orhon nehri üzerindeki *Kara Kurum* civarında *Ordubalık* şehri yerinde idi. Millî bir

destana göre, Uygur Devletinin müessisi Buku Handır. Orhon kitabelerinde uygur başbuğlarına *Elteber* unvanı verilmiştir.

Uygur Devleti, 844 tarihinde Moğolistana hücum eden Kırgızların eline geçti. Uygurlar, cenubu garbîye çekilmeğe mecbur oldular.

DOKUZ OĞUZ DEVLETİ

Çin Türkistanına çekilen bu Uygurlar, IX uncu asrın ikinci nısfında *Beşbalık* şehrinin bulunduğu mıntakada yeni bir devlet kurmuşlardır. Bu devlete Çinliler Kao-Çang Aaraplar Dokuz Oğuz Devleti, Avrupa müverrihleri Cenubî Uygur Devleti ismini veriyorlar. Bu saha Türkleri ise kendilerine sadece Türk ismini veriyorlardı.

Bu Uygurlar, bütün Çin Türkistanındaki Türkleri hakimiyetlerine aldılar. Bu devletin ülkesi Tiyen-Şan dağlarından (İsığ göl)e kadar uzanıyordu. Turfan, Beşbalık, Kuça gibi mamur ve medenî şehirleri vardı.

Dokuz Oğuzlar Devleti ziraati inkişaf ettirmiş ve medeniyet sahasında çok ilerlemişti.

Cenubî Uygur Devletinin şarkında Keraitler, garbında Karluklar vardı.

ÇİN TÜRKİSTANI UYGURLARI

Uygurlar evvelâ XII inci asır bidayetlerinde Kâşgar ve Balasagun havalisini istilâ eden Kara Hıtay Hükümdarı *Gür Han*ı ve daha sonra Cengizi metbu tanıdılar. Cengizin halefleri zamanında XIII üncü asırda istiklâllerine nihayet rildi. Cenubî Uygurlar arasında budîlik, manîlik, ve nesturîlik, mazdeizm mezhepleri münteşir idi.

Avrpua âlimleri *Turfan* ve *Kuça* şehirleri

civarındaki eski devir harabelerinde Uygurlara ait olmak üzere pek çok medeniyet eserleri bulmuşlardır. Bunlar, gayet kıymetli yazma eserler ve çok kıymetli (Freskler), kıymetli ziynet eşyaları halinde olan bu eserler, Rus ve Alaman müzelerini doldurmaktadır. Uygur memleketinde 500 den fazla Bu da mabedi ve kütüpane vardı.

Cenubî Uygur şehirleri pek mamurdu, evlerin çoğu birkaç katlı idi.

Uygurlar, bidayette Çin, Orhon yazılarını kullanırlardı. Daha sonra kendilerine mahsus uygur alfabesini kullanmağa başladılar.

Turfan ve Koço havalisinde hafriyat yapan bir âlimin aşağıdaki ifadesi uygur medeniyeti hakkında bir fikir verebilir : Bu kum sahrasında asırlarca gizli kalmış olan muazzam binalar, heykeller, abideler, duvar nakışları, tasvirler, kitaplar, burada yüksek bir medeniyetin yaşamış olduğuna kat'î şahittir. Avrupa kurunu vusta karanlığı içinde yaşarken Türkler, Asya ortalarında büyük medeniyet kurmuş olan atalarile bihakkın iftihar edebilirler. Keşfedilen Uygur kitabeleri, kâğıt ve deri üzerine yazılmıştır. Deriler, şimdi kullanılan güderi eldivenler kadar ince ve zariftir. Sayfa kenarlarına itina ile çizgiler çizilmiş, sayfa başlarına tezyinat ve tasvirler yapılmıştır. Yazılar, türlü türlü renklerle yazılmıştır. Renklerin ahenkdar bir imtizaçla yapılmış olması o zaman Türklerde bediî hissin yüksek bir dereceye erişmiş olduğunu göstermektedir.

Uygurların, kumaş parçaları üzerine Hanlarının mühürlerini basarak para yerine kullandıklarını Mahmut Kâşgarî zikretmektedir.

KIRGIZLAR Kırgızlar, eski zamanlardanberi Yenisey havzasında müstakil yaşarlardı. Tukyu İmparatorluğu zamanında da istiklâllerini muhafaza ettiler.

Kırgızlar, Tukyu Devletinin sukutundan sonra, evvelâ, Dokuz Oğuzlar sonra Şimalî Uygurlara tâbi olmuşlardır, daha sonra Şimalî Uygurları mğalûp ederek garba sürmüşler ve Moğolistanda Uygur Devleti yerine bir Kırgız Devleti kurmuşlardır (844).

Yenisey vadisinde bulunan ve Orhon abidelerinden daha eski (VII inci asır) bir zamana ait olan abideler, Kırgızların da diğer Türkler gibi medenî olduklarını gösterir. Yenisey abidelerinde Tanrı ile beraber (Bel) kelimesi de geçer. (Bel)in Sümmer ve Mısırda bir mabut olduğu malûm olduğundan ayni isme Kırgızlarda da tesadüf edilmesi şayanı dikkattir.

Kırgızların Moğolistandaki hakimiyetlerinin ne kadar sürdüğü malûm değildir. Yalnız *Cengiz Han* zamanında Kırgızların Obi, Yenisey havzalarında *İnal - Urs* isminde bir reis tarafından idare olunduklarını biliyoruz. Cengizin oğlu *Cüci* Kırgızları tenkil etmiş ve istiklâllerine nihayet vermiştir.

TÜRKEŞLER (690 - 766) Türkeşler, garp Türklerine tâbi müteaddit birleşmiş büyük kabilelerden müteşekkil bir devlet idiler. Garbî Tukyu Hanlığının sukutundan sonra bunlar şarkta Ayar gölünden garpta Seyhun boylarına ,şimalde Balkaştan, cenupta Kaşgar civarlarına kadar uzanan sahada *Türkeş* Devleti namile bir devlet kurmuşlardır.

Devletin müessisi *Uçele Bagatur Han* dır.

Türkeşler, bilâhare nüfuz ve hakimiyetlerini garbî Türkistanın cenubî kısmına ve şimalî Efganistana kadar tevsie muvaffak olmuşlardır.

Türkeşler, hükûmetlerini kurarken Asya büyük bir inkilâp arifesinde bulunuyordu. Bu inkılâbın sadmeleri, yeni hükûmeti şarktan, garptan ve cenuptan sarsacak kadar kuvvetli idi.

Şarkta Tukyu Devletini ihya eden *Kutl k Hanın* halefi *Kapagan Han* Türkeşleri de hakimiyeti altına almak istiyordu.

Asya dayeni bir tarih devri açan Araplar, İrandaki Sasaniyan Devletini yıkmış, Ceyhun boylarına dayanmışlardı. Cenup cihetinden de Çinlilerle Tibetliler, Türkistana hâkim olmak rekabetinde bulunuyorlardı.

Tibetliler, milâdî 670 tarihinde Kâşgar taraflarına kadar ilerliyerek Çin İmparatorluğuna karşı kuvvetli bir rakip olmuşlardı. *Bagatur Han*ın oğlu ve halefi *Suo-Ko* Kutluk sulâlesinin hakimiyetini tanımakla beraber dahilî istiklâlini muhafaza edebilmiştir.

Türkeşlerin en satvetli devri Sulu Han zamanıdır (716-738). Sulu, Araplar, Tibetliler ve Çinlilere karşı mevcudiyet ve istiklâlini muhafaza için bazan bunlardan birile, bazan diğerile ittifak aktetmek suretile bir muvazene temin ve bu sayede Aksu havalisini zaptetmiş, arap istilâsına karşı da kuvvetli bir set vücuda getirmiştir.

Türkeşler, *Sulu* dan sonra Kara Türkeşler ve Sarı Türkeşler diye ikiye bölünmüşlerdir. Karalar ve Sarılar mücadelesi nihayet bunların zâfını intaç etmiş, bu vaziyetten istifade eden Araplar, şimalî Türk ellerine doğru ilerlemiye başlamış-

lardır. Nihayet, milâdî (766) Karluk Türkleri Çu vadisine kadar ilerliyerek Türkeşlere ait ülkeleri istilâ ve kendi hakimiyetleri altına almışlardır.

KARLUKLAR (760 - 932)

Karluklar, Tukyu devrinde Kara İrtiş boylarında yaşıyorlardı. Milâdî VIII inci asır iptidalarında buraları terkederek Isığ göl garbından tedricen cenuba inmiş ve Yedisu havalisinde yerleşmişlerdir. Burada Yabgu unvanını taşıyan bir başbuğ idaresinde yaşamışlardır. 765 ten sonra tedricen kuvvetlenen *Karluklar*, Dokuz Oğuzlarla çarpışmışlar, daha sonra *Türkeş*leri itaat altına alarak eski Tukyu Hanlarının payitahtları olan *Tokmak* ve *Talas* şehirleri havalisini zaptetmişlerdir (766).

Karluklar, 766 dan az bir müddet sonra Ferganaya giren Araplarla münasebete girişmiş, *Harun Reşit devrinde* Ferganayı Arapların elinden almışlardır. *Mêmun* Horasan valiliğinde bulunduğu zaman Karluklarla iyi geçinmek siyasetini takip ettiğinden aralarına müslümanlık nüfuz etmeğe başlamıştır.

4. GARBÎ ASYA VE ŞARKÎ AVRUPADA TÜRK DEVLETLERİ

HAZAR DEVLETİ (620-1055)

Hazar denizine kendi atlarını vermiş olan *Hazar Türkleri* cenubî Rusyada Volga ile Dinyester arasındaki geniş sahayı işgal ediyorlardı. Merkezi sıkletleri Idil boyları idi. Mühim şehirleri Semender, İtil, Belencer, Kutlu, Sarkal idi. Hazarlar, Garbî Hunlar devrinde İrtiş nehrinin garbında sakin idiler. Milâdî V inci asır iptidalarında Cücenlerin tazyi-

kile bunlar da Uralı geçerek cenubî Rusyada yerleşmişler ve bu havalideki kavmleri birleştirerek bir devlet vücude getirmişlerdir.

Hazarlar, İranda hüküm süren *Sasanîler*le birçok muharebeler yaptılar. *Nuşirvan*, Hazarların akınlarından kurtulmak için Derbentte demir kapılı bir set yaptırmıştı. Hazarlar, İranın eski düşmanı Bizansın teşvikıyle Derbent setlerini aşarak Azerbaycanı istilâ ettiler. İrana karşı Hazarlarla ittifak eden Şarkî Roma İmparatoru bu ittifakı, sıhriyet rabıtasile kuvvetlendirdi. Bu rabıta neticesinde Hazarlardan bir kısmı hıristiyan olmuştu.

VIII inci asrın ilk nısfında cenuptan Kafkasyaya giren islâm ordularile yaptıkları harplar neticesinde Hazarlar Kafkas dağlarının cenubundaki araziyi bırakmaya ve merkezlerini Volga mansabında Astrahan (Ejderhan - Hacı Tarhan) civarına nakle mecbur oldular. Arapların bu tecavüzî vaziyetleri, *Harun Reşit* zamanına kadar devam etti. Fakat Hazarlar bu Halife zamanında Kafkasya Derbendini geçerek Arap ülkesine girmiş ve Musula kadar istilâ etmiş, hilâfet merkezi olan Bağdadı bile tehdit eylemişlerdir.

Hazarların Hakanı, bu sıralarda Şarkî Romadan kovulan bazı yahudilerin teşvikı ile yahudi olmuştu. Hanlarını takiben Hazarların bir kısmı da yahudiliği kabul ettiler.

Hazarlardan müslüman olanlar da olduğu gibi putperest kalanlar da vardı.

Diger Türklerde olduğu gibi Hazar Türklerinde de bütün dinler serbestti. Hazar hanının maiyetinde iki müslüman, iki hıristiyan, iki yahudi ve bir putperestten mürekkep bir heyeti devlet işlerine nezaret ediyordu.

Hazarlar, IX uncu asırda Ruslarla da çarpışmaya başlıyarak Rusyanın şimal taraflarına kadar hakimiyetlerini tanıtmışlar ve bir kısım Rusları vergiye bağlamışlardı. Bu asırda Baltık denizile Dinyeperin yukarı kısımları arasında teşekkül etmiş olan Rus Devleti Hazarları sarstı. Hazarlar, İtile karşı vukubulan bir Rus taarruzunu (913) defettilerse de Kiyef Rus Prensi Sviatoslaf X uncu asrın ortasında Hazarları mağlûp etti (965).

Sviatoslaf, Bizansı tehdit eden *Bulgar Türklerine* karşı Rumlara yardım için Tuna boylarına gittiği vakit Hazarlar Rus tazyikinden muvakkaten kurtulmuşlardı. Fakat bu sıralarda *Peçenekler*in taarruzile hükûmetleri Kırıma münhasır kalmıştı. *Peçenekler* Hazarları Kırımda da rahat bırakmıyarak Rus ve Rumlarla müştereken XI inci asrın ortalarında Hazar Devletine nihayet verdiler (1055).

Bugün, Kırımda ve Rusyanın bazı yerlerinde yaşıyan ve Karayim denilen Türk yahudileri Hazar Türklerinin ahfadıdır.

BULGAR DEVLETİ, PEÇENEKLER VE KIPÇAKLAR

İdil ve Kama havzasında yaşıyan *Bulgar Türkleri* VI ıncı asrın ortasında bir Bulgar Devleti teşkil ettiler. Merkezleri *Bulgar* şehri idi. Volga Hanlarına Bilguvar denirdi. Bulgarlar, Harzem vasıtasile müslüman alemile sıkı ticaret münasebetinde bulunduklarından X uncu asrın bidayetlerinde *Elmas Han* zamanında müslüman oldular. Daha evvel şamanî idiler. Bulgarlar, XIII üncü asırda Cengizin torunu *Batu* ile gelen

Türkler memleketlerini istilâ edinciye kadar istiklâllerini muhafaza ettiler (1237).

Bulgar Türkleri arasında ziraat, ticaret ve türlü san'atlar çok ilerlemişti. Bilhassa debagatta çok mahir idiler. Yaptıkları ayakkabı ve çizmeler İran ve Irakta pek makbuldü. Bulgarlardan pek çok âlim yetişmiştir. Daha sonraları, Bulgar Devleti yerine Cengiz Hanın torunu Batu Han tarafından Altınordu Devleti kurulduktan sonra Bulgar Türklerine, hâkim sülâleye nisbetle yanlış olarak, Tatar denmiştir. Tatar Hanlığı zamanında eski *Bulgar* şehri harap olunca eski *Bulgar* şehrinin 60-70 kilometre şimalinde *Kazan* şehri kuruldu. Kazan Hanlığı kurulduktan sonra da ecnebiler ve Ruslar bu havali Türklerini Tatar ismile yadetmekte devam eylediler.

Şarkî Tukyu Devleti aksamından ve Oğuz Uruklarından *Peçenekler*, IX uncu asırda Yayık (Ural) boylarında yerleşmişler ve IX uncu asır nihayetlerinde *Yayık*tan cenubî Rusyaya geçerek Don nehrinden Basarabyaya kadar olan sahayı işgal etmişlerdir. X uncu ve XI inci asırlarda, şevket devirlerinde Peçenekler Rus Hükûmetinin merkezi olan *Kiyef*i tehdit eylemişlerdir. XI inci asırda İdil boylarından şarkî Avrupaya giren Oğuzlar, Peçenekleri daha garba, Balkanlara sürmüşler ve kendileri de peşlerinden gitmişlerdir. Oğuzların garptan İstanbulu tazyik ettikleri bu sıralarda Oğuzlardan diğer bir kısım Selçukîler kumandası altında Anadoludan İstanbula doğru ilerliyordu. XI inci asırda Karadenizin şimalindeki sahada Peçeneklerin yerini *Kıpçak* Türkleri almış ve Peçeneklerden Don ve Dinyester havzalarında kalanlar Kıpçaklarla karışmıştır.

Kıpçaklar XI inci asra kadar İrtiş boylarında yaşarlardı. XI inci asır ortasında oğuzları takiben Avrupaya muhaceret ettiler ve XI inci asra kadar Peçeneklerin işgal ettikleri sahaya yayılarak Seyhun nehrinin şimalinden Tuna nehrine kadar imtidat eden geniş sahada küçük hanlıklardan mürekkep bir müttehide tesis ettiler. Avrupalılarca Koman denilen Kıpçaklar, Hazar, Bulgar, Uz ve Peçenekleri de idarelerine alarak Macaristan hudutlarına kadar dayandılar.

Kıpçaklar XIII üncü asır iptidalarına kadar kudretlerini muhafaza etmişlerse de bu asırda, Cengizin torunu *Batu* Kıpçak ülkesini istilâ etmiş ve hakimiyeti altına almıştır.

Volga bulgarlarından ayrılıp, Tuna havzasına giden Bulgarlar da, İslavlarla karışmış ve IX uncu asırda hıristiyanlığı ve islav lisanını kabul etmiş Türklerdir.

5. SAMAN OĞULLARI DEVLETİ (874-999)

Emevî halifelerinden *Velid*in, milâdî 705 tarihinde Horasan Valiliğine tayin ettiği meşhur arap fatihlerinden *Kuteybe* zaptettiği Maveraünnehre islâmiyeti de sokmuştu. Araplar, burasını Horasana tayin ettikleri umumî valilerin gönderdikleri *âmil*lerle (vali) idare ederlerdi. *Mêmun* halife olmadan evvel Horasan Valisi iken Maveraünnehrin ileri gelen beylerini çağırarak görüşmüş ve eski türk beylerinden *Saman*ın torunu Ahmet ile üç kardeşini Maveraünnehre tayin etmişti. Arap valilerden pek bizar olan Maveraünnehrin Türk ahalisi Saman Oğullarının âdil idaresinden

memnun kaldılar. Bu suretle memlekette sükûn teessüs etti. Fergana valiliği de Saman Oğullarından birine verildi. Bu yüzden Samanîler Fergana, Buhara, Semerkant, Herat ve Taşkent havalisinde evvelâ Araplar hesabına hâkim oldular. Saman Oğulları hâkim oldukları yerlerde sulh ve asayişi temin ve yeryer açtıkları medreselerle islâm dinini ve müslüman ilimlerini tamim ettiler. Samanîler bundan başka kuvvetli bir ordu da yaptılar. Bu sıralarda Bağdat halifeleri kudretlerini kaybetmiş olduklarından muhtelif yerlerdeki valiler istiklâllerini ilân ediyorlar, Halifeler de bu emrivakileri birer menşurla tanıyorlardı. Bu fırsattan istfiade eden Samanîlerden *Nasr-ibni Ahmet* te 874 tarihinde istiklâlini ilân etti. Saman devleti, Orta Asyada kurulan ilk Türk müslüman Devletidir. Saman ve sülâlesi Türk olduğu halde ozaman âdet olduğu üzere nüfuz kazanmak için evvelâ kendisinin Sasanîlerden olduğunu iddia etmiştir.

Samanî Devletinin en parlak devri Nasrın kardeşi ve halefi *İsmail* zamanıdır (862-900). İsmail; Saffarîlerden Horasanı aldığı gibi şarkta da Toharistanı zaptetti. Samanî Devletinin ülkesi bu suretle Hindistan hudutlarından İranın garbına kadar büyüdü. Hükûmetlerinin merkezi Buhara ve ikinci derecede Semerkant idi. İsmailin halefleri iradesiz olduklarından memleketin muhtelif yerlerinde çıkan isyanları bastıramadılar ve zayıf düştüler. Bu sıralarda Karahanlardan *İlk Han* Maveraünnehir ve Buharayı zapt ve Samanların son hükümdarı *Aptülmeliki* hapseyledi, *Samanîler* Devleti de (999) da münkariz oldu. Memleketlerini Gazneliler ve Karahanlılar paylaştılar. Samanîler müslümanlığın Türkler arasında neşri için

çok çalışmışlar ve kısmen muvaffak ta olmuşlardır. Samanîler bidayette Horasanda *Tahirîler* ve bunları takiben *Saffarîler*le hemhudut idiler. Bu iki hükûmete varis olduktan sonra garpta Bağdat Halifeleri, şarkta ve cenupta Karahanlılar ve Gazneliler, Seyhun boylarında ise Oğuzlarla komşu olmuşlardır.

6. GAZNELİLER (SÖVÜKTEKİN OĞULLARI) (962-1183)

Saman Oğullarının bir kısım memleketlerinde teşekkül edip gittikçe genişleyen Gazne Devletinin müessisi, Saman Devleti Beylerinden *AlpTekin* dir (962). Alp Tekinin yerine geçen oğlu *Bilge Tekin*, Gaznede ilk defa kendi namına para kestirerek istiklâlini kat'ileştirdi ve Hindistanda bir kalenin muhasarasile uğraşırken maktul düştü. Bunun yerine Alp Tekinin damadı *Sövük Tekin* geçti.

Tarihte büyük bir şöhret kazanan Sövük Tekin sülâlesinin birinci hükümdarı, işte bu adamdır.

Sövük Tekin Hindistanda Raçputları yenerek Peşaveri ve etrafını aldığı gibi Horasan havalisini de zapt için muharebe etti. Bu türk oğlu Türk salâbet ve adaleti, sebat ve cesaretile Gazne Devletini kökleştirmeye ve bu devletin hudutlarını genişletmeye muvaffak olmuştu. Fakat, Gazne Devletinin en meşhur hükümdarı, şark edebiyatında mühim bir mevki tutan ve ilk defa "Sultan" unvanile anılan *Sövük Tekin* oğlu *Mahmut*tur.

Kahir bir kumandan, şedit bir devlet adamı olan Sultan *Mahmut Gaznevî*, kuvvetli bir darbe ile Saman Devletinin hayatına hatime çekerek ve İlkhanlılarla musalâha aktederek arkasını temin

eyledikten sonra cenubu şarkîye, servet ve samanı bütün şarkta destan olan Hindin fethine teşebbüs etmiştir. 1001 den 1026 ya kadar devam eden Hint seferleri, *Mahmud*un ismini ebedîleştiren büyük vak'alardır. Sövük Tekin oğlunun ordusu, Hindin bütün garbı şimalî havalisini istilâ, Gücerat yarımadasının pek zengin mabetlerini yağma ederek Gazneye hesapsız ganimet ile döndü.

Mahmudun devleti, o zamanlar, islâm şarkın en kudretli bir saltanatı addolunuyordu.

Büyük fütuhatile, azîm servetile çok şöhret kazanan bu Türk hükümdarı, ilim ve san'at eserlerile namını ebedîleştirmek istemiş ve Gaznedeki sarayını, âlimlerin, şairlerin, nefîs san'atlar erbabının mecmaı haline getirmiştir. Lâkin, dinin ve halifenin hamisi bir islâm imparatoru görünmeyi siyasetine uygun bulduğundan Hint seferi gibi bütün harekâtını dindarlıkla alâkalı göstermeye çalışarak taassup yoluna sapmıştır. Dinin bir siyaset vasıtası olarak kullanılmasını hoş görmiyen *İbni Sina*, *Mahmud*un bütün davet ve ısrarlarına rağmen Gazne sarayına gitmekten çekinmişti.

Pers lisan ve milletini islâm devrinde hakikaten ihyaya muvaffak olan büyük acem şairi *Firdevsi*, meşhur Şehnamesini bu Türk hükümdarının sarayında, onun maddî yardımları sayesinde yazmıştır. Bir kısım İranla Hinde hâkim olan Sövük Tekinin oğlu kendisini bir İran şehinşahı gibi görüyordu, Tarihin garip bir cilvesi olarak İranın ba'sü badelmevti; bu Türk hükümdarının sayesinde başlamıştır [1].

[1] "Besi renç bürdem derin sal si
Acem zinde kerdem bedin Parisi„ Şehnameden.

Mahmut, saltanatının en kudretli zamanlarında Selçuk Türkleri garbı cenubîye doğru ilerliyerek, islâm dünyasına nüfuza başlamışlardı. Yakın bir atide kendi devletini imha edebileceklerini keşfedemiyen Mahmut, evvelâ, Selçukların hareketini teşci etmiş ise de, sonra tehlikeyi anlayıp onlarla harbe girmiştir.

Mahmudun vefatında Selçuk tehlikesi mahsustu. Oğlu ve halefi (1030) *Sultan Mesut*, Semerkanddan Lahura, Gazneden Isfahana kadar yayılmış geniş bir imparatorlukla, Selçuk tehlikesini tevarüs etti. Efsanevî bir beden kuvvetine malik ve şaşaalı bir saltanat hayatına meftun olan bu hükümdar zamanında, Selçuklar garbî Türkistan ve İranı istilâ ettiler.

Gazne memleketinin diğer kısımlarında kargaşalıklar çıktı. *Mesut* tan sonra gelen hükümdarlardan *İbrahim*, Tükistan ve İranı Selçuklara bırakmak şartile onlarla musalâha aktederek Hinde teveccüh etti ve devletinin siklet merkezini o tarafa götürerek, Hindistandan bir hayli arazi aldı. Nihayet, 1161 de, Sövük Tekin Devletinin payitahtı *Gazne* dahi *Gurlar* tarafından zaptedildiğinden Sövük Tekin Oğullarının Devleti, Hindistana inhisar etti, (Lahur) payitahtları oldu. Hindin şimali garbîsinde böyle bir Türk Devletinin teessüsü orta zamanlarda Hindistanın tekrar türkleşmeye başlaması demekti.

Fakat, Sövük Tekin Oğulları, İran ve Hint tesirleri altında kalan saray hayatile gittikçe bozulmuşlardı; Şirzat, Behramşah, Husrevşah gibi koyu acem isimleri alan son Gaznelilerin hükümdarlık zamanları zâf ve şerefsizlik içinde geçmiştir. Nihayet Gazneden Hindistana inen *Gurlar*, (Lahur)u

da zaptederek Sövük Tekinlerin Hintteki devletlerine de hitam verdiler (1183). evvelâ Efgan ve İranda, sonra Hindistanda hüküm süren Sövük Tekin Oğullarının Devleti, ancak 220 yıl kadar yaşamıştır.

7. KARAHANLILAR (932-1212) VE KARA HITAYLAR (1125-1218)

760 tarihindenberi Tiyenşan dağları şimal ve cenubundaki sahada bir devlet kurmuş olan *Karluk*lar, Hanları *Satuk Bugra*nın islâmiyeti kabulünden sonra *Karahanlılar* namını almışlardır. Bunlara Hakanîler ve İlkhanlar da denir.

Karahanlılar, bidayette Araplarla mücadele ederek Ferganayı Arapların ellerinden aldılar. Halife *Mêmun*un Horasan valiliği zamanında Araplarla Türkler iyi geçindiklerinden islâmiyet, Karluklar arasına tedricen hulûl etmeğe başladı.

*Satuk Bugra*dan sonra Han olanlar, arap isimleri edinmeye başladılar. Nitekim *Satukun* oğlu *Musa* ismini aldı ve memleketin her tarafında camiler, mesçitler yaptırdı ve müslümanlığı neşriçin birçok heyetler gönderdi.

Karahanlıların en meşhur kumandanları Harun Bugra ve Ebunasır Ahmet idi. Harun, şarkta hududu tevsi ederek şamanî Türkleri müslüman yaptığı gibi garpte de Samanîleri mağlûp ve merkezleri Buharayı zaptetti. Ebunasır ise, Samanî Devletine büsbütün nihayet vererek *Maveraünnehri* Hakaniye ülkesine ilhak etti.

İlk Han denilen *Ebunasır* Gazneli Mahmutla da çarpıştı. Fakat halefi *Togan* Gaznelilerle uyuştu, bu suretle Gazneliler Hindistanda, Karahanlılar da şimalde Türkistanda serbest kaldılar.

Karahan beyleri arasında zuhûr eden ihtiras yüzünden devlet uzun müddet şevketini muhafaza edemedi. Mahmut Bugradan sonra Karahanlılar devleti şark ve garpta ikiye ayrıldı. Şark kısmını *Karahıtay* lar, garp kısmını, yeni Semerkant havalisini *Harzemşah* lar zaptettiler. Bu suretle son hükümdar *Osman* la beraber Karahanlar Devleti de nihayet bulmuş oldu (1212).

Karahanlılar, Türkler arasında islâm din ve ilimlerini neşretmekte birinci derecede amil olmuşlardır. Zamanlarında Kaşgar, Balasagun da birçok medreseler açılmış, kıymetli âlimler yetişmiştir.

.·.

Tang sülâlesinin sukutundan sonra Çin bir anarşiye düştü. Bu sırada, Çinlilerin Hitan dedikleri *Hıta Türkleri* Çinin şimal taraflarını işgal ettiler. Bunlar, o vakittenberi Çinlilerce Leao ismile tanındılar. Hıtaylar, Moğolistanın cenubu şarkîsinde Sarı Irmak boylarında yaşarlardı. Hıtayların kıralı, *Yelyu-a-paoki* (907-926) tarihine kadar Peçili vilâyetinin Şimal ve Mançurinin cenup kısımlarını zaptetti. Oğlu da 938 de payitahtını *Pekin*e nakletti. Hıtaylar, cenubî Mançuri, cenubî Moğolistan, Şın-Si ve Peçili şimalini de zaptettikleri gibi Gobide yaşıyan Türklere ve Turfan Uygurlarına hakimiyetlerini tanıttılar.

Pekindeki Hıtay Kırallığının şimalinde Mançuri cenubunda yaşıyan Niyoçiler Hıtaylara tâbi iken isyan ve muharebe ile Hıtay memleketlerini zaptettiler (1123). Bütün Hıtay memleketi Niyoçilere geçti.

Maglûp Hıtayların bir kısmı Niyoçilere tâbi oldu, bir kısmı da *Yelyu-taş* idaresinde Orta Asyaya, Bargöl ve Turfan Uygurları arasına gittiler.

Uygurlar daha evvel Pekin Hıtaylarına tâbi oldukları için bu prensi de *Beşbalık*ta hürmetle kabul ettiler ve emrine asker verdiler. Hıtay prensi, bu askerle Tanrı dağını geçerek Balkaş şarkında Emil şehrini kurdu. Buradan da *Balasagun* şehrine gitti.

Hıtaylar, burada hâkim olan Karahanlılardan *İlk Han*ı tardettikten sonra (1130) Kaşgar ve Hotanı da alarak buralarda Kara Hanlıların hakimiyetine nihayet verdiler. En nihayet Hıtaylar, Harzemi ve Maveraünnehri de istilâ ve Harzem Şahı *Atsız*ı vergi vermeğe icbar ettiler.

1137 de Hocentte Semerkant Hanı Mahmudu da mağlûp ettiler.

Yelyu-taşın oğlu ve halefi *Yelyu* 1141 de Selçukîlerden (Sancar)ı Semerkant şimalinde mağlûp ederek Amuderyanın cenubuna attı. *Yelyu* bu muzafferiyetlerden sonra *Gür Han* yani Türklerin umumî padişahı yahut imparatoru ilân olundu. Bundan sonra *Gür Han* Turfandan Amuderyaya ve *Tarbagatay*dan Karanlık dağa(Kuen-Luen)e kadar hâkim oldu. Merkezleri Balasagun idi. 1155 te *Yelyu*ya halef olan *Pusuan* Hatunun on iki sene süren hükûmet müddeti sükûn içinde geçmiştir. Bunun halefi *Çeluku* devrindedir ki *Cengiz* sahneye çıkmıştır. Cengizin Moğolistanda mahvettiği Türk Nayman Devleti Hükümdarı *Tayang Han* oğlu *Küçlük* Naymanlarla Kerait Türkleri bakayasını alarak Kara Hıtaylar ülkesine iltica etmişti.

Küçlük burada *Çeluk*unun kızı ile evlenmişti. Kayınpederinin atalet ve sefahetini gören *Küçlük* isyan ederek hükûmeti eline almıştır (1211).

Kendisini Gürhan ilân eden *Küçlük* azimkâr bir zat olduğundan idare işlerini kolayca tanzim ettikten sonra *Elmalık* şehrini zaptetti ve daha

sonra Kara Hanlılardan Kaşgarı aldı. Fakat bu şevketli devir çok sürmedi. Cengiz hanın kahraman kumandanlarından *Cebenoyan* Balasagunu istilâ etti ve *Küçlük*ü öldürerek Kara Hıtay Devletine nihayet verdi (1218)

8. SELÇUKLAR

Şarkî ve Garbî Göktürk Devletinin inkırazından sonra *Oğuz*lar İrtiş nehri boylarından Seyhun nehrinin şimaline kadar uzanan geniş sahada yaşıyorlardı. X uncu asır nihayetlerinde Oğuzların, Kınık şübesi Reisi Selçuk idi. Selçuk, umum Oğuzların başbugu *Biğo Han*la geçinemediğinden mensup olduğu Kınık boylarını ve ordunun güzide aksamını alarak Seyhun nehrinin aşağı taraflarında *Cent* şehri civarında yerleşti ve Samanîlerin tesirile kabilesile birlikte müslüman oldu. Selçuk ve kabilesi Samanî Devletinin şimal hudunu gayri müslim Türklere karşı müdafaa etmek üzere *Cent* havalisinde yerleştirilmişti,

Selçuk, Maveraünnehri istilâ etmek istiyen Karahanlılardan *Bugra Han*a karşı Samanîlere hizmet ettikten sonra 107 yaşında *Cent*te öldü. Selçuk öldüğü zaman üç oğlu ile birçok torunları vardı. Selçuklular, Selçukun torunları *Tuğrul* ve *Çakır* Beylerin riyasetlerinde toplandıktan sonra Gaznelilerden Horasanı zaptettiler. Bu suretle Selçuk Devleti, Selçukun iki torunu tarafından kuruldu (1040). *Tuğrul*, az zaman zarfında Harzemi ve bütün İranı zaptetti ve (Isfahan)ı merkez yaptı. *Büyük Selçukîler* veya *Horasan Selçukîleri* denilen *Türk Devleti* bu suretle kuruldu. Bu sıralarda Bağdat halifesinin ülkesi büyük bir anarşi

içinde yüzüyordu. Mısırda hükümran olan Fatimî sülâlesi, Bağdat Abbasîlerini yıkmak için bütün gayretile çalışıyordu. Herkes, islâm ülkesi içinde asayişi temin edecek kuvvetin Selçukîler olabileceğine kanaat getirmişti. *Tuğrul* un şöhreti bütün müslümanlar arasında yayılmıştı. Bu sıralarda, Halife Kaimbiemrillâh Tuğrul Beye mektup yazarak Irakı fethetmesini ve kendisini Fatimîlerden ve (Âli-Buveyh) in boyunduruğundan kurtarmasını rica etti. *Tuğrul,* kuvvetli bir ordu ile (1055) te Bağdada girerek Âli-Buveyh hükûmetine nihayet verdi ve Halife, Tuğrul Beyi hususî merasimle kabul etti. Halife bir ferman okudu ve *Tuğrul* un başına iki taç giydirdi. Bu alâmet iki iklim sultanı olduğuna işaretti. Fermanda Tuğrul Beye, bütün müslümanların yüksek hükümdarı deniyordu. Tuğrul halifenin kızile evlendi. Halifenin *Tuğrul* a bu unvanı vermesi, islâm âleminin idaresi vazifesinin resmen halife tarafından Türklere verilmesi demekti. Daha evvel şehinşah lâkabını kullanan Selçuk padişahları bundan sonra *Sultanı islâm* oldular. Bütün müslüman dünyası bir kül addolunuyor, ve halife dinî reis tanınıyordu. *Sultanı islâm,* dünyevî saltanatı halifeden telâkki eder kabul olunurdu. Tuğrul, dinî riyaseti kabul etmiyerek lâik bir devlet reisi kaldı.

Bağdadı, Diyarbekir ve Musulu aldıktan sonra vefat eden Tuğrulun yerine geçen biraderzadesi *Alp Arslan* hemen (1063) Anadolunun fethine başladı. Az zaman zarfında Gürcistanı, Kürdistanı, Suriyeyi, Kudüsü zaptetti. Türklerin bu istilâsını büyük bir ordu ile durdurmak istiyen Bizans İmparatoru *Romanos Diyojen* i (Malazgirt) civarında müthiş bir mağlûbiyete uğrattı (1071 ağustos 26).

Bu muzafferiyetten sonra, Anadolunun da Selçukîlerin eline geçmesine bir mâni kalmamıştı. Malazgirt muharebesinden sonra Seyhun boylarından inen birçok türk kabileleri Anadoluya girerek muhtelif yerlerde (Malatya, Erzurum, Sıvas, Kayseri, Kemah, Erzincan) yerleştiler.

Selçukîlerin Anadoluda ilk fütuhatı zamanında, *Alp Arslan*, Asyada da Sirderya boylarına ve Karahanîlerin memleketine de sefer yaptı. Halefi ve oğlu *Melekşah* Ferganada (Özkend) i zaptetti ve Kaşgar hanını da itaat altına aldı. Afganistan ve Hindistandaki Gazneliler de bir müddet Melekşahın oğlu *Sancar* zamanında hutbelerde Selçuk sultanının ismini okudular.

Alp Arslanın halefi *Melekşah* zamanında Türk İmparatorluğu Çin Türkelinden Akdenize ve Kızıldenize kadar uzanıyordu (1092). Melekşahın amcazadesi *Süleyman*, Garbî Anadolunun fethini tamamladı. Anadoluda merkez, İznikten sonra Konya oldu.

Melekşahın vefatından sonra oğulları arasında başlıyan dahilî muharebeler, bu büyük Türk Devletini sarstı.

Memleketin muhtelif kısımlarında yeniden bazı Selçuk şubeleri meydana çıktı. Bunlar birer birer müstakil oldular.

Buna rağmen *Sultan Sancar* vefatına kadar (1157) memleketin şark kısımlarını filî ve garp kısımlarını ise manevî nüfuzu altında bulundurmuştur.

*Sancar*ın vefatından sonra büyük Selçukîler denilen büyük şube münkariz oldu. Fakat Selçukîlerin Kirman (1041 - 1187), Irak (1117 - 1194), Suriye (1094 - 1117), Anadolu (1077 - 1308) şubeleri

daha çok zaman devam etti. Anadolu Selçukîlerinin en büyük hükümdarı *Alâettin Keykubat* (1219-1236) idi. *Alâettin* Anadoludaki Selçuk hudutlarını tevsi ettiği gibi merkez olan Konyada ve diğer şehirlerde umumun menfaat ve istifadesine mahsus mühim mebani vücude getirmiştir. Fakat bunun oğlu ve halefi İkinci *Keyhusrev* zamanında (1236-1246) İlhanîler, Anadoluyu istilâ ederek Selçukîlere himayelerini kabul ettirmişlerdir.

Moğollar, Anadoluyu müstemleke gibi idare etmişler ve çok para toplayabilmek için ahaliyi ezmişlerdir.

Anadolu, Suriye ve Filistini kana boğan ehlisalip muharebeleri Selçukîlerin satveti sarsıldıktan yani *Melekşahın* vefatından sonra başlamıştır.

Büyük Selçukî Devleti inhitata başladığı zaman bu ikinci derecede şubelerden başka birçok küçük beylikler de zuhûr etti. Bunların başlıcaları şunlardır:

Sıvas ve Malatya Danişmentleri (1071-1079) Erzîncan, Kemah ve Divrik Menğûcek leri (1071-1252) Erzurum Saltık Oğulları (1071-1201) Şam Atabeyleri *(Tug Tekin)* ler (1104-1154) Musul Atabeyleri (1146-1181), Sükmanîler. Halep ve Suriye Atabeyleri (1146-1181), Zengiler. Erbil Bey ve Tekinleri (1144-1233) Diyarbekirde (İnal) Oğulları (1097-1183) Azerbaycanda İl-Değiz Devleti. Farsta; Salgur Atabeyleri (1146-1286).

Ehlisalip Orduları, İznik şehrini zaptettikten sonra, Eskişehirde *Kılıç Arslanın* ordusunu mağlûp etmiş ve Antakya ve Urfayı almıştır (1098). Ehlisalip orduları bundan sonra kolaylıkla Kudüsü de şiî Fatimîlerden aldılar (1099).

Selçukîler, Anadoluya gelmeden evvel de buraları ırkan Türk olan ahali ile meskûndu. Böyle olmakla beraber hemen hemen dillerini kaybetmişlerdir. Selçuk Devleti bu Türkler arasında türk dilini tekrar neşretti.

Selçuklular, Anadoluda Türklüğü tekrar canlandırmakla kalmadılar; islâmiyete de hizmet ettiler. Selçukluların kurdukları müslüman türk devletleri olmasaydı islâm âlemi XI inci asırda varlığını kaybedecek, hıristiyan hakimiyeti şarkta kat'î olarak teessüs edecekti.

Bu itibarla Selçuk Devletinin teessüsü türk tarihi ve cihan tarihi noktai nazarından pek mühimdır.

Sultanı islâm olmak dolayısile, Selçuklar, islâmiyeti yalnız kendi ülkelerinde kuvvetlendirmekle iktifa edemezlerdi. haricî düşmanlara da galebe suretile islâm hududunu genişletmeği vazife saymakta idiler. Anadoluda, Kafkasyada hıristiyanlarla, Suriyede şiîlerle mücadeleleri bu maksatladır. Selçukîler, Anadoluya gelmeden evvel, Bizanslılar, sünnîlerle şiîler arasındaki mücadeleden istifade ederek Kilikya da birçok yerleri zaptetmişlerdi. Selçuklar, Arap halifelerinin memleketinde hâkim olduktan sonra Bizanslılar bu fütuhattan mahrum kaldılar. Büyük Selçukîler Anadoluda ticaret, ziraat, edebiyat, güzel san'atlar, musikiyi inkişaf ettirmişlerdir. Bilhassa yaptırdıkları medreseler, camiler, kervansaraylar, yol ve köprüler, saraylar, kanallar türk mimarisinin birer şaheseridir.

Böyle olmakla beraber Selçuk Türkleri türk edebiyatından ziyade acem edebiyatının inkişafına hizmet etmişlerdir. Bu devirde ilim lisanı arapça,

resmî lisan farisî idi. Türk dili ihmal olunmuştu. İdare eden sınıfın, büyüklerin meftun oldukları edebiyat, acem edebiyatı idi.

Nekadar teessüfe şayandır ki Anadolu Selçuklarından *Celâlettin Rumî* [1] meşhur Mesnevisini farisî lisanında yazmıştır.

AKSUNGURLULARDAN NURETTİN

Şimdiye kadar Türk kavminin ne güzide adamlar yetiştirmiş olduğunu gördük. Büyük orduları zaferden zafere sevkeden, imparatorluklar kurup onlara lüzumlu kanunlar vaz ile iyi idare eden büyük kumandan ve devlet adamlarının, *Muvatalla* ların, *Atila* ların, *Tuğrul Bey* lerin, *Alp Arslan* ların yaptıklarını kısaca hikâye ettik. Lâkin Türk tarihinin büyük Selçuklardan sonra gelen devrinde tebarüz eden bir zat vardır ki mühim bir hususiyeti ile dikkat nazarımızı celbe değer. Bu zat, Selçuk imparatorluğu sahasında zuhûr eden Atabey Devletlerinden *Aksungurlular* ın kurduğu devletin ikinci hükümdarı olan *Nurettin Mahmut* tur.

Nurettin, o zamana kadar gelen Türk hükümdarları arasında en sevimli, en asil, ahlâkan en yüksek bir simadır diyebiliriz. *Nurettin* in nurlu yüzü, yalnız Türk tarihinde değil umumî tarihte bile azizlik halesile parlar. Bir alman müverrihinin dediği gibi *Aksungur Oğlu Nurettin* "karalanması imkânsız, temiz bir şöhretle yaşamış ve ölmüştür.„

Halep ve Şam Ata Beyi olan bu Türk hüküm-

[1] Celâlettinin Türkler arasında maruf lâğabı «Molla Hünkâr oğlu» dur.

darı, tebaası tarafından "Elmelikülâdil„ unvanile telkip olunmuştu. Bu lâkap, ekser hükümdarlara verilen kuru unvanlardan olmayıp tam hakikatin ifadesi idi. *Nurettin*, hakikaten her kavmin "aziz„ ve "âdil„ diye takdis ettiği hükümdarların mükemmel bir enmuzecidir.

Nurettin in hayatı, nefsini muayyen bir gayeye vakfetmiş olmaktan ibaretti. Gayesi, hakkın tecellisi, gaspın izalesi idi; bütün hayatınca, salibîlerin zapt ve gaspettiği Kudüsü, Filistini tekrar eski sahiplerine, müslüman Türklere iade için uğraştı.

Nurettin hakikaten âdildi, ve âdil olması, bazı hükümdarlar gibi faidevî mülâhazalardan, siyasî hesaplardan neş'et etmiyordu; hatta adaletin, devletin esası olduğunu bile düşünmiyordu; o, ancak ahlâkî noktadan adaletin meclûbu idi.

Bu Türk hükümdarı, çok sade yaşar, nefsinin ve ailesinin ihtiyacatı maddiyesine karşı pek mümsik ve şedit davranırdı. Bütün hayatında nefsi ve ailesi için beytülmalden (devlet hazinesinden) bir para almamıştır... Evinin zarurî ihtiyaçlarını, Humus çarşısında şahsî mülkü olan birkaç dükkânın ehemmiyetsiz varidatile temin ederdi. Bu az gelirin en mübrem ihtiyaçlara bile kifayet etmediğinden şikâyet eden karısına: "Benim başka bir şeyim yok ki.. kalanlar hepsi cemaatindir; ben onları cemaat namına, cemaat faidesine idareye memurum. Cemaatin malına hiyanet edemem„ dediği mütevatirdir.

Arap müverrihlerinden İbnülesir diyor ki: "Ben geçmiş hükümdarların çoğunun hayat ve ef'alini tahkik ve tetkik ettim; hayatının temizliği, adalete bağlılığı ile *Nurettin Mahmud*a muadil ancak bir iki kişi buldum.„

Alman müsteşrik müverrihlerinden Augüst Müller, *Nurettin Mahmut* ile halefi ve tâbii Sultan *Salâhattin Eyyubî*yi mukayese ederken şöyle söyliyor: "Gerçi Salâhattin idare işlerindeki mehareti, politikaca dirayeti, tabiî ve müfrit nezaketi, ve nihayet büyük zaferinin (Kudüs istirdadı) şerefhalesi ile islâm tarihinde Nurettinden daha yüksek bir mevki işgal eder ve büyük selefinin simasını biraz gölgede bırakırsa da, Nurettin adamlığı itibarile hiç şüphe yok ki bu iki büyük zatın en temizidir, Nurettinin bütün işleri ancak ideal uğrundadır; Nurettin yalnız Allah için çalışmış, kendini, hanedanını, asla düşünmemiştir [1].

Türk müdekkiklerinden Ş. Sami Bey, Nurettin ile Salâhattinin rabıta ve münasebetlerini anlatırken: "Elhasıl *Salâhattin Eyyubî*ye dahi *Nurettin Mahmud*un, mektebi adil ve medeniyetinin şakirdi nazarile bakılabilir„ demektedir.

Ak Sungurlu Mahmut, daima tebaasının içinde bulunur, tebaasının refah ve saadeti için didinir; bütün insanları geniş ve yumşak bir muhabbetle sever ve onlara yardım ve hizmet etmeğe çalışırdı. Evinin ihtiyacatına senede yirmi altın bulamıyan bu fakir hükümdar, her ay memleketin yalnız umuru hayriyesine sarfolunmak üzere altı bin altından fazla para bulurdu. Nurettinin nazarında hayır işleri, yalnız ibadethanelerden ibaret değildi; o, yolculara köprüler, hanlar; hastalara, yaralılara hastaneler yaptırmıştı; büyük medreseler inşa ettirmişti; hastanelerde çalışacak doktorlar, işte bu medreselerde yetiştiriliyordu. Şamda bugüne

[1] August Müller, Der islam in Morgen Abendland Berlin.

kadar enkazı kalan "Bimaristanı Kebir„ Nurettinin yaptırdığı büyük bir hastanedir ki zamanının meşhur tabipleri orada hizmet eder ve Darüttıp (Tıbbiye mektebi) talebesi de orada tatbikat görürlerdi. Şehit Zengînin oğlu Nurettin kendi gibi şehit yetimlerinin ve atalarının maişetini düşünerek, lüzumlu kanun ve nizamları vazettirmiş, fakir ahalinin vergilerini eksiltmiş, fakirleri zenginlerin tagallüp ve zulmünden kurtarmağa çok çalışmıştı. Bu Türk hükümdarı, zamanımız tabirile bir *demokrat* idi. Bu cihetle Aksungurun hafidi, içtimaî adaletin teminine çalıştıklarını Gültekin kitabelerinde okuduğumuz pek eski Türk Kaanlarını hatıra getirir. *Nurettin Mahmut*, mutekit bir müslüman olmakla berber onun yumşak ve seven türk ruhu, ilham membaının hudutlarını sertlikten kurtararak yaymış ve genişletmiştir. O asla mahdut ve muzlim bir mutaasıp değil, müşfik ve insaniyetkâr bir dindardı.

Türk büyüklerinin çoğunda görülen fıtrî bir siyaset istidadına Nurettin de tamamile sahiptir. Ancak siyaset levazımından sayılan hile ve hud'a, ahte vefasızlık, sözünde durmamak gibi hareketlerde bulunmaz; siyasetinde de tam Türktür, dos doğru yürür, ufak politikacılığı istihkar eder.

Nurettinin büyük siyaseti, Salibîleri Kudüsten kovmak, islâm âleminden atmaktı. Bu gayeye ermek için bir taraftan Kudüsün cenup ve cenubu garbîsinde hükümran olan Fatımiye hilâfetini ortadan kaldırıp, oraları kendi kuvvetile eline geçirmek ve böylece ehlisalip müfrezelerini şark ve cenuptan sıkıştırıp denize dökmek lâzımdı; diğer taraftan bütün müslüman memleketlerinin maddî kuvvetlerini ehlisalip ile harp gayesine tev-

cih ve temerküz ettirerek bu harbi yüksek bir ideal meselesi haline getirmek icabediyordu. Nurettin, asıl maksada vusul için istimali muktazi bu iki vasıtanın her ikisini elde edebilmişti. Ancak asıl gayeye ermek, yani Kudüsü almak işi, bahtiyar halefi *Salâhattin Eyyubî* ye nasip oldu.

Lâkin Suriyenin, Filistinin, Kudüsün istirdadı plânını hazırlamak ve o plânın büyük bir kısmını tatbika muvaffak olmak şerefi *Sultan Nurettin Mahmut* bin Zengi bin Aksungurundur; ve bu muvaffakıyetin şerefini dünyada hiçbir kimse Aksungur oğlundan gaspedemez.

Bu büyük siyasî, Kudüsü kurtarmak emelini, bir ideal haline getirmek için islâm Emîrlerinin bazan sırf şahsî menfaat güderek kendi aralarında çıkardıkları nizaları — ki hıristiyan prenslerile ittifaka kadar gittiği vakidi ! — yatıştırdı. Mektuplarla, risalelerle, hutbelerle maksada müteveccih neşriyatta bulunarak Türk ve müslümanların fikirlerini, maksatlarını ayni noktada toplayabildi; her tarafta ulvî bir heyecan uyandırdı.

Nurettin, müslüman ve Türk memleketlerinin amalini bir noktaya temerküz ettirip ehlisalibe karşı tek bir cephe teşkili sayesinde garplıların şarktan atılabileceğine kaildi; ve böyle bir cephe teşkiline muvaffak oldu. Bu sırada, icap ettikçe ehlisalip ile çarpışmaktan da hali kalmıyordu. Garp şövalyeleri, bu Türkün şahsî cesaretinden yılmışlardı. Bir Avrupalı müverrih diyor ki: "Bu uzun boylu, kuru, elmacık kemikleri çıkık, hemen hemen sakalsız adam o kadar cesur idi ki muharebe olurken maiyeti onu tehlikeli taraflara koşmaktan menetmeğe çalışır ve asla muvaffak olamazlardı."

Salibîlerle resmî ve hususî muamelelerinde bu Türk beyinin adaletten, insaniyet ve şefkatten insaf ve merhametten asla ayrılmamış olduğunu hıristiyan müverrihleri itiraf ve naklederler.

Asıl Kudüsü istirdat eden Salâhattin Yusuf Eyyubî, Sultan Nurettinin ümerasındandı. Nurettin, Yusufun amcası *Şirigûh* u ehlisalibi cenuptan kuşatmağa memur etmişti, Şirigûh ölünce onun yerine yeğeni *Yusuf* u tayin etti. Sultan Nurettinin vefatında (1174) Sultan Salâhattin, metbuunun yerine geçti. *Salâhattin Eyyubî* nin Kudüsü istirdat plânlarını, vasıtalarını, silâhlarını ve hatta bizzat kendisini, *Aksungurlu Nurettin* hazırlamıştır. Nurettin, gayesine vüsulden o kadar emin idi ki Mescidi Aksaya götürüp koyacağı mimberi bile imal ettirmişti. XII inci asrın enfes esrlerinden olan bu mimberi, Salâhattin Kudüsü fethettikten sonra selefinin ve mürşidinin arzusu vechile götürüp mahalli mahsusuna vazettirdi.

Eyyubî nin muvaffakıyetinde ve ondan mütevellit çihanşümul şöhretinde talih ve tesadüfün bir hissesi vardır. Eğer Aksungur oğlu biraz daha yaşamış olsaydı *Eyyubî* nin büyük şöhretini de o kazanmış olacaktı.

Salâhattin Eyyubî ye Türk değil diyenler vardır; fakat Türk diyenler de vardır. Şurası şüphesizdir ki Salâhattin cinsçe Türk olmasa bile talim ve terbiyece bugünkü tabir ile harsça Türk idi. *Nurettin* in yetiştirmelerinden idi, ve Kudüsü istirdat eden Salâhattin ordusunun kumandanlarından, zabitlerinden, askerlerinden hemen hepsinin Türk oldukları muhakkaktır.

ORTA ASYA

HARZEM DEVLETİ (1097-1224) Amuderya nehrinin Aral gölüne döküldüğü mıntaka pek eski zamanlardanberi Harzem ismini taşırdı. Bu mıntakada muhtelif zamanlarda muhtelif Türk kabileleri yaşamıştır. Bunların reislerine *Harzemşah* denilmiştir. Harzem Devletinin merkezi *Urgenç* şehri idi.

Harzem kıt'ası Gazneli Mahmuttan sonra Selçukîlere geçti. Selçukî hükümdarı *Melekşah* İbrikdarı Harzem Türklerinden *Anuştekin*i Harzem (Hiyve) valiliğine tayin etti. (1077).

Bidayette, gerek *Anuştekin* ve gerekse halefi *Kutbüddin Mehmet* Selçukîleri metbu tanıdılar. Horasan selçukîlerinin inkırazından sonra *Alaettin Tukuş*tan itibaren (1172) şarkta en büyük Türk ve muslüman devleti Harzemşah Devleti idi.

XIII üncü asrın bidayetinde *Alaettin Mehmet* devrinde (1200-1220) Maveraünnehir, Afganistan, Garbî Türkistan, Harzemlilere tâbi idi.

Cengiz Orta Asyayı aldığı zaman karşısında müslüman Türk Harzem Devleti vardı. Harzem Devleti 12 sene kadar süren haşmet devrinde, (Mehmet Şah zamanında) İndüs ve Sirideryadan Urmiye gölüne ve Acem körfezine kadar uzanıyordu. Yani bütün İrana hâkimdi.

Harzem Şahı Mehmet, Kara Hıtaylara karşı zaferden sonra Selçuk Sultanına nisbetle Sultan Sancar ve hatta İskender unvanını almıştı. Cengizin piştarları, ülkesi hudutlarında göründüğü zaman *Mehmet Şah* Bağdadı fethetmeği bile düşünüyordu Bu parlak hulyalar içinde, Cengizin piştarlarile muharebeden ümitsizliğe düşerek memleketini terketmiş ve Hazar denizinin ıssız bir

adasına sığınmış ve orada ölmüştür. Bunun üzerine Cengiz Harzemi işgal etmiştir.

Şah Mehmedin oğullarından Celâlettin Mengüberdî Hindistan ve İranda dolaştıktan sonra Azerbaycanı fethederek devletini ihyaya çalışmış ise de Mogollar kendisini burada da bulmuşlar ve Azerbaycandan çıkarmışlardır.

Memleketi için sonuna kadar dövüşen kahraman *Celâlettin*, Kürdistan dağlarında sırma elbisesine tama eden bir Kürt tarfından öldürülmüştür (1231). Kendisile Harzem Devleti de münkariz olmuştur.

9. CENGİZ DEVRİ

BÜYÜK TÜRK-MOĞOL İMPARATORLUĞU

Büyük Cengiz Devletinin müessisi *Timuçin* dir. Timuçin, sonradan *Cengiz* ismini almıştır. Timuçin, Moğol Börçögin kabilesinin Reisi *Yesukay Bagatur* un oğludur. Moğol kabilesi küçük ve Türk Kerait kabilesine tâbi idi. Moğollar Türklerin yanında çobanlık, hizmetkârlıkla iştigal ederlerdi. Medeniyet noktai nazarından tamamen Türklerin tesiri altında idiler. Timuçin dünyaya geldiği zaman (1155) Asyada vaziyet şöyle idi:

Amur kollarından (Argun) un sağ sahilinde Tonguz ırkından Tatarlar ve Türk Konguratlar yaşıyordu. Tula, Onon ve Kerulen nehirlerinin membalarında Kentey dağları havalisinde ise Börçögin Moğol kabilesi vardı.

Baykal gölünün şark sahilinde ***Merkit Türkleri*** yaşıyordu. Bunlar kısmen nesturî hıristiyanlığını kabul etmişlerdi. Ayni gölün garp sahilinde ise *Oyrat* lar bulunuyordu. Baykalın cenubunda Or-

hon nehrinden ve Kentey dağlarından Seddi Çine kadar olan sahada *Türk Kerait Devleti* uzanıyordu. XI inci asrın bidayetlerinden XII inci asrın nihayetine kadar Kerait Türkleri Moğolistanın en kuvvetli kavmi idiler. Kerait kıralları kendilerine Gürhan unvanını vermişlerdi. Kerait Türkleri XI inci asrın bidayetlerinde (1009) Merv Piskoposu vasıtasile nesturî dinini kabul etmişlerdi. XII inci asırda kıralları hıristiyan isimler taşıyorlardı.

Nayman Türkleri ise Orhon nehrinin yukarı taraflarile Altay arasında yaşıyorlardı. Bunlar Türk oldukları halde Keraitlere düşman idiler.

Hıristiyanlık Naymanlar arasına da girmişti. *Nayman*ların cenubu garbîsinde *Uygur*lar sakindiler. Daha yokarıda verilen izahatta görüldüğü veçhile IX uncu asırda bütün Moğolistana hâkim olan Uygurlar Hami, Bargöl, Beşbalık, Turfan, Kuça şehirlerinde yaşıyorlardı. Uygurların siyasî hakimiyet sahaları daralmıştı. Fakat bunlar medeniyet sahasında diğer Türk kabilelerinin mürebbisi olarak daha mühim bir rol oynıyorlardı.

Bir zaman manî olan Uygurlar, kısmen budist, kısmen hıristiyan idiler. Uygurlarla bunların garbinde Kayalık etrafında, İli havzasında yaşıyan Karluklar Kara Hıtaya tâbi idiler.

Hatırlanacağı veçhile *Kara Hıtay Devleti* Cücen istilâsile Çinden kovulan Hıtay Prensi *Yelyu-Taş* tarafından (1130) da kurulmuştu. Şarkî ve garbî Türkistan tarafından Gürhan, yani imparator tanılan Taş, merkezini *Balasagun* da kurmuştu.

Kara Hıtay Devletinin filî hakimiyeti İli ve Tarım havzasında, Tokmak, Talaş, Uzgand, Kaşgar, Yarkant ve Hotana şamildi. Şarkta Uygur ve Karluklar, garpta Semerkant Emîri ve Harzem Şahı

Kara Hıtaylara tâbi idiler. Kara Hıtay Devleti, Gürhan Yelyuçeluku (1178-1211) zamanına kadar Orta Asyaya hâkimdi.

Kara Hıtayın garbında, cenubî Rusya ovalarında *Koman*lar vardı. Bunlar şarkî Türkistan lehçesi ile konuşan sarı saçlı, mavi gözlü Türklerdi. *Koman*lar bu mıntakada *Peçenek*lere halef olmuşlar, *Peçenek*ler de *Hazar Türkleri*nin yerlerine geçmişlerdi.

Cengiz Hanın devletini teşkil edecek Türkler ve Moğollar muhtelif dinlere salik idiler. Irklarının ahlâkına sadık olan bütün bu Türkler şamanî, budist, nesturî idiler ve müslümanlığa o kadar mütemayil değil idiler.

Nesturî ve budist olanların yanında, Tanrı (Sema mabudu) ibadeti ve bilhassa Cengizin Moğol kabilesinde şamanîlik de vardı. Şamanîliğe Böge, Bügü (büyü) derlerdi.

Sirideryanın cenubunda, Harzemlilerin büyük müslüman Türk İmparatorluğu başlıyordu. Harzem şahlarının sondan ikincisi *Alâettin Tukuş* Horasanı zaptetmiş (1193), son İran Selçuk Padişahı Üçüncü *Tuğrul*u öldürmüş idi.

Oğlu ve halefi Alâettin Mehmet (1200-1220) Kara Hıtaylardan Maveraünnehri, Gaznelilerden Efganistanı almış ve Selçuk saltanatının varisleri Azarbaycan, Pers, Irakı Acem Atabeylerine hakimiyetini tanıttırmıştı. Bu müthiş komşunun yanında eski Arap İmparatorluğunun bakiyesi olarak Abbasîlerin ruhanî hükûmeti Bağdatta güçlükle tutunuyordu.

Uzak Şarkta ise Çin, millî Song sülâlesi ve tonguzlardan kinler (Altın Han) arasında taksim edilmişti. Garbî Asyada Konya Selçukîleri,Rumlara

karşı Anadoluyu müdafaa ediyorlardı. Mısır Eyyubîleri de Lâtinlerden Suriyeyi tekrar zapta çalışıyorlardı.

Hindistanda Gazne Türkleri ve bunları takip eden *Guri* ler Rajput Hinduluğuna karşı mukaddes harp yapıyorlardı.

.·.

Timuçin, babası öldüğü zaman (1167) çok küçük olduğu için kabilesi reis olarak diğer komşu bir Moğol kabilesi olan Taycutların başbuğunu seçti. Timuçin bir müddet sonra evvelâ (1188) de 13,000 kişi ile (Taycut) ların 30,000 kişisini mağlûp etti.

Bu muvaffakıyetten sonra Timuçin, babasının yerine Moğol kabilesinin reisi oldu. Fakat yine Kerait Türklerinin Hanı *Tuğrul* a tâbi idi. Tuğrul ve Timuçin birlikte hareket ederek kendilerine tâbi olmıyan Merkit ve Nayman Türklerini yendiler. Tehdide uğrayan kabileler, bir ittihat yaptılar ki buna Çaçıratlar, Merkitler, Taycutlar, Kongiratlar ve Tatarlar dahildi. Merkitlerin Reisi *Tokta* ve Çaçıratların Reisi *Çamuga* idi.

Timuçin, müteakıben bu heyeti de mağlûp etti (1201).

Çamuga, Tuğrula iltica ederek Timuçinle arasını bozdu. Şimdiye kadar Keraitlerin hesabına çalışan Timuçin bundan sonra kendikendine hareket edecekti. Timuçin evvelâ efendisi Keraitleri, (1203)de mağlûp ve Tuğrulu öldürdükten sonra memleketlerini ilhak etti. Timuçin bundan sonra Naymanları ve bütün hasımlarını mağlûp ve kendisine itaat ettirdi.

Kerait, Merkit ve Nayman Türklerinin mem-

leketlerini alan Timuçin, bütün Moğolistana hâkim oldu.

1206 da Onon nehri membalarında toplanan bir Kurultay *Timuçin* i Türk ve Moğolların *Cengizi* intihap ve ilân etti.

Cengiz, kuvvetli, kudretli demektir.

Cengiz Han unvanı umumî han, imparator mukabilinde kullanılmıştır.

Timuçinin Cengiz ilânı, küçük bir akalliyet olan Moğollar lehine aynı mıntakadaki Hun, Tukyu ve Uygur Devletlerinin imhası demekti.

Cengiz, payitahtını Gültekin kitabelerinin bulunduğu Karakurumda kurdu.

Moğol İmpartorluğu kurulmuştu.

Cengiz, son bir müdafaada bulunmak üzere kuvvetlerini Balkaş havalisinde toplayan Nayman ve Merkitleride mağlûp etti (1208).

Bundan sonra Turfan Uygurları, Karlukları Yeni sey Kırgızları Cengize tâbi oldular (1209-1218).

Cengiz, Moğolistan ve Gobi Türklerini de idaresi altına aldıktan sonra Çini fethe gitti. Bu seferi bitirmeden avdete mecbur oldu. Çin seferini cenerallerine bıraktı. Orta Asya ahvali, avdetini icap ettiriyordu. Cengiz tarafından mağlûp edilen *Nayman* ların son prensi *Güçlük*, Türkistanda *Kara Hıtay* lara iltica etmiş idi (1208). Kara Hıtayların, Gürhanı, yani imparatoru *Yelgu Çeluku* zayıf tabiatlı ve ihtiyar idi.

(Gürhan) a tâbi Uygurlar, Karluklar ve Almalıg Türkleri Kara Hıtaylardan ayrılarak Cengize tâbi oldular. Bu vaziyet karşısında, Gürhan (Çeluku) nun kızile evlenmiş olan *Güçlük* kayınpederi aleyhine, Harzem Şahı *Mehmet* le anlaştı. Güçlük

ve Mehmet Şah Kara Hıtay (Gürhan)ını mağlûp ve memleketlerini taksim ettiler (1211). Hıristiyan Türk Güçlük, Kara Hıtaylardan aldığı yerlerdeki müslüman Türklere zulmettiğinden ahali memnun değildi.

Bu vekayii haber alan Cengiz, Çinde meşgul olan cenerallerden *Sobotay* ve *Cebe* yi geri çağırarak Orta Asyaya saldırdı. Moğol ordusu yaklaşırken Uygurlar, Karluklar, ve Almalıg Türkleri Cengiz ordusuna iltihak ettikleri gibi Kara Hıtaylar da (Güçlük)e karşı isyan ettiler. Memleketini kaybettiği halde Çengiz istilâsını durdurmağa çalışan kahraman Güçlük, Cengiz ordusu tarafından mağlûp edildi ve öldürüldü. Bu zaferden sonra Cengiz cenerali *Cebe*, Kara Hıtay merkezi *Balasagun*a muharebesiz girdi. Eski Kara Hıtay İmparatorluğu bu suretle Moğol İmparatorluğuna ilhak olundu (1218). Bütün Moğolistan ve Orta Asya Türklerini ilhak eden Cengizin karşısında yalnız Türk Harzem Devleti duruyordu.

Cengiz Harzemlilerle muharebe etmek istiyordu. Bağdat halifesi de Cengizi, Harzem Devleti aleyhine teşvikten geri kalmıyordu. Hatta bu maksatla Karakuruma bir sefir de göndermişti. Fakat, muharebe, Harzem şahına Cengizin gönderdiği sefaret heyeti ve bir ticaret kervanının *Otrar*da öldürülmesinden ve yağma edilmesinden çıktı (1218).

Harzemliler, şimalden Sir.derya cephesinden ve yandan Ferganadan 200,000 kişilik bir moğol ordusunun taarruzuna uğradılar. *Cengiz* ve bütün oğulları *Cüci*, *Çagatay*, *Oktay* ve *Tüli* ordularının başında idiler.

Cüci, nehrin aşağı taraflarını müdafaa eden

Cant şehrini, Oktay ve Çagatay (Otrar)ı aldılar, Cengiz, doğru Buharaya yürüdü. Buhara ve Semerkant yağma edildi (1220).

Harzemin merkezi olan Urgenç Moğolları çok uğraştırdı ve uzun bir muhasaradan sonra Cüci ve Çagatay tarafından alındı ve tahrip olundu (1221).

Devleti çökerken *Şah Mehmet*, Semerkantten, Belh ve Nişapura, oradan da Kazvine kaçtı. Cengiz, Şah Mehmedi takip için 25,000 atlı ile *Cebe* ve *Sobotay*ı gönderdi. Bu iki kumandan, *Belh* ve *Tuz* dan geçerek *Rey* e geldiler. Onlar gelmeden Şah Mehmet, buradan Hazar denizinde bir adaya (Ap Sükûn) iltica etmişti. Bu vazifeyi gördükten sonra Cebe, Sobotay Harzeme tâbi Irakı Acem ve Azerbaycanın Rey, Kazvin, Hemedan Tebriz gibi mühim şehirlerini tahrip ettikten sonra Kafkasyaya girdiler; Gürcüleri ezdiler, Derbendi geçtiler, Terek Alanlarını ve Ukraynada yaşıyan *Koman Türkleri*ni mağlûp ettiler. Moğollar, rus ordusunu da Azak denizi şimalinde mağlûp ettiler (1223). *Cebe* ve *Sobotay*, Kırım şehirlerini yağma, Kama boyundaki *Bulgar Türkleri*ni, Ural havzasındaki *Oğuz*ları ve Turgay havalisindeki *Kanıklı Türkleri*ni sarsarak Türkistana, harekete başladıkları yere döndüler. Hazar denizi etrafındaki bu hareket iki sene sürdü.

Bu sırada da *Cengiz* ve oğlu *Tuli* Belh, Bamyan Herat, Tus, Merv, Nişapuru zapt ve baştan başa yıktılar ve ahalisini boğdular (1220-1221).

Moğollar, zaptettikleri şehirlerden öldürmedikleri ahaliyi diğer şehirlerin zaptında ilk safta kullandılar. Efganistanda topladığı kuvvetlerle memleketini müdafaaya çalışan Harzemli *Celâlettin*

(Şah Mehmedin oğlu) Cengiz tarafından Hindistana kadar takip edildi.

Cengiz bundan sonra Maveraünnehir tarikile kısa yürüyüşlerle Moğolistana döndü (1223-1225) ve Çinde *Ming-Hiya* şehrini muhasara ederken öldü (1227).

∴

Cengiz kadar şiddet ve yıkıcılıkta şöhret almış bir kumandan hemen yok gibidir. Türkler arasında yaptığı katliamlar ve tahribat tasavvura sığmaz. Böyle olmakla beraber bu şiddetin bazan harp maksatları için şuurla yapıldığını da itiraf etmek lâzımdır.

Peçili körfezinden Hazar denizine kadar bütün Türkleri idaresinde birleştiren Cengizin hunhar politikası evvelce insafsızca yıktığı türk medeniyetinin tecrübe ve ilimlerine sağır kalmamıştı. Etrafına Dedetonga Mahmut Yaluvaç, Yulyu-Çutsay gibi Türkleri toplamıştı. Cengiz munhasıran medenî Türkler vasıtasile fethettiği yerlerde bir idare makinesi kurabilmiştir. Memurları kâmilen Türktü.

Moğolların XIII üncü asırda alfabesi bile yoktu. Cengiz, *Dedetonga* vasıtasile *uygur alfabesini kabul* ve cüz'î tadilâtla Moğollar arasında tamim etti.

Cengiz, hemen bütün Asyayı ve Avrupanın yarısını ordusunun ve askerî teşkilâtının kuvvetile zaptetmiştir. Bu orduda galip unsur Türklerdi. Moğollar kücük bir akalliyetti. Askerî kıymet ve meziyetçe en büyük kumandanları Türklerdendi.

Cengiz Yasası, orduda o vakte kadar mevcut

Türk (türe ve yasa) larının bir araya toplanmasından meydana gelmiştir.

∴

KIPÇAK (ALTINORDU), ÇAGATAY VE İLHANLI DEVLETLERİ

Cengiz daha sağlığında zaptettiği vâsi ülkeleri dört oğlu arasında taksim etmişti. Büyük oğlu Cüci kendinden evvel ölmüştü. Cücinin oğlu *Batu*, Kıpçak memleketini yani cenubî ve şarkî Rusyayı, Harzemi ve (Turgay) ı idare ediyordu.

Buna *Altınordu* Devleti derler. Sülâlenin merkezi aşağı Volgada *Saray* idi.

*Cengizin ikinci oğlu, Çagatay*a şarkî ve garbî Türkistan düştü. Merkezi *Kulça* idi. Buna, *Çagatay Devleti* derler.

Uçüncü oğlu Oktay, Tarbagatay, Emil ve (Kopdo) dan ibaret Naymanlar memleketini ve (Karakurum) u aldı.

Teamüle nazaran, en küçük oğlu *Tüli* de Moğolların bulunduğu kıt'ada Onon ve Kerulen havzalarına yani şarkî Moğolistanda ve Çinde hâkim idi.

Cengizin evlât ve ahfadı tarafından kurulan bu devletler tamamen Türktürler. Bu hükûmetlerin başlarında gerçi Moğol Cengiz ahfadı bulunuyordu. Fakat millet, ordu, memurlar, küçük bir istisna ile kumandanlar kâmilen Türklerden mürekkepti.

Bu taksim Türk-Moğol İmparatorluğunun vahdetini bozmadı. Cengiz evlâtları, evvelâ Tüliye tâbi oldular. Daha sonra Kerulen boylarında toplanan Kurultay *Oktay* ı Büyük Hakan seçti (1229). Oktay *Karakurum* u merkez edindi.

Cengizden sonra da Çinde, İranda ve Avrupada fütuhata devam edildi.

Cengizden sonra *Oktay* ve *Tuli* ve daha sonra *Kubilay* (Cengizin torunu) çinde fütuhata devam ettiler. Kubilay Çinin fethini tamamlayarak bütün Çine hâkim bir sülâle kurdu (1260-1368). Çinde Kubilay sülâlesi 108 sene sürmüştür. Çinliler bu sülâleye *Yuan sülâlesi* derler.

Türk ellerine hâkim olan Moğol prensleri de zamanla tamamen Türkleşmişlerdir. Türk Harzemlilerde ve Selçukîlerde resmî ve edebî dil acemce ve arapça olduğu halde Moğol prensleri idaresindeki (Altınordu) ve Çagatay Devletlerinde resmî lisan yalnız türkçe idi. Bu devletlerin başlarındaki Moğol prenslerinin moğollukla alâkası yalnız tarihî ve ırkî bir nisbetten ibaretti.

Kaan *Oktay* zamanında, İranın zaptına da devam olundu. Cengiz Hanın, Harzemin taçsız varisi *Celâlettin Mengüberdi* yi [1] Hindistana ilticaya mecbur ettiğini yukarda izah etmiştik (1221). Celâlettin, Moğol ordusunun Çinde meşgul olmasından istifade ederek İrana döndü. Kerman, Fars ve Irakı Acemin Türk Atabeyleri tarafından müşkülâtsız kendisine biat edildi (1224). Bu Türkler, Moğolların avdet ihtimaline karşı Celâlettine bir müdafi olarak sarılmışlardı. Celâlettin, yeni devletini tensik edecek yerde fütuhata girişti. Bağdat halifesine karşı muharebeden sonra Azerbaycanı zapt ve merkezini oraya nakletti. Ennihayet aleyhinde ittifak eden Şamdaki Eyyubî Sultanı Elmelikil-Eşref ve Konya Selçukîleri Sultanı Birinci *Alâettin Keykubat* tarafından Erzincanda mağlûp

[1] Mengü, türkçe, ebedî, ezelî, yani Allah manasınadır.

edildi. Azerbaycandaki payitahtı Tebrize döndüğü zaman *Oktay* ın Irakı Aceme gönderdiği büyük bir Türk-Moğol ordusile karşılaştı. Celâlettin müdafaa etmeden kaçtı ve Diyarbekir civarında bir Kürt tarafından öldürüldü (1231).

Bunu müteakıp Moğollar, Azerbaycan, Ermenistan ve Kürdistanı muharebesiz, Gürcistanı (Tiflis, Kars, Ani) şiddetli muharebelerden sonra zaptettiler.

Cengizliler, garba dönerek 1243 te Konya Selçuk Sultanı İkinci *Gıyasettin Keyhusrev* i Erzincan civarında mağlûp ederek Sıvas, Kayseri ve Konyayı aldılar.

Celâlettinden sonra Cengizliler, İranı *Karakurum* dan gönderdikleri cenerallarla idare ediyorlardı. İranda, mahallî olarak, *Mazandaran* da *İsmailîler* hükûmetile Bağdatta *Abbas Hilâfeti* vardı. Mengü (Tülinin oğlu), arap hakimiyetinin bu izlerini de kaldırarak İranda muntazam bir hükûmet kurmağa karar verdi. Bu vazifeyi, kardeşi *Hulagû* ya tevdi etti. Hulagû 1256 da İsmailîlerin merkezi *Alamut* u, 1258 de Bağdadı aldı ve hilâfeti yıktı. Halife, bir çuvala konarak beygirlerin ayakları altında çiğnendi. Şunu da söyliyelim ki, *Hulagû* nun yanında harekâtı idare eden Ceneral Nayman Türklerinden *Ket Buğa* hıristiyan ve bizzat Hulagûnun karısı da *Dokuz Hatun* isminde bir nesturî türk kadını idi. (Kerait hükûmetinin son kıralı Tuğrulun torunudur).

Hulagû, bu muzafferiyetten sonra, İranda, merkezi Azerbaycanda Tebriz olmak üzere bir Türk Hanlığı kurdu. 1256 dan 1264 tarihine kadar süren *bu devlete İlhanîler Devleti denir.*

İlhanîler Devletinin ülkesi şarkan İndüs nehri, şimalen Amuderya, Hazar denizi, Kafkas dağları; garben İlhanîlerin mahmisi olan Anadolu Selçukîleri, Fırat nehri; cenuben Acem körfezi ile çevrili idi.

Buraları ise ta eski zamanlardanberi Türk idi. bilhassa büyük Selçukîler zamanında tamamile Türkleşmiş idi. Bu itibarla bu sahada Türk unsuru hâkim olduğundan İlhanîler Devleti de bir Türk Devleti addolunmak lâzımdır.

Diğer cihetten, başka bir Türk-Moğol ordusu da Avrupada sefer yapıyordu; 150,000 atlı kuvvetinde olan bu ordu, Kıpçak Hanı *Batu* nun umumî idaresi altında idi. Fakat etrafında Cengiz Han sülâlesi şubelerinin bütün mümessilleri bulunuyordu: Küçük kardeşi Şayban; oğulları Güyük ve Kedan, (Oktay) ın torunu Kaydu, Tülinin oğlu Mengü, Çagatayın oğlu ve torunu Baydar ve Börü.

Fakat, hakikî Reis, Çin ve İran fatihi *Sobotay* idi. Bu ordu sırasile cenubî Rusyada *Kıpçak* Türklerini, *Bulgar* Türklerini 1239 da kendisine iltihaka icbar ettikten sonra bütün Rus prenslerini imha ve Vladimir, Moskova, Tver ve Kiyefi yaktılar. Rusya iki asırdan fazla (1240-1481) Türk idaresi altında kaldı. Rusyadan sonra Polonya, Macaristan, Silezya, Moravya, Transilvanya, Avusturya, Adriyatik denizine kadar Bosna velhasıl bütün şarkî ve merkezî Avrupa istilâ olundu (1236-1241). Macaristan, cenubî Rusyada olduğu gibi bir hanlık olacaktı. 1241 de Oktayın ölmesinden çıkan veraset meselesinin halli için *Batu* ve diğer Cengiz prensleri Asyaya avdet ettiklerinden yapılamadı. Cücinin oğlu *Batu* tarafından teşkil ve ahfadı tarafından idare olunan Altınordu Devleti, merkezi İdil=Volga havzasında

Saray şehri olmak üzere şarkta Aral gölü ve garpta Özi (Dinyeper) nehrine uzanıyordu. Bu ülkenin, Uygurların, Peçeneklerin, Hazarların, Bulgar Türklerinin, Komanların vatanı olduğu malûmdur. Bu devletin şimal ve şimali garbîsindeki sahada bulunan (Viyatka, Moskova, Tver, Kiyef) Rus prenslikleri ise Altınordu Devletine tâbi küçük ve ehemmiyetsiz prensliklerdi. 1224 te teessüs eden *Altınordu Devleti* 1391 senesine kadar devam etmiş ve *Toktamış* zamanında *Timurlenk* in yaptığı iki taarruzla (1391 ve 1395) inkıraz bulmuştur.

Enkazı üzerinde teşekkül eden Kazan Hanlığı (1438-1052), Kırım Hanlığı (1420-1783), *Astrahan* Hanlığı (1466-1554) sonraları gittikçe kuvvetlenen Ruslar tarafından ilhak olunmuştur.

∴

Oktay ın vefatında karısı *Turakina* Karakurumda bir müddet niyabet ettikten sonra oğlu (Güyük) ü Hakan seçtirdi (1246).

Güyük ölünce yine karısı *Oğul Kıymış* Karakurumda naip oldu. Bu kadın Oktayın torunu *Şiramun* u hakan intihap ettirmek istiyordu; oğlu Monkayı ileri süren *Tüli* nin dul kadını karşısına çıktı. Kıpçak Hanı *Batu* nun yardımıyla Monka 1251 de Kaan intihap olundu. Bu suretle hakanlık Oktay kolundan Tüli koluna geçmiş oldu.

∴

Kubilay (1260-1294), varisi Timur Olçaytu (1295-1307) ve halefleri (1308-1368), Cengizhanîlerin diğer hükûmetlerini, yani Cüci ahfadının Kıpçak Hanlığını (cenubî Rusya), Türkistan veya Çagatay Hanlığını ve Hulagû sülâlesinin İran Han-

lığını (İlhânîler veya İlkhanlar) bir nevi himaye altında bulunduruyordu.

Filhakika *Oktay* ın Tarbagatay ve (Çungarya)-da hâkim olan torunu *Kaydu* imparator olamayınca isyan etmiş ve Çagatay Hanlarına ve hatta Karakuruma taarruz etmişti.

Bu İsyan bertaraf edildikten sonra bütün Cengiz evlâtlarının hükûmetleri *Pekin* deki hakanın hakimiyetini ve metbuiyetini sonuna kadar tanımışlardır. bununla beraber mesafelerin uzaklığından bu hakimiyet zamanla yeni hanların cülûsunda Hanbalık (Pekin) tan cülûs menşuru (yarlığ) göndermekten ibaret kalmıştı. Bundan başka Moğol hanları hâkim oldukları memleketlerin ahlâk ve zihniyetini de almakta gecikmediler. Bu suretle yarım asır zarfında Kubilay ahfadı çinli, Cüci (cenubî Rusyada Kıpçak memleketi) ve Çagatay ve Hulagû ahfadı türkleşmişlerdir.

Ennihayet Çagatay, Kıpçak ve İrandaki sülâlerin müslüman olması, bunları budist olan Pekindeki hakandan tamamen ayırmıştır.

Cengizin vefatında ikinci oğlu *Çagatay*a düşen ülke şarkî (Turfan, Beşbalık, İli ve Çu havzaları ve Kâşgar havalisi) ve garbî Türkistandan (Maveraünnehir veya Buhara) ibarettir. Amuderya cenubundaki Bedahşan, Belh ve Bamyan sonradan ilhak olundu. Bu memleketlerden Turfan, Almalıg budist ve hıristiyan, Kâşgar ve Maveraünnehir ise müslüman idi. Sülâleyi kuran Çagataya nisbetle bütün bu memlekete ve ahaliye bundan sonra Çagatay denildi. Bundan başka bu devirde "çagatayca" ismi altında bir Türk edebî dili de meydana çıktı.

Çagatayın (1242de ölmüştür) Altıncı halefi Burak

Han (1266) müslüman olduktan sonra islâmiyet din olarak bu devlet dahilinde galebe çaldı.

Çagataylılar Burak zamanında (1268) İranda hâkim *Hulagû* lardan Horasan vilâyetini ve Efganistanı (Gazne, Kâbil, Bamyan, Kunduz) da zaptetmişlerse de Hakanın filî ve müsellâh müdahelesile yine kaybetmişlerdir (1313).

Afganistana hâkim iken, Hindistana da bazı akınlar yaptılar.

1318 de Çagatay Hanlığı ikiye ayrıldı: Bu ailenin bir kısmı Şarkî Türkistanda (İli, Çu, Kaşgar) diğer bir kısmı da Maveraünnehirde hüküm sürdü.

Şarkî Türkistan hanları nüfuz ve amiriyetlerini muhafaza etmişlerse de garptekiler Maveraünnehir türk beylerinin nüfuzları altına girmişlerdir.

Çagatay Devletinin Başvekili *Kazgan*ının kızile evlenen *Emîr Timur Kürkân* (Timurlenk) Çagatay hakimiyetine karşı baş gösteren isyanın en ileri gelenlerindendi. Timur, uzun mücadeleden sonra Çagatayların son hanı *İlyas Hoca*yı Maveraünnehirden kovmağa muvaffak oldu (1365). Çagatay sülâlesinin Türkistandaki hakimiyeti de hitam bulmuş oldu.

Bundan sonra Çagatayların hakimiyeti, şarkî Türkistana münhasır kaldı. Bu hakimiyette memleket dahilindeki muhtelif emirlerin birbirlerile muharebesi dolaysile zayıflamış ve en nihayet XVII inci asrın bidayetlerinde hocaların eline geçmiştir.

10. TİMUR DEVLETİ

Timur, Maveraünnehirde Keş vilâyetinde (Şehri Sebez) de doğmuştur (1336). Babasının adı *Turgay* dır. Timurun babası Türk (*Berlas*) kabilesine mensuptu. Timur kendisini Cengize bağlayan şeceresine rağmen bir hakikî Türktür, iddia olunduğu gibi Moğol değildir. Aile adı Kürkân olduğundan kendisi *Timur Kürkânî* ismile maruf idi. Harplerde sakatlandıktan sonra "Aksak Timur„ yahut Timurlenk denmiştir. Kürkân ailesi, asil bir Türk ailesi idi.

Timurun geçliğinde Maveraünnehirde, Türklerin Çagatay ailesine isyanı dolayısile *Kazgan* isminde bir Türk beyi, garbî Türkistanda hüküm sürüyordu. Timurun babası da *Kazgan* ın mıntakasında Keş valisi idi.

Timurun gençliği tahsil ve askerî talimlerle geçti. İyi ata biner, iyi kılınç kullanır ve iyi ok atardı. Boş vakitlerinde santranç oynamaktan hoşlanırdı. Timur gayet zeki, bununla beraber ciddî ve vakur idi. Fazla neşeli değildi. Cesur ve kahramandı. Gençliğinde muhitinde herkese faik idi. Kalbi büyük kahramanlıklar yapmak ve dünyaya hâkim olmak arzusile çarpıyordu. Timur, evvelâ Kazgan ordusunda zabit oldu. *Kazgan* halk tarafından öldürülmüş ve az zamanda Çagatay tahtına üç Han geçmişti. Bu yüzden Maveraünnehirde anarşi başladı. Yeni Han Timur Tukluk, asayişi tesis için Timur Kürkânı Maveraünnehre kumandan yaptı (1360). Timur bu tedip harekti esnasında hocalarla beraber çalışmış ve muvaffakıyeti için dinden ve hocalardan istifade etmiştir. Hocalar da Timurun iktidar mevkiine

geçmesine çalıştılar. Timur Maveraünnehirde muvaffak olunca Tukluk, oğlu *İlyas Hoca*yı oraya Han ve *Timur*u Vezir tayin etti. Timur, bu vazifeden istifa edip yalnız kumandan oldu. Bundan sonra, İlyas Hocanın suiidaresine karşı isyan eden *Timurlenk* dağa çıktı ve İlyas Hocadan evvel Maveraünnehir Hanı olan Emîr Hüseyne iltihak etti. Timur Hüseyni de bertaraf ettikten sonra Maveraünnehre hâkim oldu ve 1359 nisan 8 de *Belh*te Sultan ilân edildi. Müteakıben payitahtını Semerkanda nakletti.

UMUMÎ SİYASÎ VAZİYET Timurlenk tahta çıktığı vakit Asya ve şarkî Avrupada siyasî vaziyet şöyle idi:

I — İran: İlhanîlerin inkırazından sonra(1344) İran, XIV üncü asır ortalarında parçalanmış bir halde ve anarşi içinde idi. Başlıca dört sülâle ve birçok mahallî prensler birbirile kavga ediyordu. Bu sülâlelerin adedi ve hâkim oldukları mıntaka daima değişirdi. Bu dört sülâle: *Celayirliler*, *Muzaffer sülâlesi*, *Kurtlar* ve *Serbedaran* idi. Bunların en mühimmi olan *Muzaffer sülâlesi* Pers, İrakı Acem ve Karman mıntakasında hâkim idi. Merkezleri *Yezt* idi.

Celayirliler, bir Türk kabilesidir. Bu kabilenin reisi, hasmı *Çoban*lılara galebe çalan (1337) Büyük Hasandır. Buna İranlılar *Hasan Büzürk* derler.

Celayirliler Bağdat ve Tebrize hâkimdiler. İrânın şimali şarkîsinde ve civarında ise, Merkezleri Heratta olan *Kurt*lar hâkimdi.

Şiî olan *Serbedaran*lar ise Sebzevar ve civarında hüküm sürüyorlardı. Bunlardan elli senede

iktidar mevkiine çıkan 12 hükümdardan dokuzu öldürülmüştü.

II — Hindistan: Müslüman Türk *Tuğlu* sülâlesi *Delhi* de 1321 de *Gilci* lerin yerine kaim olmuştu. Timurun doğduğu zaman hükümdar olan Tuğlulardan *Mehmet* mutaassıp olduğundan Bahman tebaasını tazyik etmekte idi. Bundan çıkan umumî isyan neticesinde imparatorluğu parçalandı. Bu vaziyetten istifade eden emîrleri, valileri müstakil oldular ve arazisi üzerinde, *Bengal* da, *Caunpur*, *Malva*, *Gucerat* ta ve *Dekkan* da beş müslüman devlet meydana çıktı ve Delhi İmparatorluğu XIV üncü asır nihayetinde bir (Doab) Sultanlığından ibaret kaldı.

III — Çin: Çinde Kubilay sülâlesine karşı 1302 de isyan başladı. 1370 Çin arazisi Türk-Moğol hakimiyetinden çıktı. Bu tarihten sonra Minğ sülâlesi taarruza geçerek Çin haricinde birçok Türk memleketlerini de ilhak etti. Bu memleketleri kurtarmak Timurun gayesi idi. Muazzam bir ordunun başında bu emelini tahakkuk ettirmek ve Çini zaptetmek üzere giderken vefatı buna mâni oldu.

IV — Türkler: a) Cengiz Hanın ikinci oğlu Çagataya bıraktığı devlet bir buçuk asır kadar devam etmiş ve Çagatayın ve Oktayın ölümünden sonra pek karışık ve dağdağalı bir mevcudiyet yaşamıştı (1241).

Çagataydan sonra memleket dahilinde 31 kadar Han veya emîr hüküm sürüyoydü. Bunların rekabeti yüzünden devlet, Maveraünnehir Hanlığı

ve Şarkî Çagatay Hanlığı namile ikiye ayrıldı (1321).. Şarkî kısımda da, sülâlenin teessüsünden, Timur tarafından imhasına kadar on beş Han gelip geçti.

daha şarkta, merkezi *Hami* olmak üzere bir Uygur Hanlığı vardı.

Şimalde ise, Cengiz Hanın oğlu *Cücin*in vefatında (1225) memleketi *Altınordu*, oğulları arasında taksim olunmuştu:

Büyük oğlu *Orda*, şarkta *Akordu* [1] mıntakasında; Rusya fatihi *Batu*, merkezi Saray olmak üzere *Gökordu* havalisinde; üçüncü bir oğlu, *Şayban* ise Akordunun şimalinde birer devlet kurdu. Şayban sülâlesinin iki reisi vardı: Şayban ve Özbek.

b) Azerbaycan ve Mezopotamya Türkleri: (Celayirîler) den *Büyük Hasan* Bağdatta yeni bir sülâle kurmuştu (1835). Bu sülâle ayni zamanda Bağdat ve Azerbaycanda hâkimdi.

Celayir, bir Türk kabile reisinin ismi idi. Celayir Emîrlerine (İlkan) lar da denirdi. Bu devlet, ayni mıntakada Hulâgû Devletini istihlâf etmiştir. Celayirîlerden Timurlengin taarruzuna uğrayan *Sultan Ahmet* memleketini kaybederek Suriye ve Mısıra iltica etti. Ancak Timürlengin vefatından sonra (1405) memleketini istirdat edebildi. Bu devlet, eski müttefikı (Karakoyunlu) Hükümdarı *Kara Yusuf*un taarruzuyla yıkıldı (1410).

*Kara Koyunlu*lar, Celayirîlerin evvelâ müttefikleri sonra da halefleri olmuşlardır. Gerek bunlara

[1] Yayık (Ural) nehrinin şarkında bu nehirle Aral gölü arası.

ve gerekse Akkoyunlulara bayraklarındaki işarete göre bu isim verilmiştir.

Evvelâ Van gölü civarında küçük bir mıntakaya hâkim olan Karakoyunlular bilâhare Trabzon ve havalisini de elde etmişlerdir.

Karakoyunlu sülâlesinin atası, Bağdat Sultanı Celayirlilerden *Uveys*in, hizmetlerine mükâfaten türk askerlerine kumandan tayin ettiği *Kara Mehmet*tir. Oğlu *Kara Yusuf* bu vazifede kendisine halef olmuştur. Karakoyunlu sülâlesi, *Kara Yusuf*la başlar.

Kara Yusuf, ailesinin hâmisi *Uveys*ten Bağdadı almışsa da, Timur torunu Ebubekiri göndererek şehri istirdat ve Sultan Ahmede geri verdi.

Akkoyunlu sülâlesi, 1378 den 1509 tarihine kadar Akkoyunlu elinde hükümran idi.

Akkoyunlular, Timurlengin merkezi Diyarbekir olmak üzere Mezopotamya ve Ermenistanda bir mıntaka verdiği Emîr *Bayender*e mensuptular. Bu sebeple bu devlete Bayender Devleti de denir.

Hükümdarlarının sayısı pek belli değildir. İlk hükümdarları *Uzun Hasan* veyahut *Turalı Bey* dir. Bidayette Musul ve Amadiyeye sahiptiler. Oğlu Kutlu Bey hakimiyetini Mezopotamyanın mühim bir kısmına teşmil etti ve 90 yaşında (1406) da öldü.

Sıvas Emîri, *Kadı Burhanettin* in hizmetine giren *Kutlu Bey* in oğlu *Kara Osman* efendisini öldürerek memleketini almıştı. Bir osmanlı ordusu aleyhine harekete geçtiğinden *Kara Osman* Timur ordusuna iltica etti ve Timurun Bayazıda karşı muharebesinde Timura hizmet etti. Bu hizmete mükâfaten Timur, *Kara Osmana* Sıvas, Erzincan, Mardin ve Urfayı verdi.

c) Suriye, Arabistan ve Mısır: Bu üç memleket, XIV üncü asırda, Mısırda Türk memlûklerinin idaresinde idi. Suriyede hıristiyan ve müslümanlar arasında münaferet vardı.

Memlûkler yalnız Kızıldeniz sahilinde değil, Bağdat Abbasî Halifeliğinin imhasından sonra (1258) *Mekke* de de hâkim idiler.

d) Osmanlılar ve Bizanslılar: Grek İmparatorluğu sukut halindedir. Anadoludaki vilâyetleri, Selçukîlerin halefleri olan Osmanlılar birer birer zaptetmekte idiler. Timurun doğduğu zaman hükûmet süren *Orhan*, Bursa İznik, İzmit ve Balıkesiri almıştı. Payitahtı Bursa idi. Orhan, Memleketini Marmara havzasına teşmil etmiş ve Çanakkale boğazını geçerek boğazlara hâkim olmuştu.

Müteakıp asırda İstanbulu zapteden *Fatih Mehmet*, Avrupanın ve Asyanın en kuvvetli Hükümdarlarından biri olmuştu. Fakat Timurun taarruzuna uğrayan Osmanlı Devleti çetin imtihanlar ve ağır felâketler geçirmiştir.

V — Şarkın hıristiyan kırallıkları: XIV üncü asırda Kudüste kurulan Fransız Kırallığı pek zengindi. Famagusta limanı Avrupa ve şark arasında mühim bir mübadele merkezi idi. Burasını 1373 te Cenevizler ve 1464 te Venedikliler zaptetti. Venediklilerden Osmanlıların eline geçti.

Kilikyadaki Ermeni Kırallığı da inhitat halinde idi. Yumurtalık limanının rekabetinden memnun olmayan Mısır Memlûkleri müteaddit defalar Ermenilere taarruz ettiler. 1375 te Ermenistan namına yalnız (Sis) kalesi kalmıştı. Bu da sukut ettikten sonra Ermeni Kıralı Pariste öldü.

1248 de Cengiz İmparatorluğuna ilhak olunan *Gürcistan* XIV üncü asrın son 15 senelerinde birçok defalar Timurlenk tarafından istilâ ve tahrip olundu. Avrupada, Moldavya (Buğdan) ve Eflak zaman zaman istiklâllerini kaybetmek ve tekrar elde etmek suretile müşkül bir hayat geçiriyorlardı. Bulgar Kırallığı 1396 da Osmanlılar tarafından zaptolunarak ortadan kalktı.

VI — Kırım ve Rusya: Kırımda Bizansın hakimiyeti ortadan kalkmış ve Türkler hâkim olmuştu. Cenevizler sahil şehirlerinde ticaret için yerleşmişlerdi. Henüz Venediklerden bahis yoktur. Birçok küçük prensliklere parçalanmış olan Rusya ve Litvanyanın tehdidinde olduğundan Türklerin hakimiyetini kabul etmişti. Moskova prensleri, Türk Hanlarının oyuncağı mesabesinde idi, ve Hanlardan cülûs menşuru almağa mecburdular.

Türkler, merkezî bir hükûmet fikri vermek ve Avrupanın Rusyayı istilâsına mâni olmak suretile belki istemeksizin, Rusyanın istiklâline ve birliğine hizmet ettiler.

VII — Türkler ve Avrupa: Türklerle Avrupa arasında çok erkenden ticarî münasebet vardı. Birçok azası hıristiyan bulunan bir milleti kâmilen hıristiyan yapmak gayretile XIII üncü asırdan itibaren birçok misyonerler gönderildi. Papalar, Fransa kıralları, İngiltere, İspanya kıralları Türk hükümdarlarile muhabere ederler ve kendilerile ittifak etmeğe çalışırlardı.

Bir İspanya sefirini Semerkantte kabul eden Timur, Fransa Kıralı Altıncı *Şarl* a ticarî münase-

betlerin arttırılması için bir name yazmış, kıral da 1403 te yazdığı dostça bir cevapta Timura (namağlûp) sıfatile hitabetmiştir.

İRANIN ZAPTI Timur, Sultan olduktan sonra evvelâ Şarkî Çagatay ve Harzemi tamamen zapt için üç seneden fazla süren çetin muharebeler yapmak mecburiyetinde kaldı (1380).

Kıpçakta karışıklıklar oldu. Anarşi içinde bulunan bu mıntakada Akordu Hanı *Urus* ile Kırım Hanı *Toktamış* muharebe ediyorlardı(1375).

Toktamış mağlûp olunca Timura iltica etti ve Timurun verdiği ordu ile Kıpçağı geri aldı.

*Toktamış*a yapılan bu yardım münasebetile Timurun askeri ilk defa olarak İslâvlarla temasa girmişti.

*Toktamış*ın yerine Altınordu Hanı olan *Mamay*a Moskova Prensi Dimitri isyan ettiğinden Timur, Rusları tedip için ikinci defa Rusyaya bir ordu gönderdi. Türk ordusu, Rusları mağlûp ve Moskovayı da tahrip ettikten sonra da (Poltava) civarında Rusyayı istilâya hazırlanan Litvanyalıları da mağlûp etti. Bu yanlış hareket ve müdahale Rusları kurtarmış ve birliklerini ve hayatlarını temin etmiştir.

Timur, bu işlerden sonra, (1381-1385) beş sene zarfında yaptığı muhtelif seferlerle şimalî, şarkî İranı zaptederek orada hüküm süren *Kurt*, *Serbedar* ve *Mazenderan* Emîrlerini esir ederek Semerkande getirdi ve ülkelerini ailesine mensup prensler arasında taksim etti.

Bundan sonra Timur, harekâta devam ederek iki sene zarfında (1386-1387) Pers, Irak ve Azerbaycanı zaptetti; büyük bir muharebede Celalyirli

*Sultan Ahmed*i mağlûp ederek kendisini firara mecbur etti. Tebrizden şimale hareketine devam eden Timur, Kars, Tiflis ve bütün Gürcistanı zaptettikten sonra kışlamak üzere *Karabağ*a gitti. 1387 bidayetlerinde garba dönerek Osmanlı Padişahı Bayazıttan Erzurum, Erzincan, Muş, Ahlat ve Vanı aldı.

Timur, *Muzaffer* sülâlesinden *Zeynelabidin*in Beyatta gevşeklik göstermesi üzerine ikinci defa Perse, Isfahana döndü.

Şirazda iken, evvelce himaye ettiği Altınordu Hanı *Toktamış*ın Maveraünnehiri istilâ ettiğini öğrendi. Semerkanda avdet üzere iken yolda oğlu *Ömer Şeyh*in mağlûbiyeti haberini aldı.

Timurun gelmekte olduğunu öğrenen Toktamış derhal savuştu. Takip edilmediğini görünce ertesi sene yine Maveraünnehire akın yaptı. Timur, Toktamış işini halletmek istedi; büyük bir ordu ile Kıpçak memleketine girerek düşmanı, Moskovaya kadar takip ve mağlûp etti (1391).

Timur, ordusuna bu zafer şerefine 26 gün süren ziyafetler vermiş ve gece gündüz eğlenilmiş ve müteakıben Semerkande dönmüştür.

Bundan sonra Timurun "Beş Sene Harbı„ denilen seferi başlar. Timur, 1392 de Semerkantten hareketle İranda başgösteren isyanları tedip ve Perste Muzaffer sülâlesini ortadan kaldırdıktan sonra Celayirli Sultan Ahmetten Bağdadı zapt ve ailesini esir olarak Semerkande gönderdi.

Timur bundan sonra kaçan Sultan Ahmedi takiben Suriyeye gitti ve Urfayı zaptettikten sonra Kerkük, Erbil ve Musul taraflarına yürüdü ve daha sonra Ahlat, Bitlis, Muş ve Sıvastan geçerek tekrar Gürcistanı istilâ etti (1394).

Toktamış, tekrar taarruz ettiğinden (1395) Timur Derbentten geçerek Kıpçak memleketine girdi ve tedibatta bulunarak Moskovaya kadar gitti ve bir seneden fazla burasını işgali altında tuttu. Gaybubetinde İranda birçok ihtilâller çıktığından Semerkanda döndü (1396).

∴

Bundan sonra Timurla Osmanlı Padişahı Birinci Bayazıt arasındaki rekabet ve husumet gittikçe arttı. Sultan Bayazıdın Mısı Padişahı Berkuka, Timur aleyhinde bir ittifak teklif etmesi ve Sıvas Emîri Burhanettinin vefatında Bayazıdın Karamanı zaptetmesi Timurla arasındaki felâketli harbe sebep olmuştur.

∴

Timur, dinî, siyasî ve daha ziyade çok masraflı garp seferini hazırlamak için malî bir maksatla Hindistan seferine de girişerek (1398) beş ay on yedi gün devam eden bir seferden sonra Semerkanda döndü (1399). Bu sıralarda Mısır Sultanı *Berkuk* Suriyede isyan eden valilerle uğraşıyor Celayirli Sultan Ahmet te Mısırın ve Kara Yusufun yardımı ile Bağdada dönmüş ve Azerbaycanı istilâ etmişti. Osmanlı Padişahı Birinci Bayazıt ta bu vaziyetten istifade ederek Sıvas ve Malatyayı almıştı. Bunları haber alan Timur tekrar garba hareket etti. Celayirli *Sultau Ahmet* ve *Kara Yusuf* korkarak Osmanlı padişahına iltica ettiler. Timur, Azerbaycandan sonra Karabağa girerek Azerleri ve Gürcüleri tedip ve garba dönerek Anadoluya girdi. Sıvas ve Malatya zaptolundu. Timur buradan Suriyeye döndü. Halebi zaptetti. Halepten sonra Hama, Humus, Balebek ve Şamı da aldı. Ahaliden

san'at erbabını Semerkanda gönderdi. Suriye seferinden sonra Bağdada döndü. *Ahmet Celayir* ve *Kara Yusuf* Moskovaya kaçmışlardı. Timur Bağdadı tekrar zaptetti (1401). Bağdat, Basra Şattülarap sahalarından bir vilâyet yapılarak torunu Ebu Bekire verildi.

Kışı *Karabağ* da geçirdikten sonra Bayazıda karşı muharebe için Tortum, Kemahtan geçerek Kayseri ve Ankaraya teveccüh etti. Kara Yusufun teşvikine kapılan Sultan Bayazıt, Anadoludaki Timurun müttefiklerini sıkıştırıyordu. Sıvas hükûmetine vazıyet etmesi mücadeleyi gayrikabili içtinap bir hale getirmişti. Evvelki zaferlerinden mağrur olan Bayazıt hiçbir tedbir almamıştı. Timurla Bayazıt arasındaki Ankara muharebesi bu şehrin şimali şarkîsinde *Çubukova* civarında vuku bulmuştur. O zaman muharebeyi görenler her iki tarafta bir milyon askerin muharebeye iştirak ettiğini söylerler(?). Timurun ordusu da Anadoludan epey asker toplamıştır. Bundan başka Hindistandan getirdiği 32 fili de cephenin muhtelif noktalarından muharebeye sokmuştu. Muharebe çok uzun ve kanlı oldu. 1402 senesi 20 temmuzu sabahı başlayan muharebe geceye kadar devam etti. Sıcaktan yorulan, susuzluktan bayılan ve bir kısım askerin Timura geçmesinden zayıflayan Osmanlı ordusu harika denecek kadar fedakârlıklar gösterdiği halde mağlûp oldu. Bayazıdın yanındaki 10,000 yeniçeri askeri öldükten sonra Bayazıt kaçmak istedise de atından düştüğünden oğlu Yahşi Beyle birlikte esir edildi. Timur, Sultan Bayazıdı hürmetle karşıladı ve itibar etti.

Timurun Bayazıdı bir kafese koyarak beraber gezdirdiği hakkındaki rivayet doğru değildir.

TİMUR DEVLETİ

Sultan Bayazıt teessüründen 1403 senesi 9 martında Akşehirde öldü. Timur, oğlu Musaya Osmanlı padişahının cesedini alıp götürmeğe müsaade etti. Timur Bursayı zaptetti. Timur buradan İzmire dönerek burasını işgal eden (Rodos) şövalyelerini müslüman olmağa icbar etti. Müslüman olmayanlar öldürüldü. Timurun muzafferiyetlerinden ürken Mısır Sultanı bir sefaret heyeti göndererek hakimiyetini tanımış ve Mısırda cuma hutbelerinde ismini okutmak suretile dostluğunu kazanmıştır.

Timur şarka dönerek 1403 - 1404 kışını Karabağda geçirdi ve ilkbaharda Semerkanda döndü.

.·.

Timur 1404 te Semerkanda döndüğü zaman yeni fütuhat düşünüyordu. Tekrar silâha sarılmadan, Mısır, Osmanlı Padişahlığı, Mezopotamya ve İspanyadan gelen sefirleri kabul etti ve birçok torunlarını evlendirdi. Bu ziyafetlerdeki bolluk işitilmemiş bir derecede idi. Bütün misafirler çok şarap içtiklerinden sarhuş olmuşlardı.

Timur, Çini müslüman yapmak ve orada Türk hakimiyetini yeniden tesis etmek istiyordu. Büyük bir ordu toplandı ve Timur 1404 senesinde bu ordunun başında sefere çıktı. Timur yolda *Otrar* da öleceğini hissederek vezirlerine son vasıyetlerini yaptı. Torunu *Pir Mehmet Cihangir* i halef, tayin ettikten sonra dünya işile meşgul olmak istemiyerek istirahate çekildi. 36 sene hümûmet süren Timur 71 yaşında olduğu halde 1405 senesi 19 kânunusanisinde *Otrar* da öldü. Cenazesi Semerkanda nakledildi.

TİMUR İSTİLÂSININ NETİCELERİ

Timur, zaptettiği yerlerden yalnız Amuderya, Sint nehirleri, Aral, Hazar gölleri, Kuri nehri ve Fırat havalisinde, Maveraünnehir, Efgan, İran, Irak ve Azerbaycan ve Gürcistanda teşkilât yapmış ve bu mıntaka haricinde yaptığı muharebeler bir akından ibaret kalmıştır. Timur, bukadar geniş bir imparatorluğun bir hükümdar tarafından idare edilemiyeceğini anladığından hayatında ülkesini oğulları ve torunları arasında müsavaten taksim etti: fakat hadisatla bunlar iki büyük devlet halinde birleştiler:

1 — Garbî İran, Tebriz ve Bağdatta *Miranşah* ve oğulları *Ebubekir* ve *Mehmet Ömer*in devleti?

2 — Evvelâ yalnız Horasana münhasır olan *Şahruh* Devleti. Bu devlet az zamanda Maveraünnehiri ve birkaç sene zarfında Suriye ve Arabistan müstesna olmak üzere Timurun eski imparatorluğunu nüfuz ve hakimiyeti altına aldı.

Şahruh, devletini kırk sene kadar yaşatabildi. İsyan eden evlâtları, Celayirliler ve Karakoyunlu Türklerile mücadele mecburiyetinde kalan Miranşah *Celâlettin Gurga* Devleti pek az zamanda ortadan kalktı.

Şahruh ta öldükten sonra (1407) devleti dağıldı. Nüfuzu küçük mıntakalara ve şehirlere inhisar eden ve birbirlerile kavga eden Timur ahfadının eline düştü.

Bundan istifade eden Şaybanîler, Maveraünnehirde *Özbek* Devleti namile devamlı bir devlet kurdukları gibi İranda milliyet cereyanını uyandıran *Safevîler* de İranda Timur ahfadının yerine geçerek müttehit bir İran vücuda getirdiler.

TİMUR DEVLETİ

Timur ahfadından yalnız *Babur Şah* Hindistanda iki asırdan fazla süren bir imparatorluk yapmıştı.

⁂

TİMUR VE TİMURLULAR DEVRİNDE FİKİR HAYATI

Vukuatla dolu geçen on dördüncü asır, edebiyat, fen ve san'at noktai nazarından pek parlak bir devirdir. Bunun sebebi hükümdarların saraylarına edipleri, şairleri san'atkârları toplamaları ve bunları teşvik etmeleridir. Timur da âlimleri ve edipleri severdi. Zaptettiği bütün memleketlerin en iyi san'atkârlarını Semerkanda göndererek payitahtını muhteşem abidelerle süsledi.

O vakit şairlerin farisî ve nasirlerin arapça yazmaları âdetti. Bu devrin en meşhur şairi *Hafız* dır.

Timur hususile tarihî eserlerden çok hoşlanırdı. Âlimlerle gayet hususî ve arkadaşca münakaşa ederdi.

Timurun oğullarına nasihatlarını muhtevi Tüzükkât isimli eseri muvaffakıyet ve azametini temin eden birçok nizam ve hikmetleri camidir.

Orta Asyada ilme, medeniyete hizmet eden Timur bilhassa imara çok meraklı idi. Maveraünnehirde payitahtı Semerkandi ve Türkistanın diğer şehirlerini imar etmiş, buralarda güzel bahçeler, camiler, hanlar, saraylar, medreseler, hamamlar yaptırmıştır. Ziraate de ehemmiyet vermiş ve Maveraünnehirde birçok kanallar açtırmıştır.

Türkü, Kıpçak ve Osmanlı Devleti gibi Türk devletlerini ezmekle türklüğe zararı dokunmuş; bunun aksi tesiri ve neticesi olarak Rus ve İran birliğine zemin hazırlanmıştır. Türklüğü din tarikile

ve ülemayı devlet işine karıştırmak suretile arap tesiri altına sokması da çok fenalığı mucip olmuştur.

∴

Siyasî ve İçtimaî noktai nazardan inhitat devri addedilmek lâzımgelen Timurlular devri fikir hayatı itibarile müslüman tarihinin en parlak devirlerinden biridir. Hükümdarlar, âlimleri yalnız teşvikle iktifa etmezlerdi; kendileri de eserlerile, sâylerile fikir hayatına iştirak ederlerdi. Bu bapta, *Şahruh, Uluğ Bey, Hüseyin Baykara* ve *Babur* ismini zikretmek kâfidir. Bu padişahların hepsi edip ve şair idiler. Uluğ Beyin Semerkantta yaptırdığı rasatane dünyanın en güzel eserlerinden biri idi. Rasat ilmine, riyaziyeye hizmeti büyüktür. Eserleri Avrupada tercüme ve tetkik edilmiştir. Farisînin tesirinden kurtulamamakla beraber bu devirde türk edebiyatı da güzel eserler vücuda getirmiştir.

Timurun çocukları zamanında yaşıyan, bütün türklüğün en büyük şairlerinden biri olan *Ali Şir Nevaî* Timurluların edebî ve ilmî meclislerinde türkçenin hakkını muvaffakıyetle müdafaa etmiş ve (Muhakemetül-lûgateyn) adlı eserile türkçenin farisîye üstünlüğünü ispat etmiştir.

Timurlular devri, resim ve iyi yazı noktai nazarından da en parlak bir devirdir. Maveraünnehir şehirlerinde birçok resim meslekleri meydana çıkmıştır.

∴

CENGİZ VE TIMUR ORDULARI

Cengizin büyük ordusu Asyada o zamanın en mükemmel ve muntazam ordusu idi. Lâkin Timur, Cengizin ordu teşkilâtı esasına göre tanzim ettiği or-

dusunu daha mükemmel bir hale ifrağ etmiştir. Her iki Türk cihangirinin askerî teşkilâtı, sevkulceyş ve tabiye usulleri, ordularında kullanılan silâh ve teçhizat şark müverrihleri tarafından hayli tafsil ile kayıt ve hikâye olunduğu gibi, geçen asrın sonlarına doğru Rus Erkânıharbiye Feriklerinden Ceneral İvanın, uzun müddet Orta Asya ve steplerde dolaşarak ve müverrihlerin naklettiklerini toplayarak *Cengiz* ve *Timur* un ordularını ve harp usullerini tesbite çalışmıştır [1]. Aşağıdaki malûmat, bu mütehassıs Ceneralın eserinden, hulâsanın hulâsası olmak üzere alınmıştır:

Timurun ordusu, yaya ve atlıdan mürekkepti. Yaya askerine uzak step seferlerinde at verilirdi. Atlı asker, hiç olmazsa bu askerin büyük bir kısmı icabında yaya harbi yapacak surette talim ve terbiye görmüş bulunuyordu. Atlı, bilhassa çok ve dikkatli ok atmak lüzumu hâsıl olunca atından inerdi.

Atlı asker, alelâde ve seçme süvarilerden toplanan iki kısma ayrılırdı. Seçme atlılar, daha iyi mücehhez ağır süvari kıt'alarını, diğerleri hafif süvari kıt'alarını teşkil ederlerdi. Bunlardan başka Hanın muhafız süvarisi vardı ki teçhizatı çok mükemmel ve elbiseleri çok müzeyyendi.

Bu temelli askerî sınıflarından başka, muavin sınıflar da mevcut idi ki şunlardır: 1) Köprücü kıtaatı: Bunlar gemi ve kayık yapmakta, köprü kurmakta istihdam olunurdu; 2) Yunan ateşi atmakta kullanılan kıt'alar; 3) Muhasara aletlerini

[1] Ceneral Lieutenant M. İ. İvanin, — Cengiz Han ve Timurlenk zamanlarında Monğol — Tatar ve Orta Asya kavmlerininin harp san'atlarına ve istilâlarına dair.— Petersburg, 1875.

ve ateş atan makineleri imal ve istimalile uğraşan sanayi kıt'aları. Bu âlet ve makineler, Timurun ordusunda çok mükemmel bir hale getirilebilmişti. Yunan ateşi atmak için bir nevi bakır kazanlar (bugünkü havan toplarının iptidaî şekli) kullanılırdı. Timurun kale muharebelerinden anlaşılıyor ki, kalelerin muhasara ve zaptı için Yunanlıların ve Romalıların kullandıkları usullerin hepsi bu Türk Beyine tamamen malûm idi.

4) Dağlarda hareket için Timur, dağlık memleketler ahalisinden toplanıp talim görmüş hususî piyade askerleri tanzim etmişti ki bunlar, adeta bugünkü alpinist kıt'alarının ilk şekli demektir.

*Gengiz*in ve *Timur*un ordusu, 10 ve emsali miktarında efrada münkasemdi; yani kıt'alar 10, 100, 1000, 10000 kişiden mürekkpti; on bin kişilik kıt'aya, ki bazan 12,000 e de iblâğ olunurdu, (tümen) denilmekte idi. Bunların başına bugün Türk Cümhuriyeti ordusunda dahi kullandığımız unvanları haiz kumandanlar, yani onbaşı, yüzbaşı ve binbaşılar bulunurdu; (Tümen)e kumanda eden zatın unvanı arapçadan alınmıştı: Emîr. Timurun bu ordu teşkilâtı bugüne kadar İran Devleti ordusunda da izlerini muhafaza etmektedir.

Hafif süvariler, yani alelâde atlı kıt'aların teçhizatı harbiyesi şu idi: Ok, yay, sadak, kılınç, testere, biz, iğne, ip, balta, 10 adet okbaşı, torba, tulum ve iki at; bunlardan başka her 18 kişinin bir de keçeden mamul çadırı vardı. Seçme süvariler yukarda sayılan eşyayı taşıdıklarından başka başlarına tulga, sırtlarına zırh giyerlerdi. Ve bunların çadırları beş kişilik idi.

Hanın muhafız kıt'aları ise bütün bu teçhizata ilâve olarak gürz (harp topuzu) ve harp baltası da

taşırlardı. Muhafız süvarilerin atlarının üstü kaplan postile örtülü idi.

Binbaşılar ve emîrler, kıt'alarında ihtiyat olarak külliyetli teçhizat ve levazımat bulundururlardı; bunlar mekkâre, beygir ve develer ile naklonurdu.

Piyadelerin kılınçları, yayları ve bir mıktar okları vardı. Her muharebeden önce süvari ve piyadenin yanlarında nekadar ok bulunacağı emirlerle bildirilirdi. Yaya kıt'alar, münhasıran hafif piyadelerden ibaretti.

Gengiz yasası, sefere çıkmadan ve muharebeye başlamadan önce askerin yoklama edilerek sihhati, teçhizatı, levazımatı gözden geçirilmesini âmirdi; Timur bu kanuna son derece riayet ederdi. Onbaşı, on nefer arasından dokuzun rızasile nevima intihap olunurdu. Müntahap onbaşılar, yüzbaşı tarafından tasdik edilmedikçe tayin edilmiş sayılmazdı. Onbaşılar, kendi mangalarının noksanını ikmal için nefer alabilirlerdi. Binbaşılar, emîrlerin veya prenslerin çocuklarından harp işinde meharet ve cesaretile kendini gösterenlerden tayin edilirdi. Her cüzütam kumandanının bir de muavini vardı; icabında kumandanın yerine geçerdi.

Kıt'a âmirlerinin otoritesi, cezalandırmak ve mükâfat vermekle temin olunmuştu. Her âmir kıt'ası efradını tardetmek hakkını haizdi; fakat idam edemezdi. Timur bedenî cezalardan hoşlanmazdı, ve ordusunda bu nevi cezaları menetmişti. Derdi ki: "Şahsî nüfuz ve hükmünü, kamçı ve deyneksiz icra edemeyen bir âmir, âmirlik sıfatına lâyık değildir...„ Emre ademi itaat, korkaklık ve disiplini bozmak suçları, Cengiz yasası mucibince

cezalandırılırdı: korkağa kadın elbiseleri giydirilip, yüzüne düzgün ve allık sürülür ve bu kıyafetle bir eşeğin kuyruğuna bağlanarak asker arasında ve kalabalık yerlerde alayla dolaştırılırdı.

Onbaşılık ve yüzbaşılık rütbeleri her nefer için erişilebilecek derecelerdi; fakat binbaşı ve daha yukarı dereceler için ailevî asalet aranırdı. Bununla beraber asalet kaydı mutlak değildi. Asil olmadığı halde harpte büyük yararlık gösterenlerde bu rütbelere terfi olunabilirdi.

Maaş para mikyasile ölçülmezdi; at fiatile ölçülürdü. Onbaşı, neferin on misli, lâkin yüzbaşı onbaşının ancak iki misli maaş alırdı; binbaşıların maaşı yüzbaşıların üç misli idi. Buradan küçük zabitin o zamanlar ehemmiyet derecesi anlaşılabilir. Ehemmiyetsiz suçlar için maaş kat'ı ve tenkısi cezaları tatbik olunurdu.

Timur ordusunda, hizmetin derece ve ehemmiyetine göre, resmî takdir ve sitayişler, maaş tezyidi, hediye ve ihsan, mali ganimet taksiminde hissenin arttırılması, rütbe terfii, mefharet unvanları (meselâ Bahadur) verilmesi gibi mükâfatlar vardı. Bütün bir kıt'ai askeriye mükâfata lâyık görülürse, ona davul ve sancak verilirdi.

Timurun ordusu, daimî ve muntazam ordu esasına müstenit idi. Ordu teşkilâtı daimî idi ve değişmiyordu; muayyen bir disipline tâbidi. Ordunun muhtelif aksamı muayyen alâmetlerle birbirinden ayrılıyordu; meselâ her süvari kıt'asının atları ayni renkten olmak şarttı. Süvarinin iş göremediği yerlerde, dağlık ve ormanlık mıntakalarda hareket piyadelere bırakılırdı; kalelerin muhasarası piyadenin vazaifinden madut idi.

Timurun en çok kullandığı büyük cüzütam,

12,000 kişilik tümendir. Bir tümen tabiye mıntakasına girince muayyen şekilde bir harp nizamı alırdı. Üç hatlı, üç kol üzerine tesis edilen bu nizamı harp, bazan 400,000 ve daha fazlaya baliğ olan pek büyük kıt'alar için de, esas itibarile değişmezdi. Şark devletlerinin çoğunda birbirine pek benzeyen bu harp nizamında Timur tarafından yapılan tadil, merkez kolunun yalnız ilersinden bir süvari perdesile örtülerek birinci ve ikinci hatlarda açık bırakılması ve külliyetli ihtiyatın da bu açıklık arkasında toplanmasıdır. Bu suretle merkezi boş gören hasım, oraya kolaylıkla dalar ve dalınca yanların ve başında başkumandan bulunan ihtiyatın üç tarafından vaki taarruzile mahvedilirdi. Timur, bu manevrayı birçok defalar muvaffakıyetle tekrar etmiştir. Bu harp nizamında son darbeyi şiddetle vuran ağır süvari ihtiyatta bulundurulurdu.

11. OSMANLI TARİHİ

OSMANLI TARİHİNE GİRMEDEN EVVEL

Türkler, hicretin ilk asrından (VII inci asır) başlıyarak islâm dünyasına girmişler ve seneden seneye artarak nihayet Abbasîlerin hilâfeti ele geçimelerine silâhla yardım etmişlerdi. Abbasîler devrinde, hususile *Mutasam* ın (IX uncu asır) hilâfetinden itibaren Türkler islâm âleminde büyük bir ehemmiyet kazandılar; bunlar hilâfetin muhafız askeri, büyük kumandanları, vilâyet emîrleri olurlardı. Bu asırda, hilâfet denilen islâm imparatorluğunun iktidar mevkii, Araplardan Türklere intikal etmiştir.

Türkler, karışıklığı sevmezler; bulundukları yerlerde, intizam ve asayiş temin etmek isterler.

islâm peygamberinin vefatını müteakıp, islâm devleti, kargaşalıktan, dahilî kavgalardan, hasılı anarşiden kurtulamamıştı. Bitmez tükenmez dahilî harplerden sonra islâm devletinin başına geçen Abbasîler zamanında islâm âlemi, fikrî, dinî, içtimaî ve siyasî nizalarla çalkalanmakta idi. Bu âlemi terkip eden Araplar, Acemler bu bitmez tükenmez nizalardan pek zevk alıyorlardı; bir takım metafizik meseleler, iptida münevverler arasında fikrî münakaşa ve münazaalar şeklinde başlayıp gitgide kütlenin kanlı sokak kavgalarını, ihtilâl ve iğtişaşları intaç ediyordu. Asker kumandanlıklarına, vilâyet emîrliklerine yükselen Türkler, bu anlamadıkları ve kıymet te vermedikleri faydasız gevezeliklerin, intizam ve asayişi bozmasına kızıyorlar; bu yüzden iktısadî hayatın, sulh ve refahın muhtel olmasına mâni olmak istiyorlardı. Abbasî Devletinin zâfına bais olan bu iğtişaş ve ihtilâllerin devamından bittabi memnun olmayan halifeler, intizamı muhafazaya muktedir Türkleri, devletin en yüksek idare makamlarına getirdiler; nihayet iktidar mevkii tamamen Türklere geçti. Payitaht olan Bağdatta filî iktidar, Emirülümera unvanını taşıyan bir Türkün elinde idi. Vilâyetlerin hemen hepsinde Türkler hâkimdi. Hasılı Arap ve Acemlerin devlet tanzim ve idaresindeki iktidarsızlıkları, islâm devletini, X uncu asırda (yani bu devletin kuruluşundan iki üç asır sonra) Türklerin hüküm ve idaresi altına sokmuştur.

Başta halife namına iş gören emîrülümeralar ve sultanlarla vilâyet emîrleri, bilâhare halifeyi sırf nazarî olarak metbu tanımakla beraber, kendi nam ve hesaplarına, kendi faide ve zararlarına

çalışmakta gecikmediler: Abbasî halifesi, emirülümeraların, sultanların emri altından çıkamaz bir vaziyete düştü; vilâyetler ise adeta müstakil birer devlet oldular.

Bu suretle zaten merkezî bir devlet olmaktan uzak bulunan hilâfet tam feodal bir imparatorluk halini aldı; öyle bir imparatorluk ki başında resmen hükümdar olan zat, yani halife, siyasî ve idarî nüfuz ve iktidarını kaybederek yalnız manevî ve ruhanî sultasını bir derece muhafaza ediyordu.

İslâm feodal imparatorluğunda, o zamanlar bir nevi İslâm - Türk feodalitesinin teessüs etmiş olduğu görülür. Bu müessese, garpta, hemen, ayni tarihî devirde teessüs eden Hıristiyan - Cermen feodalitesine benzer. İslâm - Türk feodalitesi islâm âleminde türk harsını ilerlettiği gibi bu âlemin hudutlarını muhafaza ve tevsia da hizmet etmiştir. Filvaki, yukarda görülen ve yakın zamanlara kadar yanlış olarak arap medeniyeti denilen, merkezî ve garbî Asyanın vüstaî medeniyeti Arap, Pers ve bilhassa Türklerin kendi hars hazinelerinden getirdikleri medeniyet unsurlarını beraberce işlemelerile, bilhassa türk prenslerinin terakki seven himayelerile ve hatta bunların harsî sahada zatî faaliyetlerile hâsıl olmuştur. İslâm âlemini garp, şark ve cenup hudutlarından genişletip, Anadoluda, Hintte, Afrikada hususî bir medeniyetin yerleşmesine amil olan devletlerin çoğu türk beylerinin idaresi altında kurulmuştur.

Müteferrik bir surette islâm dünyasına hâkim olan Türkler bu dünyayı doğrudan doğruya kendi idareleri altında kuvvetli ve muntazam bir devlet halinde tensik etmek arzusunu çabuk hissettiler. İptida, büyük selçuk imparatorları, sonra

Timurun ahfadı, nihayet Osmanlı padişahları bu emeli takibetmişlerdi. Hilâfet ve saltanatı nefsinde cem ile, islâm imparatorluğunun dinî ve gayri dinî hükümdarlığını bir şahısta birleştirmek gayesine Osman Oğullarından *Birinci Selim* vâsıl oldu. IX uncu asırdan itibaren feodal beylerden bazıları, hudutlarını genişleterek, yani diğer beylerin ülkelerini zapt ve istilâ ederek, büyük devletler kurmağa muvaffak olmuşlar fakat hilâfeti almamışlardı; bunların en ehemmiyetlileri Gaznelilerin, Selçukîlerin ve Timurluların kurdukları devletlerdir.

Selçukîler, hemen bütün islâm âlemini kendi idareleri altında toplayabilmiş gibi idiler. Lâkin muharebe ve nakil vasıtalarının nakıs ve az seri olduğu bu zamanlar o kadar geniş bir imparatorluğun tek başlı olarak idaresi pek zordu. Mütemadi seyahat ve faaliyette bulunan büyük Selçuk imparatorlarının akla hayret veren enerjilerile bir müddet vahdetini muhafaza edebilen bu büyük Türk İmparatorluğu da XII inci asırda parçalnıp ufalarak, merkezî ve garbî Asya ile şarkî Avrupa ve şimalî Afrika yine birçok Müslüman-Türk devletleri arasında bölünmüş bir hale geldi, ve bu suretle ikinci Türk - Müslüman feodalitesi tekevvün etti.

Birinci Müslüman - Türk feodalitesine "Abbasîler feodalitesi„ namını verebiliriz.

Selçukîler feodalitesinde, feodal beylerin bir kısmı Selçuk saltanat hanedanına mensup idiler; bunlardan bazıları hayli geniş ülkelere sahip birer kırallıktı; cümlesi, Bağdadın sukutuna ve Abbasî sülâlesinin inkıtaına kadar, Bağdat halifesinin sırf ruhanî sultasına riayet eder gibi gö-

rünürlerdi. "Şelçuk ümerasının„, ve "mensubininin„ vücuda getirdiği bu "Tavaifimülûk„ (yani Selçukîler feodalitesi), İslâm âlemi, Cengiz ve ahfadının istilâsından sonra çok karıştı. Bu tabakanın üzerine, evvelâ müttehit, sonra müteferrik büyük Cengizli devletler kuruldu.

XIII üncü asırda hemen bütün islâm âlemi ile etrafındaki vâsi ülkeler, Cengiz hanedanı prenslerinin kurdukları büyük devletlerin idaresi altına geçmiş bulunuyorlardı. Selçukîler feodalitesinden Cengizlilerin metbuiyetini kabul etmeyenler kalmamış gibi idi. Ancak Cengizli devletlerin hükûmet merkezlerinden uzak bulunan mıntakaların hâkimleri, filen müstakil bulunuyorlardı.

Anadolu Selçuk Devletinin, İlhanlılar tesirile inhilâlinde istiklâl kazanan Osmanlılar - ki Anadolu Selçuk feodalitesi aksamındandı - arkadaşları olan başka Selçuk emîrlerini, Karaman, Germeyan, ilâ... Beylerini birbiri ardısıra yenip onların ülkelerini kendi memleketlerine ekliyerek ve Bizans zararına garp hudutlarını da genişleterek Anadolunun garbında, ve Balkan yarımadasının şarkında büyük bir devlet teşkil etmişlerdi. Cengizlilerin metbuiyetini tanımak şöyle dursun, Cengiz İmparatorluğunu tekrar toplayıp birleştirmeğe kalkışan Aksak Timur Beye meydan okuyacak derecede kuvvetlerine güveniyorlardı.

Cengiz hanedanına sıhriyet iddia ederek, Cengizden sonra bütün Türk ülkelerinde hukuku âmme esaslarından sayılan "hükümdarlık Cengiz hanedanına münhasırdır„ kaidesini güden Türkistanlı Timur Bey XIV üncü asırda Cengiz İmparatorluğunun eski hudutları dahilinde bir devlet tesis etmek ve mevcut Türk hükümdarlarının

hepsine metbuiyetini kabul ettirmek için yarım asır kadar uğraşmış ve kendisine en çok kafa tutabilen Osmanlı sultanını da mağlûp ederek, kısabir müddet için metbuiyetini Osmanlılara da kabul ettirmiştir.

Timur devrinden sonra islâm âleminde teessüs eden büyük Türk devletleri, yani Osmanlı, İran, Türkistan ve Hindistan Devletleri, XIX uncu asrın sonlarına, hatta XXinci asrın başlarına kadar yaşayabildiler. Timur devrinden sonra, bütün islâm âlemine ancak bu Türk Devletleri kâkimdi. XV inci, XVII inci asırlarda Osmanlılar garptan, Hint Kürkânîleri cenuptan Türk-İslâm âlemini hayli genişletmeğe muvaffak oldular; ve bu asırlarda, islâm âlemi, Türk hâkimlerinin idaresi altında, uzunca bir zaman için muayyen simasını almış bulunuyordu.

Avrupanın kurunu ahire devletlerini az çok andıran bu siyasî teşekküllerde feodal müesseseler büsbütün kalkmış olmakla beraber, merkezî devlet siyaseti hayli tebellür etmişti. Enerjik hükümdarlar taht üstünde bulundukça, merkezin nüfuz ve kudreti mahallî feodal beyleri birer memur derecesine indirecek kadar artar; fakat iktidar mevkiine zayıf ve beceriksiz adamlar geçince yalnız feodal beyler değil, merkezden gönderilen memurlar bile istiklâl tavrı alarak, merkeze karşı harekete cesaret ederlerdi.

Türk-İslâm âleminin bu son beş altı asırlık devresinde Türk-İslâm medeniyeti bu büyük Türk devletlerinde hayli yüksek seviyelere irtika etmiş ise de XVII inci asrın iptidalarından itibaren garp medeniyetinden aşağıda kalmağa başlamış ve bu fark gittikçe şarkın ziyanına büyüyerek

nihayet XIX uncu asırda garp medeniyetinin Türk ve müslüman şark medeniyetine kat'î tefevvukunu hâsıl etmiştir ki bunun en göze çarpan neticesi Hindistan ve Türkistanda, Avrupa ve Afrika kıt'alarında Türk hakimiyetinin tamamen zevali, Ön Asyada ise küçülmesi olmuştur.

OSMANLILAR XIII üncü asrın ilk nısfında Cengizin taarruzlarile yıkılmış olan *Büyük Selçuk Devleti* ülkesinde ve Anadoluda yirmi kadar müstakil beylik teşekkül etmişti. Büyük Selçuk Devletinin inkırazından sonra Anadoluda teşekkül eden Konya veya Rum Selçukları, İrandaki, Moğol neslinden İlhanîlerin himaye ve idaresine düşmüşlerdi. İlhanîler Anadoluyu, tayin ettikleri umumî vali vasıtasile idare ediyorlardı. Anadolunun muhtelif yerlerinde küçük bir takım beylikler teşekkül etmiş ve İlhanîler inkıraz bulduktan sonra bu küçük türk hükûmetleri de kendi sahaları dahilinde müstakil olmuşlardı. Osmanlı Türkleri, kuvvetleşip te bu küçük türk hükûmetlerini kendi ülkesine ilhak edinceye kadar Anadolu, "Tavaifimülûk„ denilen bu küçük beylikler idaresinde idi. Osmanlı Türkleri, bu küçük hükûmetleri, kendi hükûmetlerine ilhak etmekle Anadoluda Türk birliğini tesis etmişlerdir.

Bu küçük hükûmetlerin bellibaşlıları şunlardı:

1. İSFENDİYAR OĞULLARI (1292-1461) Bunlara *Kızıl Ahmet* veya *Çandar Oğulları* da denir. Çandar Oğulları Selçuk ümerasından idiler. Kastamunu ve Sinop havalisinde hüküm sürmüşlerdir.

Yıldırım Bayazıt, Çandarlı Süleyman Paşadan

Kastamonu havalisini almış, fakat ayni sülâleden İsfendiyar Bey Sinop havalisinde bir müddet daha hüküm sürmüş ve ennihayet Fatih Mehmedin, Trabzon Rum İmparatorluğuna karşı yaptığı sefer esnasında burası da ilhak olunmuştu.

2. BALIKESİRDE KARASİ OĞULLARI (1300-1336)

Selçuk ümerasından *Karasi Oğulları*, Selçukluların inkırazından sonra Balıkesir, Bergama, Manyas, ve Edremit havalisinde bir hükûmet kurdular. Orhan Gazi, rum tekfurlarından Kirmastı ve Mihalıç havalisini zaptederken Karasi Oğullarının ülkesini de aldı.

3. MANİSADA SARUHAN OĞULLARI (1300-1410)

Selçukluların inhitatından sonra, Selçuk ümerasından *Saruhan* tarafından Manisa (Merkez), Menemen Gördes, Nif, Turgutlu ve Foça havalisinde bir hükûmet yapıldı. Anadoluda Osmanlı Türklerinin büyümesinden kendilerini tehlikede gören bu hükûmetler birbirlerile, Osmanlılar aleyhine, ittifak ettikleri gibi ayni tehlikeye maruz olan Bizans imparatorile de birleşmişlerdir. İşte bu saikle, Bizans imparatoru ile Aydın Oğulları arasındaki ittifaka ve Kosva muharebesinden sonra *Karaman* Oğulları riyasetinde, Osmanlılar aleyhine teşekkül eden heyete *Saruhan* Oğulları da girmiştir.

Yıldırım Bayazıt, Saruhan ülkesini zaptetmiş ise de Ankara muharebesinden sonra Timur bu hükûmeti yine ihya etmiş ve Çelebi Mehmet zamanında kat'î olarak Osmanlı Devletine ilhak olunmuştur.

4. AYDIN OĞULLARI (1300-1403)

İzmir ve Aydın vilâyetlerinde, *Aydın Bey* tarafından *Aydın Oğulları* Hükûmeti unvanile teşekkül eden bir Beyliktir.

Aydın Oğulları ülkesi, Yıldırım Bayazıt zamanında Osmanlılara geçmiş ise de, Timur felâketinden sonra diğer Tavaifimülûk gibi, bu hükûmet te canlanmış ve nihayet İkinci Murat zamanında isyan eden *Cüneyt Bey* den kat'î olarak alınmıştır.

Aydın şehrinin ismi, o vakitler, Güzel Hisar idi. Daha sonra bu sülâleye nisbetle (Aydın) denmiştir.

5. MENTEŞE OĞULLARI (1300-1425)

Selçukî ümerasından *Menteşe Bey* in Muğla vilâyetinde kurduğu hükûmettir. Bu da Yıldırım Bayazıt tarafından zaptolunmuş ise de Timur vak'asından sonra yine meydana çıkmıştır. Nihayet İkinci Murat zamanında bu hükûmet te ortadan kalktı. Bu devlet kendi namına para bastırmış ve mıntakasında medenî eserler vücuda getirmiştir.

6. TEKE OĞULLARI (1300-1426)

Selçukîler zamanında Antalya ve Elmalı havalisine iskân edilen Türklerden Tekili aşiretinin yaptığı hükûmettir. Merkezi Antalya şehri idi.

7. EŞREF OĞULLARI

Beyşehir ve havalisinde hükûmet kurdular Yıldırım Bayazıt zamanında Osmanlı ülkesine ilhak edildi.

8. HAMİT OĞULLARI

Hükûmetlerini, İsparta, Burdur vilâyetlerinde Türk beylerinden *Hamit Bey* tarafından Selçukîlerin inkırazından sonra kurdular. Merkezi Eğridir şehri idi.

1391 de memleketleri Osmanlılarla Karamanlılar arasında taksim edildi.

9. GERMEYAN OĞULLARI

Orta Asyadan Anadoluya gelen Oğuz Türkleri de Kütahya civarında *Germeyan Oğulları* namile bir hükûmet kurdular. Bunlar bir aralık Afyonkarahisarı ve Denizliyi de alarak mıntakalarını büyüttüler. İkinci Murat zamanında Osmanlı ülkesine ilhak edildi (1428).

10. LÂDİK BEYLERİ (1277-1368)

Denizlide *Lâdik Oğulları* tarafından kurulan hükûmettir. 1368 senesinde Germeyan Oğulları tarafından memleketleri zaptedilmiştir.

11. KARAMAN OĞULLARI (1256-1483)

Selçukîler tarafından Ermenak havalisine yerleştirilen Türkmenlerin *Karaman* idaresinde kurdukları hükûmettir. Selçukîlerin inkırazından sonra Anadoluda teşekkül eden Tavaifimülûk hükûmetlerinin en mühimmidir. Karaman Oğulları Konya ve havalisini de aldıktan sonra Sultanı âzam ve Seyyidi Selâtinülârabı velacem unvanını aldılar, Karaman Oğullarından *Alâettin* Osmanlı padişahlarından Birinci Muradın kızı Nefise Hatunla da evlenmekle beraber Osmanlılara karşı birçok muharebelerde bulunmuş ve nihayet Akçay muharebesinde mağlûp olmuştur. Bu mağlûbiyetten sonra Karaman Oğullarının memleketi Osmanlı ülkesine ilhak olunmuşsa da Timur tarafından Ankara muharebesinden sonra tekrar ihya edilmiştir. Karaman Oğulları bundan sonra da Osmanlılarla ve Mısırlılarla birçok muharebelerde

bulunduktan sonra 1483 de hanedanının münkariz olması yüzünden memleketleri Osmanlı ülkesine ilhak olunmuştur. Karaman Oğulları Hükûmeti Selçuklularla Osmanlılar arasında yaşamış bir orta hükûmettir. Osmanlılardan evvel Selçuk medeniyetine tevarüs eden Karaman Oğulları mıntakalarında oldukça mühim ve medenî eserler yaptılar.

O zamanki Türk Hükûmetlerinden birçokları devlet muhaberatında arapça ve acemceye fazla mevki verdikleri halde Karaman Oğullarının saf türkçeyi muhafazada gösterdikleri dikkat ve sebat kayda lâyıktır.

12. ZÜLKADİR OĞULLARI (1339-1521)

Cengiz istilâsı üzerine Orta Asyadan Anadoluya hicret eden türk aşiretlerinden birinin beyi olan (Dul Kadir)in oğlu *Karaca Bey* tarafından Maraş, Elbüstan, Malatya ve Harputta kurulan olduk ça mühim bir hükûmettir. Suriyeye hâkim olan Mısır Türk hükümdarlarile Osmanlılar arasında bazan birine, bazan diğerine temayül etmek suretile mühim bir rol oynanmışlardır, *Yavuz Selim*in İran ve Mısır seferlerinden sonra hanedan azası ortadan kaldırılarak memleketleri osmanlı ülkesine ilhak olunmuştur.

13. RAMAZAN OĞULLARI (1378-1608)

Cengizliler istilâsı üzerine Anadoya gelen *Bozuklu Türkleri* tarafından Adana ve havalisinde *Ramazan Oğulları* idaresinde bir hükûmet kuruldu, bunlar evvelâ Mısırın sonra Osmanlıların nüfuzuna girmişlerdir.

14. ERDANA OĞULLARI (1335-1381) Ankara, Konya, Niğde, Aksaray, Sıvas, Amasya, Tokat, Sinop, Samsun havalisine şamil olmak üzere Orta Anadoluda *Erdana Oğulları* tarafından kurulan hükûmetin merkezleri Kayseri ve Sıvas idi. Erdana bidayette bu havalide İran İlhanîleri namına umumî valilik etmiş, bilâhare müstakil olmuştur. Bu devletin nüfuzu, başına geçen adamların fenalığından çabuk sarsılarak ülkesinden Niğde, Aksaray, Konya *Karaman Oğulları*na geçmiş ve diğer aksamını da Sıvasta *Kadı Burhanettin* elde etmiştir.

15. SIVAS SULTANI BURHANETTİN KADI (1381-1398) Erdana Oğulları zamanında Kayseri Kadısı idi. Siyasete karışarak vezir olmuş ve nihayet Sultan unvanile Sıvasta bir devletin başına geçmiştir. Osmanlılarla Timur arasındaki muharebenin çıkmasına zahiren sebep olan *Kadı Burhanettin* öldükten sonra Orta Anadolu da Osmanlılara geçmiştir.

.·.

Konya Selçukîleri tarafından Söğüt havalisinde yer verilmiş olan Osmanlı Beyliği de bu küçük beyliklerden biridir. O vakit *Kayı Türkleri*nin Reisi *Ertuğrul Bey* idi. İşte Söğüt havalisi Osmanlı İmparatorluğunun beşiğidir. Ötedenberi cengâver ve kahraman olan Türkler Bizans İmparatorluğuna karşı başka zamanlarda diğer Türkler tarafından başlanmış olan mücadeleyi devam ettirdiler. Ertuğrul vefat ettikten sonra oğlu *Osman Bey* Karaca Hisarı zaptetti ve ilk hutbeyi burada kendi namına okutturarak istiklâlini ilân etti. Fakat *Osman Bey*

yine Konya Selçuk sultanını metbu tanırdı. Konya Selçukları büsbütün inkıraz bulduktan sonra *Osman Bey* tam manasile müstakil oldu (1299).

Osman Bey mücadeleye devam ederek Bilecik, İnegöl ve Atranosu aldı. Bursayı *Orhan Gazi* zaptetti (1326). Osman daha evvel ölmüştü. Oğlu Orhan Gazi Bursayı payitaht yaptı. Orhan, kardeşi Alâettini vezir tayin ederek devleti tensik vazifesini ona verdi. Alâettin (1328) de ilk Osmanlı parasını bastırdığı gibi Yeniçeri askerî teşkilâtının esasını da kurdu. Yeniçeriler kurunu vustada daha Avrupada emsali teşkilât yok iken Osmanlı Türkleri tarafından yapılmış daimî ve muntazam ordu teşkilâtıdır. Osmanlı Devletini kuran *Osman* dır; fakat devlet olarak teşkil eden ve sağlam esaslara istinat ettiren *Orhan Gazi* dir. VII inci asırda Araplar, İstanbulu muhasara etmişler ve bundan sonra da Anadolu içlerine birçok akınlar yapmışlardı. Fakat Bizans İmparatorluğu İstanbulu ve Anadoluyu Araplara karşı muvaffakiyetle müdafaa edebilmişti. X uncu asır zarfında Erzurum, Maraş, Diyarbekir, Kıbrıs, Girit, Kilikya ve şimalî Suriye Bizans İmparatorluğunun eline düşmüştü. XI inci asır iptidalarında Bizanslıların bu ilerlemelerini durduracak kuvvetli bir müslüman hükûmet yoktu. Yukarda, mahsus bahsinde görüldüğü üzere, *Alp Arslan* kumandasında Selçuklular bu Rum istilâ hareketini, Malazgirt meydan muharebesile durdurdular. Rumlar, bu mağlûbiyet neticesinde bütün Anadoluyu kaybettiler.

Fakat, Büyük Selçukluların ve daha sonra Anadolu Selçuklularının zayıflaması ve ennihayet inkırazı ve bunun neticesi olarak Anadolunun birçok küçük hükûmetlere inkisamı Bizans Rum-

larına geniş bir nefes aldırmıştı. Fakat, Bizansın yakıninde yeni bir gayret ve taze kuvvetlerle meydana çıkan Osmanlı Türkleri Bizans için bir tehlike olmağa başlamıştı. Bizansın günleri sayılı olmuştu. İzmit, İznik ve Gemlik zaptolunduktan sonra Orhan, Bizans İmparatoru ile sulh yaptı (1333). Ve İmparator *Kantaküzen* in kızı ile de evlendi (1347). Bu izdivaca rağmen Orhan Bizans İmparatoruna karşı mücadeleden geri kalmadı. Bu mücadeleye devam eden Orhan, oğlu Süleyman Paşanın kumandasına verdiği asker ile Çanakkale boğazını geçerek Geliboluyu zaptetti (1357). Gelibolu Osmanlıların Balkanlarda yaptıkları seri fütuhatın ve harekâtın üssülharekesi olmuştu.

Osmanlı Devleti, Asyadan Avrupaya taştığı zamanlar, Avrupanın Anadoluya en yakın, adeta bitişik olan cenubu şarkîsinde, yani Balkan yarım adasında Bizans İmparatorluğunun kırıntılarından birkaç parça ile Bulgar ve Sırp Kırallıkları vardı.

Bizans İmparatorluğunun payitahtı İstanbul, henüz Vasileusların makarrı idi; ve büyük şehrin Anadolu ve Rumeli taraflarında bir miktar arazi, henüz Vasileusların idaresi altında bulunuyordu. Bu köhne ve harap devlet Asyadan ve Avrupadan gelen tazyikler ile can çekişmek devresine girmişti. Devletin dayandığı kuvvet uzun mazisi ile, İstanbulun surlarından ibaret gibi idi. Osmanlı Türklerinin ciddî bir taarruzu önünde, ne Roma İmparatorluğunun haşmetli devirlerine dayanan mazinin, ne de o zamanlar en kuvvetli istihkâmattan sayılan İstanbul surlarının mukavemet edemiyeceği şüphesiz idi. Bizans tahtında oturan *Paleoloğ* hanedanına mensup prenslerin idare ettiği eski Yunanistanın, askerî

bir kıymeti yoktu; Bizansı ıskat eden, buraları da kolaylıkla işgal edebilecekti.

Balkan yarımadasının en kadîm sekenesi arasında Trakolar gibi Türkler mühim bir mevki işgal etmişler ve sonradan da Hazar, Koman ve Bulgar gibi türk kabileleri buralara gelerek yerleşmişlerdi; lâkin Osmanlıların Rumeliye geçtikleri sırada Balkanlara hâkim olan Bulgar ve Sırplar, hıristiyanlığın Ortodoks mezhebini, Bizanstan almış, bir takım kabilelerden terekküp ediyordu.

Bulgar Devleti, Orta İdil havzasından gelen Bulgar Türklerinin yerli Türk ve İslâvlarla karışarak VII inci asırda teşkil ettikleri bir devlettir; Balkan yarımadasının bilhassa şark kısmına hâkim olmuştur. İlk teşkilâtı tamamen Türk usulünde bulunan bu devletin hükümdarları (Han) unvanını taşıyorlardı. Bizans misyonerlerinin tesirile hıristiyanlığı kabul ettikten (IX uncu asır) sonra, Bizansın siyasî ve idarî teşkilâtını taklide kalkışmışlardır; lisanları da, bazı türkçe kelimeler ve Türk lisanı kavaidi mahfuz kalmak üzere, İslâvlaşmış ve nihayet bugün malumumuz olan Bulgar lisanı hâsıl omuştur. Birkaç defa Bizansa taarruz ederek, Vasileusları ürküten Bulgar Devleti X uncu asırda çok genişliyerek Balkanların büyük bir kısmını idaresi altına alabilmişti.

Bulgarların solunda yani Balkan yarımadasının garp kısmında, İslâvca konuşan Sırplar sakindi; ortodoks mezhebini ve Bizans medeniyetini İstanbuldan alan Sırplar, bir aralık (XIII üncü asırda) komşuları zararına tevessü ederek, büyük bir Sırp Devleti tesis edebilmişlerdi.

Tunanın şimalinde, eski bir Roma müstemle-

kesi olan bugükü Romanya ile bir takım İslâv kavmlerini de hüküm ve itaati altına almış bulunan *Macar Türkleri* nin tesis ettikleri *Engurus Kırallığı* vardı. Romanyanın bazı aksamı, yerli beyler idaresinde bulunuyordu; bazı aksamı ise Macar kırallarına tâbi idi.

Engurus veya Macar Kırallığı, eskiden Hunların Avrupada vatanı olan Tuna ve Tisa ovalarında Arpatlar idaresi altında teessus ederek genişlemiş, ve o havalideki Magyar (Macar) kabilelerin IX uncu asırda, gelmesile İslâv kabilelerini hüküm ve idaresi altına alarak bir kısmını Macarlaştırmıştır. Macarlar millî dinlerini kaybederek garbî Romadan katolik mezhebini almışlardı. Bu suretle Balkan hıristiyanlarından mezhepçe ayrılıyorlardı. Macarlar, aslan Türk olmakla beraber, muhtelif kavmlerle devamlı temasları hasebile lisanları da mahlût bir lehçe haline gelmişti. Asıl Hun-Uğurlar, Hungurlar, büyük araziye ve hükûmete sahip bir aristokrasi teşkil ediyorlardı; raiyelerinin bir kısmı İslâvlıklarını muhafaza ettikten başka bazıları ortodoks mezhebinde bulunuyorlardı.

Macar Beylerinin, tâ XIV üncü asırdan kalma bir nevi parlamentosu vardı ve asıl hakimiyet bu parlamentonun yani, Macar asılzadelerinin elinde idi. Millî bir hanedanı kıralî olan Arpat sülâlesi (X ilâ XIV üncü asır) münkati olduktan sonra, Macar beyleri kırallarını adeta intihap ederlerdi. Onun içindir ki Macaristan* tahtına, muhtelif yabancı sülâlelerden gelme bir takım kırallar geçmiştir. Nihayet, bir müddet Osmanlı sultanlarının, sonra Habsburğ imparatorlarının idaresi altında bulunmuştur.

Macaristanın şarkı şimalîsinde, İslâv cinsinden ve katolik mezhebinden olan Lehlerin (Polyak) başlarında müntahap bir kıral bulunan aristokratik cümhuriyetleri vardı. Leh Kırallığı bir aralık (XIV üncü asır) da Karadenizden Baltık denizine kadar geniş bir sahada yayılan birçok memleketleri ihtiva ederdi. Kırallık tacı *Yagaylo* hanedanından çıkıp, muhtelif Avrupa sülâleleri arasında rekabet vesilesi olunca; ferdî istiklâllerini çok seven ve pek mağrur Leh zadegânı arasında niza ve mücadele eksik olmadı ve bunun neticesi olarak *Polonya* Devleti mütemadiyen zayıfladı.

Lehistanın şark ve şarkı şimalîsi, yani bugün Sosiyalist Sovyetler Cümhuriyeti Birliği denilen siyasî manzumenin idare ettiği eski Rusya memleketi XII inci ilâ XIV üncü asırlarda Türk Altınordu Hanlarına tâbidi. Rus beyleri, hanın mensuplarından başka bir şey değildiler. Rusyanın Avrupaî kısmında bile ahalinin belki ekseriyeti Türk cinsindendi; hele hâkim zümre Türklerdi. Rusyada sakin İslâv kabileleri başsız idi. IX uncu asırda peyda olan Rus beyleri (Kinazları), İskandinavyadan gelip bu İslâv kabilelerine tahakküm eden *Varyağlar*dan üremişti. Ancak XV inci asrın sonlarındadır ki Moskova Büyük Beyliği, Timurun darbelerile zayıflamış olan Altınordu Hanlığına karşı kıyam ve isyan ederek bu Türk Hanlığının parçalanmasına sebep oldu. Altınordu aksamından teşekkül eden Kazan, Astrahan Hanlıkları XVI ıncı asır ikinci yarısına kadar, Avrupayı Rusyanın şark kısmına hâkim kıldılar ve nihayet Moskova Büyük Beyi Müthiş İvan buraları da zaptile Rus Çarlığını kurdu. Romanof Hanedanının iktidar mevkiine intihapla geçmesinden sonra,

Ruslar, bilhassa şimal, şark ve cenup Türkleri zararına tevessü ede ede nihayet malûm olan Rusya İmparatorluğunu vücude getirdiler.

Osmanlılar Avrupaya geçtikleri zaman Avrupanın cenubu şarkî ve şarkında bellibaşlı devletler, işte bu sayılanlardı. Avrupanın merkez ve garbına gelince, buralarda bir İmparatorlukla *(Cermen İmparatorluğu)* bir Papalık vardı ki merkezî ve garbî Avrupaya, yani katolik hıristiyan âlemine, umumî surette, maddî ve manevî hüküm ve nüfuz iddiasında idi. XIV üncü asırda artık İngiltere, Fransa ve İspanya Kırallıkları teessüs etmişti. İtalyanın beylikleri ve şehir cümhuriyetleri hemen hemen mustakildi; Almanyadaki beyler ve şehirlerde İtalyada olduğu gibi istiklâllerini imparatora karşı, kıskançlıkla müdafaa ediyorlardı. Avrupanın araziye temellük dolayısile kuvvetli ve muayyen hukukî bir müessesesi olmak itibarile muntazam olan feodalitesi, İslâm-Türk Feodalitesine nazaran daha çok nüfuzlu idi. Feodal beylikler ve sonradan teşekkül eden millî kırallıklar, imparatorun ve Papanın nüfuzunu çok tahdit etmiş bulunuyorlardı. Hele gerek imparatorun, gerek Papanın müntahap oluşu bir aileye inhisar etmeyişi, intihabın bazı beyler ve kilise uluları tarafından yapılışı, ipmarator ve Papayı bunlara mümaşat mecburiyetinde bırakıyordu. Maamafih mühim vak'alar önünde, alelhusus müslüman Türklerin Avrupaya geçerek merkezî Avrupaya ilerlemeleri gibi bütün hıristiyan âlemini korkutan hâdiseler karşısında, Papanın nasihatleri, kayserin emirleri kırallar, beyler, ahali tarafından dinlenir ve müşterek hıristiyan orduları teşkil edilip müslüman Türklere karşı sevkolunurdu.

Hıristiyan âleminde imparatorluk Büyük Karl (Charlemagne) tarafından tesis edilmişti (IX uncu asır başı)Cermenlerin Frank kabilesinden gelen bu hükümdar öldükten sonra hâkim olduğu geniş ülkesi ayrılmıştı. Ancak X uncu asır ortalarında *Otto*, imparatorluğu tekrar tevhit ve tevsia muvaffak olmuş ve Romaya gidip Büyük *Karl* gibi imparatorluk tacını Papanın elile başına geçirmiştir. Ottodan itibaren imparatorluğun ismi resmîsi "Mukaddes Roma - Cermen İmparatorluğu„ dur. İslâın âleminde halifenin sultanlık beratı vermesine muadil olan bu fiil, imparatorluğun ruhanî bir sulta tarafından Allah namına ita edilmesi demek oluyor ve kutsiyet buradan neşet ediyor. Büyük *Karl*, eski Garbî Roma İmparatorluğunu ihya etmek iddiasında idi; halefi *Otto* da o iddia ile devletine Roma İmparatorluğu namını veriyor. İmparatorların cümlesi, Cermenlerden gelmiştir.

Müntahap imparatorluk tacı, müteaddit sülâlelere mensup birçok prenslerin başına konduktan sonra, nihayet XIII üncü asır sonlarında Habsburg hanedanına geçti. Habsburglu *Rodolf* un Roma kayseri intihap olunması, Osmanlıların Avrupaya geçmeye ve şarkî Roma Kayserliğini ciddî tehdide başladıkları zamana tesadüf eder. Habsburğların malikâneleri en ziyade katolik hıristiyan âleminin şarkında, Balkan yarımadasına yakın yerlerde, Avusturyada, yani Şark-çitlerinde (Marchia Austriaca da) idi. Doğrudan doğruya kendi malikâneleri tehdit altında kalın prenslerin Türklere karşı hıristiyan âlemini daha ziyade ehemmiyet ve samimiyetle müdafaa edecekleri ümit olunuyordu.

Filvaki, Türkler Avrupaya ilerledikleri zaman en çok Nemçe [1] (yani Avusturya) ordularile uğraşmışlardır. Habsburğlar bir kere Roma İmparatorluğu tacını ele geçirince bir daha, tâ XIX uncu asır iptidalarına, Napolyon zamanına kadar yani altı asır müddet elden kaçırmamışlardır. Habsburğ İmparatorluğunun en azemetli devresi *Beşinci Karl* (Corulus Quintus = Charles - quint) zamanıdır (XVI ıncı asrın ilk yarısı). O sırada Fransa kıralı olan *Birinci Fransuva* memleketinin servetine, ordusunun kuvvetine, hazinesinin doluluğuna güvenerek, imparatorluk tahtına namzetliğini koymuştu; fakat hepsi Alman olan muntahip beyler *Fransuva* dan bir hayli para sızdırmakla beraber nihayet *Karl*ı imparator seçtiler. *Şarl-Kent* Felemenk, Franşkonte, İspanya, bir kısım İtalya ile beraber, Avusturya memleketine veraset tarikile malikti. Bu cihetle kendisinin doğrudan doğruya sahip olduğu kıt'alar çok genişti; İspanya Kırallığının geniş ve zengin müstemlekeleri de onun mülkinden madut idi. İmparatorluk tacına uzanan başıboş kalmış ve memleketi şark ve cenuptan ihata edilmiş Fransız Kıralı Fransuva rakibini mağlûp etmek için çok uğraştı. *Şarl - Kent* devrinde Avrupanın en kudretli hükümdarları, imparatordan başka Fransa Kıralı ve İngiltere Kıralı (VIII inci *Hanri*) ile Osmanlı Türklerinin sultanından ibaretti. Kanunî Sultan Süleyman ecdadının çok vâsi ve zengin milkini Macar ovalarına doğru da genişletmiş idi. Doğrudan doğruya Avusturyayı tehdit ediyordu. Buna ilâveten

[1] İslavların, Almanlara verdikleri isimdir ki dilsiz manasına gelir.

Şarkî Romanın sahibi ve imparatoru bulunan Türk padişahı, ispanyolca unvanını kullanarak (Donkarlos) dediği *Şarl-Kent* in imparatorluğunu da gayri meşru buluyordu. Çünkü Roma İmparatorluğu, Süleymanın hukukçularına göre tektir, tecezzi etmez. İşte Fransuva bu vaziyetten istifade emeline düşerek Türk ittifakını aktetmişti.

Beşinci Şarl geniş saltanatının Avusturya kısmını biraderi *Ferdinanda* bıraktı. Ferdinant Bohemya (bugünkü Çek-İslovakya) ve Macaristan Kırallıklarının varisi olan bir prensesle evlenerek bu komşu ülkeleri de memleketine ilhak etti. Vakıa Macaristan artık Türkler tarafından zaptedilmekte idi. Fakat Habsburğlu Ferdinant, bu veraset dolayısile kendisini Macar kıralı sandığından hakkını istirdat için mütemadiyen Türklerle çarpışacaktır. Ve nihayet bu mücadeleye bizzat İmparator *Şarl-Kent* de müdahele etti; fakat *Sultan Süleyman* la orduları başında karşılaşmadı.

İtalyada Papanın cismanî devleti ile, bir takım zengin ve tüccar şehir cümhuriyetleri (Ceneviz, Venedik gibi) ve cenupta Aragon (İspanya) Kırallığına tâbi olmak cihetile *Beşinci Şarl* a geçen Napoli ve Sicilya Kırallığı vardı. Ve bütün İtalya Roma İmparatorluğu aksamındandı.

Osmanlılar orta Avrupaya ilerledikleri zaman Avrupanın siyasî teşkilâtı işte böyledir. Bu teşkilât iyi anlaşılmadıkça Osmanlılarla karşı çıkan ehlisalip ordularının mahiyeti hakkile taayyün edemez. Osmanlılar iptida Tuna cenubunda ıslav, macar askerleri ve fransız şövalyelerile karşılaştılar. Bunları sevkeden Papanın nufuz ve sultası idi. Sonraları Avusturya hanedanından müntehap imparatorların topladıkları yine müteaddit milliyet-

lere mensup ordularla Macar ovasında, Transilvanya ve Avusturya dağlıklarında uğraştılar. Papanın nüfuzuna çok tâbi olan Lehliler de bu hareketlere iştirak ediyorlardı. Hasılı, XIII üncü asırdan XVIII inci asra kadar, Avrupada Osmanlılara karşı çıkan kuvvet ekseriya bütün Avrupayı bir cephe olarak temsil eden ve başlarında Papa ve imparator bulunan hıristiyan âlemi idi.

OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN TEŞEKKÜLÜ

Avrupa fütuhatı Birinci *Muradı Hudavendigâr* a düştü. Lalapaşa Geliboludan hareketle Edirneyi aldı. Burası ikinci payitaht oldu. Lalapaşa Edirneden sonra Filibeyi de zapetederken *Evranos* ta Gümülcüneyi alıyordu. Fütuhat devam ediyordu.

Demirtaş Makedonyada Manastır, Pirlepe ve havalisini; *İnce Balaban* Sofyayı zaptettiler. Osmanlılar Rumeliye geçtikleri zaman Balkanlar milâttan evvelki *Trak* ve daha sonra *Hun* ve *Avar* istilâ ve muhaceretlerinden başka X uncu asırdan itibaren şarkî ve cenubî Rusyadan gelen Türklerle oldukça kesif bir surette işgal edilmiş bulunuyordu. Osmanlıların Rumeliyi nisbeten kolay zaptetmeleri sebeplerinden biri de bubur.

Karamanlılara karşı muvaffakıyetli muharebeden sonra Anadoluda da osmalı ülkesi genişletildi, Balkanlarda Türklerin ilerlemesinden Macarlar, Sırplar, Bulgarlar, Ulahlar telâşa düşerek birleştiler ve Edirne üzerine yürüdüler. Müttefik düşmanlar, bilâhare (Sırp sındığı) denilen mahalde bir baskınla imha edildiler. Bu mağlûbiyetten sonra müttefikler daha büyük bir ordu topladılar. Boşnaklarla Arnavutlar da bu heyete girmişlerdi.

Türk ordusu pek zayıf olduğu halde müttefikleri Kosvada müthiş bir hezimete uğrattı (1389). *Birinci Murat* muharebe meydanında şehit oldu. Yıldırım unvanı verilen *Birinci Bayazıt* zamanında imparatorluk Anadoluda daha ziyade büyüdü. Bayazıt zamanında *Emanüel Paleoloğ* idaresinde olan Alaşehir zaptolundu. Aydın, Menteşe, Saruhan müşkülâtsız ilhak olundu. Karaman Beyi *Alâettin* isyan ettiğinden Akçay civarında vukubulan muharebede Karamanlılar da mağlûp edilerek memleketleri Osmanlı Devletine ilhak olundu. Tokat, Sıvas ve Kayseri de *Kadı Burhanettin*den ve Sinop havalisi de *İsfendiyar Oğulları*ndan (Çandar Oğulları) zaptedildi.

Kosva muharebesinden sonra Bulgaristan tamamen işgal edilmiş ve Ulah hükümdarı Osmanlı Devletine vergi ile bağlı bir mahmi derecesine indirilmişti. Macarlar buraları kendi memleketleri addetmekte olduklarından Türklerle tekrar muharebeye karar vardiler. Macaristan Kıralı *Zigsmunt* tarafından idare edilen bir ehlisalip ordusu Rumelide Tuna boylarında Niğbolu civarında mağlûp edildi. Ehlisalip osdusunda *Korkusuz Jan* denilen *Kont dö Növer* (Comte de Nevers) idaresinde Fransızlar da vardı. Bu birinci mağlûbiyetten sonra Macar kıralı daha büyük bir ordu ile ikinci defa Niğbolu kalesine taarruz etti. Bu defa Fransızlardan başka Alman, Lehistan, Avusturya, İtalya, Bavyera, Rodos askerleri ve şövalyeleri Macar ordusunu takviye etmişlerdi. İstanbulu tazyik etmekte olan bir kısım Türk ordusu seri yürüyüşlerle Niğbolu önünde göründü ve müttefikleri kat'î bir mağlûbiyete uğrattı (1396). *Bayazıt* bu muvaffakıyetten sonra İstanbulu da

zaptetmeği düşünüyordu. Hatta bu maksatla Boğaziçinde Anadolu sahilinde *Anadoluhisarı* namile bir kale de yaptırmıştı. Fakat şarktan gelen bir taarruz buna muvakkaten mâni oldu. Türk fatihi *Timurlenk*, yanında memleketleri zaptedilen yirmi kadar Anadolu beyleri oldğu halde Anadoluyu istilâ etmişti. Mütekabilen *Bayazıt* ve *Timur* idaresindeki iki türk ordusu Ankara civarında muharebe ettiler. Osmanlı ordusunda yardımcı olarak 8000 kişilik bir Sırp kuvveti de vardı. *Timur*un ordusu daha kuvvetli idi. Osmanlılar mağlûp oldular. Bayazit ta Timura esir düştü (20 temmuz 1402). Bayazıdın felâketinden kurtulan üç oğlu birbirlerile post. kavgasına tutuştular. En büyük şehzade Süleyman Çelebi Bursayı bırakarak Rumeli tarafına geçmişti. Timur Bursayı yağma etti, ve Orta Anadoluya döndü. Bayazıdın oğulları *Süleyman, İsa, Mehmet* ve *Musa*da birbirlerile dövüştüler. Musa Rumeli tarafına hâkim oldu ve Macar Kıralı *Zigsmunt* a karşı bir muzafferiyet kazandıktan sonra İstanbulu muhasara etmek istedi. Fakat biraderi Mehmet ile yaptığı muharebede mağlûp oldu ve öldürüldü. Mehmet Çelebi Rumların muavenetile kardeşini yenmiş olduğundan bir müddet Bizansa karşı mülâyim davrandı.

Ankara mağlûbiyetinden sonra Osmanlı Devleti tehlike geçirmişti. Yıldırım Bayazıdın oğullarının büyük bir birbirlerile mücadele etmelerinden devletin birliği bozulmuştu. Anadolu Selçukîlerinin inhitatından sonraki karışık vaziyet daha berbat bir surette tekerrür etmiştir. Osmanlı Devleti muhtelif şehzadeler arasında inkısama uğradığı gibi Timurdan evvel ülkeleri alınan İsfendiyar, Karaman, Menteşe, Germeyan Oğulları gibi küçük beylik-

ler de Timurun teşvikile tekrar canlanmışlardı. Bu dahilî harpler ve karışıklıklar on iki sene devam etmiş, neticede *Mehmet Çelebi* galebe çalarak devletin birliğini iade etmiştir. Bu sırada İzmirde isyan eden *Cüneyt* tedip edilerek şehir alındı ise de osmanlı domanması Gelibolu önünde Venediklıler tarfından mağlûp edildi (1416). Ankara muharebesinde *Mehmet Çelebi* nin *Mustafa* isminde bir biraderi kaybolmuştu. Kendisi veyahut başka birisi saltanat iddiasında bulundu. Takip edilince Selânikte Rumlara iltica etti. *Mehmet Çelebi* nin oğlu *İkinci Murat* evvelâ Rumların kendisine karşı saldırdıkları Selânikteki esir biraderi *Mustafa* ya karşı mücadele mecburiyetinde kaldı. Mustafa, kendisini tenkil için gönderilen kıtaatı mağlûp ederek Geliboluyu zaptettti. Yanındaki askerle Anadoluyu da kendine taraftar etmeğe çalışırken asker kendisini bıraktı ve Eflâk yolu üzerinde esir edildi. İkinci Murat zamanında İstanbulu zapt için yapılan teşebbüs akim kaldı. Bizans imparatoruna isyan eden Selânik, Venediklilerin idaresine geçmişti. Bu sefer Hamza Paşa kumandasında bir osmanlı ordusu Selâniği aldı. Bunu müteakıp Yanya zaptolundu (1431). Macarlarla vukubulan muharebe iyi bir netice vermediğinden Belgrat alınamadı (*Segedin musalahası* 12 temmuz 1444).

Bu vakayi neticesinde *İkinci Murat* 14 yaşındaki oğlu *Mehmet* lehine saltanatı terkederek Manisaya çekildi. Bundan ümitlenen Macarlar ve Ulahlar Bulgaristanı istilâ ederek Varnaya yaklaştılar. İkinci Murat ricalin istirhamı üzerine tekrar ordunun kumandasını aldı ve müttefikleri mağlûp etti. Macar Kıralı *Lâdislas* muharebede öldü. İkinci

Murat Morayı zaptetti ve Arnavutlukta İskender Bey denen *Kastriyoti* ile karşılaştı. Varna mağlûbiyetinin acısını unutmıyan Macarlar *Jan Hünyat* kumandasında yeni bir ehlisalip ordusu topladılar. *Hünyadi Januş* Tunayı geçerek Sırbistana girdi ve Kosva ovasında tahkimat yapmağa başladı. Türkler ehlisalip ordusunu da mağlûp ederek Balkanlarda kat'î olarak yerleştiler.

İkinci Muradın Edirne civarında vefatından sonra *İkinci Mehmet* tekrar tahta geldiği vakit rüşte vâsıl olmuştu (1451). Herşeyden evvel İstanbulu almak istiyordu. Osmanlı ülkesi Anadoluda ve Rumelide genişlemiş olduğundan İstanbul, devletin tabiî payitahtı gibi idi. İstanbulun fethine Atila zamanında Türkler teşebbüs ettikleri gibi bundan sonra Araplar da uğraşmışlar, Selçukîler de arzu etmişler ve kendisinden evvel gelen Osmanlı hükümdarları da birkaç tecrübede bulunmuşlardı. *İkinci Mehmet* boğazı kapamak için vaktile Yıldırım Bayazıt tarafından yapılmış olan Anadoluhisarı karşısında Rumelihisarını yaptırdı ve o vakte kadar görülmemiş toplar döktürdü. (1453) senesi nisanında muazzam bir ordu ile İstanbulu muhasara etti.

Halicin Sarayburnu ile Galata arasında gerilmiş olan kuvvetli bir zincir ile kapatılmış olması Osmanlıların taarruzunu güçleştiriyordu. Sultan Mehmet bu manii çevirmek için Beşiktaş civarında bir noktadan karaya çektirdiği yetmiş gemiyi karadan aşırarak Halice indirdi. 50 gün muhasaradan sonra *Topkapı* tarafında bir gedik açılmış olduğundan umumî hücum yapıldı. Kara tarafındaki *İstanbul* surlarını Cenevizler, Venedikliler diğer ecnebiler ve Rumlar müdafaa ediyordu. Hü-

cum esnasında bir kısım asker kale dehlizlerinin birinden içeri girmiş ve düşmana arkadan taarruz ederek hücumun muvaffak olmasına yardım etmiştir. Bu suretle cepheden ve içerden yapılan hücum sayesinde Rumlar ve yardımcıları kat'î olarak mağlûp edilerek *İstanbul* zaptedilmiştir. Türklerin İstanbulu zaptetmeleri 1000 sene kadar sürmüş olan Şarkî Roma İmparatorluğunu ortadan kaldırmıştı. İstanbulun o vakit Türkler tarafından zaptı cihanşümul bir hâdise olmuştur. Bu hâdise *orta zaman* ların nihayeti olarak kabul edilmiş ve medeniyet ve insaniyet için yeni bir devrin başlamasında tesiri olmuştur. Türkler o vakit Rumelide tabiî hudut olan Tunayı bulmuşlardır.

İstanbulun zaptı neticesinde Türk ülkesinin ortasında, zayıf da olsa, *Bizans* İmparatorluğu kalkmış ve Türklerin bundan sonra Avrupada daha ziyade ilerlemeleri mümkün olmuştur.

İstanbulun Tüı kler tarafından fethi, ayni zamanda bütün Avrupanın ve hıristiyan âleminin o vakit, Osmanlı İmparatorluğu tarafından mağlûbiyeti demekti.

∴

Fatih, İstanbulu aldıktan sonra Belgrat müstesna olmak üzere bütün Sırbistanı, Morayı, Eflak ve Buğdan, Bosna - Hersek, Arnavutluk ülkelerini ilhak etti. Eflak ee Buğdan doğrudan doğruya İmparatorluğa ilhak edilmeyip himayeyi andırır bir şekilde hıristiyan beylerle idare edilmiştir. Bu vaziyet XIX uncu asrın ortasına kadar devam etti. Bundan sonra *Zollern* ailesinden bir alman prensi idaresinde birleştirildi (1866) ve ennihayet (1877 - 1878) Osmanlı - Rus muharebesinden sonra müstakil Romanya Kırallığı teşekkül etti.

.*.

Fatih, Anadolu cihetinde Karaman Devletini ve Trabzondaki Rum Devletini zaptetti. Erzincan civarında *Otlukbeli* muharebesinde *Akkoyunlu* ordusu mağlûp edildi. Bu suretle Fatih zamanında Tunaya kadar Rumelide yabancı bir idare kalmamış idi. Anadoluda ise Fırat nehri ve Toroslar hudut teşkil ediyordu.

Cem vak'ası:

Yıldırım Bayazıttan itibaren tahta geçen padişahların rakipsiz kalmak için kardeşlerini öldürmeleri âdet olmuştu. Fatih bu adeti kanun haline koydu: (Her kimesneye evlâdımdan saltanat müyesser ola karındaşların nizamı âlem için katletmek münasiptir. Ekser ulema dahi tecviz etmiştir. Anınla amil olalar). Fatihten sonra büyük oğlu *İkinci Bayazıt* tahta geçince öldürüleceğini bilen kardeşi *Cem*, hem hayatını kurtarmak ve hem de liyakatsiz bir elden tahtı almak için Bayazıt ile mücadeleye girişti. Mağlûp olunca evvelâ Mısıra ve Rodos şövalyelerine kaçtı ve buradan Papanın eline düştü. Papa, Bayazıttan aldığı külliyetli para mukabilinde *Cem* i zehirledi (1495).

İranla muharebe; şiîlik propagandası Çaldıran seferi:

Mağlûp *Uzun Hasan* ın Akkoyun arazisini kısmen Osmanlılar, kısmen de İranlılar almıştı. Bu suretle Akkoyunlu Devletinin kalkmasile İranla komşu olmuştuk.

Bir Türk olan Safevî *Şah İsmail*, mutaassıp bir şiî idi. Anadoluda Türkler arasında şiîliği yaymağa çalışıyordu. Bu sebeple, *Yavuz Selim* ve *Şah İsmail*

zamanlarında *Çaldıran* da vukubulan büyük bir muharebede (1514) İranlılar mağlûp olarak bütün şarkî Anadolu Urmiye gölünden Fırata kadar zaptedildi. Bundan sonra da Bitlis valisinin Şaha, Bağdat valisinin kendiliklerinden Padişaha iltihak etmeleri yüzünden *Kanunî Süleyman* ve *Tahmasp* zamanında da İranla iki defa harp edilmiş ve şarkî Anadoludan başka Arap Irakı(merkezi Bağdat) Osmanlı ülkesine ilhak edilmiştir (1533-1555).

Mısırlılarla muharebe ve Mısırın zaptı:

Son Eyyubî hükümdarının zürriyetsiz vefatı üzerine Mısırda *Aybey* isminde bir Türk kölemen vezir hükümdar ilân edildi (1250) . Bir müddet sonra saltanata Türk kölmenlerin kullandığı çerkez köleliğinden yetişme *Berkuk* isminde bir kumandan geçti (1382). Mısırı Osmanlı Türkleri bu çerkez kölemenlerin elinden almıştır (1517).

Mısır zengin bir memlekettir. O vakit Mısır kıt'asından başka Filistin ve Suriye de Mısıra tâbi idi. Cenubî Afrika yolu henüz keşfedilmediği için Mısır en mühim bir transit merkezi idi.

Mısır sultanları, Mısırı gûya Bağdattan sonra Kahireye gelen Abbas halifeleri namına idare ederlerdi. Fakat halifeler hiçbirşeye karışmazlardı. Mekke ve Medineyi idare eden Mekke Şerifi de Mısır Sultanına tâbi idi.

Osmanlı - Mısır harplerinin hakikî saiki, Hicaz su yollarının tamiri için Fatih tarafından Mısır Sultanına yapılan teşebbüsün reddi ve Osmanlı mahmisi *Zülkadir* Beyliği (Maraş) işlerine Mısırın karışması değildir. Bunlar ancak zahirî birer sebeptir. Bunu, Fatih, bilhassa Yavuz Selimin Çaldıran muzafferiyetinden sonra bütün müslüman

memleketlerini Osmanlı idaresi altına almak arzusunda ve cihangirlik siyasetinde aramak lâzımdır.

İkinci Bayazıt zamanında muvaffakıyetsizlikle başlıyan Mısır seferi *Yavuz Selim* zamanında Suriye, Filistin ve Mısırın zaptı ve son halife *Mütevekkil alâllah*tan (hilâfet)in *Yavuz*a geçmesile nihayet bulmuştur (1517). Bu unvanın *Yavuz*a geçmesi takip etmek istediği cihangirilik siyaseti için mühimdi. Yavuz Mısırdan sonra Safevîleri ortadan kaldırmak ve Orta Asyayı ve bütün Akdeniz havzasını idaresine alarak büyük bir imparatorluk kurmak niyetinde idi. Hindistanı zaptetmeği de düşündüğü rivayet olunmuştur.

Kanunî Süleyman tahta geçer geçmez evvelâ Radosu ve Belgradı zaptetti (1521). Belgrat, Sırbistanın muhafazası için lâzımdı. Radosa da Şarkî Akdenizin emniyeti için ihtiyaç vardı.

XVI ıncı asrın ilk nısfında Roma - Cerman İmparatoru Şarlken Avrupada en kuvvetli bir hükümdardı. Umum Almanyanın İmparatoru intihap edilen Beşinci Karlos (Charles-quint) İspanya, İtalyanın bir kısmına, Fransanın şimal ve şarkında bazı araziye ve Avusturyanın da tamanına sahipti. Fransa ve Avusturya hanedanları mücadelesinden *Şarlkene* karşı zayıf kalan Fransa Kıralı Birinci *Fransuva*, Türkleri Macaristana karşı harbe teşvik etti. Macar Kıralı İkinci Layuş (Louis) Şarlkenin hemşiresile evlenmiş ve kendi kızını da *Şarlken*in kardeşi Ferdinanda vermişti. Macar Kıralı *Lui*nin erkek evlâdı olmadığından *Ferdinant* kendini Macar tahtına varis addediyordu.

*Lui, Sarlken*in ve damadı *Ferdinand*ın yardımlarına güvenerek Türklere düşmanlık ediyordu. İşte Fransa, Türkleri Macarlara saldırmakla Alman

imparatoruna karşı kendine bir müttefik bulmuştu. Fransa ve Şarlken arasındaki muharebeler Türkiyenin yardımile Fransanın galebesile neticelendi. *Kanunî Süleyman* Macaristanda *Mohaç* ta büyük bir Macar ordusunu mahvettikten sonra payitahtı olan *Peşte* yi de zaptetti ve Macar Kırallığını kendisine sadık olan Transilvanya Kıralı *Apoyiyanoşa* verdi. Bir müddet sonra *Ferdinant* Peşteyi zaptetmiş olduğundan bir daha sefer edilerek Macar payitahtı istirdat ve Viyana muhasara edildi. Fakat hazırlık kâfi olmadığından muhasara kaldırıldı. Ordu İstanbula döndükten sonra Ferdinant tekrar Macaristana tecavüz eyledi. Bu sefer Fransa hükûmetinin teşvikile doğrudan doğruya *Şarlkene* ilânı harp olundu (1532). Avusturya baştanbaşa istilâ edilerek İstanbula avdet edildi.

1 — Macaristan bundan sonra bir buçuk asır Osmanlı idaresinde kaldı.

2 — Diğer cihetten Türk ordularının Avusturyada meşğul olmasından istifade eden Acemler Tebrizi almışlar ve taaruza geçmişlerdir.

3 — İranlılar mağlûp edildiği gibi Bağdat ve Basra da bu sefer alındı. Denizde de Yenicevardarlı bir Türk olan ve korsanlıkla Akdenizde büyük bir şöhret kazanan *Barbaros Hayrettin* (Hızır Reis) Alman imparatorunun Akdenizdeki donanmasile yaptığı muharebeler neticesinde Tunus ve Cezairde birçok kaleler zaptetmişti. Kanunî Süleyman, Hayrettini Kaptan Paşa (büyük amiral) tayin ederek Osmanlı donanmasını da emrine verdi. Hayrettin, Afrika şimalini fethederek Osmanlı İmparatorluğuna ilhak etti. Preveze kalesini muhasara eden Venedikli *Andaryadorya* nın donanması mahvedildikten sonra bütün Akdeniz

bir Türk gölü olmuştu. Osmanlı İmparatorluğunun en parlak devri olan bu zamanda Hindistana da birkaç defa donanma gönderilmiş ise de müspet bir netice alınamamıştı.

Osmanlı İmparatorluğunun en parlak devri Kanunî Süleyman zamanıdır. Osmanl Devleti o zaman dünyanın en büyük ve en kuvvetli bir devleti idi. Hudut çok geniş, refah ve saadet yerinde idi. Ordumuza, donanmamıza karşı duracak hiçbir kuvvet yoktu. Osmanlı Türkleri eski dünyanın üç kıt'asında hâkim bulunuyorlardı. O zaman medeniyet ve ilim itibarile de dünyanın en müterakki milleti idik. Dışardan hiçbirşey almıyorduk. Ordu ve memleketin muhtaç olduğu herşey dahilde yapılıyordu. Bütün memleket zengindi, En kıymetli şairler, âlimler, ressamlar, mimarlar bu devirde yaşadılar. Mimar Sinan, Baki ve Fuzuli bu zamanın adamlarıdırlar. Maamafi suiidare, irtikâp, sefahat sarayda kadın nüfuzu ve Türk padişahlarile evlenen ecnebî kadınlarının devlet işlerine müdahaleleri bu devirde başlamıştı. Kanunî Süleymanın ihtiyarladığını gören Avusturya Hükümdarı Frederik muahedeyi bozdu. Kanunî yetmiş yaşında olduğu halde ordu ile sefere gitti. *Sigetvar* zaptolunmadan Kanunî vefat etti (1566). Kanunînin son zamanlarda Sadrazamı olan *Sokollu Mehmet Paşa* büyük bir dirayet göstererek devletin azamet ve satvetini hiç olmazsa harice karşı bir müddet daha devam ettirebildi. Kanunîden sonra *İkinci Selim* ve *Üçüncü Murat* zayıf ve liyakatsiz şahsiyetlerdi. Devletin idaresini tamamen Sokulluya bıraktılar. Sokullunun katlinden sonra (1579) malî, ahlâkî ve askerî inhitat ta başladı. Kanunîden sonra devleti bizzat idare edecek kabiliyette hükümdar-

lar gelmemiştir. Padişahlar bundan sonra tamamen saray kadınlarının nüfuzu altına girdiler. Haremin nüfuzu israfa ve kanun ve nizamların bozulmasına yol açtı.

Osmanlı İmparatorluğu, inkişafının son noktasında bulunduğu zaman bütün türklüğün de en azametli devresi idi. Filvaki osmanlı ordularının garpta Viyanaya kadar ilerlemesinden bir müddet sonra *Kürkânî* saltanatı da Hindin büyük bir kısmını zaptetmişti.

Mohaç (1526) muharebesile Orta Avrupaya girerken Osmanlı Türkleri bütün orta Tuna havalisini elde ettikleri gibi *Panipat* (1526) muharebesile Hinde giden *Kürkânî Türkleri* İndus ve Ganj havzalarına ve bütün Orta Hinde sahip olmuşlardı.

Şimalde ise o zamanlar Altınordu hanları bütün Rusyanın metbuu (Suzerain) idi. Bu vakayi ve ahvale istinaden (Drieault) diyor ki : "XVI ıncı asır Türklerin büyük asrıdır. Adriyatik denizinden Ganja, Bingale körfezine, Rus steplerinden ve Türkistandan Arabistan ve Afrika da sahra kumluklarına kadar Türk kavmi kendisine Arap İmparatorluğundan, Makedonya İmparatorluğundan da geniş bir imparatorluk kurdu."

Filvaki islâm tarihinde Türk devresinin gerek siyasî haşmet ve askerî azamet gerekse servet ve medenî parlaklık itibarile en yüksek devresi XVI ıncı asırdır.

O vakit Osmanlı tahtında *Kanunî Süleyman*, Kürkânî tahtında *Ekber Şah* bulunuyordu. Lâkin bu asırdan sonra Türklerin tevessüü ve medeniyeti sekte ve tevakkufa uğramış ve XVII inci asır sonralarından itibaren ricat ve inhitat başlamıştır.

Türklerde, tevessü hareketi durur durmaz hıristiyan Avrupalıların mukabil taarruzu başladı ve Türkleri amansız takibe koyuldular. Türk âleminin ilk ricati, Osmanlıların çok ilerlemiş cephesinde başlamadı. Daha şimalde ve daha cenupta bulunan Türk cepheleri tazyika dayanamadılar. Şimalde *Altınordu* Devleti daha sonra cenupta *Kürkânî*ler saltanatı sarsıldı. İlk büyük ricat ve inhilâl bugünkü Rusyada sakin Türkler arasında vukua geldi. Hâkim olan Altınordu hanları mahkûm mevkiine, mahkûm olan Rus beyleri hâkim mevkiine geçtiler.

Rus Çarlığı teessüs etti. Rus çarları eski tabirle Rus kaanları kendilerini Altınordu çarlarının varisi addettiler.

İkinci mühim ricat Hint tarafında yanı *Kürkânî* saltanatı cephesinde vukua geldi. Hıristiyan Avrupa dünyası Türk islâm âlemini arkadan kuşatmak için Hinde taarruz etmek fikrini ta on beşinci asırda tasarlamıştı.

1495 te Amerikayı keşfeden ve insaniyete, medeniyete hizmet kastile hareket ettiğini zanneylediğimiz *Kıristof Kolomp* garptan giderek Hinde vâsıl olmuştu ; o bu suretle "Türk islâm âlemini arkasından vurmak, beşiğinde ezmek istiyordu„ (Driyo).

Hıristiyan Avrupanın Türk âleminin şimal ve cenup cephelerinde muvaffakıyetli bir surette ilerlediği zamanlarda bile merkezi teşkil eden Osmanlı Türkleri bir asır kadar mukavemet edebilmişler (tevakkuf devri) fakat daha sonra ilerde göreceğimiz veçhile onlar da ricata icbar edilmişlerdir.

TEVAKKUF DEVRİ (1683 - 1579) [1]

Kanunî Süleyman devrinin (1566) nihayetinde Osmanlı İmparatorluğu her hususça en parlak devrinin nihayetine varmıştı. Bununla beraber idare başına getirdiği *Sokullu Mehmet Paşa* dahilî ve haricî işlerdeki meharetile devletin şevket ve azametini vefatına kadar devam ettirebilmiştir. Sokullunun vefatından ikinci Viyana muhasarasına kadar geçen zaman, Osmanlı İmparatorluğunun hayatında bu devirde bazı fütuhat yapılmış olmakla beraber bir tevakkuf devri sayılır. Osmanlı İmparatorluğunun inhitat başlangıcı olan tevakkuf devrine girmesi birçok sebeplerdendir. Bu sebeplerin başlıcaları şunlardır:

1 — Osmanlı Devleti, Avrupada, Karadeniz ve Akdeniz sahillerine yayılmakla daha kuvvetli düşmanlar karşısında kaldı. Bundan maada Avrupa; XVI ıncı asırdan itibaren büsbütün değişmeğe başlamıştı. Kurunu vusta derebeğlikleri nihayet bulmuş ve heryerde kuvvetli merkezî hükûmetler kurulmuştu. Diğer taraftan Avrupa (renaissance) ve dinî ıslahat sayesinde pek derin fikrî ve ruhî inkılâplara girmişti. Vukubulan ihtiralar ve keşifler de Avrupa âlemini maddeten ve iktısaden yükseltiyordu. Osmanlı âlemi ise bütün bu terakki amili hareketlere yabancı kaldığından karşısına çıkan ve terakki etmekte olan hasımlarına nihayete kadar galebe çalması mümkün olamazdı. Bir de yeni keşiflerle orta zamanlarda Bahrisefitte bulunan ticaret, Amerikanın ve Ümit-

[1] Bu devrin hükümdarları şunlardır: 3 üncü Murat, 4 üncü Mehmet, 1 inci Ahmet, 1 inci Mustafa, 2 inci Osman, tekrar 1 inci Mustafa. 4 üncü Murat, İbrahim.

burnu yolunun keşfile garba intikal etmiş ve Osmanlı Devleti bunun haricinde kalmıştı.

2 — Osmanlı İmparatorluğu, Kanunî devri nihayetinde Avrupada Kırım Hanlığını, Besarabyayı, Eflâk ve Buğdan, Transilvanya (Erdel), Macaristanı ve bütün Balkan yarımadasını ihtiva ediyordu. Afrikada mısırdan başka Trablusgarp, Tunus, Cezayir Osmanlı idaresinde olduğu gibi Fasta da bir nevi himaye tesis olunmuştu. Asya cihetinde ise Kızıldeniz ve Umman denizine kadar bütün Anadolu ve Arabistan Türk idaresinde idi. Bütün bu vâsi imparatorluk gayri mütecanis bir heyet idi. Bu heyeti teşkil eden başka başka unsurlar arasında birliği tutan bazı sebepler, bilhassa maddî amiller bulunsa bile müşterek ve esaslı bir bağ yoktu.

3 — Devleti yükselten hanedan, hükûmet ricali, yeniçeriler, timar ve ziamet erbabı *Kanunî Süleyman* devrinden itibaren bozulmaya başlamıştı.

Mutlakıyetle idare edilen Osmanlı Devletinde hükümdarlar devlet muamelâtının nazımı ve ordunun kumandanı idiler. *İkinci Selim*den sonra hiçbir padişah sefere çıkmamıştır. Bundan sonra padişahlar ve şehzadeler tamamen saraya kapanmışlar ve ömürleri kadınlar ve haremağaları arasında geçmiştir. İdare başına getirilen rical ise iktidar ve liyakatile bu mevkıa gelmiş adamlar olmaktan ziyade saray mensubini idiler. Yeniçeriler de tamamen bozulmuşlar ve siyasete karışmışlardır.

4 — Eskisi gibi harp ganaimi olmadığından devlet, malî sıkıntıya duçar olmuş ve sipahî teşkilâtının esası olan timar ve zeametlere el uzatılmıştır. Bu yüzden bu teşkilât ta bozulmaya başlamıştır.

Tevakkuf devri, dahilî ihtilâller, İran harpleri Avusturya ve Lehistan seferleri, Girit muharebeleri ve saray entrikaları ve kadınlar saltanatı gibi vukuat ve hadisatla geçmiştir.

A) Dahilî ihtilâller — Yeniçeri ocağı bozulmaya timar ve zeametler sarayın tesirile ehliyetsiz kimselere verilmeye başladıktan sonra Anadoluda asayiş bozuldu. Yer yer millî kıyamlar oluyordu. Celâlî isyanı denilen ve saray aleyhinde yapılan bu kıyamlar zahiren kolaylıkla bertaraf edilebilmişti. Fakat, tevakkuf devrinde dahilî ihtilâller korkunç bir şekil almıştı. Bu ihtilâllerin bellibaşlıları Karayazıcı, Canbolat oğlu, Kalender oğlu, Abaza Mehmet Paşa, Vardar Ali Paşa isyanlarıdır.

Bu dahilî isyanları tenkil ederken Kuyucu Murat Paşanın 100,000 kişi kadar öldürdüğü rivayet olunmuştur.

B) İran harpleri — 1576 da 54 sene saltanattan sonra zevcesi tarafından zehirlenerek öldürülen *Şah Tahmasp*tan sonra İran altüst olmuş ve zayıflamıştı. Sokullu harp taraftarlığının önüne geçemedi. Muharebeye karar verildi (1577). İran mağlûp oldu, Azerbaycan ve Dağıstan zabtolundu. İstanbul musalâhasında (1590) Tibriz havalisi, Azerbaycan, Şirvan, Luristan ve Gürcistan Türkiyede kaldı. Bu suretle Osmanlı hududu şarkta Hazer denizine kadar dayanmıştı.

Bundan sonra, İran tahtına çıkan *Sah Abbas*ın gayreti ve Avusturya seferinin mağlûbiyeti dolayısile İrana karşı elde edilen bu muvaffa-

kıyetlerin semeresi muhafaza olunamadı. *Şah Abbas*, iki defada bütün kaybettiklerini geri aldı (1618 - 1611). Ve dört sene sonra da Bağdadı zaptetti. Bu tecavüzün sebebiyet verdiği harp 17 sene sürdü (1622 - 1639).

Bidayette *Şah Abbas* Musul ve Diyarbekiri de aldı. Vefatında yerine geçen *Şah Safi* liyakatsizdi. Dördüncü Muradın bizzat idare ettiği seferle, kaybedilen yerler geri alındı (1639).

Kasrı Şirin muahedesile Erivan, Azerbaycan İran, Bağdat, Musul ve Diyarbekir Osmanlılara kaldı. Bugün İranla aramızda mer'i olan hudut *Kasrı Şirin* muahedesinin çizdiği hududtur. Yalnız şu farkla ki İranlılara bırakılan Erivan ve Azerbaycanın bir kısmı Ruslara geçmiş bulunmaktadır.

C) Avusturya seferi — Nemçe uzun seferi muhtelif sebepler altında çıktı.(1593-1606); harbin bidayetinde Eflak Buğdan ve Transilvanya Beylikleri de isyan ederek Avusturyaya yardım ettiler. Buna rağmen *Eğri* ve *Kanije* kaleleri zaptedildi. Yeni Transilvanya prensi elde edildiğinden bunun vasıtasile Eflak ve Buğdan isyanları da nihayet buldu. Daha sonraları Avusturyanın Erdel meselesine müdahale etmesi tekrar harbi mucip oldu (1663). Avusturyalıların çok güvendikleri Uyvar (Neuhäusel) kalesi zaptedildi. Avusturya idaresindeki Macaristanda da ihtilâl çıktığından Avusturyalılarla musalâha yapıldı (1664).

Avusturya idaresindeki Macarların ihtilâl etmeleri ve Osmanlı hükûmetinden yardım istemeleri Avusturya ile tekrar muharebeyi mucip oldu (1682). Merzifonlu *Kara Mustafa* Paşanın ısrarile

yapılan bu harp, pek meş'um neticelerle nihayet bulmuştur. Osmanlı Devletinin Avrupadaki komşularına karşı tefevvukunun nihayete erdiğini vazıhan gösteren bu sefer, Avrupadan ricatimizin başlangıcıdır.

Kara Mustafa Paşa, 200.000 kişilik bir ordu ile Viyanayı muhasara etti, Eflak ve Buğdan Voyvodaları, Kırım Hanı, Transilvanya Kıralı ordularile birlikte Osmanlı ordusuna iltihak etmişlerdi. Muhasara 60 gün sürdü.

Roma - Germen imparatorunun Almanyanın her tarafından topladığı askerler ve bunlarla birleşen Leh Kıralı Jan Sübyeskinin kumanda ettiği Leh ordusu Viyanayı kurtarmak için koştular.

Viyana garbindeki Tuna köprülerinin teminine memur edilen Kırım süvarilerinin vazifelerini iyi yapmamaları yüzünden *Jan Sübyeski* kuvvetleri tarafından Osmanlı ordusu anî bir baskına uğradı ve çekilmeye mecbur oldu (1683).

Bu mağlûbiyetten sonra *Jan Sübyeski* nin teşvikile Osmanlı İmparatorluğuna karşı bir ittifakı mukaddes teşekkül etti. Avusturya, Lehistan, Venedik ve Rus Hükûmetleri bu ittifaka dahil oldular. Bu hareket, Avrupalıların Türk istilâsına karşı mukabil taarruzu idi.

D) Lehistan seferi — Buğdan ve Kırımın Osmanlı himayesine girmesile Lehistan ile komşu olmuştuk. Dinyester nehri arada hudut idi. Lehistanın Buğdan işlerine karışması Lehistanla muharebeye sebep oldu. Lehliler Yaş şehri civarında mağlûp oldular. Hotin kalesi zaptolunmadığı için Leh kıralının teklif ettiği sulh kabul edildi (1620). Daha sonra, Lehistanın Ukraynadaki Sarıkamış

kazaklarına tecavüzü, Lehistanla ikinci defa harbı mucip oldu (1672).

Podolya vilâyeti ve Galiçyadaki Lemberğ ve Lobrin zaptedildi. Podolya Türkiyede kalmak ve Ukrayna da Türk himayesinde Kazaklara bırakılmak şartile musalâha yapıldı (1672 Bucaş muahedesi). Yeni Leh kıralı *Sübyeski* muahedede mevcut vergiyi vermek istemediğinden harp dört sene daha devam etti. Ve nihayet vergiden vazgeçilmek suretile sulh yapıldı.

E) Girit muharebesi — Hacce giden haremağası Sümbül Ağanın Malta korsanları tarafından esir ve eşyasının Giritte satılması (1645) senesinde Girit adasına bir ordu çıkarılmasına vesile oldu. Muharebe 25 sene sürdü. Girit adası Venediklilerin elinde idi. Devletin dahilî işleri bozulduğundan ada az zamanda zaptolunamadı. Venedikliler Girit haricinde taarruza geçerek Çanakkale boğazı yakınındeki adaları zaptettiler. Fransızlar, Papa, Malta şövalyeleri, İspanya Giritte Venediklilere yardım için asker göndermişlerdi. Buna rağmen Köprülü *Fazıl Ahmet* Paşa zamanında bütun ada zaptedildi (1669).

F) Kadınlar saltanatı — Kanunî Süleymandan sonra, padişahların şahsan kabiliyetsiz ve ahlaksız olmaları saray intrikalarına ve saray kadınlarının tahakkümüne yol açmıştır. Padişahların çocuk veya deli olmasından istifade eden valide veya zevceleri saltanat sürmüşlerdir. Nüfuz kazanan saray kadınları bütün nasp ve tayinlere müessir olmuşlar ve israfata yol açmışlardır.

Bu suretle nüfuz kazanmış ve saltanat sürmüş olan saray kadınlarının başlıcaları Kanunî Süley-

manın zevcesi aslen Rus *Hurrem* Kadın; Üçüncü Muradın zevcesi Venedikli *Safiye* ve bilhassa Birinci Ahmedin hasekisi *Kösem* Sultan idi. Kösem Sultan aslen Rum idi, 6 padişah devrini idrak eden bu kadın, hakimiyetini idame için oğlunu hali ve idam ve torununu zehirlemekten bile çekinmemiştir.

∴

RİCAT DEVRİ (1683-1792) [1]

Viyana mağlûbiyetinden sonra, şark meselesi bütün ehemmiyetile Avrupa devletlerini meşgul etmeye başlamıştı. XVII inci asrın bidayetlerinde *Romanof* Hanedanı idaresinde kuvvetli bir hükûmet olan ve inkişafı için Baltık ve Karadenizi hattâ İstanbulu elde etmek istiyen *Rusya* şark meselesini kendi lehine halletmek istiyordu. Rusyanın karşısında en büyük rakip Avusturya idi. Rusya ve Avusturya bu hususta uyuştular ve zaman zaman Türkiyeyi aralarında paylaşmak için bazı projeler de karar-laştırdılar. Lâkin, Fransa - Avusturya ve İsveç - Rusya rekabeti ve Prusya ve İngilterenin zıt menfaatleri Rusya ve Avusturyanın şark meselesini seri bir surette kendi lehlerine halle mâni oldu. Bununla beraber Avrupa devletleri arasındaki menfaat tearuzları XVIII ve XIX uncu asırlarda Osmanlı İmparatorluğunun tedricen ve mütemadiyen birçok arazi kaybetmesine mâni olmamıştır.

Osmanlı Devleti, Viyana hezimeti üzerine, aleyhine ittifak eden Avusturya, Rusya, Lehistan ve Venedik ile 15 sene uğraştı. Her müttefik devlet

[1] Bu devrin padişahları şunlardır: 3 üncü Süleyman II inci Ahmet, II inci Mustafa, III üncü Ahmet, I inci Mahmut, III üncü Osman, 3 üncü Mustafa, I inci Abdülhamit.

bir taraftan Osmanlı İmparatorluğuna hücum ettiğinden türk ordusu ayni zamanda bunlara mukabele için parçalanmaya mecbur oldu.

Avusturyalılar Macaristanda, Venedikliler karaya asker çıkararak Morada ilerlemekte idiler. Ruslar Kırıma, Lehliler Podolyaya taarruz ettiler. Avusturyalılar, az zamanda *Budin* i ve bütün Macaristanı ve Transilvanyayı zapt ve Tunanın cenubuna da geçtiler (1689). Venedikliler de bütün Morayı, Atinayı, hattâ Dalmaçya ve Bosnada bazı yerleri işgal ettiler. Avusturyalılar bütün Sırbistanı aldıktan başka Sofyayı ve dolayısile bütün Balkanları tehdit ediyorlardı. Padişahın riyasetinde, Edirnede toplanan divan, Köprülü Mehmet Paşanın oğlu *Fazıl Mustafa Paşa* nın sadarete getirilmesini tavsiyeden başka birşey yapamadı.

Sadarete geçen *Fazıl Mustafa Paşa* nın (1689) ilk işi memlekette adlî, malî ve umumî ıslahata girişmek oldu. Bu suretle halkın kalbini kazandıktan sonra orduyu tensik ve taarruza geçti.

Köprülü, bütün Sırbistanı kurtardığı gibi (1690) Morada Venediklilere, Kırımda Ruslara karşı da bazı muvaffakıyetler elde edildi. Fakat, Köprülünün muharebede şehit olması, bütün zayiatın istirdadı ümidini kırdı. Avusturya ile harp halinde bulunan Fransanın beraberce harbe devam teklifi reddolunarak Karlofçada meşhur *Karlofça muahedesi* imza olundu (1699).

Bu muahedeye göre, 25 senelik bir mütareke aktolunuyor ve Tamuşvar vilâyeti müstesna olmak üzre, Transilvanya ve Macaristan Avusturyaya; Mora ve Dalmaçya Venediğe; Podolya Lehistana ve Azak kalesi Rusyaya terkolundu. Bu muahede, Osmanlı İmparatorluğunu ilk taksim eden Beynel-

milel bir ittifakın neticesi olmak itibarile pek mühimdir.

Karlofça muahedesinden sonra bir müddet devam eden istirdat teşebbüsleri, aşağıda görüleceği veçhile, muvaffak olmamış ve bilâkis her harp, kaybedilenleri kazandıracak yerde, yeni zayiatı mucip olmuştur. Rusyanın gittikçe tehlikeli olması ve Osmanlı İmparatorluğunun devleti kuvvetendirecek ciddî ıslahat yapmaması felâketlerin uzamasını mucip oluyordu.

Bu sıralarda İspanya tahtı veraseti meselesinden (1701-1713) dolayı bütün garbî Avrupa ve bilhassa Avusturya garpta meşguldü. Rusya da, Baltık eyaletlerinin zaptı için İsveçle harp halinde idi. Lâle devrine tesadüf eden bu fırsatlar kaçırıldı. Bu zamanlarda Türkiyenin tabiî müttefikı olan İsveçin yalnız ezilmesine müsaade olunduğu gibi en müşkülâtlı zamanında Avusturyaya da ilişilmedi. Halbuki bir müddet sonra serbest kalan Rusya ve Avusturya Osmanlı İmparatorluğuna tekrar taarruzda bir an gecikmediler.

Rusların hudutlara taarruzu ve Türkiyeye iltica eden İsveç Kıralı Demirbaş *Şarl*ın ısrarları üzerine Rusyaya ilânı harp edildi (1711). Faik kuvvetlerle *Büyük Petro* (Pirut) bataklıklarında tamamen sarıldı. *Petro* nun karısı *Katerin* in entrikaları sayesinde Ruslar büyük bir felâketten kurtuldular. *Petro* en ağır şartlarla sulha razı iken *Baltacı Mehmet Paşa* gayet hafif şartlarla sulh yaptı (Pirut Muahedesi 1711). Rus ordusu kurtulmuştu.

Avusturya ise, İspanya veraseti muharebesinden sonra Avrupanın en kuvvetli devleti olmuştu. Pirut muvaffakıyetinden sonra göze kestirilen Venediğe harp ilân edilmiş ve bütün Mora kıt'ası

istirdat edilmişti. Avusturya, buna seyirci kalmak istemediğinden o da harbe girdi (1716). Harp Osmanlıların mağlûbiyeti ile neticelendi. 1718 de imzalanan *Pasarofça* musalâhanamesile Banat kıt' ası, Eflakın garp, Sırbistanın ve Bosnanın şimal kısımları Avusturyalılara verildi. Mora bize kaldı. Bu suretle Avusturyanın, Tunanın cenubuna geçmesi müstakbel istilâları kolaylaştıracaktı.

Pasarofça muahedesinden sonra Sadarete Damat *İbrahim Paşa* geçmişti. On iki sene süren sadaretinde imara ve memleketi iktısaden yükseltmeye çalıştı. İbrahim Paşa, Rusya ve Avusturya ile harpten kaçınıyor ve memleketi ilerletmeye gayret ediyordu. Bununla beraber İbrahim Paşa memleketi ciddî surette terakki yoluna sokamamış ve devletin servetini imar namına köşklere, saraylara, eğlencelere sarfetmiştir. İbrahim Paşa devri Osmanlı tarihinde bu sebeple *Lâle devri* diye yadolunur.

Maamafih bu devirde Avrupadan üç asır sonra *İbrahim Müteferrika* tarafından ilk matbaa açılmış ve Yalovada bir kâğıt fabrikası da kurulmuştur.

İbrahim Paşa haricî bir muvaffakıyetle mevkiini takviye için İrana taarruz ederek İranın garp kısmını almışsa da Safevî hanedanının yerine geçen *Nadir Şah* buralarını istirdat etmiştir. Hususî hayatı ve israfı dolayısile İbrahim Paşa halk nazarında pek düşkündü. Bütün akrabalarını ve mensuplarını yüksek mevkilere yerleştirmişti. *Patrona Halil*in başına topladığı mutaassıp halk isyan etti. Damat İbrahim Paşa idam edildi. Muvakkat bir müddet için devlet idaresine hâkim olan *Patrona Halil* ve arkadaşları da sonradan idam olundu.

Bundan sonra şark politikasında Rusya tama-

men Avusturya ile müttefik olarak hareket etmiş ve Türkiyeye üç defa harp açmıştır (1736, 1768 ve 1787). Bu seferlerden birincisinde ve üçüncüsünde Avusturya Ruslarla beraber hareket etmiştir. İkinci seferde Rusya yalnız idi. Harp sahasında osmanlılar galip gelmişlerdir.

Belgratta yapılan muahedelerle (1739) şimalî Sırbistan, Belgrat ve şimalî Bosna istirdat olundu. Azak kalesi ruslarda kalmakla beraber, Rusların Karadenizde ticarî ve askerî donanmaları olmıyacaktı. Bu muahedenin müddeti 27 sene idi. Filhakika, bu müddet zarfında sulh devam etti. Avrupa bu müddet zarfında kanlı muharebelerle meşgul olduğu halde Osmanlı Devleti sıkı bir bitarflık muhafaza etmişti.

Belgrat muahedelerinin Aktinde Fransa Osmanlı Devletine siyasî yardımlarda bulundu; çünkü Fransa Rusyanın ve Avusturyanın Balkanlara ve Karadenize inmesine mâni olmak için Türkiyenin zayiata uğramasını menfaatlerine münafi görüyordu: Bu devirde, Fransanın şarkla ticareti çoktu. Fransanın bu tarzı hareketi ayni zamanda iktısadî menfaatlerini müdafaa içindi. Fransa bu tavassutunun mükâfatı olarak, evvelce aldığı Kapitülâsyonları tecdit ve ahkâmını genişleterek ebedîleştirdi (1740). Diğer hükûmetler de, Fransızlara verilen bu müsaadeleri aldıklarından kapitülâsyonlar daha sonraları devletin iktısadî ve malî hayatında hakıkî bir engel teşkil etti. Türk milleti, siyasî esaretten olduğu gibi bu iktısadî ve malî esaretten de ancak *Lozan* da kurtuldu.

Bununla beraber bu sulh devresinden, terakki ve inkişaf için hiçbir suretle istifade edilmediğini de itiraf etmek lâzımdır.

Lehistan işlerinden, Rusya ile 1788 de başlayan harp karada, İsmail kalesi civarında türk ordusunun inhizamı ve Çeşme civarında türk donanmasının imhasile neticelendi. 1774 de imza olunan *Küçük Kaynarca* muahedesi ile Kırım müstakil oldu. Dinyeper ile Buğ nehirleri arasındaki arazi Ruslara verildi. Araziye müteallik bu ahkâm dan daha ağır olmak üzere Ruslar Karadenizde donanma bulundurmak hakkını aldılar ve dolambaçlı ifadelerle *Türkiyedeki bütün ortodoksların hâmisi vaziyetine geçtiler.* Rusların bir kısım hıristiyan tebaayı himayeye teşebbüsleri Fıransızların 1750 kapitülâsyonlarından mülhemdir. Harbe iştirak etmemesine mükâfat olarak *Bukovina* da Avusturyaya verildi. Rusya, Lehistanı taksimden sonra Kırımı da işgal ve ilhak etmişti. Katerinin Kırımda ve cenubî Rusyada yaptığı nümayişler üzerine Rusyaya harp açıldı (1787). Muahedeleri iktizasınca, Austuryada Rusya ile beraber hareket etti. Ruslar, Karadeniz sahillerinde bazı kaleleri ve Avusturyalılar da Belgradı zaptettiler. İsveçin, Türkiyenin müttefiki sıfatile Ruslara taarruzu ve Lehlilerin de ihtilâl ederek harekete geçmeleri Rusların ve Avusturyalıların istilâlarını durdurdu. Fransız ihtilâlinin başlaması da nazarı dikkati garba celbettiğinden bu harp, Osmanlı İmparatorluğu için hemen zayiatsız denecek bir tarzda bitti (1792).

.:.

İNHİLÂL DEVRİ (1792-1919)[1] Fransız ihtilâli ve ihtilâlin doğurduğu harpler dolayısile Rusya ve Avusturya bir müddet Osmanlı İm-

[1] III üncü Selim, Mustafa I inci Mahmut, Abdülmecit, Abdülaziz, V inci Murat, II inci Hamit, V inci Mehmet Reşat, VI ıncı Mehmet.

paratorluğile meşğul olamadılar. İhtilâlin ihdas ettiği karışıklıklar ve Napolyon istilâları Viyana kongresinde (1815) tasfiye olunmuş ve Avrupanın siyasî haritası yeni baştan tanzim olunmuştu.

Fransız ihtilâli, Osmanlı İmparatorluğunun idaresinde ve Türk unsuru arasında hemen hiçbir in'ikâs yapmamıştı. Buna mukabil, bu ihtilâlin bütün dünyaya yaydığı milliyet, hürriyet ve istiklâl mefküreleri Osmanlı İmparatorluğu hıristiyanları arasında yayılmış ve bunlar Avrupa devletlerinin teşviki ile kıyam etmişlerdir. Artık Rusya ve Avusturya şark meselesini yalnız kendi lehlerine halledecek mevkide değildiler.

Fransadan başka İngiltere ve Prusyada Şark mes'elesinde birinci derecede amil oluyorlardı. Bu vaziyet karşısında, hıristiyanların istiklâlini temin etmek, devletlerin işine daha muvafık geldi.

XIX uncu asrın ilk senelerinden itibaren Ulahlar, Sırplar, Boşnaklar, Bulgarlar, Yunanlılar isyan ettiler. Yunan isyanı eski Yunan medeniyeti dolayısile Avrupa ilim ve fikir muhitinde teveccüh uyandırdı.

İngiliz ve Fransızların Yunan ihtilâline teveccühleri, daha ziyade zayıflamış ve Rusların eline düşmek ihtimalı tebarüz etmiş Devleti Osmaniye yerine Akdenizde Ruslara karşı bir noktai istinat olmak üzre, bir hıristiyan devlet teşkil etmek istemelerindedir. Ruslar da teşekkülüne mâni olamıyacakları bir devleti kendi taraflarına celp için teessüsüne yardım etmek zaruretinde kalmışlar ve bu suretle Yunan istiklâline yardım hususunda İngiltere, Fransa ve Rusya arasında bir müsabaka başlamıştır. Yunanlılar altı sene süren mücadelede Morada mağlûp edildiler. Fakat,

bu mağlûbiyet bütün Avrupayı yukarıdaki sebeplerden dolayı harekete getirdi.

Fransız, ingiliz ve rus donanmaları *Navarin* limanında osmanlı donanmasını mağlûp ettiler. Bir fransız ordusu Morayı işgal etti. Bir rus ordusu da Edirneye kadar ilerledi. Edirne muahedesile (1829) Yunanistanın istiklâli Osmanlı Devleti tarafından tanındı. Hemen ayni zamanda Sırbistan, Eflâk ve Buğdan da muhtariyet kazandı. Yunan istiklâlini müteakıp isyan eden Mısır Valisi *Mehmet Ali Paşa* da Mısırın muhtariyetini istihsal etti (1830-1841).

Kırım muharebesinde (1856), İngiltere, Fransa ve Sardenyanın müzaheretile Osmanlı İmparatorluğunun tamamiyeti *Paris* muahedesile (30 mart 1856) taahhüt altına alındı. Buna rağmen 1875 te Bosna-Hersek ve Bulgaristan isyanı üzerine Rusya ilânı harp ederek İstanbula kadar geldi. Berlin Kongresile (13 temmuz 1878) Romanya, Sırbistan, Karadağ müstakil oldular. Bulgaristan da muhtar bir prenslik oldu. Tavassutlarının bedeli olarak İngiltere Kıbrısı, Avusturya Bosna-Herseki işgal etti.

Viyana bozgunluğu ve bundan sonraki felâketli harpler, bazı ricalde ıslahat yapılması ve Avrupa medeniyetine yaklaşılması fikrini uyandırmıştı. Bu maksatla bilhassa Viyana bozgunluğundan sonra, bazı rical tarafından ıslahata girişilmiştir. Fakat, ıslahat yapmak istiyenlerin vukufsuzlukları ve cür'etsizlikleri, başlanılan işlerin takip olunmaması ve haricî gaileler doayısile tam ve muvaffakıyetli bir netice elde edilmemiştir. Bunun içindir ki Viyana bozgunluğundan sonra, Osmanlı İmpatorluğu hemen her harpte bir vatan parçası kaybetmekte devam etmiştir.

Birinci Abdülhamit (1774 - 1789) devrinde ve Üçüncü Selim (1789 - 1807) saltanatının iptidalarında Rusyanın osmanlı ordusuna karşı büyük muvaffakıyetler kazanarak Kırımı istilâ ile Karadenize çıkması ve bir taraftan donanmasile boğazları tehdit etmesi Osmanlı Devletini çok zâfa düşürdü. Bunun içindir ki *Üçüncü Selim* zamanında ordu ve donanmanın ve idarenin ciddî surette ıslahına teşebbüs olundu. Fakat irtica ve ihtilâller tesirile mühim neticeler alınamadı.

İkinci Mahmut zamanında (1808-1839) ise yeniçerilik ilga (1826) ve bazı ıslahata girişildi. Mısır Valisi Mehmet Ali Paşanın isyanı teceddüt hareketini hayli müşkülâta uğrattı. *Gülhane Hattı Hümayunu* ile (1839) kanunî bir devlet teşkil olunacağı vadedildi ise de bu fermanın mesnetlerinde eski ananalardan, dinî tesirlerden azade kalınmadı ve bu fermanın vadettiği kanunların ve ıslahatın ekserisinin tatbikı kabil olamadı.

Kırım harbinde Fransa, İngiltere ve Sardenyanın yardımların mukabili olmak üzre bilhassa Fransa ve İngiltere Osmanlı Devletinin hırıstiyan tebaaya müsait bazı ıslahat yapmasını talep ettiler; Babıali, bu talepleri is'af etmemek mevkiinde bulunmadığından (1859) hattı hümayunla, bazı ıslahat daha yapılması emrolundu. Bu hat, *Paris* muahedenamesinin bir maddesine kaydedilerek devlet, vadettiği ıslahatı tatbik zaruretinde bırakıldı ise de (1856) hattında vadolunan hususlar dahi tamamen tatbik edilemedi.

Maamafih bu nakıs teşebbüslerin efkârı bir dereceye kadar hazırladığı ve Osmanlı Devletinin siyasî, idarî ve askerî teşkilatile içtimaî hayatında bazı mühim izler bıraktığı inkâr olunamaz.

Sırf zimamdarların fikir ve emellerile Avrupa devletlerinin tesir ve tazyiklerinden neş'et eden tanzimat hareketi, daha sonra Osmanlı cemiyetinin münevver tabakasından gelmiş tesirat ile de karışarak meşrutiyet hareketi ve meşrutiyet devresi başlamıştır (1876). Esasta zayıf olan bu son hareket Abdülhamidin iradesile ve kolaylıkla durdurularak yine mutlak ve şahsî bir idare teessüs etti.

İkinci defa meşrutiyetin (1908) ilânını müteakıp haricî gaileler arttığından bu devrede dahi mühim ıslahat yapılamadı.

Din tesirinden azade lâik, medenî ve asrî kanuular kabulü, her sahada ciddî ıslahat ve teşebbüsat yapılması ve hakikî terakkî hamleleri, Gazinin kuvvetile ve azimli iradesile ancak demokrasiye müstenit millî Cümhuriyet devrinde mümkün olabilmiştir.

İşte, bunun içindir ki meşrutiyetin ikinci defa ilânını müteakıp (1908) bile Osmanlı Devleti kuvvetli bir varlık teşkil edememişti....

Osmanlı hanedanı bu neticeye varmak için düşmanlarla beraber yürümekten çekinmediler. Hakikatte inhilâl eden yalnız Osmanlı hanedanı ve Osmanlı İmparatorluğu idi. Türk milleti, asla esareti kabul edecek tıynette değildi.

OSMANLI İÇTİMAÎ HEYETİ

Coğrafî tevessü ve takallüsile bellibaşlı siyaseti hariciye ve dahiliye vakıalarının teakubu yukarıda kısaca gösterilen Osmanlı Devletinin ahalisi nasıl bir heyeti içtimaiye teşkil etmişti? Ve bu heyetin siyasî ve idarî teşkilâtı, iktısadî faaliyeti, harsî seviyesi nasıl idi?

Bu mevzu, henüz pek az işlenmiş bir takım meselelerden mürekkeptir. Bu meselelerin ilmî bir surette halli için evvelâ hazinei evrak vesikalarından vak'anüvis hikâyelerinden, ve eslâftan kalma her nevi eserlerden bu meselelere müteallik materiyallerin istihraç ve tasnifi, sonra bu membalarda bulunamıyanların aranıp bulunmasına çalışılması ve nihayet toplanan ve tasnif olunan materiyaller sayesinde terkibî safhaya geçilmesi icap eder.

Böyle bir mesaiye girişip neticesini almaya, bu ande vaktimiz müsait değildir. Uzun zamanlar sarfını istilzam edecek bu mesaiyi atiye talik ederek şimdilik mevzua dair pek umumî bir mahiyette bazı nazar ve mütalealar iradile iktifa ediyoruz.

Siyasî Osmanlı camiası, evvel ve orta zamanlarda görülen Garp ve Şark İmparatorlukları gibi az veya çok mutaazzi birçok kavmleri, bir padişahın hükmü dairesinde toplanmış idi; sultası eski şark, eski Roma hükümdarları ve Emevî Abbasî halifeleri gibi dinî bir mahiyeti de haizdi.

Padişahın tebaası, hatta kulu sayılan bu muhtelif kavmlerden sivrilerek çıkmış bir zümre, hükümdarın etrafında bir nevi ruhanî, askerî ve mülkî aristokrasi teşkil ederek hüküm ve iktidara bilfiil iştirak ediyordu. Vilâyetlerde mahallî feodalite filen mevcut idi; bunlar da merkezin hüküm ve iktidarına hissedar idiler. Merkezden vilâyetlere gönderilen büyük memurlar da merkezin zâfını görünce mahallî feodaller vaz'ını alıyorlardı. İşte bu hâkim zümredir ki kendisine asıl Osmanlı namını vermiştir. Mütebaki halk, kavmî isimlerile

Türk, Arap, Rum, Ermeni, Sırp... ilâh isimlerile yadolunuyordu.

Zümrei hâkime, bu halk kütlelerinin arasında adalet tevziile ve idare ile uğraşır, ve memleketin asayiş ve inzıbatını temine çalışırdı. Buna mukabil muhtelif usullerle onlardan vergi alırdı. Zümrei hâkimenin, devlet masarifinin, hattâ halk ekonomisinin mühim bir varidat membaı da muzaffer harplerin getirdiği ganimet malları idi.

Osmanlı İmparatorluğunun fütuhat devirlerinde çok muntazam, iyi talim ve terbiye gören bir hassa kolordusu, daha doğru bir ifade ile imparatorun muhafız kolordusu (Garde İmpériale) vardı ki "Yeniçeri„ namını taşırdı. Nüvesi, yeniçeri kolordusundan müteşekkil büyük osmanlı orduları, XV inci ve XVI ıncı asırlarda medenî düuyanın en mükemmel askeri sayılırdı. Osmanlı ordusu, hususile yeniçeri kıt'aları, herşeyden evvel osmanlı sultanile osmanlı zümrei hâkimesinin menafiini muhafazaya memurdu.

Tebaadan alınan vergilerin ve harplerden getirilen ganimet mallarının çoğu saray ve zümrei hâkime konaklarile yeniçerilerin masarifine karşılık teşkil ederdi. Muzaffer harplerin tevalisi inkıtaa uğrayıp, kâfi ganimet malları toplanmamaya başlayınca, sarayın, konakların ve devletin masarifine, varidat tekabul edemez oldu. Bütçe açığı, vergilerin artırılması, sikkelerin tağşişi nikbete uğrayan zimamdarlar emvalinin musaderesi vasıtalarile kapatılmıya çalışıldı.

Zümrei hâkimenin, yani padişah ile etrafındaki ruhanî, askerî ve mülkî aristokrasinin ve mahallî beylerin alt tarafında azîm ekseriyeti teşkil eden kavmler heryerde olduğu gibi birkaç sınıfa

ayrılıyordu. İstanbulda ve diğer şehirlerde korporasyonlar halinde toplanmış tüccar ve esnaf vardı; şehir haricinde ise kısmen osmanlı kanunları mucibince timar ve zeamet sahiplerine kısmen anane icabı kendi beylerine ve ağalarına tâbi, toprağa yerleşmiş köylülerle göçebeler yaşardı. Göçebelerin âdet kanunları içtimaî ve siyasî teşkilâtları esas itibarile mahfuz ve mer'i idi. Timar ve zeamet sahipleri köy ve kabile bey ve ağaları, mahallî aristokrasiyi teşkil eder ve bunlar da köylülerden, kabile efradından osmanlı kanunları veya âdet ve anane kanunları mucibince muhtelif vergiler alır, ve tâbilerini türlü işlerde kullanırlardı. Osmanlı ordusunun kısmı küllîsi işte bu bey ve ağaların kendi köy ve kabileleri efradından toplanmış mahallî askerlerden terkküp ederdi.

Padişahın tebaası, içtimaî noktai nazardan böyle bir takım kısımlara ayrıldığı gibi dinî ve mahallî noktai nazardan çok mütenevvi idi. Tebaa islâm ve hıristiyan olmak üzre iki büyük kısma ayrılıyodu; müslümanlar sünnî, şiî gibi başlıca iki büyük mezhebe inkısam ettikten başka sünnîlerin ve şiîlerin tâli taksimatı mevcut idi; bu dinî ve mezhebî karışıklıklara bir de tarikat farkları eklenerek, büsbütün çetrefil bir hale gelmişti. Devletin resmî dini islâm, mezhebi de sünnî idi.

İslâm ahali lisan itibarile de çok karışıktı; imparatorlukta osmanlı lisanı denilen mahlût lehçeki sarayda, zümrei hâkime arasında resmî dairelerde, mahkemelerde, mektep ve medreselerde istimal olunurdu. Bundan başka türkçe, arapca, acemce, kürtçe, lazca, arnavutça, islâvca ve rumca konuşan müslümanlar vardı. Maamafih osmanlıca ve türkçe ekseriyetin lisanı idi.

Hıristiyanlara gelince onlar da müteaddit mezheplere ve mütenevvi kavmiyetlere ayrılmışlardı. Rum-ortodoks kilisesinden başka Ermeni, Kildanî, Süryanî, Melkî, Kıptî.... ilâh. gibi birçok kiliseler daha vardı. Ve mezhebî taksim, alelekser kavmî taksime tekabül ediyordu; ancak ortodoks kilisesinde Rumlardan gayri Sırplar, Bulgarlar, bir kısım araplar ve Türkler de girmiş bulunuyorlardı. Padişahın hıristiyan tebaası, rumca, sırpca, bulgarca, ermenice, türkçe gibi pek çok lisanlarla konuşan mühtelif cinsli adamlardı. Nihayet her tarafa dağılmış, İspanyol jargonile konuşan yahudiler de vardı.

Osmanlı padişahının hükmü idaresi altında toplanan bu çok karışık mecmuanın aksamını birbirine ekleyen bazı bağlar mevcut olmakla beraber, kütlenin heyeti umumiyesi kaynaşmış ve yerleşmiş bir halde değildi. Osmanlı memleketleri sakinlerini umumiyetle yekdiğerine bağlayan bir şark harsının, bir şark zihniyetinin vücudu inkâr olunamaz. Padişahın tebaasında din, cins farklarına rağmen hars ve zihniyette bir müşabehet olduğu müşahede ve tesbit olunabilir. Fakat bu kavmleri biribirlerine bağlayan daha mühim amil camianın iktısadî münasebetleri olmuştur. Osmanlı türk lisanile konuşan hemen kâmilen müslümanlardan terekküp eden hâkim zümre memleketin siyasî, idarî, kazaî memurluklarile ve asker amirliklerile teayyün ederdi. Bir kısım rum beylerile her mezhebin ruhanîleri de devlet memuriyeti gibi bir vazife ifa eylerlerdi. Rum Patrikinin makamı, osmanlı teşrifatında hayli yüksekti. Memleketin esas serveti olan hayvan-

cılık ve ziraat, en ziyade Türklerin, onlardan kalan Sırp ve Bulgarların ve bir kısım Arapların elinde idi. Ticaret ve sanayide müslümanların mühim hissesi olmakla beraber, deniz kıyılarındaki şehirlerde sakin olanlar, hususile deniz ticaretinde büyük mevki tutuyorlardı; hele garp iskelelerile ticarette ve gemicilikte ihtimal birinci mevkii kazanmışlardır. Keza İstanbul, İzmir, Kayseri. Erzurum gibi büyük şehirlerin sanayi esnafı arasında Rumlar, Ermeniler az değildi. Bazı sanayi ezcümle tababet, kehanet, sarraflık, madrabazlık, hokkabazlık gibi işlerde Yahudilerin mevkii ehemmiyetli idi. Bu suretle hâsıl olan iş bölümü ve aralarında cari mubadele, muhtelif din ve cinste olan adamları, yekdiğerine iktısaden lüzumlu bir hale getirmişti. Alelhusus osmanlı donanmasının bütün Ak ve Karadenizlerle, Şap ve hattâ Hint denizlerine hâkim olduğu kuvvetli ve azametli devirlerinde umumî ticaret ve deniz ticareti mühim temettüler getirirdi. Böyle nüfuz ve sultası her tarafta hürmet ve itibar gören bir memleketin tüccarından olmak, seyahat ve muamelâtta her türlü teshilâtı temin eylerdi. Ruhan Osmanlı saltanatına merbut bulunmıyan rayalar bile, menfaatları icabi saltanat tebaasından olmayı isterlerdi. Ziynet sanayiinde mühim mevki tutan Ermeniler de padişah saraylarının ve paşa konaklarının daimî satıcıları idiler. Hâkim zümrenin servet ve refahı, bu tüccar ve san'at sahiplerinin de iyi kazanmasını intaç ediyordu. Hasılı, müslim ve gayrimüslim tebaanın münasebatı, menafiin iştirakinden dolayı, alelekser iyi giderdi. Bu suretle içtimaî san'atlar, dinî ve millî şubeler arasında iktısat yolu ile bir nevi muvazenet ve tesanüt

teşekkül etmiş, bu karmakarışık kütlenin aksamı birbirine hayli bağlanmış bulunyordu. Şunu da ilâve etmek lâzımdır ki her hangi din ve cinsten olursa olsun, her tebaa, hattâ yabancı bile surî bir ihtida ile hâkim zümreye dahil olup, en yüksek mevkiye, sadaret makamına kadar çıkabiliyordu. Hele dört bucaktan toplanma, her cins ve dine mensup cariyeler, sırf zekâ ve güzellikleri sayesinde padişahın kadını sıfatile hâkim zümrenin başında en kudretli bir merci olabiliyorlardı... Fütuhat devrinde, imparatorluğa ilhak olunan Eflak, Buğdan, Transilvanya, Macaristan gibi beylik lerin, kırallıkların teşkilâtı siyasiye ve içtimaiyeleri muhafaza olunarak, mahmi devletler halinde idare olunduğundan buraların hâkim zümreleri fetihten evvelki vaziyeti siyasiye ve içtimaiyelerini gaip etmemişlerdi. Yukarda söylediğimiz veçhile umumî bir surette bir şark harsı, bir şark zihniyeti memaliki osmaniyenin eski aksamında, Anadolu, Rumeli ve Suriyede mevcut olmakla beraber Osmnlı-Türk harsı, bu kısımları da daha muahhar zaptolunan kısımları da hüküm ve nüfuzu altına alıp birleştirmeğe muvaffak olmuş değildir. Osmanlı-Türk harsı, bariz dinî vasıflarla ve bilhassa aristokratik temayüllerile hıristiyan tebaaya pek az tesir ettikten başka muhtelif cinslere mensup müslüman tebaayı bile bir araya toplayamamıştır.

Esası Türk olan Osmanlı harsının bazı unsurları Araptan, Acemden, Rumdan alınmıştı. Osmanlı lisan ve edebiyatile dinî abideler, saray teşrifatile dinî musiki, Osmanlı harsının enmuzeçleri olarak alınabilir. Osmanlı harsının bu iltikatî (eklektik) mahiyetine rağmen muhtelif din ve cinsten olan

teabaa onu tamaman benimsemiş değildi. Hattâ bizzat Türklerin bile büyük kütlesi kendisinin daha basit ve (orijinal) hususî ve millî harsile yaşıyordu. Maamafih büyük şehirler ahalisi, hangi cins ve dinden olursa olsun, osmanlı harsının bir derece tesirine kapılmışlardı. Gayri müslim ve gayri Türk şair ve edipler az olmakla beraber musikişinaslar hayli vardı; medreselerde hatmi kütüp etmiş Anadolulu Rumlar, Ermeniler ender değildi: Osmanlı mimarisinin tekâmülünün, alelhusus teferruatının tatbikatına her cins ve dinden ustalar çalışıyordu.

Osmanlı İmparatorluğunun harsî ve iktısadî seviyesi, XVI ncı asırda, merkezî ve garbî Avrupaya mütefevvik olduğu şüphesizdir; hattâ XVII inci asır ortalarına kadar bu tefevvukunu büsbütün elden kaçırmaz. Fakat XVIII inci asırda Avrupa harsan ve iktısaden umumiyetle şarkı, hususiyetle Osmanlı camiasını epey geride bırakmıştır. Bu harsî ve iktısadî muvazenenin bozulmasıdır ki Osmanlı Devletinin siyasî zâf ve inhitatını mucip oldu; ve Osmanlı Devleti siyaseten zayıfladıkça iktısaden ve harsen de düşüyordu. Hasılı bu iki nevi amil, mütekabilen müessir olmuşlardır.

Nihayet XVIII inci asır sonlarında Devleti Osmaniyenin inkıraz ve taksim vetiresi pek sarih olarak başlamış ve XIX uncu asır sonlarında ise devletin zâfı adeta haleti nez'i andıracak şekle girmiştir. Bu bir, bir buçuk asırda, camiayı en iyi bağlıyan iktısadî bağlar çözülmüş tebaa arasında iştirakî menafiden mütevellit tesanüt ortadan kalkmış, sultanın tebaası olmak hiçbir ciddî menfaat teminine yaramaz bir hale gelmiş, Osmanlı

harsı hususiyet ve kudret ve kıymetini kaybetmişti. Başta gayrimüslim tebaa olmak üzre, Gayritürkler bu camiadan ayrılıp çıkarak kuvvetli garp devletlerinin himayesi altında müstakil varlıklar yapmağa hiç olmazsa yine onların himayesile Osmanlı sultanları idaresi altında imtiyazlı bir vaziyeti iktısadiye ve siyasiye kazanmağa çalışıyorlardı. Bu dahilî tahavvül, haricin tevali eden ağır darbelerile nihayet Osmanlı İmparatorluğunun, XX inci asır birinci rub'unda devletin büsbütün parçalanıp tarihe karışmasına kadar devam etmiştir.

Garbın şarkî, merkezî ve garbî Avrupa devletlerinin Osmanlı İmparatorluğuna tefevvukunda belki en mühim amil, buharın keşfolunarak sanayie tatbik edilebilmesi olmuştur. Büyük sanayi ve sermaye karşısında şarkın ve Osmanlıların küçük, esnaf ve el sanayii bittabi rekabet edemezdi. Buhar gemilerine karşı, yelkenlilerle yarışa çıkılamazdı. Büyük sanayi medeniyeti Osmanlıların küçük sanayie müstenit maddî ve manevî medeniyetlerini yıktı. Bütün iktısadî istihsal ve millî müdafaa aletlerinin garptan satınalınması mecburiyeti, Osmanlı camiasının beynelmilel ticarî muvazenesini bozdu; binnetice dahilî sanayi ve ticaret mütemadi buhranlara maruz kaldı; ne devlet, ne halk borçsuz geçinemez bir hale düştü. Düşmandan alınan fikir, usul ve aletle, düşmandan alınan malî kuvvetle düşmanlara mukabele gitgide imkânsız bir şekil aldı. İşte bu azîm iktısadî sukutun neticesi olarak, Osmanlı siyasî müessesesi de yıkılıp dağıldı.

Bununla beraber türklüğün cismanî, fikrî ve ruhî kuvvet ve kudreti dağılan imparatorluğun

asıl Türk kısmını kurtarmıya kifayet etti: Yeni Türk Devleti, işte bu kudretin yarattığı bir varlıktır. Muasır siyasî esaslara istinaden kurulan *Türkiye Cümhuriyeti* nin zimamdarları ve ahalisi Osmanlı İmparatorluğunun inhitat ve inkıraz sebeplerini iyi tetkik ederek o sebeplerin ileride dahi müessir olmaması için lâzımgelen tedbirleri almışlardır ve bugün de almağa çalışıyorlar. 50-60 asırdanberi medeniyetçilik ve devletçilikteki kudretini izhar ve irae eden Türk milletinin tabiî bir mümessili olarak bugün Cümhuriyetin başında bulunan *Gazi Mustafa Kemal Hazretleri* nin dehası bundan sonra dahi en isabetli tedbirlerin bulunup alınacağına ve muvaffakıyetle tatbik olunacağına bir zamandır.

12. TÜRKİYE CÜMHURİYETİ (1923)

Birinci Reisicümhur: Gazi Mustafa Kemal

Türk milleti, geçmiş zamanlarda başına geçen sülâlelerin bozulmasını müteakıp daha büyük bir hamle ile, daha büyük devletler kurmuştu. Osman Oğulları, Türk milletini idare etmek, liyakat ve kabiliyetini çoktan kaybetmişlerdi.

Umumî mütarekede, Türk milleti, bütün cihan tarihini kaplıyan mazisinde görmediği büyük bir felâkete uğramıştı. Memleketin her tarafını işgal eden muzaffer düşman ordularını tardedip müstakil millî bir Türk Devleti kurmak imkânını aklından geçirenler hemen yoktu.

Türk milletinin muharebe meydanlarındaki

kahramanlığını bildiği kadar ihtiyaç ve dertlerine vâkıf olan *Mustafa Kemal* bu azimle Anadoluda, milletin başına geçerek mücadeleye başladı (1919).

Türk milleti, *Mustafa Kemal*in bayrağı altında toplanmakta ve istiklâl mücadelesine atılmakta tereddüt etmedi. Millet, *Mustafa Kemal*in işaret ve davetile, Ankarada topladığı Büyük Millet Meclisi ile (23 nisan 1921) mukadderatını bizzat eline aldı. Bihakkın *Gazi* unvanını alan *Mustafa Kemal* bütün dünyayı hayrete düşürecek bir süratle bütün düşmanları tardetti ve *Lozan*da *Türk istiklâli*ni bütün dünyaya tanıttı (1922).

Osman Oğullarından ve hiçbir faydası olmıyan Hilâfetten Türkleri kurtaran *Mustafa Kemal*, Cümhuriyeti de tesis etti (29 teşrinievvel 1923). Cümhuriyetin riyasetine intihap olunan *Gazi*, birçok inkılâplarla Türk milletini hakikî terakki ve inkişaf yoluna soktu.

BAKILAN KİTAPLAR

Abel Hovelaque
La Linguistique

Adrianoff (A. V.)
Viborki iz Dnevnikov Kurgannıkh Praskopok

Albertini (E.)
L'Empire Romain

Alfred Maury
La Terre et l'Homme

Aspelin (I. R.)
Inscription de Yénisei

Autran (Ch.)
Tarkondémos; fascicule 1, 2, 3

Autran (Ch.)
De Quelques vestiges probables Méconnus Jusqu'içi du Lexique Méditerranéen dans le Sémitique d'Asie Mineure et Notamment de Canaan.

Autran (Ch.)
Sumérien et Indo-Européen

Bang (W.) ve Von Gabain (A.)
Türchische Turfan texte I. II

Barthold (W.)
Die Historische Bedeutung der Alttürkischen Inschriften

Barton (G.)
Hitite Studies

Barthold (W.)
Ulug Bek; Yego Vremya

Barthold (W.)
Otçet o Poezdke V Sredniyü Azïu

Biçurin (J.)
I Sobranye Svedenii o Narodakh obitayşikh
II Sredney Azii v Drevniye Vremena.

Blanchard ve Grenard Géog. Universelle, VIII inci cilt, 1929

Blochet
Introduction a l'histoire des Mongol de Fadlallah Rashid ed din

Blochet
Les Origines Indo-Européennes

Bovat (Lucien) L'Empire mongol

Boutquin (A.)
L'Asie Centrale. La Question de Desséchement du Globe

Bricout
L'Histoire des Religions?

Brüchner Ed.
Klimaschwankungen und Völkerwanderungen

Cavaignac (E.)
Le monde Mediterranéen jusqu'au IVsiécle avant J.C.

Cavaignac (E.)
Histoire du Mande. Prolégomène

Cahun (L.)
Origine Touranienne de l'idiome qui a précédé en France les langues aryènnes

Clément Huvart
La Perse Antique et la Civilisation Iranienne.

Cauvet
La formation Celtique de la Nation Tarquie

Cergi (G) L'Uomo, L'Europa

Chavananx
Le Cycle Turc des douzes animaux

Cohen (M.)
Les langues du monde (17 cartes et une Liste hors de texte

Charbonnaux (J.)
L'art egéenne

Chavannes (Edouard)
Documents sur les Toukiue Occidentaux

Conteneau (G.)
Les tables royales d'Our (Revue de l'histoire des religions)

Conteneau (G.)
Les Tables de Kerkouk et les origines de la civilisation Assiriyenne

Cordier (Henri)
Hist. Générale de la Cihne et de ses Relations avec les Pays Etrangers, 4 cilt 1920

Dezobry, Bachelet
Dictionnaire Général de Biographie et d'Histoire

Delaporte
La Mésopotamie

Dhorme (O. p.)
Langues et Ecriture Sémitiques

Donner
Sur l'origine de l'Alphabet Turc.

Dury (Victor)
Histoire des Romains

De Gerood
Die Hunnen der Vorchrestlicher Zeit

Fougères (Gustave)
Les Premières Civilisations

Gabriel (A.)
Les antiquités Turques d'Anatolie.

Garstang
The Hitite Empire

Glots (G.)
La civilisation egéénne 1923

Garstang (J.)
L'Empire Hittite

Graffunder
Ethymologie Etrusque de nom de Rome

Gowen (Herbert H.)
Histoire de l'Asie

Granet (Marcel)
La civilisation Chinoise

BAKILAN KİTAPLAR

Grousset (Renée)
Hist. de l'Extrême Orient 2 cilt 1929

De Guignes
Türklerin umumî tarihi (Türkçe tercemesi)

Hedin (Sven)
Trough Asia

Huntington (Ellsworth)
The rivers of Chinesse Turkestan and the dessication of Asia

Huntington (E.)
Civilisation and climate

İbninnedim
Kitabil fihrist

Inchauspe
Sur l'orgine et les affinités de la langue Basque et en particulier sur sa déclination

Jvanin (M. J.)
Cengiz Han ve Timurlenk zamanlarında Mongol, Tatar ve Orta Asya kavmlerinin harp san'atlarına ve istilâlarına dair

Julien (S. A.)
Documents Historique sur les Tukioue

Julien (Stanislas)
Mémoires sur les contrées occidentales etc. Voyages des Pélérins Boudhists

Jean (Ch. F.)
Sumer et Akkad

Jean (Ch. F.)
La Littèrature des Babyloniens et des Assyriens

Jardé (A)
La formation du Peuple Grec

Karst (J.)
Grundsteine und einer Mittelländisch-Urgeschichte

Klaproth (J.)
Recherches sur la Migration des Peuples

Klaporth (J. V.)
Abhandlun güber die Sprache und Schrift der Uiguren

Koçneff (D.)
Yakutların hukukî hayatı (Rusça)

Kostroff (N. A.)
Yakutların örfî hukuku (Rusça)

Kozloff (P. K.)
Trudi Ekspeditsii I. Ros. Géog. Obşçstva Soverşennay.

Lanier (L.)
L'Asie. Choix de Lectures de Géographie.

Langdon
Excavation at Kish

Levschin (A.)
Description des hordes et des steppes des Kırghız-Kazak

Lomakin
Türkmenlerin örfî hukuku (Rusça)

Lenorment (Français)
Hist. Ancienne de l'Orient

Lartiant (F.)
Les civilisations ancienes de l'Asie Mineure

Marius Fontane
Les Asiatiques

Malet (A.) ve Isaac (I.)
L'Orient et la Grèce

Malestski (N.)
O.AvyaziTürkskikh Tamgs Orkhonskimi pismenami

Martin (M.)
Les origines. Essaie d'histoire Ancienne du Japon.

Maspero (Henri)
La chine antique 1927

Maspero (Henri)
La chine 2 cilt 1925

Messerschmidt (D. G.)
Sibirskie Drenvosti

Moret (A.)
La Nil et la civilisation Egyptienne

Montd (P.)
L'Art Phénicière au XVIIIe siècle avant (J. ch.)

Moret et Davy
Des clans aux Empires

Morgan (Jacques de)
L'Humanité Préhistorique

Müller (August)
Der isham in Morgen Abenland

Müller (W. F. K.)
Uygurica I - V.

Moret (A.)
Histoire de l'Orient

Parker (E. H.)
A. Thousand Years of Tartars Pauthier 1853
L' Univers, Çin cildi 1853

Pittard Eugène
Les races et l'Hist, 1924

Poussin
Lois de la Vallée-l'inde 1930

Pottier (E.)
L'Art Hittite

Przewosski (S.)
Note d'Archéologie Syrienne et Hittite

Pumpelly (R.)
Exploration in Turkestan Expediton of 1903

Radloff (W.)
Aus Sibirien

Radloff (W.), Mélioranski (P.)
Drevne Türkskiye Damiatniki v Koscho- Tsaydame

Radloff (W.)
Kudatku - Bilik des Yusuf chass - Hadschil aus Balasagun

Radloff (W.)
Die Denkmäler von Koscho Tsaydam

Ratzel (F.)
Antropogéographie

Reclus (Elysée)
L'homme et la Terre

Reclus (Elysée)
Géographie universelle
VII inci cilt 1882

Renan (Ernest)
Histoire du peuple d'Izrael

BAKILAN KİTAPLAR

Rivet (P)
Sumerien et Océanien
Samokvasoff (D.)
Sbornik Obiçmago prava Sibirskikh ino rotsef
Semple (E)
Influence of Géographical environnement
Sommar (F.)
Kleinasiatische Forschungen
Spelero (L.)
Les Tépés Hittites en Syrie du Nord. Un bronze Hittite
Steur (ch.)
Ethnographie des peuples de l'Europe avant Jesus-Christ
Schott (W)
Zu Uiguren Frage
Stein (Aurel)
Sandburied ruins of Khotan
Tallgren (A. M.)
Collection Towostin des Antiquités Préhistoriques de Minusink
Thomsen (W.)
Inscription de l'orhon déchifrée
Toscanne (P.)
Etudes sur la langue sumerienne

Uyfalvy
L'Emigration des Peuples
Vambery (H.)
Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen
Vombrey (H.)
Die primitive Culture des Turko Tatarischen Volkes

Von Le coq (A.)
Ein christliches und ein manichaïsches manuscriptfragment in Türkischer Sprache aus Turfan

Weill (R.)
Sur la dissémination géographique du nom de peuples dans le monde Egéo-Asiatique
Wells (G.) The Outline of history
Weselowski (I. N.)
Nadgrobni Pamyatnik Timura
Wigram (W.)
The Assyrians and their neighbours.
Wolley (Leonard)
Les Sumeriens
Worell (H.)
A study of Races in the Ancient Near East

Zumoffen (G.)
La Phénicie avant les Phéniciens L'âge de la pierre

L'annés Sosiologique T. VII
Revue d'Aassyriyologie et d'Archélogie Orientale volume VII